

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TANZİMAT DÖNEMİ YÖNETİM ANLAYIŞI

DOKTORA TEZİ

Lütfi ÖZCAN

**Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Enstitü Bilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Musa EKEN

EKİM – 2013

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

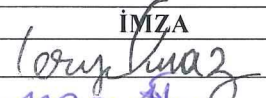
TANZİMAT DÖNEMİ YÖNETİM ANLAYIŞI

DOKTORA TEZİ

Lütfi ÖZCAN

Enstitü Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Enstitü Bilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

“Bu tez 10/10/2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof.Dr. Bilal ERYILMAZ	Başarılı	
Prof.Dr. Musa ERKİN	Başarılı	
Doç.Dr. Ekrem GÜL	Başarılı	
Doç. Dr. Mahmut BİLEN	Başarılı	
Yrd.Doç.Dr. Mustafa Lütfi ÖZCAN	Başarılı	

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlâk kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Lütfi ÖZCAN

10.10.2013

ÖNSÖZ

Son dönemde Osmanlı'da ekonomi, siyaset, yönetim, kültür gibi alanlarda yapılan çalışmaların sayısı artmakla birlikte derinlemesine dönem analizi konusunda önemli eksikliklerin olduğu görülmektedir. Cumhuriyet dönemi aslında bir kesinti değil sürekliliktir. Cumhuriyet dönemindeki ekonomik, siyasal, yönetsel, kültürel yapıların temeli Osmanlı dönemine dayanmaktadır. Bu nedenle Cumhuriyet dönemini analiz edebilmenin yolu Osmanlı dönemini iyi anlamaktan geçmektedir. “Tanzimat Dönemi Yönetim Anlayışı” isimli bu çalışma ile Türk yönetim tarihinden bir kesit incelenmekte ve bu dönemde yapılan tartışmaların irdelenmesi neticesinde günümüz Türkiye’sindeki yönetsel ve siyasal gelişmelerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu tezin yazılması aşamasında çalışmamı titizlikle takip ederek yardımlarını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Musa EKEN’e teşekkürlerimi ve saygılarımı sunar, çalışmanın nihayete ermesinde emeği bulunan Yrd. Doç. Dr. Mustafa Lütfi ŞEN’e, araştırma sorularının belirlenmesi ve çalışmanın şekillenmesi sürecinde yapmış olduğu önerileri için Prof. Dr. Bilal ERYILMAZ hocalarıma da teşekkürü borç bilirim. Ayrıca, tezin nihayete ermesi aşamasında görüş ve fikirlerini benimle paylaşan Doç. Dr. Ekrem GÜL ve Doç. Dr. Mahmut BİLEN’e de teşekkür ederim. Türkiye’nin en ücra köşesinde binbir zorluklar içerisinde görev yaparken bile bana yardımlarını sunmaktan kaçınmayan Doç. Dr. Mustafa POLAT ağabeyimize olan saygımın bu vesile ile katmerlendiğini belirtmek isterim. Bölümdeki iş yükümü hafifleten çalışma arkadaşlarım Arş. Gör. Osman NACAĞ, Arş. Gör. Abdülkadir AKSOY, Hümeyye OKUROĞLU ve Ahmet IŞIK’ın isimleri de şüphesiz burada anılmalıdır.

Hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen ANNEM’e, BABAM’a ve kardeşlerime de şükranlarımı sunmak istiyorum. Son olarak hayatımdaki en önemli varlıklarım, eşim FATMA ve bu tez çalışması ile birlikte büyüyen biricik oğlum YUSUF TUĞRA’ya teşekkürlerin ötesinde özürler borçlu olduğumun farkındayım. Çalışmanın özellikle son demlerinde verdiğim sıkıntılardan dolayı ve yanaklarına kondurduğum her eksik kalan öpücük için tekrar tekrar özür diliyorum.

Lütfi ÖZCAN

10.10.2013

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
SUMMARY	vi
TABLolar LİSTESİ	vii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: ONDOKUZUNCU YÜZYIL KAMU YÖNETİMİ DÜŞÜNCESİ ve GELİŞİMİ	6
1.1. Yönetim, Kamu Yönetimi ve İdare	6
1.2. Merkezden Yönetim ve Yerinden Yönetim	12
1.2.1. Merkezden Yönetim.....	13
1.2.1.1. Merkeziyetçilik	14
1.2.1.2. Yetki Genişliği	14
1.2.2. Yerinden Yönetim (Ademi Merkeziyet)	17
1.3. Yönetim Biliminin Tarihi Gelişimi	20
1.4. Kamu Yönetimi Düşüncesinin Gelişiminde Merkantilist ve Kameral Etkiler.....	27
1.4.1. Merkantilizm.....	27
1.4.2. Merkantilizm Karşısında Osmanlı	34
1.4.3. Kameralizm.....	38
1.4.4. Kameralist Düşüncenin Osmanlı Devleti'ne Yansımaları	41
1.5. Kamu Yönetimi Düşünce ve Uygulamalarında Fransız Etkisi	42
1.5.1. Fransız İhtilali'ne Kadar Kamu Yönetimi Anlayışının Fransa'daki Gelişimi	44
1.5.2. Fransız İhtilali'nden Sonra Fransa'da Kamu Yönetimi Anlayışı.....	49
1.5.2.1. Ulusal Konvansiyon Dönemi	58
1.5.2.2. Direktuvar Dönemi ve Siyaset ile İdarenin Ayrılması.....	58
1.5.2.3. Napolyon Bonaparte ve VIII. Yıl (1799) Rejimi	63
1.5.2.4. 1814 Esas Teşkilat Fermanı (Şart)	66
1.5.3. Fransız İhtilali'nin Avrupa'da Etkisi	71
1.5.4. Osmanlı Fransız İlişkileri ve İlişkilerin Osmanlı'ya Etkisi	72
1.5.4.1. Fransız İhtilali'ne Kadar Osmanlı-Fransa İlişkileri	73
1.5.4.2. Fransız İhtilali'nden Sonra Osmanlı-Fransa İlişkileri.....	75

BÖLÜM 2: OSMANLI'DA KLASİK DÖNEM YÖNETİM ANLAYIŞI	79
2.1.Tanzimat Dönemine Kadar Genel Özellikler.....	79
2.1.1. Adalet Vurgusu	79
2.1.2. Din ü Devlet Anlayışı	83
2.1.3.Teşkilatlanma Özellikleri	88
2.1.3.1. Osmanlı Toplumsal Düzeninde Tımar Sisteminin Yeri.....	89
2.1.3.2. Millet Sistemi	98
2.2.Tanzimat Öncesi Osmanlı Kamu Yönetimi Anlayışı ve Durumu	106
2.2.1. Vezir Lütfî Paşa ve Âsâfnâmesi.....	108
2.2.2. Koçi Bey ve Risaleleri	109
2.2.3. Kâtip Çelebi ve Düstûru'l Amel li-Islahi'l-Halel (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar)	117
2.2.4. Defterdar Sarı Mehmet Paşa ve Nesâyihü'l-vüzera Ve'l-ümerâ (Devlet Adamlarına Öğütler-Kitab-ı Güldeste).....	121
 BÖLÜM 3: TANZİMAT ÖNCESİ KLASİK SİSTEMDEN MODERN SİSTEME GEÇİŞ ÇABALARI ve YÖNETİM ANLAYIŞI.....	 127
3.1. Onsekizinci Yüzyıl'da Sivil Bürokrasinin Yükselişi ve Islahat Girişimleri	128
3.1.1. Huguenot Protestan Grubu ve Rochefort	133
3.1.2. İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-hikem fi Nizâmü'l-ümem.....	135
3.1.3. Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) ve Baron de Tott	142
3.1.4. Sefirler ve Sefaretnamelerde Yönetim Anlayışı	144
3.1.4.1. Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)	148
3.1.4.2. Ahmed Azmi Efendi	151
3.1.4.3. Ebubekir Ratip Efendi.....	152
3.1.4.4. Yusuf Agâh Efendi.....	155
3.1.4.5. Mahmud Raif Efendi.....	157
3.1.4.6. Morali Seyyid Ali Efendi – Halet Efendi ve Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi	158
3.1.5. III. Selim ve Nizam-ı Cedit.....	161
3.1.5.1. III. Selim'e Sunulan Layihalar	164
3.1.5.2. Askeri Alanda Islahat Çabaları	167
3.1.5.3. Yönetim Alanında Islahat Çabaları.....	170
3.1.6. II. Mahmut Dönemindeki Gelişmeler	178
3.1.6.1. Senedi İttifak	182
3.1.6.2. Yönetimde Merkezileşme	185

3.1.6.3. Vaka-i Hayriye: Yeniçeriliğin Kaldırılışı ve Yönetim Açısından Sonuçları.....	188
3.1.6.4. Yeni Bir İdari Kadronun Teşkili ve Tercüme Odası (1821)	193
3.1.6.5. Eğitim Alanında Reform ve Yurtdışına Öğrenci Gönderilmesi.....	195
3.1.6.6. Tercüme Usulünün Terkedilmesi ve Memurlara Maaş Bağlanması	202
3.1.6.7. Bakanlıkların Kurulması	202
3.1.6.8. Çeşitli Meclislerin Ortaya Çıkışı ve Fonksiyonları.....	206
3.1.6.9. Ulemanın Gücünü Kırmaya Yönelik Bir Girişim: Vakıfların Devletleştirilmesi.....	208
3.1.6.10. Bürokrasiyi Güçlendiren Gelişmelerden Biri Olarak Müsadere Usulünün Kaldırılması	211
3.2. Tanzimat Arifesi: Mısır Meselesi – 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması.....	212
BÖLÜM 4: TANZİMAT DÖNEMİ YÖNETİMDE YENİDEN YAPILANMA ve YÖNETİM ANLAYIŞI	215
4.1. Tanzimat’ın Aktörlerinde Yönetim Anlayışı	215
4.1.1. Sadık Rıfat Paşa (1807-1858)	216
4.1.1.1. Avrupa Ahvaline Dair Risale	220
4.1.1.2. İdâre-i Hükûmetin Bazı Kavâid-i Esâsiyyesini Mutazammın Risale	225
4.1.1.3. Risale-i Ahlâk ve Zeyl-i Risale-i Ahlâk.....	230
4.1.2. Mustafa Reşit Paşa (1800-1858).....	235
4.1.3. Sultan Abdülmecid Han	241
4.1.4. Mehmed Emin Âli Paşa (1814-1872)	243
4.1.4.1. Âli Paşa’nın Girid Layihası.....	249
4.1.4.2. Âli Paşa’nın Siyasi Vasiyyetnâmesi	252
4.1.5. Mehmed Fuad Paşa (1814-1869)	258
4.1.6. Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895)	265
4.2. Tanzimat’ın Ana Fikri.....	270
4.2.1. Can, Mal ve Namus Güvenliği.....	277
4.2.2. Vergide Adalet	277
4.2.3. Askerlik Meselesi.....	278
4.3. Kırım Savaşı - Paris Barış Antlaşması ve Islahat Fermanı	279
4.4. Dönemin İdeolojisi: Osmanlılık.....	285
4.5. Tanzimat’ın Yönetim Politikalarına Yansıması.....	287
4.5.1. Mali Alanda Düzenleme Çabaları: Muhassıllık Denemesi ve İmar Meclisleri	288

4.5.2. Mülki İdarede Yeniden Yapılanma.....	294
4.5.2.1. 1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi.....	297
4.5.2.2. 1864 İdare-i Vilayet Nizamnamesi	305
4.5.2.3. 1871 İdare-i Vilayet Nizamnamesi	310
4.5.3. Tanzimat'ta Eğitim Kurumları ve Eğitim Politikaları	310
4.5.3.1. Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi).....	315
4.5.3.2. 1869 Maarifi Umumiye Nizamnamesi.....	317
4.5.3.3. Darülfünun Kurma Çabaları ve Yurtdışına Öğrenci Gönderilmesi	318
4.5.3.4. Mekteb-i Mülkiye.....	320
4.5.3.5. Enderun Mektebi'nin Islahı.....	324
4.5.3.6. Gayrimüslim Cemaatlerin Okulları	326
4.5.4. Tanzimat Meclisleri	328
4.5.4.1. Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye	328
4.5.4.2. Meclis-i Âli-i Tanzimat.....	330
4.5.4.3. Şûrâ-yı Devlet	331
4.5.5. Yargıda Düzenleme ve Şeyhülislamlık Kurumu	333
SONUÇ	336
KAYNAKÇA	343
ÖZGEÇMİŞ.....	365

Tezin Başlığı: Tanzimat Dönemi Yönetim Anlayışı	
Tezin Yazarı: Lütfi ÖZCAN	Danışman: Prof.Dr.Musa EKEN
Kabul Tarihi: 10 Ekim 2013	Sayfa Sayısı: vii (öncü kısım) +365 (tez)
Anabilimdalı: Siy. Bil. ve Kamu Yönetimi	Bilimdalı: Siy. Bil. ve Kamu Yönetimi
<p>Kamu yönetimi genel anlamda yönetimin özel bir biçimidir ve 19. Yüzyıl, kamu yönetimi açısından bir dönüm noktası niteliğindedir. Bu yüzyılda Avrupa’da merkeziyetçilik ülke kamu yönetimlerinin genel karakteristiği oluşturmaktadır. Avrupa’yı bu merkeziyetçiliğe taşıyan etmenler ise ekonomik alanda merkantilizm ve onun yönetime yansıyan sonucu kameralizmdir. Bunların yanında Fransız İhtilali’nin etkisi daha büyük olmuştur. Avrupa’daki bu durum kaçınılmaz bir şekilde Osmanlı devletini de etkilemiştir. Gerek bu etkilenme sonucu gerekse devletin içinde bulunduğu zor şartlar birtakım reform çabalarını söz konusu etmiştir. Devletin eski gücünü kaybetmesi, kurumlarında yaşanan değişim sancısı ve Avrupalı devletlerin baskısı Osmanlı’yı bir hayli zor duruma sokmuştur.</p> <p>İçinde bulunduğu zor şartlara çözüm bulmak ve dış baskıların etkisini bertaraf etmek amacıyla Osmanlı devlet ricali reform çalışmalarına girişmiştir. Reform politikalarının genel karakteristiğinin merkeziyetçilik olduğu görülmektedir. Fakat bu merkeziyetçilik sadece bir örnek alma değil, İmparatorluğa özgü özellikler gösteren bir merkeziyetçiliktir. Bu aşamada bu politikaları belirleyenler kimlerdir? Hangi düşünce ve maksatlarla reformları gerçekleştirmişlerdir? Etkilenmiş oldukları olaylar ve düşünceler nelerdir? Siyasi anlamda ve dış ilişkiler alanında daha çok İngiltere ile muhatap olunmasına rağmen niçin yönetsel alanda Fransız Merkeziyetçiliği reformlarda ağırlığını hissettirmektedir? Bu soruların cevabı şüphesiz zamanın reform çalışmalarını yapan, kararları alan ve uygulayan devlet adamlarının yönetim anlayışlarının ortaya konulmasında yatmaktadır.</p> <p>Bu noktadan hareketle, çalışmada öncelikle, Fransa’da siyasal ve yönetsel anlamda yaşanan gelişmeler ele alınmıştır. Sonrasında ise, Osmanlı’da dönemin yönetim anlayışını yazmış oldukları eserlerde dile getiren devlet adamları üzerinden, klasik dönemde, modern sisteme geçiş sürecinde ve Tanzimat döneminde yönetim anlayışı üzerinde durulmuştur.</p>	
Anahtar Kelimeler: Kamu yönetimi, Merkeziyetçilik, Tanzimat, Reform	

Title of the Thesis: Administration Thought in the Period of Tanzimat	
Author: Lütfi ÖZCAN	Supervisor: Prof.Dr.Musa EKEN
Date: 10 October 2012	Nu.ofpages: vii (pre text)+365 (main body)
Department: Pol. Sci. and Public Adm. Subfield: Pol. Sci. and Public Adm.	
<p>Public administration is a special form of management in general and 19th Century was a turning point in terms of public administration. Centralization has been the general characteristic of this century in terms of national public administrations in Europe. As for centralization in Europe with the factors mercantilism in economic area and its reflection to administration area have been cameralism. In addition to these French Revolution effects were greater. This situation in Europe inevitably affected the Ottoman Empire. Some reform efforts has question both as a result of this involvement and the difficult conditions in state. Loss of former power of the state, throes of change in institutions and pressure from European states put into a great deal of difficult situation Ottoman Empire.</p> <p>Find a solution to the difficult conditions and in order to eliminate the effect of external pressure the Ottoman government embarked on reform efforts dignitaries. Centralization is seen as the characteristics of the reform policies. But this is not just a sampling of centralism, but centralism showing the features specific to the Empire. So at this stage, Who are the policy makers at this stage? With which thoughts and purposes they carried out the reforms? What are events and thoughts they influenced by? Despite having more relations with Britain in the political sense and in the field of external relations, why French centralism felt the weight in administrative reforms? Without a doubt the answers of these questions lies in to prove, statesmen administration approaches who took decision and implemented in the reform movement.</p> <p>Based on this point, in the current study, we firstly addressed the political and administrative developments in France. Then secondly we elaborated the administrative perspective of the classical, transition to modern system and the Tanzimat periods, in Ottoman Empire. We will deal with this topic through the written works of statesmen.</p>	
Keywords: PublicAdministration, Centralism, Tanzimat, Reform	

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. II. Mahmud Dönemi'nde Avrupa'ya Eğitim İçin Gönderilen Öğrenciler	201
Tablo 2. Hazırlık ve Rüşti Derecesindeki Sınıflarda Okutulan Dersler	326

GİRİŞ

Yönetim yapısı, öteki toplumsal sistemlerde olduğu gibi, bağımsız bir olgu değil, başta siyasal yapı olmak üzere, tüm toplumsal biçimlenmenin ürünüdür. Buna göre, geçmiş ve bugünkü yönetim yapımızın hem toplumsal koşullara göre hem de muhtelif zamanlarda gündeme gelen reformlarla biçim kazandığı ve bu koşullardaki gelişmeler doğrultusunda değişmelere uğradığı söylenebilir. Diğer bir ifadeyle yönetsel yapı ve ona kaynaklık eden yönetim düşüncesi bir ülkenin ekonomik, toplumsal, kültürel ve politik yapısının bir ürünüdür. Bunun yanında siyasi ve idari kültürde belirleyici rol alan o siyasi ve idari kültüre sahip olan ülkenin tarihidir. Hiçbir kurum tarihsel miraslarından bağımsız olarak ele alınamaz.

Çalışmanın Önemi

Günümüz Türkiye'si'nin siyasi ve idari kültüründe de belirleyici olan geçmişi, Osmanlı'nın "Tanzimat Dönemi"dir. Her ne kadar Tanzimat öncesi ve hatta İslamiyet öncesi yönetim pratikleri de günümüz yönetim anlayışına etki etmişse de Tanzimat Dönemi olarak nitelenen 1839-1876 yılları arasında gerçekleştirilen reformlarla birlikte değişen yönetim anlayışı daha belirleyici olmuştur. Bu dönemde hayli yol kateden yeniden yapılanma çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun Meşrutiyet döneminin de olgunlaşmasını sağlamıştır. Nitekim gerek reformların niteliğine gerekse reformcuların kendilerine getirilen eleştiriler muhalefetin olgunlaşmasını da sağlamış ve yeni fikirler ortaya atılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde problemlerin ortaya çıkışı, politikaların uygulamaya sokulmasından uzunca bir zaman önce belirmiştir. Fakat sorunun tam olarak anlaşılması ve tedaviye başlanması Tanzimat Dönemi dediğimiz 1839-1876 yılları arasına rastlamaktadır. Bu dönemde bir yandan geleneksel Osmanlı devlet anlayışı ve siyasal düşüncesi devam ederken, diğer yandan Avrupa'da doğup gelişen düşünceler Osmanlı devlet adamlarının gündemine girmiştir.

Diğer taraftan kimilerine göre Tanzimat dönemi tedavinin aksine devleti yıkıma sürükleyen politikaların başlangıç dönemini teşkil eder. Bu anlamda kimi zaman

Osmanlı toplumunun bünyesine uymayan düzenlemeler yapıldığı, Batı devletlerinin isteklerinin yerine getirildiği ve başarısızlığın bu sebepten kaynaklandığı belirtilir.

Gerçekleştirilen reformların bir ayağını da taşra yönetim sisteminde yapılan düzenlemeler oluşturmaktadır. Merkezîyetçilik, dönemin temel karakteristiğini oluşturduğundan, uygulanmaya çalışılan tüm politika alanlarında olduğu gibi taşra reform politikalarında da görülmektedir.

Dönemin mimarları olarak nitelenen devlet adamları ve düşünürlerin kişilikleri, yönetime dair düşünceleri, inanç, tutum ve değer anlayışları, iç ve dış ilişkileri şüphesiz bu dönemde yapılan idari düzenlemelere etki etmiştir. Nitekim siyasal, sosyal ve idari kurumlardaki sağlamlık ve zaafın bilinmesi icracıların siyasi, iktisadi, idari ve kültürel arka planlarının ortaya konulmasıyla mümkündür.

Bugünkü Türk kamu yönetiminin genel özelliklerine bakıldığında, yönetim anlayışının ve kurumların Osmanlı'dan miras kaldığı, farklılığın kurumların genişlemesinde ve çeşitlenmesinde yattığı söylenebilir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri kamu yönetim sistemlerinin arasındaki bu ilişkiyi göz önüne alırsak, bugünkü yönetsel sorunlarımızı daha iyi anlayabilmek ve bunlara daha isabetli çözümler bulabilmek için geçmişî incelememiz, orada oluşmaya başlamış ve günümüze kadar gelmiş olan sorunların ve varsa sistemin güçlü yanlarının evrimini izlememiz gerektiği sonucuna varırız.

Diğer taraftan Tanzimat Dönemi'ndeki ıslahat hareketlerine getirilen eleştirilerden biri de dış devletlerin baskıları sonucu gerçekleştirildiğidir. Bu durum ne tamamen kabul edilebilir ne de tamamen reddedilebilir. Bu savlara ilişkin olarak bir hayli çalışma bulunmaktadır. Fakat Tanzimat'ın mimarlarının kültürel arka planda Batı'dan ve Batı düşüncesinden ne derece etkilendikleri ve bunun yönetim yapımıza, siyasi ve idari kurumlarımıza ne derece yansıdığı araştırılmamıştır.

Literatürde bu konuyla ilgili kapsamlı bir araştırmanın bulunmaması çalışmanın önemine işaret etmektedir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı 1839-1876 yılları arasında yönetim kültürüne ve pratiklerine etki eden Osmanlı devlet adamlarının düşüncelerini ve icraatlarının kamu yönetimine etkisini ortaya koyabilmektir.

Tanzimat dönemi çok önemli değişikliklerin temel taşı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle bu değişikliklerin nelerden ibaret olduklarını ve niçin değişiklik taşıdıklarını, değişikliklerin arka planında neler olduğunu ortaya koymak önem arz etmektedir. Diğer bir ifadeyle Tanzimat Fermanı nasıl bir tefekkür tarzının izlerini göstermektedir ve bu tefekkür tarzının yönetim anlayışına etkileri neler olmuştur? Bu dönemde dış ilişkiler ve siyasi açıdan İngiltere'nin reformlar üzerinde etkisi daha çok olmuşken, yönetsel yapı açısından neden Fransız yönetim yapısının etkisi daha çok görülmektedir?

Dönemin yönetim anlayışının kamu yönetimine etkisinin ortaya konulabilmesi için, Ferman'ın hangi güçlükleri cevaplandırmak için ortaya çıktığı, hangi tesirlerin neticesinde ve hangi gayeler peşinde koşan şahıslar tarafından hazırlandığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda cari devlet idaresi usullerine ne gibi değişiklikler getirdiği gibi sorular cevaplandırılmalıdır.

Bugünkü Türkiye'nin siyasal-sosyal kurumlarındaki sağlamlık ve zaafın bilinmesi, son devir Osmanlı modernleşme tarihini iyi anlamakla mümkündür. Bu çalışma ile amaçlanan, yukarıda belirtilen araştırma sorularına cevap aramak ve bu çerçevede Tanzimat dönemi yönetim anlayışının gelişimini incelemektir.

Çalışmanın İçeriği

Çalışmanın birinci bölümünün ilk alt başlığında kavramsal çerçeve olarak yönetim, kamu yönetimi ve idare kavramları açıklandıktan sonra merkezden yönetim, merkeziyetçilik, yetki genişliği ve yerinden yönetim kavramları ele alınmıştır. Yönetim biliminin tarihi gelişiminin ele alındığı başlıkta ise, yönetim kavramı ve yönetim anlayışının Avrupa ve Türkiye'deki gelişimi ana hatlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

Yine bu bölümde, kamu yönetimi düşüncesinin gelişiminde merkantilist ve kameralist etkiler ortaya konulmaya çalışılarak, Osmanlı özelinde değerlendirilecektir. Nitekim

daha sonraki bölümlerde görüleceği üzere Tanzimat reformları çoğunlukla Kameralist nitelikler taşımaktadır.

1789 Fransız İhtilali, öncelikle Fransa'nın siyasi, idari ve ekonomik yapısındaki geleneksel öğeleri ortadan kaldırmış ve zamanla tüm Avrupa'yı sonrasında ise dünyayı etkisi altına almıştır. Genel kabul, Osmanlı modernleşmesinin temelinde de ihtilal sonrası Fransa'nın idari yapısının örnek alındığıdır. Bu nedenle çalışmanın ilerleyen kısımlarıyla ilişkilendirilmek üzere, Fransa'nın siyasi ve idari tarihi kısaca ele alınmaya çalışılacaktır.

İkinci bölümde, Osmanlı klasik dönemdeki yönetim anlayışı üzerinde durulacaktır. Nitekim Tanzimat dönemindeki yönetim anlayışının değişimi ancak ondan önceki dönemdeki anlayışın bilinmesiyle değerlendirilebilir. Tanzimat öncesi Osmanlı yönetim düşüncesini anlamak amacıyla Koçi Bey, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Vezir Lütfi Paşa ve Kâtip Çelebi'nin yazıp dönemlerinin padişahlara sundukları risalelere başvurulmuştur. Her ne kadar bu risalelerden bazılarında bu devlet adamlarının subjektif değerlendirmeleri ve sınıfsal imtiyazlarının ellerinden çıkma tehlikesinin kokusu duyuluyorsa da bu risalelerin içerisinde dönemin yönetim anlayışına ilişkin bilgileri elde etmek mümkündür. Örneğin hepsinde adalet kavramı ve yolsuzluk, rüşvet, iltimas, devletin içinde bulunduğu şartlar, her yazar tarafından üzerinde durulan konulardandır.

Üçüncü bölümde III. Selim ve II. Mahmut dönemlerindeki gelişmeler ele alınarak bu dönemde Osmanlı sivil bürokrasisinin yükselişi anlatılacaktır. Yine yükselen sivil bürokrasinin mensupları olan sefirlerin sefaretnameleri ışığında, dönemin yönetim anlayışına ulaşılmaya çalışılacaktır. Bu bölüm altında son olarak II. Mahmut dönemi ele alınarak Tanzimat'tan önce başlayan modernleşme çabalarının kamu yönetimine yansımalarına bakılacaktır.

Dördüncü ve son bölümde ise, Tanzimat döneminde yeniden yapılanma ve bu yapılanmaya etki eden yönetim anlayışı üzerinde durulacaktır. Bu dönemin önemli isimleri, Sadık Rıfat Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa'ların arkalarında bıraktıkları yazılı eserlerinden yönetim anlayışları öğrenilmeye çalışılacaktır. Bu çaba içerisinde fikirlerin gerek esinlendikleri ya da etkisi altında

kaldıkları Batı düşüncesi ile gerekse klasik İslam-Osmanlı geleneği ile olan irtibatları da göz önüne alınacaktır. Dönemin büyükelçilerine ve devlet adamları ile ilişkilerine ise yine buradaki başlıklar altında değinilerek, etkilerinin derecesi tartışılacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada eleştirel literatür taraması ve metin analizi yöntemleri kullanılmıştır. Dönemin devlet adamlarının kendi risale ve layiha gibi eserleri, birincil kaynaklar olarak incelenmiştir. Arkalarında yazılı eser bırakmayan devlet adamları ile ilgili bilgiler ve tarihi gelişmelerden bahsedilen alanlarda ise, ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır.

BÖLÜM 1: ONDOKUZUNCU YÜZYIL KAMU YÖNETİMİ DÜŞÜNCESİ ve GELİŞİMİ

Sosyal bilimlerde yapılan çalışmalarda “kavram çözümlemesi”, önemli ve vazgeçilmez bir unsurdur. Bir konu üzerinde tek bir kavramsal mutabakat bulunmamakla birlikte, kavramların zihinsel arka planları ve işlevleri de içinde buldukları toplumlara göre farklılık arz etmektedir. Bu nedenle öncelikle ele alınacak olan kavramı somutlaştırmak için kavrama yüklenen anlamlar, bu kavramla alakalı olan ve çoğu kez eşdeğer olarak kullanılan terimler ile tarihsel arka plan ve başlıca özelliklere göz atılabilir. Bu noktadan hareketle çalışmanın bu aşamasında ilk olarak “yönetim” kavramının tanımlanmasına ve tarihsel gelişimine yer verilecektir.

1.1. Yönetim, Kamu Yönetimi ve İdare

Belirlenen bir amacı eldeki kaynaklarla bir grup faaliyet sonucu başarma süreci olarak tanımlayabileceğimiz olgu kimi zaman yönetim, kimi zaman da idare olarak ifade edilmiştir. Çoğunlukla birbiri yerine kullanılan bu kavramların aslında farklı durumları yansıttığı ifade edilmelidir. Kamu yönetimi kavramı ise yönetimin kamu kurumları ile ilgili olan dalını anlatmaktadır.

Genel olarak yönetim kavramı ile ilgili tanımlamalarda “evrensellik” ve “işbirliği” olmak üzere iki husus üzerinden hareket edildiği görülmektedir.

Yönetimin evrensel bir süreç olduğunu ileri sürenler, onun toplumsal yaşam kadar eski bir sanat ve gelişmekte olan bir bilim olduğunu ifade etmektedirler. Bu çerçevede süreç olarak yönetim, birtakım faaliyet ve fonksiyonları; sanat olarak yönetim bir uygulamayı; bilim olarak yönetim ise sistematik ve bilimsel bilgi topluluğunu ifade etmektedir (Baransel, 1979: 25).

Yönetimin evrenselliğine vurgu yapan diğer bir yaklaşımda ise yönetimin; örgütün amaçlarını gerçekleştirmek için başlıca planlama, örgütleme, yöneltme ve denetim süreçleri yoluyla tüm kaynakların eşgüdümlemesi olduğu ve bu yönüyle yönetimin yalnızca özel örgütler ya da kamu örgütleri içinde değil, belli amaçlara varmak için grup çabası gösterilen her yerde varolduğu (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 4) ifade edilmektedir.

Benzer bir yaklaşımla Genç (1998: 5) de yönetimi, “toplumsal yaşamın tüm kesimlerinin işleyişini düzenleyen bir eylemler dizisi” şeklinde tanımlayarak yönetimin evrenselliğinden; “birden çok insanın ortak ihtiyaçlarını gidermek için bir araya gelerek aralarında işbirliği ve işbölümü yapmak suretiyle birtakım faaliyetleri uyumlu bir şekilde göstermesi” (1998: 7) şeklinde tanımlayarak işbirliğinden bahsetmektedir. Bu çerçevede; işbirliğinin yönetim için olmazsa olmaz hususlardan biri olduğu söylenebilir. Nitekim insanların yeteneklerinin ve kapasitelerinin sınırlı olduğu ve her şeyi tek başlarına yapamayacakları bilinmektedir. Bu güçlüğü örgütler sayesinde aşabilen insanların diğerleriyle işbirliği yapmaları kaçınılmazdır.

Bunun yanında örgütler içerisinde çatışmaların olmaması ya da başka bir ifade ile işbirliğini olumsuz etkileyebilecek unsurların olmaması da düşünülemez. İşbirliğinin sağlanması kimi zaman gönüllü, kimi zamanda cebrî olarak gerçekleşir. Bunlar birer örgütsel gerçekliktir ve Hodgkinson’un ifadesiyle “yönetim, örgütsel gerçekliği yorumlama sanatıdır” (2008: 9). Yönetimin sanat olarak değerlendirilmesinde başlıca sebebin, herkesin başkalarına iş yaptırmakta aynı derecede başarılı olamaması (Aktan, 1987: 13) olduğu söylenebilir. Bireysel arzuların gerektiğinde işbirliğine dayalı çabaya boyun eğilerek bastırılması, örgütsel mantığın temel bir unsurudur. Amaçlar araçları daima mazur göstermiştir. Güç her yönetimin koşuludur (Hodgkinson, 2008: 24). Nitekim yönetim süreci bazı farklılaşmaları kaçınılmaz kılmıştır. Yönetim sürecinde rol alan, yani ortak çaba ve çalışmalara katılan bireyler, işgören ve işgördüren, yönetilen ve yöneten, ast ve üst, memur ve amir gibi çeşitli terimlerle anılan bir toplumsal farklılaşmaya uğrarlar. Böylelikle yönetim, insanların işbirliğini sağlama ve onları bu amaca doğru yürütme iş ve çabalarının toplamı olmaktadır. Başka bir deyişle, başkalarının aracılığı ile amaçlara ulaşma veya başkalarına işgördürme faaliyetlerinin toplamı yönetim sürecini oluşturur (Tosun, 1992: 161).

İnsanlar arasındaki işbirliği çeşitli görünüşleriyle ortaya çıkmaktadır. Hukuk, antropoloji, ekonomi gibi alanlar bu işbirliğinin çeşitli yanlarını oluştururlar. Bu işbirliğinin bir görünümü de kamu yönetimidir (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 5). Yönetimin kuram ve ilkelerinin kamu kurum ve kuruluşlarında uygulanması ile kamu yönetimi, kamu kurum ve kuruluşları dışındaki özel işletmelerde uygulanması ile özel

yönetimin ortaya çıktığı söylenebilir (Genç, 1998: 15). Bu çerçevede kamu yönetimi kavramının da tanımlanması gereği ortaya çıkmaktadır.

Evrensel bir kavram olan yönetimin kamuya ilişkin kısmını ayırmak için kamu yönetimi deyimini kullanılmış olması, yönetim biliminin kuram, kavram ve ilkelerinin kamuda ayrı, özel kesimde ayrı uygulanması olarak anlaşılmamalıdır (Genç, 1998: 31). Çünkü yönetim bilimi; içerik, yöntem ve amaç bakımından farklılaşan yönetsel kesimlerin ya da örgütlerin somut faaliyetlerini soyutlayarak toplumun değişik kesimlerinin akılcı ve bilimsel şekilde yönetilmelerinin ilke ve kurallarını araştırır, bulur ve yönetsel eyleme yol gösterebilecek duruma getirir (Fişek, 2005: 32).

Her ne kadar, kamu yönetimi ile özel yönetim arasında kullanılan yönetim süreçleri benzerlik gösteriyor olsa da görüş ve anlayış ile yapı ve işleyişten kaynaklanan siyasal çevre, kamu yararı, kurallara bağlılık, sosyal maliyet, siyasi liderliğin sık değişmesi, hakemlik, kamu gücü ve kuralların yoğunluğu biçiminde özetlenebilen temel bazı farklılıklar bulunmaktadır (Eryılmaz, 2010a: 45-51).

Geniş anlamda kamu yönetimi, toplumun tümünün teşkilatlanması ile oluşan, yasama, yürütme ve yargıyı da içine alan bir yönetim sistemi olarak düşünülebilir. Ancak, toplumsal işbölümü sonucu oluşan örgütlenmede, bir kısım işlerin bireysel ya da örgütsel olarak özel kişiler tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Yasama ve yargıya ilişkin hizmetler de kendi bünyelerinde yönetim kuram ve ilkelerine göre yürütüldüğünden, dar anlamda kamu yönetimi, toplumun genel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetleri yürüten kamu kurum ve kuruluşlarının etkili ve verimli işleyişlerine ilişkin yönetim, kuram, kavram ve ilkelerini içerir (Genç, 1998: 97).

Toplumun devlet olarak örgütlenmesi, onu oluşturan bireylerin ihtiyaçlarının karşılanması içindir. Devletin, dış ve iç güvenliği sağlamak, adaleti gerçekleştirmek, ekonomik ve sosyal kalkınmayı temin etmek, eğitim, sağlık, bayındırlık, enerji gibi özel ve tüzel kişilerin yapamadığı hizmetleri yürütmek gibi görevleri vardır (Genç, 1998: 9). Kamu yönetimi, işbirliğine dayanan insan çabalarının büyük ölçüde usallık gerektiren bir türüdür. Bu görünümüyle kamu yönetimi, devletin amaçlarını gerçekleştirecek biçimde insanların ve araç-gerecin örgütlenmesi ve yönetimi olmaktadır. Burada örgüt anatomiyi, yönetim fizyolojiyi gösterir. İşlevsel anlamda genel kuralların, yasaların ve

kamu politikalarının uygulama sürecini; yapısal anlamda ise devletin örgütsel yönünü anlatmaktadır (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 5; Eryılmaz, 2010a: 6).

Kamu yönetimini devlet etkinliklerinin yerine getirilmesinde uygulanan yönetim sanatı ve bilimi olarak da tanımlayabiliriz. Bu tanımdan hareketle kamu yönetiminin; hem bir entelektüel çalışma alanı ve bir disiplin olduğunu, hem de bir etkinlik bir yönetme olayı olduğunu ifade etmek mümkündür. Böylece kamu yönetimi terimi sistemli bilgiler bütünü olarak bir bilimi, aynı zamanda bir kamu yönetimi uygulamasını tanımlamaktadır (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 5).

Kamu yönetimi, insanların ortak ihtiyaçlarının etkin ve örgütlü bir biçimde gerçekleştirilmesinin tarihsel bir ürünü olan devletin bu ihtiyaçları gerçekleştirebilmesinin bir aracıdır. Devlet kamu hizmetlerini ya da diğer ifade ile toplumun ortak ihtiyaçlarını kamu yönetimi aygıtı ile yerine getirmektedir.

Bilindiği gibi, devletin yüklendiği görevi başarabilmek üzere giriştiği etkinlikler ilkece, yasama, yürütme ve yargı işleridir. Ancak bu temel işlevleriyle ele alındığında, yönetim en geniş anlamıyla tanımlanmış olur. Dar anlamda yönetim ya da kamu yönetimi, devletin işlevlerinden sadece birini, yürütme alanındaki etkinliğini dile getirmek üzere kullanılır (Sencer, 1986: 32).

Kamu yönetimi, hem kamusal etkinlikleri, hem de bu etkinlikleri yürüten örgütü anlatmak için kullanılan bir kavramdır. Bu açıdan bakıldığında kamu yönetimi devletin eli-ayağı konumundadır. Parlamenter demokrasilerde, kamu yönetimi hükümetin, başka bir deyişle halkın oylarıyla seçilmiş olan yürütme organının buyruğu altında çalışan, onun belirlediği politikaları, çıkardığı yasaları uygulayan aygıttır. Bu aygıt kimi zaman “kamu bürokrasisi” olarak da adlandırılır (Emre, 2003: 183).

Bu açıklamalar ışığında kamu yönetimi siyasal olarak saptanmış amaçların başarılması olarak görülebilir. Diğer bir ifadeyle kamu yönetimi, hükümetin iş yönünü oluşturmaktadır. Hükümet programlarını gerçekleştirmek için bunları örgütlemek, kurmay hizmetleriyle desteklemek, bütçe oluşturmak ve eşgüdümlemek gerekir. Bu yüzden kamu yönetiminin/kamu yöneticilerinin, hükümetlerin birçok karmaşık sorumluluklarını yürütebilecek bir uygulama gücüne sahip olması gereklidir. Bunun

yanında kamu yönetiminin bu çeşitli ve çözüm bekleyen sorunlara çözüm getirirken toplumun değerlerine uygun bir kuram geliştirmesi de gerekecektir. Kuram geliştirmede kamu yönetimi, sorunların çok çeşitli olması yüzünden güçlüklerle karşılaşmaktadır. Kamu yönetiminin uygulamaya dönük yanı işlerin yapılmasıyla ilgilidir. Kuramsal yanı ise öncelikle değerlerle ilgilidir. Uygulamaya dönük ve kuramsal yanları arasında düzenli ve işler bir ilişki bulunmalıdır (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 7). Kısaca ifade etmek gerekirse, kamu yönetimi, kamu politikalarının yürütülebilmesi için gerekli bireysel ve grup faaliyetlerinin eşgüdümlemesidir.

Kamu yönetimi ve özel yönetim tanımlarından başka üzerinde durulması ve açıklığa kavuşturulması gereken ayrımlardan biri de “idare” ve “yönetim” kavramlarıdır. Nitekim bu kavramların birbiri yerine kullanıldığı daha önce belirtilmişti. Mesela Sencer ve Tosun bu kavramlar arasında ayrım yapmadan tanım vermektedirler:

Yönetim (idare), bir tüzelkişi olarak devletin işlevini yerine getirmek üzere üstlendiği eylem ve yaptığı işlemlerin tümüne denir (Sencer, 1986: 31).

Sevk ve idare kavramını, önce idare (yönetim) kavramından ayırmak gerekir. İdare, canlı ve/veya cansız araç ve gereçlerden oluşan bir birimi belli bir hedefe ulaştırmak için girişilen faaliyetlerin toplamıdır. Yönetim terimi bu anlamı taşır. Bir hayvan sürüsünü (veya tek bir hayvanı) gütmek, bir taşıma aracını yürütmek, idare kavramı için de ele alınır da, makine, ham madde, malzeme, bina gibi maddesel ve insangücü gibi insansal araçlardan (= üretim etmenleri) oluşan bir sistem ve mekanizmayı hedeflerine doğru götürmek, yönetim kavramının özünü oluşturur (Tosun, 1992: 192).

Bunlara ek olarak Tosun (1992: 192), yabancı yazında da bu iki kavramın kullanımı arasında fark olduğunu ifade etmektedir. Ona göre;

İşletme adını verdiğimiz kurumların (yani, rasyonellik ilkesine uygun bir biçimde yönetilmesi gereken kuruluşların) yönetimi için *management* (yönetim) terimi, henüz iktisadi ilke ve kurallarının egemen olmadığı devlet ve ordu yönetimlerinde ise, *administration* (idare) terimi -çok açık seçik olmamakla birlikte- kullanılmaktadır.

Yönetim ve idare kavramları arasındaki ayrım konusunda en açıklayıcı bilgiyi Hodgkinson vermektedir. Buna göre “yönetim” ve “idare”, her ikisi de başlı başına karmaşık kavramlardır ve tam bir tanım yapmaya imkân vermemektedir (Hodgkinson, 2008: 31). Yönetim ile örgütsel yaşamın insan bileşenini ve daha değer yüklü meseleleri ele alan yönlerden; idare ile ise daha rutin, maddi, programlı ve nicel yöntemlere uygun yönlerden bahsedildiği söylenebilir. O halde genel anlamı ile yönetim, örgütsel

hedeflerin belirlenmesini ve bunlara yönelik motivasyonun sağlanmasını içeren geniş kapsamlı bir sanat, idare ise aynı hedeflere ulaşmak için yardımcı ve alt bilimdir. Yönetim amaç, idare ise araç odaklıdır (Hodgkinson, 2008: 32). Dolayısıyla yönetimin değer yüklü olması yöneticiye lider, yardımcı ve alt birim olan idareye ise idareci vasfını yüklediği söylenebilir.

Ayrımın yararı örgütsel işlevlerin anlaşılması ile bağlantılıdır. Birey, örgütün gaye, amaç ve niyetleri üzerinde etkiye sahip davranışlarla ne kadar iç içeyse, yönetimde de o kadar pay sahibidir. Benzer şekilde, karar vermedeki değer bileşeni ne kadar genelse ve çıkarları ne kadar çok etkilerse, bu karar verme yetkisi o kadar çok yönetsel ve o kadar az idari olur (Hodgkinson, 2008: 33).

Kimi zaman da idare kavramı doğrudan yönetimi tanımlamak için kullanılmış, hatta bazen bu iki kavramın aynı şeyler olduğu vurgulanırcasına bir kavramın yanına diğeri parantez içerisinde yazılmıştır. Mesela Aktan (1987: 27);

İdare (yönetim) konusuna daha çok ampirik ve sağduyuya dayanan yaklaşım, asırlardan beri devam etmekle beraber, idarenin ilmi metotlarla incelenmesi, oldukça yeni sayılır. Hemen hemen XX. yüzyılın başlarında idare üzerine sistematik incelemeler yapılmaya başlanmış, bilimsel nitelikte eserlerin verilmesi yolu açılmıştır.

İlk idare kavramları, önceleri askerler, sonraları kilise ve ulema, daha sonra da endüstri dünyası tarafından işlenmiştir. Kurmay ve hat hizmetleri ayrımı, İskender zamanından beri bilinmekte ve uygulanmaktadır. Farabi, El- Medinetül Fazıla adlı eserinde meziyet ve kusurlarıyla idarecilerin vasıflarını, liderlik kavramını işlemiştir. XI. asır devlet adamı Nizamül Mülk, Siyasetname adlı eserinde idare ve teşkilat konularında hükümdarlara öğütler vermiştir. XIV. asırda İbn Haldun Mukaddime adlı eserinde devlet teorisi, hizmetlerin sınıflandırılması, barış ve savaş idaresi, irtişa (idarede bozulma) ve zararları ile liderlik ilkelerini incelemiştir.

İfadelerinden de anlaşıldığı üzere, yönetim biliminin gelişimi hakkında bilgi verirken idare kavramını kullanmıştır.

İdare kavramı yönetim yerine kullanılınca da karşımıza kamu yönetimi yerine kamu idaresi çıkmaktadır. “Kamu idaresi, hükümet kararlarının ve programlarının uygulanması ile ilgili bütün faaliyetleri kapsar. Yürütme gücünün yani hükümetin neler yaptığı ve bunları nasıl yaptığı veya nasıl yapması gerektiği konularında ilgilidir” (Aktan, 1987: 43).

Görüldüğü üzere, yönetim kavramı literatürde çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Örneğin, yönetim başkaları üzerinde otorite kurma ve başkalarına iş yaptırma bir yönetim faaliyetidir ve “sevk ve idare”yi içerir. Yönetim kavramı ikinci olarak, çeşitli ülkelerin yönetim sistemlerini ve usullerini anlatmak amacıyla da kullanılır. Son olarak ise yönetim kavramı belli bir örgüt ya da kuruluşu anlatır. Bu noktadan hareketle, yönetimle ilgili tanımları ve kullanışları “sevk ve idare”, “idari sistem” ve “örgüt” olarak üç kavram içinde toplamak mümkündür (Eryılmaz, 2010a: 3).

1.2. Merkezden Yönetim ve Yerinden Yönetim

Devlet, ulusal sınırlar içinde yaşayan halkın ortak ihtiyaçlarını karşılamak ve genel yararlarını korumak için çalışır. Bu amaçla devlet, iki esasa bağlı olarak örgütlenmeye gider. Bunlardan biri, genel nitelikli kamu hizmetlerine ilişkin politika, karar ve yürütme fonksiyonlarının merkezi hükümetin emir ve komutası altındaki organlar tarafından yerine getirilmesidir. Buna “merkezden yönetim” denilir. Diğeri ise bölgesel ya da yerel nitelikteki fonksiyonların merkezi idarenin dışındaki bölge ve yerleşim birimlerinde oluşturulan özerk birimlerce yürütülmesidir. Buna da “yerinden yönetim” adı verilmektedir (Eryılmaz, 2010a: 70).

Geniş anlamda, merkezden ya da yerinden yönetim, siyasal bir nitelik taşır. Bir ülkenin tek bir yasama organı ve tek yargı sisteminin bulunması ve yasaların her yerde tekbiçim olarak uygulanması durumunda siyasal bir merkezden yönetim söz konusudur. Bu tekçi (üniter) bir sistemdir. Öte yandan, yine bir ülkenin ayrı bölgelerinde yasalar ve yargı uygulaması bakımından çeşitlilikler varsa, o ülkede siyasal anlamda bir yerinden yönetim ya da federal sistem yürürlüktedir (Sencer, 1986: 33).

Günümüzde ne bütünüyle merkezden yönetim, ne de sadece yerinden yönetim esasına göre örgütlenmiş bir devlet bulunmaktadır. Her devlet, merkezden yönetim ve yerinden yönetim ilkelerini şekillendirirken sosyal, ekonomik, kültürel, siyasi ve tarihi şartları dikkate alarak kendine has ve farklı bir yapılanmaya gitmektedir. Bu sebeple bazı ülkeler, merkezden yönetime, bazıları yerinden yönetime ağırlık vermekte; diğeri bazıları da bu ikisi arasında belirli bir denge kurmaya çalışmaktadır (Eryılmaz, 2010a: 70). Merkezden yönetim ülkede birlik ve homojenlik gereğine, yerinden yönetim ise çeşitlilik isteğine cevap verir (Örnek, 1998: 69).

Genellikle toplumlar bu iki yönetim ilkesine göre örgütlenirler. Bu örgütlenmede, her toplum, kendi ekonomik, sosyal, siyasal, tarihsel ve coğrafi koşullarını dikkate alarak, merkezden ve yerinden yönetim biçimlerini oluşturur (Genç, 1998: 98). Merkezden ve yerinden yönetim birbirine zıt sistemlermiş gibi görülse de bunlar birbirinin zıttı değil, birbirini tamamlayıcı sistemlerdir. Bu yönetim uygulamalarından birinin diğeri aleyhine güçlü olmasının olumlu ve olumsuz yanları vardır. Biri diğerin olumsuz yanlarını gidermekte ve onu tamamlamaktadır. Bu bağlamda, bu iki yönetim türünden biri diğere tamamen tercih edilmez (Acartürk ve Özgür, 2004: 144). Bu kavramları detaylı incelemenin konunun anlaşılmasında faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

1.2.1. Merkezden Yönetim

Merkezden yönetim, kamu hizmetlerinde birlik ve bütünlüğü sağlamak amacıyla söz konusu hizmetlere ilişkin karar ve faaliyetlerin merkezi hükümet ve onun hiyerarşik yapısı içinde yer alan örgütlerce yürütülmesi demektir. Bu ilke, “siyasi” ve “idari” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Eryılmaz, 2010a: 70).

Siyasi bakımdan merkezden yönetim, bir ülkede yasama organının ve hükümetin tek olmasını ve dolayısıyla siyasi otoritenin tamamen merkezdeki iktidarda toplanmasını ve hukuki birliğin mevcut olmasını ifade eder. Böyle bir örgütlenme biçiminde kanun yapan ulusal meclisin dışında başka bir yasama organı bulunmaz. Dolayısıyla, farklı bölgelere ve yerleşme birimlerine göre değişen kanunlar da söz konusu olmaz. Siyasi merkezîyetçiliğe göre örgütlenmiş devlete “üniter devlet” (tekçi devlet) denilir. Türkiye, Fransa ve Japonya üniter devlet biçimine birer örnektir (Eryılmaz, 2010a: 70-71).

İdari bakımdan merkezden yönetim ise, daha dar bir anlamı ifade eder. İdari merkezîyetçilik, kamu otoritesinin merkezileştirilmesini gerektirir. Kamu hizmetlerine ilişkin politikaların belirlenmesi ve kararların alınması yetkisi merkezi organlarda toplandığı gibi bunların yürütülmesine ilişkin inisiyatif de bu organların eline verilmiştir. Merkezin hiyerarşik yapısı içinde yer alan alt birimlere, bölge ve il kuruluşlarına geniş takdir yetkisi tanınmaz. İdari merkezîyetçilik, siyasi merkezîyetçiliğin bir sonucudur. Çünkü siyasi bakımdan merkezîyetçi yönetim olmayan bir devlette, idari merkezîyetçilik gerçekleşmez (Eryılmaz, 2010a: 71).

Devlet içinde yer alan çeşitli kamu hizmetleri, örgütleri bir çatı altında ve her parçası diğeriyle kenetlenmiş, ayrı bir varlığı ve hareket imkânı olmayan, bir birlik içinde görünür. İdari merkeziyet sisteminde kamu hizmetleri tek bir çatı altında, tek merkezi kudretle hareket eden bir bütünü oluşturmaktadır. Bir bütünün parçaları arasındaki ilişkiyi sağlayan en önemli unsur hiyerarşidir (Yıldırım, T.Y. :11).

1.2.1.1. Merkeziyetçilik

Tam bir merkeziyetçilikte devlet, bütün idari görevleri, merkez ve taşra kuruluşları aracılığı ile yerine getirir. Fazla olarak, belli bir önem taşıyan bütün kararlar da gene merkez kuruluşları kademesinde alınır; merkezi idareye bağlı taşra kuruluşlarının tek görevi, merkezden gelen emirleri veya talimatları uygulamaktır (Gournay, 1971: 144).

Siyasal merkezilikte, tam bir yerinden yönetimin ayırıcı özellikleri; belli bir topluluk ya da hizmete ilişkin bir kuruluşa tüzelkişiliğin tanınması, yetkili organların ilgililerin seçimi sonunda işbaşına gelmesi ve bu organlara bağımsız karar yetkisinin verilmesidir (Sencer, 1986: 34).

Modernleşme politikası izleyen ülkeler, ister istemez merkeziyetçi ve devletçi olurlar. Çünkü modernleşme, gelişmekte olan ülkelerde hep siyasi iktidarlardan halka doğru tek yönlü bir siyasi çizgi izlemektedir. Modernleşmenin toplumdaki içsel dinamikleri geliştirilmediği takdirde iktidarların bu alandaki görevi devam eder. Bu da devlet bürokrasisinin büyümesi sonucunu doğurur (Eryılmaz, 2010a: 63).

1.2.1.2. Yetki Genişliği

Merkezden yönetimde olduğu gibi, bu sistemde de, kamu hizmetleriyle ilgili bütün görevler, hiyerarşik bakımdan merkezi hükümete bağlı idari birimlere verilmiştir. Fakat karar alma yetkisi bakımından, bütün kararlar merkezi otorite tarafından alınmamakta, bunların bir kısmı, merkezi idare hiyerarşisinin diğer ucunda bulunan görevliler tarafından alınabilmektedir (Gournay, 1971: 144). Diğer bir ifade ile belli kamusal hizmetlerin merkezi devlet organlarının kontrolüne tabi birimlere verilmesi (Abadan, 1965: 34) yetki genişliği kavramını karşımıza çıkarmaktadır. Buradan anlaşılacağı gibi yetki genişliği bünyesinde herhangi bir özerklik ya da kendine yeterlik durumu söz konusu değildir.

Birçok yazarın yanlış olarak yerinden yönetim şeklinde nitelediği, yetki genişliğinin ikinci biçiminde ise; teknik, fonksiyonel veya dikey yetki genişliği denebilecek biçimdir. Bu ikinci biçim yetki genişliğinde, esas itibariyle merkezi idarenin elinde bulunan bir kısım görev ve karar alma yetkileri, bundan evvelki durumda olduğu gibi, merkezin bir temsilcisi (vali) veya taşra teşkilatı daire başkanlarına değil, fakat belli bir ihtisas dalında, faaliyet alanı bütün ülkeyi kapsayan bir kuruluşun başındaki yöneticiye devredilir. Zorunlu olmamakla beraber, ekseriyetle bu kuruluş tüzel kişiliği haiz olur (Gournay, 1971: 144; Genç, 1998: 101). Diğer bir anlatımla buradaki yetki genişliği herhangi bir coğrafi alanın başındaki yöneticiye değil, görevin başındaki yöneticiye tanınmaktadır.

Yetki genişliği terimindeki “genişleme” merkezden yönetimin yetkilerine ilişkin olmayıp, taşranın yetkilerinin merkezmişçesine genişlemesini anlatır. Merkezin yetkisi zaten tüm ülke düzeyinde olduğundan onun genişlemesi pek tabiidir ki mümkün olamaz. Buna karşılık ilin başındaki valinin yetkileri alan olarak değil fakat hukuksal nitelik ve etki olarak genişlemekte ve bu görevli başkentteki bakanın, yasalarla kişisel olarak ona tanınmış bulunan tüm yetkilerini kendi il sınırları içinde kullanabilme yeteneğine sahip bulunmaktadır (Özay, 1996: 155).

Yetki genişliği (tevs-i mezuniyet – deconcentration) sisteminde merkezi idare, karar alma ve yürütmeye ilişkin bazı yetkilerini, kendi hiyerarşisi içinde yer alan alt birimlerin başındaki yöneticilere aktarmaktadır. Bu sayede merkezi örgütlerin iş yükünün bir kısmı alt birimlere ve başkent dışındaki birimlere aktarılmaktadır. Yetki genişliği, merkezi idarenin üstlendiği fonksiyonların daha verimli ve etkin bir şekilde yürütülmesi amacıyla geliştirilmiştir. Bu yetki sayesinde taşradaki yöneticiler, ulusal plan, program ve politikaları yerel şartlara göre yorumlayarak esnek bir uygulama gerçekleştirirler (Eryılmaz, 2010a: 76). Yetki genişliği ve yerinden yönetim kamu yönetimi ile yurttaşları birbirine yakınlaştırmayı amaçlar (Örnek, 1998: 71).

Yetki genişliğine haiz olan yönetici, bu yetkisini merkez adına kullanmaktadır. Esas yetkili merkez olduğu için kamu yöneticilerinin yetki genişliğine dayanarak aldıkları kararları, merkezin hiyerarşik denetimine tabidir. Bu bakımdan yetki genişliği, yerinden yönetim ilkesinden ayrılmaktadır. Yerinden yönetimde, bazı konularda karar alma ve bunları yürütme yetkisi, merkezin hiyerarşik yapısı içinde yer alan bir yönetici ya da

organda değil, halkın seçtiği ve merkezden bağımsız organlardır (Eryılmaz, 2010a: 77).

Merkezden yönetimin dayandığı bir ilke olan yetki genişliği, merkez memurlarının yetkilerinin genişletilmesi ve bunların kimi durumlarda yürütme kararları alabilmeleri demektir. Örneğin, vali, bir il çevresinde merkezden atanan ve kimi konularda tek başına yürütme kararları alarak merkez adına kamu gücünü kullanabilen bir yöneticidir. Oysa yerinden yönetimde, karar yetkisi doğrudan ilgililerde ve onların oluşturduğu organlardır (Sencer, 1986: 34).

Yetki genişliği, bir yöre veya hizmetin başında bulunan görevliye aslında merkeze ait olan karar alma ve uygulama gibi kamu gücünden kaynaklanan yetkilerin tanınmasıdır ve bu anlamı ile merkezden yönetim tüzel kişiliği içinde taşra örgütünün alan olarak en genişini oluşturan “il”lerin başındaki “vali”lere tanınmıştır (Özay, 1996: 155).

Yetki genişliği merkezden yönetimin bir gerçekleştirme aracı ve yöntemi olduğundan vali devlet idaresinin içinde, onun adına hareket eden bir görevlidir. Kamu gücünü kendi adına değil merkezin emirleri ve yönlendirmesi doğrultusunda kullanır, merkezin hiyerarşisi altındadır. Bu nedenle de, davranışları ve almış olduğu kararlarla yaptığı işlemlerin merkezinkilerden hiçbir farkı yoktur, onun bağlı olduğu kurallara bağlı olarak ve aynı yöntemler izlenerek gerçekleştirilmeleri gerekir (Özay, 1996: 156).

Bir bölge veya hizmetin başında bulunan memura merkezin karar almak ve uygulamak gibi kamu kudretinden doğan yetkileri tanınabilir. Bu durumda görev ve yetkisi sadece merkezin kararlarını, emir ve direktiflerini yerine getirmekten ibaret olan merkez memurunun yetkisi genişletilmiş olur. Memurun kendiliğinden karar vermek ve hareket etmek yetkisi yoktur. İşte memurun yetkilerinin genişletilmesinden ve bu bakımdan merkeziyet sisteminin bir ölçüde hafifletilmesinden ortaya çıkan uygulamaya yetki genişliği denilmektedir (Yıldırım, T.Y.: 12).

Yetki genişliğinde, kamu tüzel kişiliği ve dolayısıyla özerklik söz konusu değildir. Bir başka deyişle, merkez adına karar alma ve uygulama yetkisine sahip gerçek kişi tamamıyla merkezi yönetimin içindedir; merkezi yönetimi temsil eder, onun adına hareket eder ve merkezin hiyerarşik denetimine tabidir. Hiyerarşi ise, merkezi

yönetimin yetki ve sorumluluğunun bütünlüğünü ve birliğini sağlayan bağ ve güçtür (Kalabalık, 1999: 405-406).

Bu sistemin temel düşüncesi, merkezi yönetimin taşra kuruluşlarının bir örnek ortak alanlar içerisinde, önceden tespit edilmiş hedefler doğrultusunda, bir genel yöneticinin birleştiriciliği ve bütünleştiriciliği aracılığı ile uyumlu hizmet yapmaları amacının gerçekleştirilmesidir ve Türkiye’de Osmanlı’dan devralınan bu sistem, 1949 tarihli ve 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu ile de düzenlenmiştir (Kalabalık, 1999: 411).

1.2.2. Yerinden Yönetim (Ademi Merkeziyet)

“Adem=yokluk” ve “merkeziyet=bir merkezde toplanma, merkezleşme” sözcüklerinden Farsça gramer kuralına göre kurulmuş bir kavram olan Ademi Merkeziyet (Abadan, 1965: 32) kavramı yerinden yönetim ile birbiri yerine kullanılmaktadır. Teknik bir terim olarak Ademi Merkeziyet, sadece idari açıdan incelenmekte, bu alanda karar ve icra yetkisinin mahalli otoritelere bırakılması anlamında kullanılmaktadır. Oysa geniş anlamı ile ademi merkeziyet (decentralisation) merkeziyetçiliğin = (centralisation) tam karşısı olarak, devletin bütün görevlerinde karar ve icra yetkilerinin başka organ ve müesseselere verilmesi imkan ve şekillerini kapsamaktadır (Abadan, 1965: 32). Bahsedilen başka organ ve müesseseler merkezi idarenin kendi hiyerarşisi içerisinde yer alan birimler olabileceği gibi, merkezi idarenin hiyerarşisi içerisinde yer almayan, aynı zamanda tamamen bağımsız olmayan organlar da olabilmektedir.

Daha genel bir ifade ile idari bazı görevlerin yürütülmesi yetkisi, hükümete bağlı olmayan (merkez hiyerarşisinin içinde olmayan) otoritesini, mahalli halkı temsil etme olayından alan bir meclise tabi personele verilmiştir. Bu meclisler, ya belli bir coğrafi bölgede yaşayan halkı veya halkın özel bir kategorisini (üretici, tüketici, bir kısım kamu hizmetlerinden faydalananlar vb. gibi) temsil ederler (Gournay, 1971: 145).

Liberal öğretinin uyarınca merkezi yönetimde halk egemenliği kavramı bir ölçüde geçerlik kazanırken, bu kavramın doğal bir sonucu olarak merkezi yönetim karşısında bir denge öğesi olmak üzere yerinden yönetim sistemi ortaya çıkmıştır. Bir yandan merkezi yönetimin yetkilerini paylaşacak, öte yandan kamu işlerinin ilgili halk toplulukları tarafından yerinden yönetilmesini sağlayacak merkez dışı bir yönetim biçimi, kapitalist

ya da liberal batı toplumlarında yaygın bir uygulama olmuştur. Bu durumda, tüm yönetim yetkilerini tek elde toplayan mutlak monarşinin aşırı merkeziliğine tepki olarak, merkezde güçler ayrılığı ilkesiyle devlet yetkileri çeşitli organlarca paylaşılırken, kamu işlerinin çeşitli yerinden yönetim kuruluşlarına bırakılmasıyla tüm yönetim erkinin bölüşülmesi yoluna gidilmiştir (Sencer, 1986: 23).

Sencer (1986: 34), yerinden yönetimi (ademi merkeziyet), “kamu hizmetlerine ilişkin yürütme kararları alma yetkisinin, merkez örgütü içinde yer almayan özerk yönetim kuruluşlarına bırakılması” olarak tanımlayarak yetki genişliğini bu formülün dışında tutmuştur. Nitekim bu tanımla, merkezden yönetime karşıt olan bu sistemde kamu görevlilerinin merkeze hiyerarşik bağlarla bağlı olmadığı gibi, ilgili organların genel yönetimin buyruğu altında da olmadığını ve söz konusu kuruluşlar üzerinde merkezin genel bir denetim yetkisi olduğunu belirtmiştir.

Sencer’in Büyük Selçuklu Devleti ile ilgili olarak yerinden yönetime verdiği örnek yerinden yönetimi değil, “yetki genişliği”ni karşılamaktadır. Nitekim Sencer, taşra yönetim sisteminin Türk ve Abbasi geleneklerinin bileşimini yansıtan Büyük Selçuklu Devleti’nin çok sayıda il’e bölünerek yönetimlerinin ya hanedan üyelerinden birine ya da azatlı ve güvenilir kullara bırakıldığını ve bu görevlilerin askeri ve sivil geniş yetkilerle donatıldıklarını belirttikten sonra bu yönetsel özerkliğin kolaylıkla merkeze karşı bağımsızlığa dönüşebildiğini (Sencer, 1986: 43) ifade etmiştir.

Ademi Merkeziyet’in modern dönemde ilk uygulama örneklerinden biri Hindistan’da görülmüştür. 1959’da Narayan’ın “Hindistan idaresinin reform planı”na dayanılarak demokratik ademi merkeziyet sistemi kurulmuştur. Bu plan ile Mahatma Gandhi’nin “kendi kendine yeten ve kendi kendini idare eden Köy Cumhuriyetleri” ilkesine dayanan Panchayati Raj (köy şuraları) kurulmuştur. Gandhi, merkezden idarenin sömürücülükle sonuçlanacağı tezini savunmaktaydı. “Panchayati Raj”, liberalizme aykırı partisiz bir demokrasi sistemini benimsemekle beraber, halkın idareye iştirakinde ferdi yaratıcılığı esas tutmaktaydı. Buna rağmen siyasetin bu alana bulaşması engellenememiştir (Abadan, 1965: 36).

Görüldüğü gibi tanımlarda bir kendine yeterlik ve merkezden kısmi bağımsızlıktan söz edilmektedir. Abadan’a (1965: 31) göre ise ademi merkeziyet; “devlette idari yapı ve

mekanizmanın kuruluş ve işleyişi ilkesi ile sıkı sıkıya ilgili bir uygulama sisteminden başka bir şey değildir”.

Yerinden yönetim dediğimiz zaman, karar verme yetkisinin çevreye dağıtılmasını anlamaktayız. İşte bu açıdan baktığımızda, yerinden yönetim kavramının içine yetki devri de girmektedir. Delegasyon dediğimiz yetki devri kavramı aynı hiyerarşik yapı içerisinde yetkilerin üst makamlardan astlara doğru aktarılmasıdır. Bu, yerinden yönetim yani, desantralizasyon kavramı içine girmektedir. Genel yönetimin, taşradaki üst düzey yöneticilerine merkeze danışmadan; fakat merkez adına karar alma ve uygulama yetkisinin verilmesini sağlayan yetki genişliği ilkesi, desantralizasyon kavramının içine girmektedir. Konuya bu açıdan bakmakta fayda mülahaza edilmektedir. Yetki devri ve yetki genişliğinde hiyerarşik zincir kırılmamaktadır. Yani merkezle taşra ya da yetki devreden üstle, yetki aktarılan ast arasındaki hiyerarşik zincir kopmamaktadır. Ancak, yerinden yönetim kuruluşları dediğimiz yerel yönetim ve hizmetsel kuruluşlar bakımından bu hiyerarşik ilişki kopmaktadır. Çünkü burada bir devlet yetkisinin, ayrı tüzel kişiliği olan, devlet tüzel kişiliği dışındaki başka bir kamu tüzel kişisine aktarılması söz konusudur. Bu da genellikle yasa yoluyla yapılmaktadır. Yerinden yönetim kuruluşlarıyla, genel yönetim arasında hiyerarşik bir ilişki yoktur. Ancak yasalar çerçevesinde kullanılabilen bir vesayet ilişkisi vardır (Emre, 2003: 109).

Yerinden yönetim idaresini ortaya çıkaran unsurları yazarlar üçe irca etmektedirler. Evvela yerinden yönetime tâbi kılınacak topluluğa veya hizmete tüzel kişilik tanınır. Bu kişiliğin tanınması ile ortaya merkez idare teşkilatından yani genel idare tüzel kişiliğinden ayrı bir tüzel kişilik çıkmış olur. İkinci olarak ilgililere kendi menfaatlerini savunmakla görevli organları seçmek yetkisi verilir. Nihayet bu seçilmiş organlara karar vermek yetkisi tanınır. Bu kararlar merkezin hiyerarşi kudretine ve hiyerarşik kontrolüne tâbi değildir. Bunların üzerinde merkezin sadece idari vesayet denilen yüksek bir kontrol yetkisi vardır. Bu üç unsurun varlığı halinde idari bakımdan yerinden yönetimin en tipik derecesine erişilmiş olur. Diğer durumlarda ise yerinden yönetim derecesi daha az olarak kabul olunur (Versan, 1967: 86).

Bir idari yerinden yönetim sisteminden söz edebilmek için, iki şartın bir arada bulunması gerekir: 1- Mahalli otoritelerin gerçekten halkı temsil etmesi, başka bir deyimle, mahalli halkın kendi işlerinin yönetimine katılmalarını gerçekten sağlaması, 2-

Mahalli makamların, yükümlü oldukları görevlerle ilgili problemleri çözmek için, çeşitli alternatifler arasından gerçekten bir seçim imkânları olması (Gournay, 1971: 146).

Bütün ülkelerin idari sisteminde merkezi idarenin örgütleri ve yerel örgütler birlikte bulunmaktadır. Bazı ülkelerde geçmişi oldukça eskilere dayanan köklü yerel yönetim geleneği vardır. Güçlü yerel yönetim geleneği olmayan ülkelerde ise yerel yönetimler; genel olarak merkezi idarenin bir şubesi gibidir, merkeze bağımlıdır, kendi özgelirleri pek yoktur. Bu ülkelerde gelirler, hizmetler ve profesyonel bürokratlar genelde merkezde toplanmıştır (Acartürk ve Özgür, 2004: 143).

Ademi merkezîyet, sosyal bütünün siyasi, sosyal, ekonomik gelişimindeki amaçları gerçekleştirmeye yönelik bir düşünce ve uygulama sisteminin devlet düzenine ve halkoyuna aktarılmasından başka bir anlam taşımamaktadır. Bu bakımdan aslında ademi merkezîyet, devlet varlığının korunup gelişmesini sağlayacak o alanlarda, son hedeflere ulaşma vasıtası anlamına gelmektedir. Halbuki idealist ve romantik bazı eğilimler, ütöplast bir anlayışla ademi merkezîyet müessesesini bir vasıta olmaktan çıkarıp, son gaye haline getirmişlerdir. Bu görüşün nazari bakımdan aksak tarafı; devlet gayelerinin çeşitlilik ve renkliliği, siyasi birliğin vatandaşların saadet ve refahını gerçekleştirme aracı olup, başlı başına bir amaç sayılamayacağı gerçeği ile çatışmasıdır (Abadan, 1965: 36-37).

1.3. Yönetim Biliminin Tarihi Gelişimi

Yönetim düşünce ve uygulamaları milattan önceki devirlerden beri mevcuttur. Ne var ki, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan “sanayi devrimine” kadar, yönetim düşüncesi, esas itibariyle filozofların iş, çalışma ve ticari faaliyetlerle, yönetim ve örgüt kavramlarına ilişkin fikir ve görüşlerinden ve devlet adamlarına verdikleri genel öğütlerden oluşmuştur. Yönetim düşüncesi bu içeriği ile ayrıca, zihinsel ve mantıksal tahlillere dayanması; metafizik açıklama ve spekülasyonlara yönelmesi, gibi nedenlerle “felsefe” niteliğini taşımıştır. Öte yandan, yönetim düşüncesinin uygulama alanı da, zamanın büyük çaplı ve karmaşık yapıllı örgütlerini oluşturan, devlet, ordu ve dini kurumlarla sınırlı kalmıştır (Baransel, 1979: 102). Yönetim süreci ve uygulaması insanlık tarihi kadar eski olsa da, bu konuda tutarlı bir teorinin doğuşu nispeten modern

dönemin ürünü olmuştur. Nitekim onsekizinci yüzyıla kadar bilimsel yönetimin doğuşunu gerektiren iktisadi bir ortamın mevcut olduğu söylenemez.

Fransa’da onsekizinci yüzyıl sonunda ve ondokuzuncu yüzyıl boyunca, yönetim ile ilgili incelemeler çoğalmıştır. 1812 yılında, Charles-Jean Bonnin “Kamu Yönetiminin İlkeleri” (Principles D’Administration Publique) isimli eserini yayınlamıştır. Eserinde yönetim biliminin gerçek bir bilim olduğu yolunda bazı teorik açıklamalara yer vermektedir. 1825 yılında Gilbert Ymbert “Yönetimsel Gelenekler” (Leş Moeurs Administratives) isimli eseri ve Charles Duveyrier’in çeşitli incelemeleri, Alexandre-François Vivien tarafından 1845’de birinci baskısı ve 1850’de ikinci baskısı yapılan “Yönetimsel İncelemeler” (Etudes Administratives) isimli eseri, yönetim bilimine yer veren eserlerdir. Bu sonuncusu, yönetim bilimine doktrin ve genel plan bakımından yer veren ilk gerçek eserdir. Bu devirde Vivien’in etkisi ile 1848 yılında “Yönetim Okulu” (Ecole D’Administration) açılmıştır (Tortop ve diğerleri, 2010: 14).

Bunların yanısıra sanayi devrimi ile ortaya çıkan fabrika sistemi; el sanatları ve ev sanayinin küçük ve dağınık üretim birimlerinin bir çatı altında toplanması ve merkezileşmesi sonucunu doğurmuştur. Bu dönemde örgütlerin sayısı ve büyüklükleri artmış, bünyeleri karmaşıklaşmış ve faaliyet alanları çeşitlenmiştir. Bütün bu gelişmeler “örgütsel devrim” olarak nitelendirilmektedir. Diğer taraftan yönetimin ücretli profesyonel yöneticilere devredilmesi ve sahiplik ya da sermayedarlık ile yöneticiliğin birbirinden ayrılması ve büyüklüğün de etkisiyle örgütlerin yönetici ihtiyacı artmış, bütün bu gelişmeler sonucu olarak yöneticiler sınıfı oluşmaya başlamıştır. Bu gelişmeler ise “yönetimsel devrim” olarak adlandırılmaktadır (Baransel, 1979: 105-106).

Bu adlandırmalardan başka, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar biriken yönetim ve örgütlerle ilgili bilgi stokunu “geleneksel”, ondokuzuncu yüzyılın sonlarından günümüze kadar oluşan yönetim ve örgüt teorilerini de “çağdaş” yönetim düşüncesi olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca bu ayırım “bilimsel yönetim öncesi” ve “bilimsel yönetim” şeklinde bir ayırımı da ifade etmektedir (Baransel, 1979: 10).

1880’lerde Frederick W. Taylor’un öncülük ettiği bilimsel yönetim yaklaşımı, yirminci yüzyılın başlarında O’nun izinden giden F. Gilberth, H. L. Gantt, H. Emerson, G. Barth, M. Cooke’un çabaları ve araştırmaları ile bir akım haline gelmiştir. Bilimsel yönetim,

A.B.D’de ortaya çıkmış, Avrupa’da Taylorizm ya da Rasyonalizasyon adı altında hızla yayılmıştır (Baransel, 1979: 12). Taylorizm, üretim sürecinin daha akılcı ve üretken bir biçimde planlanabilmesi için “en doğru çözümün” mühendisler tarafından bilime dayalı olarak getirilebileceğine işaret etmiştir (Göle, 1998: 9-10).

Bilimsel Yönetim, “insan mühendisliği” diyebileceğimiz bir mühendislik dalının özel kesimden kamu kesimine yayılmasını sağlamıştır. Denetim alanının sınırlılığı, yetkiyle sorumluluğun değerlendirilmesi, iş bölümü, örgütün yatay ve dikey büyümesi, hat ve kurmay hizmetlerin ayrılması gibi ilkeler kamu yönetiminde de kabul edilmiştir (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 12).

Taylor ile başlayıp Gullick, Urwick gibi yönetim bilimcilerince geliştirilen bu okul, özellikle ekonomik verimliliği sağlayacak yönetim ilkelerinin betimlenmesi konusunda büyük başarılar sağlamış, gerçekten üretim yönetiminin verimlilik sağlayıcı biçimde nasıl düzenlenebileceği sorusunun belli oranda cevaplandırıldığı açıkça görülmüştür. Fayol ise oluşturdukları yönetim ilkelerinin genel ve evrensel geçerliğe sahip olduğunu, toplumun ticaret, sanayi, din, siyaset, askerlik, ev yönetimi gibi her alanına uygulayabileceğini ileri sürüyordu; hatta James D. Mooney “klasik yönetim ilkelerinin” mafyanın yönetimi için bile geçerli olduğunu belirtmekteydi (Şaylan, 1978: 8-9).

Bununla beraber, bu okul temsilcileri tıpkı kendilerinden öncekiler gibi, çalışmalarını normatif bir çerçeveye oturtmaya çalışmışlardır. Bu normatif temel, kapitalizmin tekelleşme aşamasında verimliliğin sağlanma yolları olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle Taylor, Weber’in sosyolojik analizini tekelci kapitalizmin yön verici normların altında yönetim alanına uygulamıştı (Şaylan, 1978: 9).

Önceleri örgütü bir yapı, teknik bir birim gibi gören klasik görüşe karşı, daha sonra, örgütü insanlardan oluşan sosyal bir grup gibi gören davranışçı görüş ve bu iki görüşü birleştirerek örgütü çevrenin etkisi altında olan ve çevresini etkileyen bir sistem gibi gören düşünce ortaya çıkmıştır (Genç, 1998: 47).

Toplum yapısını ve ekonomik örgütlenme biçimini değiştirmeden, işçileri nasıl daha istekli çalıştırabiliriz sorusu yönetim biliminde yeni bir yaklaşımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Elton Mayo’nun ünlü Hawthorne deneyleri ile başlayan bu yeni

yaklaşım, çalışan insan sorunu üzerine odaklaşıyordu. Bu yeni yaklaşımın oldukça tutarlı ve gerçekteki duruma uygun bir çıkış noktasına sahip olduğu görülüyordu. Buna göre çalışan insanın, işiyle ve iş ortamı içindeki ilişkileri salt ekonomik öğeler tarafından belirlenmiyordu; çalışma ve yönetim süreci içindeki insanların birbirleri ile ilişkileri karmaşık, çok yönlü etkileşimler altında ortaya çıkıyordu. Mekanik bir ekonomizmin her alanda insan ilişkilerinin belirleyicisi olarak varsayılması doğmatik bir yaklaşımdan başka bir şey değildi ve bu nedenle, yukarıda özetlenmeye çalışılan çıkış noktası, kuşkusuz, apaçık bir doğrudan kaynaklanıyordu (Şaylan, 1978: 9-10). Bu ele alışı doğal sonucu ise yönetim biliminin, psikolojinin egemenliği altına girmesi idi. Başka bir deyişle yönetim, disiplin olarak bireyin örgütsel davranışına indirgenirken, siyasal ve toplumsal olayların belirleyiciliği ikincil plana atılıyor ya da toptan yadsınıyordu (Şaylan, 1978: 10).

Yönetim olgusu ile ilgili bu iki bilgilenme eğilimi etkisi altında ondokuzuncu yüzyıl boyunca yönetim bilimi hukuk içinde yer aldı; başka bir deyişle hukuk ile iç içe gelişti. Bununla beraber ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru yönetim ile ilgili incelemelerin, hukuk dışında yepyeni bir boyuta yöneldiği görüldü: Bürokrasi olgusunun incelenmesi. Bürokrasiyi kavramsal bir çerçeve içinde ele alan ilk kişinin Fransız fizyokratı de Gournay olduğu söylenebilir; Gournay, bürokrasi kavramını onsekizinci yüzyıl başlarındaki Fransız kamu yönetimi sistemini niteleyen bir içerikle kullanmıştı. Ancak bürokrasinin kapsamlı bir kurama konu olması, epey sonra, bir sosyolog olan Max Weber sayesinde mümkün oldu. Weber'in büyük katkısı, belli bir yönetim düzenini ifade eden bürokrasiye normatif açıdan değil, sosyolojik açıdan yaklaşması oldu. Weber, yönetim olgusunun temel belirleyicisi olarak "otoriteyi" ele alıyor ve bu toplumsal kurumun kendisi tarafından yapılan tarihsel evrim tipolojisine dayanarak bürokrasinin analiz ve betimlemesini yapıyordu. Reaksiyoner sosyal bilimcilerin babası sayılabilecek Weber, modern bürokratik yönetim tipinin nihai yönetim tipi olduğunu söylüyordu (Şaylan, 1978: 7-8).

Yönetim bilimi Avrupa'da bu çizgi üzerinde gelişirken 1900'lerden itibaren ABD'de konunun farklı bir boyut içinde ele alınmaya başladığı görülmektedir. Yeni yaklaşımın öncüleri arasında ABD Başkanı ve bilim adamı Woodrow Wilson'u saymak olanaklıdır. Wilson'un yönetim olgusuna yaklaşımı, 18. Yüzyıl sonlarında beliren "Federalistlerin"

görüşlerini de anımsatacak biçimde “yönetim-siyaset” ayırımına dayanıyordu (Wilson, 1956). Bu ele alışıta, yönetim siyasetin dışında teknik bir içerikle inceleniyor ve böylece yönetim biliminde yepyeni bir boyut ortaya çıkıyordu. Yönetim ile siyaseti birbirinden ayırmak ve belli başlı bir disiplin alanı olarak yönetim sürecini, onun alt parçalarını alıp incelemek büyük bir gelişme ufku açmakla birlikte, yönetimde, siyasal sistemin belirleyici etkisinin yadsınması ya da inceleme dışı bırakılması bir kuramsal boşluğa neden oluyordu (Şaylan, 1978: 8). Wilson’un ardından Frank Goodnow 1900 yılında Siyaset ve Yönetim isimli kitabında, siyaset ve yönetimin kesin bir biçimde ayrılması gerektiğini ifade ederken savunusu; siyasetin kamusal isteklerin bir açıklanma yolu ve yönetimin ise bu isteklerin yürütülmesinden sorumlu olduğudur (Ergun, 1997: 6). Diğer bir ifade ile kuruculuk ve karar alma siyasete, kurulanın işleme ve kararların uygulanması yönetime özgü sayılmıştır (Güler, 2006: 2). Yönetim uygulamalarının statik olmadığı gibi yönetim düşüncesi de statik değildir ve tarihi süreç içerisinde inişler ve çıkışlar yaşamaktadır. Nitekim yeni kamu yönetimi anlayışından ya da yeni kamu yönetimi paradigmasından bahsedildiği günümüzde, siyasi liderlik ya da siyaset tek başına karar alıcı ve belirleyici değildir. Artık kamu örgütlerinin başında bulunan yöneticilerin de inisiyatif kullanabilmeleri salık verilmektedir.

Bu ayrışmanın yanında Amerikan düşüncesinde “Yönetim”in son yüzelli yıllık dönemde, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında özel yönetim ve kamu yönetimi kavramlarının ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Güler, 2006: 2). Her ne kadar bu bölünmeye olumsuz bir anlam yüklenmeye çalışılsa da tarihi süreç ve özel yönetim ile kamu yönetiminin benzer yanlarına karşın farklılıklarının bulunması bunun kaçınılmazlığını ortaya çıkarmıştır.

Nitekim hemen yönetim-siyaset ikiliği yaklaşımının arkasından gelen ve yönetim sürecinin tamamen siyaset dışı bir olgu olarak incelenmesi gerektiğini ileri süren “bilimsel yönetim okulu”, çok önemli katkılarının ötesinde bağımsız bir yönetim bilimi kuramı oluşturmayı başarmıştır (Şaylan, 1978: 8).

Kamu yönetiminin gelişmesi, akademik bir çalışma olarak ele alınırsa, örgüt kuramıyla bir koşutluk göstermektedir. Bilimsel bir çalışma alanı olarak kamu yönetimi en çok Birleşik Amerika’da gelişmiştir. Önce Bilimsel Yönetim’in (Scientific Management) etkisi altında kalan kamu yönetimi kuram ve uygulaması, daha sonra insan ilişkileri,

örgüt modeli, karar verme modeli ve sistem çözümlenmeleri aşamalarını geçirmiştir (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 12).

Kamu yönetimi disiplininin kurucuları olarak nitelendirilen Frank Goodnow, Frederick W. Taylor, Leonard D. White, W. F. Willoughby ile L. Gulick – L. Urwick gibi Amerikalı yönetim yazarlarının yirminci yüzyılın ilk yarısında yayımlanan çalışmalarına kamu yönetiminin kökenine ilişkin saptamalarda sıkça değinilmektedir.

Siyaset – yönetim ayrımının yapılmasında çok basit bir formül kullanılmıştır: Siyaset, yani parlamento ve hükümet temel politikaları belirler, yönetim, yani kamu bürokrasisi belirlenen bu politikaları uygular. Weber'in tanımladığı “ideal bürokrasi tipi”ne de uygun düşen böyle bir anlayışın uygulamada geçerli olmadığı bilindiği halde uzun yıllar gerçekte böyle bir ayrım varmış gibi davranılmış ve yönetim yazınında kullanılmıştır. Açıkça belirtmek gerekirse, bir yandan yönetim, yani kamu bürokrasisi temel politikaların belirlenmesi sürecine aktif olarak katılırken, öte yandan siyasetçiler, kamu yönetimini kendi siyasal çıkarlarına hizmet etmekle görevli bir örgüt olarak görmeye ve öyle kullanmaya çabalamıştır. Bu sakıncayı ortadan kaldırmak, kamu yönetimine bu tür müdahaleleri önlemek için, kamu görevlilerine birtakım güvenceler sağlanmıştır. Bu kez de bu güvenceler ardına sığınan kamu görevlileri kendi siyasal düşüncelerine ters düşen uygulamaları baltalayıcı bir tutum takınarak, siyasal iktidarların kendi programlarını uygulamalarını engelleme çabası içine girmişlerdir (Emre, 2003: 185).

Prusya'da kameralizmin ortaya çıkmasından biraz sonra, 1800'lerde İngiltere'de, Newton'un fiziğini örnek alan bir toplum bilimi kurma eğilimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Önemli temsilcileri arasında Jeremy Bentham'ın da sayılabileceği bu eğilimin temel amacı, tıpkı doğa yasaları gibi geçerliği olan toplum yasalarını keşfetmek ve sonra onları hukuk normu haline dönüştürmektir. Aydınlanma çağının insanlarda yarattığı büyük kendine güven ve iyimserlik, topluma egemen yasaların bilimsel yöntemle keşfedilebileceği inancını yaratmıştı ve keşfedilen yasalar hukuk normu haline gelince mükemmel topluma ulaşılmış olacaktı. Doğal olarak keşfedilecek ve hukuk normu haline dönüştürülecek yasalar yönetim olgusunu da kapsamaktaydı (Şaylan, 1978: 7).

Ludwik Gumplowitz, 1882’de “Âmme Hukukunun Hal ve İstikbali” adlı eserinde şu nokta üzerinde ısrarla durmaktadır:

“Devlet memuru kaç defa önceden kestirilemeyen bir durum karşısında emsali ve hukukî kalıbı olmayan kararlar vermek zorundadır... Acaba bu talepler karşısında sadece idare hukuku ile yetinilebilir mi, Aslâ ve aslâ! Eski zamanların kanunlar bilgisi modern devrin icaplarını yerine getirmek hususunda kifayetsizdir. Bugünkü siyasî memur her şeyden evvel idare ilmine muhtaçtır” (Gumplowitz, 1882: 13-14’den aktaran Abadan, 1956: 417).

Halen modern kamu yönetiminin gelişimine ilişkin liderlik Birleşik Amerika bilim çevreleri tarafından yapılmaktadır. Oysaki bir bakıma, bu önderlik şerefi Almanya ve Avusturyalı bilginlere ait olmalıdır. Çünkü Viyana’da Lorenz von Stein (1815-1890) Woodrow Wilson’dan çok önce bütün merkezî Avrupa memleketlerini tesiri altında bırakmış olan bir ekol kurmuştur. Kendisi 1865-1884 yılları sırasında “İdare ilmi=Verwaltungslehre” adlı sekiz ciltlik eserinin giriş kısmında âmme idaresi ilmine geniş ve idare hukukundan müstakil bir yer ayırmıştır (Abadan, 1956: 416-417). Bundan başka Avrupa’da başlayan merkantilis ekonomi politikalarına da bağlı olarak kameral bilimlerin ve dolayısıyla kamu yönetimi biliminin başlangıcı Avrupa Kıtası’dır.

Yeni sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal koşulların gelişmesi yirminci yüzyıl ortalarındaki kamu yönetiminin geçmiş yüzyıldakine oranla her yerde temelden değişmekte olduğunu göstermiştir. İsimler aynı kalmakla beraber, kapsam artık tamamıyla farklı idi. Yönetim genişleyip yeni boyutlar kazanmaya başlamıştır ve yapısal ve fonksiyonel değişimlere uğramıştır. Bunlar bilimsel gelişimin ve devrimci teknolojinin doğrudan veya dolaylı sonuçlarıdır. Eski görüş alanının genişlemesi vakıası, sorunların bu karmaşık biçimdeki artışı karşısında kendini zorla kabul ettirmiştir. Bundan böyle yöneylem araştırmalarına, psikososyal incelemelere, karar alma süreci ve örgütlenmesine, sibernetiğe, beşeri coğrafyaya, yönetim düşünceleri tarihine, diğer birçok yardımcı bilimlere ve tekniklere başvurmak gerekli olmuştur. Bütün bunlar, gerçek dışı kalmamak, olayları devamlı olarak aşmaya hazırlanmak ve ilerlemek içindi. Bu heterojen fakat yöntemsiz eşgüdümüne sahip yaklaşımlarla ilgili çeşitli disiplinler arasında bir düzen kurmak ve trans-specific kavramlara da başvurmak suretiyle “yönetim vakıası”nı kavramak ve çeşitli incelemeleri başarı şansına sahip olarak yürütebilmek mümkün olmuştur. Bu durum bizi, hukuki olmayan yönetim biliminin yüz yıllık bir gecikme sonunda yeniden doğuşunun araştırmacılar tarafından

geç farkına varılmasına, fakat her şeyden önce temel bir değişimden ortaya çıkan pratik düşünelere bağlı olduğu gerçeğini kabule sevk eder (Langrod, 1970: 160).

Görüldüğü gibi kamu yönetimi disiplini/bilimi zamanla pratik bir bilgi olmaktan çıkıp, teorik bir bilim dalı olana kadar, esas itibariyle siyaset ve hukuk bilimlerinin içinde değerlendirilmiştir.

1.4. Kamu Yönetimi Düşüncesinin Gelişiminde Merkantilist ve Kameral Etkiler

1.4.1. Merkantilizm

Merkantilizm, Avrupa'da, onaltıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık üç yüzyıl uygulanan iktisat politikasına verilen isimdir. Merkantilist politikaların temel bazı ilkeleri bulunmakla birlikte, geçen üç yüzyıl içinde yaşanan iktisadi gelişmeler bu ilkelerden bazılarının uygulamadan çıkmasına neden olmuştur (Erim, 2007: 10). Bunun nedeninin merkantilizmin teorik bir temeli ya da çerçevesi olan bir anlayıştan ziyade, dönemin ekonomik şartlarına pratik çözümler sunabilmek amacıyla ortaya çıkmış bir doktrin olmasından kaynaklanmasındır. Ticaretin insanları ve ülkeleri zenginleştirdiği inancı daha çok uygulamaya yönelik politika ve pratik tavsiyelerden oluşan merkantilizm akımının doğuşuna neden olmuştur (Aksoy, 1994: 22).

Batıda merkantilizm, feodal sistemin çözülme süreci içinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Batıda milli devletlerin doğuş yıllarına rastlayan bu dönemde, merkezi hükümetlerin gücünü artırmak, endüstriyel ve ticari sektörleri hızla büyütmek ve savaş anında gerekli silahları temin etmek için devletin gelirlerini artırmak temel amaçlar olarak belirlenmiştir (Bulut, 2000: 24). Bu çerçevede merkantilizm; devletin ekonomiye aktif müdahale etmesi gerektiğini ileri süren bir doktrindir. Buna göre devlet, dış ticaret fazlası vermeyi sağlayacak politikalarla ekonomiye müdahale etmeli, gümrük tarifeleri, kotalar gibi yollara başvurulmalıdır (Erim, 2007: 13-14).

Servetin kaynağının üretimde olduğu ve sanayi üretimlerinin korunarak milli servetin artacağına olan inanış ve Avrupa'nın değişik ülkelerinin düşünür ve yazarlarının yöneticilere politika önerileri ile Fransa, İngiltere ve Almanya'nın kendilerine özgü merkantilist politikalar geliştirmelerine neden oldu. Bu dönemin iktisadi düşüncesinin

kurucusu olarak nitelenebilecek bir düşünür adı verilememekle birlikte Merkantilist düşünceye katkı sağlayan o dönemin ünlü siyaset ve işadamları arasında; Thomas Mun (1571-1641), William Petty (1623-1687), Josiah Child (1630-1699), John Locke (1632-1704), John Law (1671-1729), Richard Cantillon (1680-1734) gibi isimler sayılmaktadır (Erim, 2007: 10).

Onyedinci yüzyıl, Avrupa için merkantilizmin yükseliş dönemidir. Bu dönemde Avrupa'daki ekonomik merkez Akdeniz'den Atlantiğe kaymıştır. Bunun diğer bir anlamı Kuzey-Batı Avrupalılar (İngiltere, Fransa ve Hollanda), Güney Avrupalılar'a (Portekiz, İspanya ve İtalya) göre; hem Avrupa hem de dünya ekonomisinde daha önemli bir konuma yükselmişlerdir. Merkantilist dönemin başlarında dünya ticaretine hâkim olma konusunda mücadele Güneyliler arasında iken, onyedinci yüzyıl boyunca bu mücadele Kuzey-Batı Avrupalılar arasında gerçekleşmiştir (Bulut, 2000: 25). Merkantilist düşüncenin ve uygulamaların zirvesi her ne kadar onaltıncı ve onsekizinci yüzyıllar arasını kapsayan dönem olarak ifade edilse de başlangıcını hazırlayan faktörlerin daha öncelere dayandığı söylenebilir.

Nitekim Avrupa'da kentli ticaret olgusu, daha onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda büyük fuarlar, onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda da özel banka ve borsaların kurulmasıyla kendisini göstermeye başlamış ve kentler, coğrafi keşifler sayesinde Amerika kıtasından getirilen değerli madenler yoluyla büyük sermaye merkezleri durumuna gelmişlerdi. Ancak Yeni Çağ başlangıcına değin, ticaret kentleri kendilerini koruyacak özel yasalar elde edemedikleri gibi, egemen bir ekonomi modelini de temsil etmiyordu. Bu statükoyu bozan ve derinlemesine değiştiren belirleyici gelişme ise; değerli madenlerin üretilen mal ve hizmetlerin hacminden daha hızlı artması sonucunda oluşan yüksek enflasyon olacaktı. Ekonominin ve zenginliklerin bütününe tehdit eden enflasyon, kralları, dış ticaret dengelerini ve ekonomik yaşamı devlet güvencesi altına alan önlemler almaya zorlamış ve krallar ile ticaret burjuvazisi arasında geçici bir ittifakın kurulmasına yol açmıştı. Ticaret kapitalizmine geçişi tescil eden ve “zenginliğin kaynağı nedir?” sorusunu yanıtlandırma gereksiniminden doğan açık önlemler alınmaktaydı. Bu önlemler neticesinde ithalat hammadde, ihracat ise işlenmiş mal ile sınırlandırılacak; tüccarlar, uluslararası dolaşımalarında kendi krallarının güvenlik

desteğini alacak ve dahası onların yapacağı kapitülasyon antlaşmaları çerçevesinde birçok doğu ülkesinde ticarî ayrıcalıklar kazanacaklardır (Şenşekerci, 2005: 14).

Yüzyıllar boyunca kralların iktidarlarına yönelik en büyük tehdit en güçlü tebaaları olan arazi sahibi soylulardan gelmiştir. Bu sınıfa boyun eğdirebilmek için krallar bürokrasileri için borç para veren, insan gücü sağlayan ve servetleri vergilendirilebilen tüccar, tacir ve bankerlere bel bağlamıştı. Bunlardan dengeli ve ılımlı vergi toplama yoluna gitmişlerdi. Eski soylulara boyun eğdirdikçe yeni, dinamik bir sınıf olan kentli burjuvazinin patronu haline geldiler. Krallar henüz güçsüzken, şehirlere kendilerini yönetme hakkını verdiler ki bu da şehirlerin servetleri arttıkça önemli bir ayrıcalık haline geldi. Silahlı adamları kontrol edebilen ve şatolarda kendilerini savunabilen soylularla kıyaslandığında burjuvazi barışçıl ve bir tehdit unsuru değilmiş gibi görünmekteydi (Hirst, 2011: 186-187).

Ticari üstünlüğün siyasal üstünlüğü sağlayarak devleti de güçlendireceği düşüncesi, devletin ekonomik alanı koruması sonucunu doğurmuş ve böylece Avrupa burjuvazisi artık siyasal gücü de arkasına almıştı. Ticaret kapitalizminin egemenliğine yol veren ve Merkantilizm adı verilen bu önlemler sayesinde Avrupa’da artık kent merkezli ekonomiden ulus merkezli ekonomiye geçişin temelleri atılmış oldu. Böylece monarkların yönetim kılavuzu artık yalnızca gelenek ve görenekler değil, kamuoyu ve düşünürlerin talepleri olmaya başlamıştır (Şenşekerci, 2005: 14).

Bu uygulamalar sadece o zamana özgü değildir, fakat ideolojik nedenler çeşitli olmakla birlikte, bazı devletler tarafından kapitalist dünya ekonomisi tarihinin her anında kullanılmıştır. Onyedinci yüzyılda merkantilizmle ilgili açıklamalar karmaşasında, bu kavramla ilgili iki açıklama fiilen herkes tarafından kabul edilmiştir. Merkantilizm devletin ekonomik milliyetçilik politikalarını içermekteydi ve gerek değerli madenlerin hareketi gerekse (tek-tarafli ya da çok-tarafli) ticaret dengelerinin sağlanması anlamında, mal dolaşımı etrafında dönüyordu. “Kazanç” ve “güç” arasındaki doğru ilişkiyle ilgili gerçekler –o zamanın insanları ve günümüz analistleri arasındaki tartışmanın ana konusunu oluşturmaktaydı (Wallerstein, 2005: 52).

Merkantilist dönemin, daha sonra şiddetle eleştirilen ama aynı zamanda kendine has özelliklerinden biri, bir grup tüccarın çıkarlarının, ulusal çıkar olarak tanımlanmasıydı.

Diğeri ise, birey için doğru olanın devlet için de doğru olduğunun kabul edilmesiydi. Bir tüccarın altın ve gümüşü ne kadar çok ise o kadar zengin ve başarılı idi. Üstelik aynı durumun devlet için de geçerli olduğu düşünülmekteydi. Bugün modern devletin zenginliği ve başarısı ise, halkının geçim düzeyi ile ölçülmekteydi. Bu nedenle merkantilist yaklaşım modern insana yanlış bir politika olarak gelebilir. Fakat merkantilist dönemde altın ve gümüşe sahip olmak, devletler için güçlü bir ordu demektir. Ulus devletlerin savunmadaki veya yayılmadaki başarılarını değerli maden stoklarının bolluğuna bağlamaları ve bu stokları ülkeye getiren tüccar ile ortak iktisadi politikalarda birleşmeleri, onların bakış açısıyla doğru bulunabilir (Erim, 2007: 12-13).

Bir devletin gücünün o devletin mal sahibi – üreticilerinin dünya ekonomisindeki ekonomik rolüyle ilişkili olduğu aşikârdır; fakat bu açıklamalar salt tekrarlardan ibaret değilse, bu güce sahip bağımsız bazı siyasi ölçütlerimiz olmalıdır. Bu durumda beş muhtemel ölçütten bahsedilebilir. Devlet politikasının mal sahibi üreticilere devletlerin rekabet etme gücünü etkileme derecesi (askerî güç); devletlerin bu rekabetle ilgili ve askerî görevlerinin kârları eritmeden gerçekleştirmek için kaynaklarını harekete geçirebilme yeteneği (kamu maliyesi); devletlerin taktik kararların hızla alınabilmesini sağlayacak idari mekanizmaları oluşturma derecesi (etkin bir bürokrasi); ve siyasi kuralların mal sahibi üreticiler arasında bir çıkarlar dengesi sağlama derecesi, bu sayede, etkili bir “hegemonik blok” böyle bir devletin sabit desteklerini oluşturur. Bu son öge, yani sınıf çatışması politikası, diğerleri için de kilit konumdadır (Wallerstein, 2005: 136).

Bütün bu ölçütler ekonomik değil siyasîdir, çünkü üretimin verimliliği ile ilgili ölçütler değildirler. Tabii ki nihaî olarak, siyasi ve ekonomik ölçütler karşılıklı olarak bağlantılıdır, çünkü üretimdeki verimlilik devletin güçlenmesini mümkün kılar; bu da ekstra pazar araçlarıyla verimliliği artırır. En verimli üreticilerin yerleştiği devletler, dünya pazarına mütevazı ölçütlerde verimli üreticilerin bulunduğu devletlerden aktif olarak daha az müdahale etme gereksinimi duyarlar. Üretimin verimliliği devlet mekanizmasının dünya pazarına müdahale etme yeteneğiyle bağlantılı olduğundan, en az verimli üreticilerin bulunduğu devletler “güçlü” olamaz. Devletin (iç pazarı da içine alan) dünya pazarındaki rolü, devlet içinde bulunan mal sahibi üreticilerin ekonomik rolleriyle eğrisel ilişki içerisindedir. Devlet mütevazı güce sahip olduğunda en aktif

durumdadır. Neticede güç söylemi (“L’etat, c’est moi”) çok sık olarak gerçeğin yerini alır (Wallerstein, 2005: 136).

Onikinci yüzyıldan onaltıncı yüzyıla, merkezi monarşilerin bütünüyle ortaya çıkmasına kadar geçen sürede, Avrupa kent devletleri gelişmekte olan merkantilist ticaretin ana merkezleri olmuştu. Kentlerin nitelik ve nicelik olarak çoğalması aynı zamanda geleneksellik ve feodal kültürün yerine Burjuva değerlerinin ikame sürecini başlatmıştır. Bu süreç, kentli burjuvalarla malikâne senyörleri arasında önemli mücadelelere sahne olmuştur. Sonunda burjuvalar, bazı kent vergilerini vererek senyörlerin kent yönetimine karışmamalarını sağlamışlardır. Böylece, kentin yönetimi, anayasası, ticaret ve yargı hukuku burjuvaların denetimine geçmişti. Öte yandan kral ve prensler, senyörlere ve kiliseye karşı burjuvaları desteklemişlerdi (Kara Avrupası’nda). Kurulan bu ittifakla, monarşiler daha da güçlenmiştir. Burjuvalar ile krallar arasındaki ittifak, monarşilerin ortaya çıkmasından sonra da merkantilist politikalarla sürmüştür. Kentler kendine özgü değerler sistemi geliştirmişlerdir. Onlar, malikâne değerler sistemini kabul etmemekteydiler. Yeni doğan sistemin genel olarak dünya görüşü apayrıydı. Burjuvalar ekonomik, siyasal, bilimsel ve dinsel alanda yepyeni gelişmelere imza atmışlardı. Bilimsel alanda pozitivizm, ekonomik alanda kapitalizm, dinsel alanda laisizm ve kültürel alanda da liberalizm burjuvazinin geliştirip yaygınlaştırdığı kurumlardı (Torun, 2003: 185). Yönetim alanındaki gelişme de dolaylı yoldan burjuva tarafından bürokrasi eliyle kameralizm biçiminde ortaya çıkmıştır.

Almanya ve Avusturya’da ekonomik sorunlarla, İngiltere ve Fransa’da olduğu gibi tüccarlar ve iktisatçılar değil, çoğunlukla derebeylerinin maliye memurları (kameralistler) ilgilenmişlerdir. Kameralist, derebeylerinin hazinesini de idare ettikleri için, bu memurlara verilen isimdir. Bunlar özellikle ekonomi, maliye, tarım, ticaret ve sanayi konularında yetişmiş kimselerdir (Aydemir ve Güneş, 2006: 149).

Avrupa’nın kapitalist dönüşüm sürecini yakaladığı bu çağda nüfus artışı ve üretim artışı beraberinde uzmanlaşmayı getirdi. Bunun önemli bir sonucu ise uzun mesafeli ticaretin hacmindeki artışı. Uzun mesafeli ticaretin canlanmasıyla kendini gösteren değişim ticarete ve tüccarlara karşı daha önceki yüzyıllarda takınılan olumsuz tavrın değişmesini sağladı. Ondördüncü yüzyıl Avrupası’nda ticaret artık aşağılanan bir faaliyet değildi, aksine yüceltmeye başlanmıştı (Erim, 2007: 7).

İlk olarak İtalya'da daha sonra Kuzey Avrupa'da bankalar ortaya çıktı. Herkesin ticaret yapmaya başladığı ortamda tüccarlar da giderek saygınlık kazandı. Onlara karşı Ortaçağ'da var olan önyargılı tutum değişti. Feodal yapı varlığını sürdürmeye devam etmekteydi, ama Venedik, Floransa, Antwerp gibi tüccar şehirleri de parlamaya başlamıştı. Bu tüccar şehirlerinde büyük tüccarlar kent yönetiminde etkin olmakla kalmıyor, bizzat kenti yönetiyorlardı. Gene bu büyük tüccarlar, onbeşinci yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar Avrupa'da kurulan ulus devletlerde etkin oldular. Kamu politikası ve buna bağlı olarak kamu faaliyeti onların görüşlerini yansıttı. Onbeşinci yüzyıldan itibaren tüccarlar, devlet idaresinde giderek etkinliğini artıran bir sınıf oldular. Tüccarlar, külçecilik sürecinde devlet otoritesiyle çıkarlarının kesiştiğini, işbirliğinin kaçınılmaz olduğunu anladılar. Böylece bazı tüccar gruplarıyla devlet arasında sümbiyoz bir yaşam, birkaç yıl sürdü. Dış ticarete devlet-tüccar işbirliğinin vazgeçilmez sonucu ise monopollerdi. Denizaşırı ticaretin taşıdığı risklerin ortadan kaldırılabilmesi için dış ticaretin bir grup tüccarın tekeline verilerek sürekliliğinin garanti altına alınması, devletler açısından hayati öneme sahipti (Erim, 2007: 11).

Dış ticareti geliştirmek için milli ekonomileri geliştirmek gerekir. O halde milli ekonominin gelişmesi için gerekirse devlet müdahale etmeli ve faydalı bulduğu tedbirleri almalıdır: örneğin; ihracata yönelik sanayi kollarının teşvik edilmesi ve ihracat yapılacak malların üretiminde kullanılan ham maddelerin ithalinden alınan gümrük vergilerinin indirilmesi gibi (Aksoy, 1994: 22-23).

Bunun yanında merkantilist dönemde kamu masraflarında hızlı bir artış eğilimi görülmüştür. Devletler, milli birliklerini kurmuşlar, keşifler dolayısıyla yeni bulunan kıtaları bölüşmek için birbirleriyle savaşmak durumunda kalmışlardır. Aynı zamanda, kışla, tersane, okul, hastane, ticareti kolaylaştıracak yollar yapmak ve ihracatı teşvik etmek için yapılan faaliyetler kamu harcamalarının artmasına neden olmuştur (Aksoy, 1994: 23).

Ticari faaliyetlerin kârlılığının artırılması için pazarın geniş olması ve bu faaliyetleri destekleyen devletin güçlü olması gerekirdi. Hükümranlık alanları dar olan ve güçleri sınırlı bulunan feodalizmin yıkılıp yerine merkezi idarelerin kurulması ticari faaliyetleri kolaylaştıracak ve ticaretin hacmini artıracaktı. Bu nedenlerden dolayı ticaretle zenginleşen tüccarlar merkezi otoritenin güçlenmesini istediler. İktisadi ağırlığın kırsal

yörelere kentlere kayması, siyasal iktidar üzerinde ticaretle zenginleşen burjuva sınıfının etkisinin artmasına neden oldu. Bu sınıfın bir tür ideolojisi olan merkantilizm güçlü milli devletlerin kurulması esasına dayanmaktaydı. Güçlü milli devlet, piyasanın sınırlarını genişletmek ve piyasalarda tüccarların hem hammadde alımlarında hem de mamul madde pazarlamalarındaki çıkarlarını tehdit edecek gelişmeleri önlemek için gerekliydi (Aydemir ve Güneş, 2006: 139-140).

Merkantilist dönemin iktisadi tutum ve davranışları, Ortaçağ'ın ahlâkçı yaklaşımından uzaktı. Tüccarlar artık toplumun hor görülen kesimi değildi. Servet peşinde koşan, zengin olmaya çalışan insanlara kuşku ile yaklaşılmamaktaydı. Artık aşırıya kaçmamak koşuluyla faiz alınmasına da kötü gözle bakılmamaktaydı. Ortaçağ'a has 'adil fiyat' kavramı da Merkantilist dönemde önemini kaybetti (Erim, 2007: 12).

Değerli madenleri ülke içine çekebilmek ve orada tutabilmek için yönetimler, ithalata gümrük vergileri koymak, altın ve gümüş ihracını yasaklamak gibi yollara başvurdular. Merkantilist devletin en büyük kaygısı ödemeler dengesi açığı vermektir. Ticaret kapitalizmi yıllarında ve daha sonraki yıllarda da tartışılacak olan; gümrük tarifesi yoluyla koruma, sanayi adına devlet müdahalesi, ödemeler dengesi politikası gibi birçok politika ortaya çıktı (Erim, 2007: 13).

Merkantilist düşüncede, daha büyük kamu harcamalarının, daha çok istihdam ve daha çok gelir anlamına geldiğinden, kamunun yatırım yapması olumlu karşılanır. Kamunun yatırımları arttığında özel servetler de büyüyecektir. Kamunun yaptığı harcamaların özel imtiyazlarla donatılmış bir grup tüccara sağladığı servet, merkantilizmin 'milli servet anlayışı'nın temelini oluşturuyordu. Merkantilist devletin kudretinin kaynağını bu imtiyazlı tüccar grupları oluşturduğundan, devlet, tüketici ve işçiyi kollayan bir tutum içinde değildi. Milli servet ile kastedilen halkın refahı değil, mümkün olduğu kadar en düşük ücretle imalat yapıp, ihracat fazlası elde etmektir (Erim, 2007: 13-14).

Merkantilizm devrinde bugün de uygulanan, gümrük tarifelerinin temelleri atılmıştır. Gümrük uygulamaları, ihracat yasaklamaları, ihracat primleri, devletin ekonomik teşekküller kurması, devlet tekelleri v.b. ekonomik tedbir ve kurumlar gene merkantilistlerin ekonomi politikasına değerli katkılarıdır. Ayrıca merkantilizm, iç

gümrükleri kaldırarak, bir bütün olarak düşünülen modern milli ekonomi kavramının gelişmesine yardımcı olmuştur (Aydemir ve Güneş, 2006: 156).

1.4.2. Merkantilizm Karşısında Osmanlı

Avrupa’da onaltıncı yüzyıldan itibaren başlayan Merkantilizm doğrultusundaki gelişmeler Osmanlı’ya sirayet etmemiştir (Öğün, 2003: 67). Nitekim aynı dönemlerde Osmanlıların dış ticaret konusundaki bakış açıları farklı idi. Onlara göre dış ticaret yapmak ülke içindeki kıtlıkları önlemeye yarardı. Bu nedenle ithalatı teşvik edip, ihracatı engellemişlerdir. Osmanlılar izledikleri bu politikayı ondokuzuncu yüzyıla kadar sürdürdüler. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren Sanayi Devrimini başarmış ülkelerin iktisat politikası seçeneklerini denemeye başladılar (Erim, 2007: 15). Diğer bir ifadeyle, Tanzimat ile birlikte başlayan süreç, Osmanlı için eksik ve gecikmiş bir merkantilizmi başarmak doğrultusunda gelişmiştir (Öğün, 2003: 68). Onaltıncı yüzyıl sonunda ve onyedinci yüzyıl başlarında bu gecikmişliğin dolaylı bir şekilde Osmanlı devletinin büyük bunalım yaşamasına neden olduğu söylenebilir. Elbette ki bu durum tek başına bir etken olmayıp, büyük nüfus artışı, Avrupa’da savaş teknolojisinin ve gümüş bolluğunun etkisi, Osmanlı klasik askeri ve mali düzeninin sarsılması, Safavîler ve Habsburglarla uzun süren savaş dönemi ve onun doğurduğu mali bunalım (İnalçık, 2012: 191) da diğer etkenler olarak sayılabilir.

Osmanlı bu yüzyıllarda, mîrî arazi ve tahrir sistemi sayesinde, toprak ve reaya üzerinde sıkı kontrolünü sürdürmekte, çiftliklerin dağılmasını önlemeye çalışmakta, tarlaların bağ-bahçe haline gelmesini, büyük ekabir çiftliklerinin ve plantasyonların ortaya çıkmasını önlemekte, sonuç olarak son derece tutucu bir sosyal düzen idame ettirmektedir (İnalçık, 2012: 253). Tarımsal üretim biçiminde şartların da zorlamasıyla böyle tutucu davranan devlet, şehirlerde hırfet/esnaf sistemi ile aynı tutuculuğu göstermiştir. Fakat belli bir döneme kadar bu sistemler ideal sistemlerdi. Nitekim rekabeti ortadan kaldıran hırfet sistemi, toplumun uyumunu ve geçimini güvence altına alan ideal bir düzendi. Rekabet ve kazanç hırsının bu yönetim ve sosyal düzeni kökünden yıkacak bir suç gibi karşılanması söz konusuydu. Hırfet yöntemine bağlı zanaatkâr veya satıcı esnaf arasında egemen futuvva ahlâkı, Gazalî’nin formüle ettiği ilkeleri aynen benimsemişti: kazanç peşinde koşmak, geçineceğinden fazla kazanmaya çalışmak ahlâki noksanların kaynağı sayılmaktaydı. Hırfet üyeleri, fazla zenginleşeni

aralarından çıkarır, tüccar sayarlardı. Tüccarın kazancı, bir çeşit vurgunculuk, spekülasyon ürünü, kanun dışı kazanç sayılıyordu. El emeği ile alın teri ile kazanılan şey, kanuna ve toplum vicdanına uygun bir kazanç sayılıyordu. Rekabeti önlemek, aralarından birinin sivriliip daha çok üretim yapmasına, daha fazla kazanmasına engel olmak için hırfet erbabı, hammaddeyi hırfetin başkanı eliyle toptan alır, herkesin gözü önünde bölüştürür ve yapılan mal hırfet adına belli bir yerde satılırdı. Yapılan malın kalitesinde ve biçiminde kesinlikle değişiklik yapılmazdı (İnalçık, 2012: 265). Fakat büyük şehirlerin ve dış pazarın gittikçe artan talebi karşısında ekonomik kanunlar ağır basmış ve bunun etkisi altında, tabii olarak bazı hırfetlerde dikkate değer gelişmeler izlenmiş ve devlet yeni problemleri yine hırfet sistemi içinde çözmeye çalışmıştır. Bununla beraber, hiçbir zaman çağdaşı Avrupa'daki gibi merkantilist bir ekonomi sistemine yönelmeyi asla düşünmemiştir (İnalçık, 2012: 293-294).

Bu geleneksel lonca/hırfet düzeni ancak ondokuzuncu yüzyılda büyükşehirlerde ortadan kalkacak, batı dünyasında görülen liberal pazar ekonomisi yavaş yavaş egemen olmaya başlayacaktır. Osmanlı pazarını genişleyen makine sanayii ürünleri için açmaya çalışan İngiltere ile yapılan 1838 Ticaret Antlaşması, bu yeni gelişmede önemli bir sınır taşı oluşturmuştur. Osmanlı ülkesinde Batılılaşma, serbest pazar koşulları altında birçok yerli sanayi kollarının çöküşü ve Batı'nın ucuz makine yapımı mallarının Doğu pazarlarını istilasası ile birlikte yürümüştür (İnalçık, 2012: 299).

Merkantilist sistemin lokomotifi olacak ve devlet aygıtının himayesini isteyecek, uluslararası ticaret kapitalini toplayabilen bir burjuvanın palazlanamamasının yanında Osmanlı Devleti'nde toplanan servet bakımından en üst düzeyde olanlar serbest girişimciler değil, askerî-yönetici sınıf üyeleri idi. Servetleri temelde tımar-hâs gelirlerinden, nakit ulufelerden ve bir tarım veya hayvancılık işletmesi halinde örgütlendirdikleri çiftliklerinden gelmekteydi. Tasarruflarını kimi zaman commenda - mudâraba (kumpanyalar ya da kâr-zarar ortaklığı) yoluyla bölgeler arası ticarete, daha çok faizle işletmeye yatırmakta idiler. Çoğu kul kökenli olan ve servetlerinin temel kaynağı devletten kaynaklanan yönetici sınıfın serveti müsadere edilebildiğinden, bunlar servetlerini evladlık vakfa bağlı dükkân, kervansaray, hamam gibi kurumlara yatırırlardı (İnalçık, 2012: 295).

Endüstri üretimiyle uğraşan en zengin hırfet mensupları dahi büyük kapital sahipleri değildiler ve gittikçe genişleyen yatırımlar meydana getirmeyi ve bunun için dış pazarlarda devletin koruma ve desteğini beklememişlerdir. Avrupa'da yükselen burjuvazi ve merkantilizm gelişimi Osmanlılara yabancıdır. Gerçi hükümet altın ve gümüşün ülke içinde çoğalmasa gereğini kuvvetle hissetmiş ve kıymetli madenler ve yabancı paralar için gümrük bağışıklığı tanımış, kıymetli madenler ithalini bir siyaset olarak desteklemiş, fakat kıymetli maden çekmenin kapitalist üretim sistemi ve ihracat politikasıyla bağlantısını kavrayamamıştır (İnalçık, 2012: 294).

Bütün Osmanlı tarihinde müslüman bir tüccar ya da zanaatkârın yüksek bir devlet görevine getirildiği ya da danışman olarak kullanıldığı, ancak nadir birkaç durumdadır. Her ne kadar İslam dini ticareti övmüş ve yönetim de ticareti koruyup teşvik etmek için tedbirler almışsa da tüccarın sosyopolitik sistemdeki konumu, etkisi, prestiji ve yükselme imkânı eğitilmiş kişilerle kıyaslanamaz. Aslında yönetim, ticaretin önemini takdir etmesine karşın, kârlı ticari faaliyetlerden elde edilecek refahın siyasi güce dönebileceğinin farkındadır ve bu farkındalık onları iktidar ve etki dairesinin dışında tutmaya itmiştir (Karpat, 2002: 31).

Merkantilist düşünceye yabancı kalan Osmanlı devlet adamları, ülkede mal bolluğu sağlamaya ve ticari vergilerden alınan devlet gelirlerinin azalmamasına dikkat ederlerdi. Şu bir gerçektir ki kapitülasyonlar, gereksinim duyulan bazı önemli maddelerin (başlıca ince yünlü kumaş, kalay, çelik, barut, kristal ve saat gibi lüks eşya) sağlanması ve hazineye ait gümrük gelirinin artması göz önünde tutularak kaygısızca verilmiştir. Dışarıdan mal getirilmesine bir sınırlama konmadığı halde iç pazarda kıtlık doğurması veya düşmanın işine yarar düşüncesi ile birtakım malların ihracı zaman zaman yasak edilmiştir (İnalçık, 2012: 315).

Onaltıncı yüzyıl sonlarında Fransa, uyguladığı merkantilist politikalar sayesinde Doğu Akdeniz'de İngilizlere ve Hollandalılara karşı ticari alanda önemli ölçüde başarı kazanmış ve Osmanlı Avrupa ilişkilerinde ön plana çıkmışlardır (Bulut, 2000: 32). Devletin çağının süper gücü olduğu zamanlarda tek taraflı olarak bağış şeklinde verdiği kapitülasyonlar sayesinde Fransa ve İngiltere'de merkantilizmin gelişmesi, başlangıçta öteki dünya pazarlarından daha önemli rol oynamıştır (İnalçık, 2012: 314). Osmanlı-

Fransız ilişkileri daha sonra sadece ekonomik alanda kalmamış, reform zamanlarında idari alana da yansımıştır.

Osmanlılar'ın izledikleri bu "açık kapı" ya da "liberal" dış politikanın ekonomik amaçların yanı sıra, Avrupa'da izlenen "denge politikası"nın da bir sonucu olduğu söylenebilir. Ekonomik amaçlarla birlikte Avrupa ile ilişkilerde bölgenin hakim büyük gücü olarak politik amaçlar her zaman dikkatle takip edilmiştir. Yani zayıf sultanların varlığına karşın kuvvetli ve sağlam işleyen bürokratik sistem bu konudaki boşlukları sürekli doldurmuştur. Sonuçta Osmanlılar takip ettikleri bu politik amaçlarının da gereği olarak onaltıncı ve onsekizinci yüzyıllar boyunca Batılı merkantilist ülkelere kapitülasyonlar vermişlerdir. Verilen bu kapitülasyonların özellikle Papa ve Habsburglar'ın Osmanlılar'a karşı silah ve savaş araçları ve bunların hammaddesinin satışını yasaklamaları konusundaki ambargoyu Osmanlılar, bu politikaları sayesinde delebilmışlerdir (Bulut, 2000: 33).

Ayrıca, Avrupa'da Merkantilizm doğrultusundaki bu gelişmeler sırasında Osmanlı iç karışıklıklarla uğraşmak durumundaydı. 1590 yılından sonra hazinenin büyük açıklar vermeye başlamasının yanı sıra, cizye ve avâriz vergilerinin artırılması ve bu vergilerin toplanması sırasında görevin kötüye kullanımı yüzünden reaya arasında hoşnutsuzluk, protesto olarak yerini yurdunu bırakıp kaçmalar yaygınlaşmıştır (İnalçık, 2012: 196). Nitekim 1593-1606 Avusturya savaşlarında, tımarlı sipahi yerine tüfekli piyade kullanılması gereği ile yeniçerilerin sayısı çok artırıldığı gibi, Anadolu'dan başıboş köylülerden ücretle tüfekli sekban ve saruca askeri yazılmaya başlandı. Barış dönemlerinde sekban askerine ihtiyaç duyulmadığı zamanlarda, ücretsiz kalan bu eli tüfekli ve yeniçeri subayları kumandasında örgütlenmiş gruplar Anadolu'da halkı haraca kesmeye ve saldırılara başladılar. Tımarları yetmeyen veya elinden alınan sipahiler de bu soyguna katıldı. Celâlî haydut grupları bu yolla ortaya çıkmış ve köylülerin kitleler halinde kaçmalarına sebebiyet vermişlerdir. Bu durum Anadolu tarihinde Büyük Kaçgun diye anılmaktadır (İnalçık, 2012: 194).

Bu gelişmeler sonucunda ortaçağ ekonomik ve mali koşullarından kaynaklı tımar rejimi işlevini yitirmiş, sipahilerin yerini ateşli silahlarla donatılmış bir ücretli ordu almış, böylece ürünle ödemeye dayanan vergi sistemi yerine daha çok nakdi vergilere dayanan bir maliye ve merkezi hazine sistemi gelmiştir. Avrupa'dan gümüş sağlanması amacıyla

her çeşit paranın girişine izin verildiğinden, bunlar zamanla piyasaya hakim olmuş ve Osmanlı ekonomisi zamanla Avrupa merkantilist sistemine tabi bir ekonomi haline gelmiştir. Bununla beraber Osmanlı yeni koşulların istediği önlemleri alarak daha üç yüz yıl sürecek olan bir denge kurabilmiştir (İnalçık, 2012: 197). Ticaretin canlı olması sayesinde ticari faaliyetlerden toplanan vergilerle ülke hazinesi zenginleştikçe iç ve dış ticaret Osmanlılar tarafından desteklenmiştir (Bulut, 2000: 33).

1.4.3. Kameralizm

Onaltıncı yüzyıldan başlayarak onsekizinci yüzyıla dek uzanan Merkantilizm düşüncesiyle gerçekleştirilmek istenen ekonomik gönence devlet eliyle ulaşmak amacı, Kameralizm denilen araçla sağlanmak istenmiştir. Yönetmel mekanizma aracılığıyla ekonomik gönenci sağlama amacını bilimsel yönden destekleyen toplumsal ve ekonomik bilimler toplamına kameralizm denir. Kameralizmin amacı toplumsal gönencin öğelerini oluşturan kaynaklarla araçları ortaya koymaktır. Bu amaçla kameralizm bir yandan çeşitli ekonomi dalları arasında işlevsel bağı ortaya koymaya, öte yandan ekonomik güçlerin yönetiminde devlete düşen görevleri saptamaya çalışmıştır. Böylece kameralizm devlet yönetimini sistemleştirip bir öğretim konusu yapmaya yönelmiştir. Kameralizmde bazı örgüt ve personel sorunlarıyla iktisat, maliye, muhasebe konuları işlenmiştir. Amaç yönetimde ussallığı sağlamaktır (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 9-10).

Onaltıncı yüzyılın sonlarından onsekizinci yüzyıla kadar, Almanya ve Avusturya'daki merkantilist yazarlara kameralist dendiği ifade edilmektedir. Bu yazarların çoğu devlet yönetimi ile meşgul olmuşlar ve hazinenin zenginleşmesi için görüşler ve öğütler ileri sürmüşlerdir. Merkantilist yazarların siyasi iktisadi konularda ve devlet hakkındaki görüşlerini hemen hemen aynen benimsemişlerdir. Ancak mali konularda daha sistematik bilgiler sundukları görülmektedir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: 1) Devlet pederşahi bir aileye benzemektedir ve onun başı hükümdardır. 2) Kameralizmin asli görevi, hazine kaynaklarını ve imkânlarını en iyi şekilde kullanmak suretiyle bu aileyi zenginleştirmektir (Aksoy, 1994: 25).

Sanayi devriminin yol açtığı, örgüt içi ve örgüt çevresiyle ilgili sözü edilen değişme ve gelişmeler karşısında örgütlerin tamamen sezgi ve tecrübeye dayanılarak, el yordamıyla

yönetilmeleri güçleşmiştir. Ayrıca, sanayi devrimi daha fazla sayıda ve daha kaliteli yönetici ihtiyacının ortaya çıkmasına, başka bir deyişle, yönetici talebinin artmasına yol açmıştır. Kuşkusuz bu şartlar altında, yönetimin sınama yanılma yöntemine dayalı olarak, çıraklık ve tecrübe ile öğrenilmesi, uzun zaman alan ve etkili olmayan bir yöntem haline gelmiştir. Bütün bu nedenlerle, yönetim uygulamalarının kavram ve ilkelere bağlanıp basitleştirilmesi, birtakım teknikler geliştirilerek yönetsel ve dolayısı ile de örgütsel etkinliğinin artırılması; yönetim eğitim ve öğreniminin hızlandırılıp kolaylaştırılması bunun için de, sistematik ve bilimsel bilgilerin birikmesi ihtiyaç ve gereği hissedilmeye başlamıştır. Sanayi devriminden sonra “kameralistler” adı verilen bir grup Alman ve Avusturya’lı siyaset bilimcinin kamu yönetimi ile ilgili konu ve sorunlar üzerine eğilmeleri, yönetim düşüncesinde bir uyanış ve kıpırdanışa yol açmıştır (Baransel, 1979: 106-107).

Yönetim üzerinde düzenleyici çalışmalara ya da yönetici yetiştirmeyi sistemleştirme girişimlerine Çin’den İslam İmparatorluklarına, Roma İmparatorluğu’ndan Avrupa feodalitesine kadar hemen hemen her yerde rastlanmaktadır. Yönetim biliminin tarihsel zenginliği bir tarafa bırakılacak olursa, yönetim olgusuna sistematik ve bilimsel yaklaşımın modern çağlardaki öncüsü “Prusya kameralistleri” olarak kabul edilebilir (Dunsire, 1973: 47’den aktaran Şaylan, 1978: 7).

Yönetim bilimi, 1727 yılından başlayarak Kameral Bilim adı altında Prusya’da öğretilmiştir (Ergun ve Polatoğlu, 1988: 9-10). Prusya kralı I. Frederick, feodal toprak sahiplerinin gücünü kırmak, etkin, çağdaş, merkeziyetçi bir devlet yönetimi oluşturmak için uzmanlaşmış bir profesyonel yönetici kadrosunu geliştirmeye kalkışmış; bunu sağlayacak yöntemin eğitim olduğuna karar vermiştir. İşte bu karar Prusya kameralizminin doğuşuna neden olmuştur. Bu amacı gerçekleştirmek için uzmanlaşmış, profesyonel yöneticilerin hangi tür öğretim ve eğitim ile yetiştirilmesi gerektiği konusunda üniversitelerden yardım istemiştir. Neticede kamu yönetimi alanında araştırma ve öğretim yapmak üzere Frankfurt ve Halle üniversitelerinde kürsüler kurulmuştur. Bu kürsülerdeki ya da tarihsel bir ifade ile kameralistlerdeki yönetim bilgisi anlayışı, maliye, vergileme, istatistik ve bizzat yönetim konularını kapsamaktaydı. Açıkça görüldüğü üzere kameralistler için yönetim bilimi anlayışı, o günün Prusya’sının sorunlarına somut çözümler aramaya yönelikti ve devlet

yönetimine, gelişen kapitalizme paralel olarak anti-feodal işlevi yerine getirebilecek ussallık ve uzmanlaştırma kazandırma amacını gütmektedir (Şaylan, 1978: 7).

Kameralizm, merkezin siyasi otoritesini elinde tutan ve büyük bir çoğunluğu da felsefe ile ciddi biçimde ilgilenen, filozoflarla yakın temasları olan "bilge hükümdarlar" eliyle yürütülmekte olduğundan "entellektüalist" bir karakter taşımaktadır. Bunun yanında, merkezin otokrat gücünün de kullanıldığı, "zor" meşru telakki edilerek gereken hallerde ve imkânlar nispetinde zora başvurulmaktan da kaçınılmadığı için aynı zamanda "zorba/despotik" bir karaktere de sahiptir. Bu sebeple, Kameralizm, aynı zamanda "entellektüel despotizmi" olarak da anılmaktadır. Kamera (camera) kelimesi, "hakimler meclisi" anlamına gelmekte olup, (İtalya'da "yasama meclisi" - teşrii meclis - anlamında kullanılmaktadır) entellektüel despotların konumları, bu ismin verilmesine sebep olmuştur (Hocaoğlu, 1997: 375).

Kameralistler, kuvvetli bir monarşik merkezi idare tesis edebilmek için öncelikle, merkezi idarenin önünde önemli bir engel olan Ortaçağ kalıntısı adem-i merkeziyetçi yönetimlerin tasfiyesine yönelmişlerdir. İkinci olarak, dünyevi hükümlanlık olarak monarşik otokrasinin gücünün karşısında ciddi bir engel oluşturan ve hem dünyevi hükümlanlığı (Regnum Terrara) ve hem de uhrevi hükümlanlığı (Sacer Dotium) uhdesinde toplayan Kilisenin dünyevi otoritesini tasfiye etmeye çalışmışlardır. Son olarak ise, iktisadi bakımdan kuvvetli, zengin ve özgür bir orta sınıfı kurmayı hedeflemişlerdir (Hocaoğlu, 1997: 376).

Kameralizmde toplumsal değişme vektörü aşağıdan yukarıya yönelik (upward) değil, yukarıdan aşağıya yöneliktir (downward); yani, değişmenin yönü tabandan tavana değil, tavandan tabana; diğer bir ifadeyle, halktan devlete değil, devletten halka doğrudur. Yani toplumsal değişmede etken ve aktör olan devlet, edilgen ve seyirci olan ise halktır. Bu durumda toplum devleti değiştirmekte değildir, tam aksine, devlet toplumu değiştirmektedir. Buradaki "Devlet" ibaresi, devletin bütün gücünü elinde tutan "Elit Devletli" olarak okunmalıdır. Bu elit devletli taifesi ise, merkezin otokrat ve patrimonyal yapısından dolayı, bir entellektüel otokratlar zümresinden başkası değildir (Hocaoğlu, 1997: 377).

1.4.4. Kameralist Düşüncenin Osmanlı Devleti'ne Yansımaları

Avrupa'da onsekizinci yüzyılda ortaya çıkan ve ondokuzuncu yüzyılda da devam eden ve "entellektüel despotizmin siyasi teorisi" olarak bilinen Kameralizm, esas olarak, merkezden, yani devlet gücünü elinde tutan entellektüel-bürokratik kadrolar tarafından, merkezi monarşinin ve devletin güçlendirilmesi ve ülkenin kalkındırılması, iktisaden kuvvetli bir orta sınıf yaratılması amaçlarına yönelik bir seri reform hareketleridir. Bu hareket, Osmanlı üzerinde de bazı tesirlerde bulunmuştur.

Burada bir hususa dikkat edilmesi gerekmektedir. Osmanlı'da da görülmekte olan ve kameralizm etkilerini andıran gelişmeler hakkında, bunların tamamının doğrudan bir etkilenme olduğuna dair pek fazla kanıt mevcut değildir. Kameralist fikirler, Osmanlı'ya, özellikle Avrupa'da görev yapmış hariciyeciler tarafından taşınmıştır. Avusturyalı devlet adamı Prens Metternich, Kameralizm'in Türkiye'ye en fazla etkide bulunmasına yol açmış kişi olarak bilinmektedir. Metternich'in bu tesirleri, en fazla, uzunca bir süre Londra sefirliği, hariciye nazırlığı ve sadrazamlık yapmış olan Mustafa Reşit Paşa ve fakat özellikle Viyana sefiri Sadık Rıfat Paşa vasıtasıyla olmuştur (Hocaoğlu, 1997: 378). Fakat her ne kadar Sadık Rıfat Paşa'nın düşünceleri kameralizm izleri taşıyorsa da Paşa, yazılı eserlerinin hiçbirinde kameralizm kavramına atıfta bulunmamaktadır. Ayrıca kameralizmin sistemli bir anlatımını ya da felsefik tartışmasını yapmamaktadır.

Metternich'in ülkesinde izlediği politika, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü açısından, Sadık Rıfat Paşa'ya çekici gelmiştir. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu bir imparatorluk olan ve sürekli bu ulusların ayaklanmaları ile karşılaşan Metternich Avusturyası'nda devlet, toplumun dizginlerini kontrolü altına almayı başarmıştır. Sadık Rıfat Paşa'nın gözlemleri, devletin tebaa üzerinde kontrolünü sağlayabilmesi için, tebaanın refahının, eşitliğinin, hakkının, eğitiminin sağlanması gerekliliğini ortaya koymuştur. Viyana büyükelçisi olarak Avusturya'da kaldığı zaman boyunca hem Paşa'nın kendi gözlemleri hem de Metternich'le olan konuşmaları onu bu sonuca götürmüştür (Erdem, 2010: 184).

Her ne kadar Tanzimat Fermanı'nın başlangıcında, gerilemenin sebebi olarak şeriat kanunlarından uzaklaşılması gösteriliyorsa da o dönem devlet adamlarına göre

gerilemenin asıl sebebi, devletin toplumun dizginlerini ve bu arada vergi kaynaklarını elinden kaçırmış olmasıydı. Bu dizginlerin nasıl tekrar devletin kontrolüne girebileceğini anlatan ve “aydın despotizminin kuram haline getirilmiş düşüncesi” olarak ifade edilen “Kameralizm” kuramı da bu dönemde oluşmuştur. Bu akımın etkili olduğu Fransa, Prusya, İngiltere ve Avusturya gibi devletlerden Osmanlı Devlet adamlarının “kendi ülkelerinin gerçeklerini de unutmuyarak zihniyet ve hâkimiyet anlayışı olarak kendi bünyelerine daha yakın buldukları Avusturya modelini tercih ettikleri” ifade edilmektedir (Akyıldız, 1993: 293).

Ancak burada şunun da altının çizilmesi gerekir ki, aydın despotizmini benimsemiş ve otokrasiye dayanan kameralizm, hürriyetler konusuna olumsuz yaklaşmakla birlikte, tebaayı siyasi otoriteye bağlamak için tebaanın birtakım haklarını korumak yönünde de ciddi girişimlerde bulunmayı ihmal etmemiştir. Bu hakların en başında can güvenliği gelmektedir. Ardından iktisadi kameralizmi desteklemek ve tebaayı ticari faaliyetlerde bulunarak üretici kılabilmek için, mal güvencesini getirmektedir. Otokrasiye dayanan kameralizm, bu otokrasiyi başına buyruk bir yönetim biçimi içerisinde değil, kendi iç dinamiklerini zedelemeyecek bir adalet ve hoşgörü anlayışı içerisinde, tabiri caizse, “tatlı-sert” bir yaklaşımla hayata geçirmiştir (Erdem, 2010: 181). Kısacası Avusturya modeli tercih edilmekle birlikte, bu modelin Osmanlı Devlet yönetiminin temel prensibi olan “Adalet Dairesi” çerçevesinde gerçekleştirilmesine çalışılmıştır.

1.5. Kamu Yönetimi Düşünce ve Uygulamalarında Fransız Etkisi

Modern Batı’yı oluşturan toplumsal örgütlenme, fikrî ve siyasi gelişmelere Fransa öncülük etmiş ve bu çerçevede belirleyici rol oynamıştır. Fransa’nın Batı siyasetinde (İngiltere’ye karşı) ikinci planda kalmasına karşılık, sahip olduğu ağırlığın arkasında Batı’nın yeniden yapılanmasında oynadığı rol bulunmaktadır (Coşkun, 1997: 172). Kısacası Fransa modern Batı’nın oluşumunda başat rolü oynayan ülke olarak karşımıza çıkmaktadır.

Avrupa’da klasik sistemde değişim ve dönüşüm ihtiyacının hissedilmesi siyasi planda feodal yapıların yerini merkeziyetçi ulus-devlet formlarına bırakmaya başlaması, ekonomik alanda tarımsal üretim ilişkilerinden sanayi devrimiyle birlikte gündeme gelen sanayi üretim ilişkilerine, ticarete ise yerel ve kıtasal ticaretten kıtalararası

ticarete geçilmeye başlanmasıyla birlikte gündeme gelmiştir. Bu süreçte, tarım toplumunun gereklerine göre oluşmuş mevcut yapılar yerlerini sanayi toplumunun ihtiyaçları doğrultusunda yapılan yeni yapılara, rejimlere ve sisteme terk etmek zorunda kalmıştır (Dursun, 2002: 581).

Avrupa'daki bu değişmelerin nedenleri ve sonuçları elbetteki sadece üretim yapısının ve üretim teknolojisinin gelişmesi, ticaretin yayılması ile açıklanamaz. Onsekizinci yüzyılın sonunda Fransa'da gerçekleşen ihtilalin ve sonuçlarının da rolünü teslim etmek gerekmektedir. Nitekim ihtilal sonrasında Fransa'da gerçekleştirilen idari alandaki yeniden yapılanma sadece Fransa ile sınırlı kalmamış, diğer Avrupa ülkelerini ve Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir.

Fransa'da 1789'dan başlayarak II. Cumhuriyet döneminin başlangıcı olan 1848 Anayasasına kadar altı anayasa yapılmış, bu tarihler arasındaki dönemde sekiz yıl cumhuriyet rejimi, on beş yıl konsüllük ya da imparatorluk rejimi ve otuzüç yıl da monarşi rejimi yaşanmıştır. Yapılan anayasaların hepsinde de İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi yol gösterici olmuştur.

Bildirge'nin ilkeleri kamu hukuku alanında yol gösterici olmaktan başka, bu dönemde bazı ayaklanma ve ihtilallerin ortaya çıkmasında da rol oynamıştır. Mesela Bildirge'nin "Kamu yardımları kutsal bir borçtur. Toplum, çalışabileceklere iş bulmak, çalışamayacak durumdaki olanlara da yaşama imkânları vermek suretiyle yoksul vatandaşların geçimlerini sağlamak zorundadır" şeklindeki 21. Maddesi ve "Öğrenim herkesin ihtiyacıdır. Toplum, kamu eğitiminin gelişmesine bütün gücüyle yardım etmek ve öğrenim imkânlarını bütün vatandaşlara sağlama zorundadır" şeklindeki 22. Maddesi daha sonra 1848 İhtilali'nde rol oynamış ve 1848 II. Cumhuriyet Anayasası'nda da ifadesini bulmuştur (Kapani, 1993: 53).

Bu sürecin en çok dikkat çeken yönü bir anayasa olması gerektiği ve devletin artık mutlak iktidara sahip olmadığı düşüncesinin oluşmasıdır. Her ne kadar uygulamada ilkelerden sapma olmuşsa da bireylerin devlet karşısında özgürlük alanlarının bulunduğu düşüncesi yerleşmiş ve buna bağlı olarak da devlet-birey arasındaki ilişkiler ve kamu otoritelerinin işleyişini düzenleyen yazılı kurallar belirlenmiştir.

1.5.1. Fransız İhtilali'ne Kadar Kamu Yönetimi Anlayışının Fransa'daki Gelişimi

Fransa Krallığı, Karolenj İmparatorluğu'nun yıkıntılarında doğmuştur. 843'deki Verdun Antlaşması, imparatorluğu Louis le Debonnaire'in (I. Ludwig) oğulları arasında paylaşmış ve zaman içinde kendisini Fransa diye adlandıracak olan bir batı krallığı oluşturmuştur. Modern Fransa'nın zaman içinde yaratılması ki bu yüzlerce yıla yayılan bir süreçtir, aslında Charlemagne Krallığı'nın yeniden oluşturulması hayalinden ilham almıştır. Fakat ilk olarak yetersiz iletişim imkânları ve bilgi eksikliği, düşük nüfus yoğunluğu, kısıtlı gelirler ve maaşlı devlet görevlilerinin yokluğu geniş bölgesel birimleri bir araya getirmeyi imkânsız kılmıştır. Bu sebeplerden ötürü yönetimler kaçınılmaz olarak ademi merkeziyeti benimsediklerinden onikinci yüzyıla kadar süren bir siyasal ve bölgesel parçalanma dönemi ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu lordluklar ve prensliklerin gelişimini ise büyük oranda savaşların sonuçları ve savaş örgütlenmesi tarafından şekillendirilen toplumsal yapılar belirlemiştir. Güvenlik ihtiyacı yüzünden halk yerel lordlardan, yerel lordlar da bölgesel prenslerden medet ummaktaydı. Bu prensler çoğunlukla Karolenj hükümdarı Dazlak Charles tarafından yaratılan bölge komutanlarının varisleriydi. Dokuzuncu yüzyılda iyice belirginleşen bu parçalanma, eski kraliyet idarecilerinin, yerel kontların ve daha sonra onların vekilliğini üstlenen kale komutanlarının (castellan) kendilerini giderek özerk hale getiren bir iktidar temeli oluşturabilmek için kendilerinden daha güçlü gördükleri üstleri arasındaki husumet ve rekabetlerden yararlanmışlardır (Price, 2012: 47).

Büyük soylular sonraki yüzyıllar boyunca da özerklik iddiasında bulunmaya ve bunu sürdürmek için kendilerine yardım edecek müttefikler aramaya devam etmişlerdir. Bu süreçte krallar, prensler ve kontlar iktidarlarını pekiştirmek için savaşçıları ve özellikle ordunun özünü oluşturan atlı şövalyeleri kendilerine bağlamaya çalışmışlardır. Bir savaş beyi olarak kralın rolü bu şekilde artarken, kilise de monarşik otoritenin gücünü törensel bir şekilde ortaya konulup yükseltilmesini destekliyordu. Mesela toprak sahipliğini ve gelirlerini içeren fief (tımar) ödülleri, hem sözleşme yapan taraflar arasındaki yükümlülük hissini güçlendirmek hem de bunu ilan etmek amacıyla ritüellere ve dinsel niteliğe sahip bir törenle, çoğunlukla da kutsal emanetler üzerine yeminler edilerek verilmiştir (Price, 2012: 48-49). Diğer bir ifade ile Fransa'da kralların merkezi otorite olma girişimlerinde kilisenin meşrulaştırıcı etkisi olduğu ve bununla birlikte kilisenin

başta vergiler olmak üzere bazı imtiyazlar kazandığı ifade edilebilir. Buna karşın yerel lordların, soyluların ve kralın topraklarında yaşayan geniş köylü kitlesinin ödevi, diğerleri tarafından belirlenen vergileri ödemekten ibaret kalmıştır.

Köylüler vergi ödemenin ve lordun sarayı tarafından uygulanan çeşitli disiplin işlemlerine maruz kalmanın dışında yerel lordların kendilerine sağladıkları korunma karşılığında para veya ürün şeklinde ödenen bir kelle vergisi (cens) de vermekteydiler. Fakat iş vergi ödemekle bitmiyordu; köylüler lordun fırını, değirmeni veya üzüm cenderesini kullanmakla, askerlik yapmakla, tahkimatlar inşa etmekle ve doğrudan lord tarafından sağlanan toprağı işlemekle yükümlüydüler. Zaman içinde farklılaşan bu toplumsal yükümlülük biçimlerinin önemli bir bölümü 1789'a kadar devam etmiştir (Price, 2012: 50-51).

Bölgesel idarelerde yani feodal beylerin hâkimiyet alanlarında kralın adalet işleri için hüküm süren hâkimleri ve mahalli işlere bakan bazı memurları bulunurdu. Eyaletlerin her birinin kendine has isimleri ve kültürleri söz konusudur. Birçok kamu kurumunun temelleri bu dönemde atıldığı gibi eyalet ve vilayet sınırları da aşağı yukarı bu dönemde belirlenmiştir. Bütün bu kurumların başında bulunan ve kralın nazırları adını alan kimseler de bugünkü valilerin menşesini oluşturmaktadırlar (Güzeliş, 1962: 19).

Fransa'da merkezi iktidarı güçlendirme ve feodal beyler üzerinde hegemonya kurma çabaları Capet Hanedanı zamanında ivme kazanmıştır. Capet Hanedanı'nın otoritesinin devam edebilmesi dikkatle inşaa ettikleri ittifak sistemlerinin yanında kutsanmış krallar olmalarından kaynaklanmaktaydı. Çünkü onbirinci yüzyıla gelindiğinde sadece Capet Kralları Reims'deki taç giyme töreninde kutsal yağ ile meshedilirdi. Dolayısıyla krallık da bir rahiplik biçimi olarak temsil edilmiş (Price, 2012: 52-53) ve iktidarın meşruiyeti dini bir ritüelle tasdik edilmiş oluyordu.

Capet Kralları zamanında, feodal düzenin gereği olan ve kralın belirli zamanlarda toplantıya çağırarak vasallarına danıştığı Curia Regis ve Concilium gibi kollektif kuruluşların önemi artmış ve Etats-Généraux adını almıştır. Önceleri sadece soyluların ve kilise büyüklerinin katıldığı kral meclisine, Etats-Généraux'da ayrıcalıklı şehirlerin, komünlerin temsilcileri de katılmıştır. Bu yeni katılımcılar daha sonra hep kralların mali destek aradıkları yeni güçler olarak belirmiştir. Fakat bu meclis iktidarı kral ile paylaşan

bir kuruluş değil, kralın istediği zaman toplantıya çağırdığı, danışma işlevi gören bir meclistir (Göze, 2000: 537-538). Nitekim kral iktidarının kaynağını doğrudan Tanrı'dan almaktadır ve yalnızca ona karşı sorumlu olduğundan son karar verici de odur.

Merkezi monarşinin iktidarının yoğunlaşması açısından nüfusun ve ekonomik faaliyetlerin artması hayati önem taşımaktaydı ve bu unsurların onbirinci yüzyılın sonundan ondördüncü yüzyılın başına kadar artış göstermesi bu yoğunlaşmayı sağlamıştır. Çünkü devlet kurumlarının gelişimi bir değişim ekonomisinin büyümesi ile ilişkilidir. Her ikisi de iletişim araçlarının gelişmesine, daha hızlı para dolaşımına ve artan üretim kapasitesine bağlıdır. Ekonomik faaliyetlerin artmasına bağlı olarak kraliyetin gelirleri de artmıştır. Toplumdaki mübadele sistemi paraya endekslenince de maaşlı ve bağımlı bir bürokrasinin yanında büyük ve etkin orduların gelişimini sağlamıştır (Price, 2012: 54). Böylelikle merkezîyetçilik giderek artmış ve onsekizinci yüzyıla kadar her şey kralın müsaadesi ile yapılırken, bu yüzyıldan sonra parlamental bir kontrol belirlemeye başlamıştır. Fakat kralın nazırları yine de otoritelerini muhafaza edebilmişlerdir. Hatta vergi toplama işlerinden başka emniyet, sağlık, haberleşme gibi alanlarda yetkilerini genişletmişlerdir (Güzeliş, 1962: 19).

Merkezîyetçiliğin giderek yoğunlaşmasından önce köy, kasaba ve şehir yönetimlerinde serbest bir organ olarak burjuva meclisleri (assemblée de bourgeois) ve yürütme organı olarak bir şehir başkanı mevcuttu. Ortaçağ boyunca kralların politikası bunlarla feodal beylere karşı sıkı ve iyi ilişkiler kurmak yönünde olmuştur. Bunların iç işlerine karışmayarak kendi ihtiyaç ve problemlerini halletmeleri için geniş yetkiler vermişlerdir. Fakat krallar feodal beyler üzerinde kesin hâkimiyeti kurunca bu yetkiler geri alınmış ve serbestlikleri kaldırılmıştır. Çünkü mahalli yetkilerin arttırıldığında Flandres, Almanya ve İtalya'da olduğu gibi birçok cumhuriyetçikler ve bağımsız devletçiklerin ortaya çıkma riskleri vardı (Güzeliş, 1962: 19-20).

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Fransa'da feodal düzen yerini devletin yetki ve fonksiyonlarının elinde toplandığı merkezi monarşiye bırakmıştır. XIV. Louis "devlet benim" ve XV. Louis "Tahtımız ve kudretimiz Allaha dayanmaktadır" sözleriyle eski rejimin dayandığı mutlakîyetçi ilkelerin genel teorilerini ifade etmişlerdir. Eski rejimde bütün güçleri kalıtsal yoldan elinde toplayan kral, mutlakîyetçi iktidarını

kullanırken fiilen saraydaki bakanlar, Kral Konseyi ve asillerden oluşan saray bürokrasisinden faydalanmıştır (Çam, 1993: 147).

Fransa'da merkeziyetçiliğin doruğa ulaştığı bu dönemde, sarayın öneminin de artırıldığını görmekteyiz. Kralın içinde yaşadığı saray oldukça ihtişamlı bir mimariye sahipti. Yine saraylıların giyim kuşamları, sembolik, törenselleştirilmiş ve bir amaca yönelik olmayan günlük yaşam birer ihtişam, lüks ve rahat simgeleri idi. Kral aynı zamanda feodal soyluların yitirdikleri gücü de bir ölçüde başka açılardan telafi etmekteydi. Sarayı toplumun üstünde bir konuma oturtmakta, saraylılara kendi tercih ettiği erkan arasına girme olanağı tanımakta, maaşa bağlanmaları ya da ağır çalışma gerektirmeyen bir memuriyete atanmaları şansı tanımaktaydı. Ayrıca saray çevresine soyluları toplayarak onların primus inter pares (eşitler arasında birinci) üstü olarak, siyasal konumu hariç olmak kaydıyla, onlarla hala aynı kültürel, ekonomik ve sosyal statüyü paylaştığını vurgulamaktaydı. Dolayısıyla kral bu dönemde sarayı aracılığıyla değil, sarayından ülkeyi yönetmekteydi. Saray da yönetimin dışı dönük boyutunu oluşturmaktaydı (Poggi, 2012: 89-90).

Yasama yetkisine sahip olan kral bu yetkisini emirnameler yayınlarak kullanmıştır. Yürütme yetkisini ise kralın bakanları denen yardımcılarını aracılığı ile kullanan kral onlar üzerinde, atama, görevden alma gibi her türlü tasarrufa sahiptir. Kral bu yardımcılarını genellikle burjuvazi içinden seçerek büyük toprak senyörlerine karşı güç dengesini korumaya çalışmıştır. Yargı yetkisini ise kral adına görev yapan yargıçlar kullanmaktadır ve kral yargı sürecine müdahil olabilmekte, davayı başka bir mahkemeye taşıyabilmekte ve istediği zaman suçluyu affedebilmektedir. Krala tüm bu yetkilerini kullanabilmesinde Kral Meclisi, Etats-Généraux, merkez ve eyalet meclisleri gibi kollektif kuruluşlar da sadece danışma organı olarak yardımcı olmaktadır (Göze, 2000: 539). Kısacası son söz yine krala aitti.

Merkez ve eyalet meclisleri krallığa yeni eyaletlerin katılmasıyla Paris Parlement'ına (meclis) ek yeni eyalet meclisleri oluşmuştur. Parlement'ler esas itibari ile yargı organlarıdır. Meslekten yargıçlardan oluşmaktadır ve temsil yetkileri bulunmamaktadır. Burada bulunan yargıçlar kralın ataması ile değil bu makamın kraldan ya da feodal beylerden satın alınmasıyla elde edilmektedir. Yargıçların krallar karşısında az çok bağımsız olabilmeleri kral tarafından görevden alınmaları durumunda

görevin satış bedelinin geri ödenmesi durumundan kaynaklanmaktaydı. Fakat bu durum Paris Parlement'ine ve taşra parlamentlerine bir temsil niteliğini vermek için yeterli değildi. Bunun yanında bu parlement'lerin, her ne kadar son sözü söyleme yetkisi kralda olsa da, kralın kararlarını tescil etme yetkilerinin bulunması onların siyasal hayatta etkinlik kazanmalarına neden olmuştur. Kralın kararlarını tescil etmeyi reddedebildikleri gibi kısmen reddedebilme durumları da söz konusu olabiliyordu. Böyle durumlarda parlementerler yazılı ya da sözlü açıklamalarını krala bildirebilmekteydiler (Göze, 2000: 540).

1665-1690 yılları arasında XIV. Louis tüm Fransa'da geçerli olan yasa ve kanunnameler çıkarmış ve neticede sulh ve ceza mahkemelerinin işleyişinden, ormanların, ırmakların, gemiciliğin ve zenci köle ticaretinin düzenlenmesine kadar çeşitli konularda etkin bir yönetim kurmuştur. Bu yasalar neticesinde kral, hukuku yönetimin çerçevesi olmaktan çıkarıp aracı haline getirmiştir. Çünkü kral bu yeni yasalar vasıtasıyla topraklarındaki tüm nüfusa kendini daha açık ve daha etkin bir biçimde duyurabilme olanağını elde etmiştir. Giderek ilişkileri genel ve soyut biçimde şekillendirmeye “her yerde ve her zaman” geçerli olduklarını herkese kabul ettirmeye çalışmıştır (Poggi, 2012: 92-93).

Ancak Fransız idare yapısının merkezileşmesi yönünde önemli sayılabilecek bu adımlar idare yapısında ayrıcalıklı feodal kalıntıların direnişi yüzünden kısmi kalmıştır. Monarşi, merkezi yönetimini bakanlıklar ve devlet sekreterlikleri oluşturarak ıslah etmiş fakat taşranın yönetiminde hala feodal dönemin verileriyle bölümlenmiş çevresel birimler ağırlıklarını korumaya devam etmiştir. Mesela Navvare ayrı bir krallık gibiydi; Bretagne, Languedoc gibi ülkenin geniş bir bölümü taşra devletçikleriyle yönetilmekteydi. Ayrıca Fransız ülke yönetiminde geleneksel idari bölümlenme olan eyalet ve memleket (province ve pays) çevresel birimlerinin önemi hiç kaybolmamıştır. Bu feodal birimlerin kendilerine özgü bir hukuksal düzenleri, gelenekleri hatta kendi dilleri bulunmaktaydı. Neticede bu birimlerin ayrıcalıkları görmezden gelinmiş ve merkezi yönetimin ayrıcalıklı memurları olan valiler üzerinden buralarda mutlak monarşi kurulmaya çalışılmıştır (Nalbant, 2012: 73-74).

Valiler, onsekizinci yüzyıl boyunca, merkez ile çevre ilişkisinin temel birimi durumundaydı ve çevresel birimlerin yetkili en yüksek görevlisiydi. Kralın doğrudan görevlileri olan valiler, yaşanan ekonomik değişime uygun olarak burjuvazi arasından

Kral tarafından atanmaktaydı. Onlara soyluluk ünvanı verilerek çevresel birimlerde göreve başlatılmaktaydılar. Bu kurum günümüz valilik kurumunun başlangıcını oluşturmaktadır (Nalbant, 2012: 75)

1789 Fransız İhtilali ise, ülkede birçok şeyi değiştirmiş, fakat bu merkezci eğilimler oldukları gibi kalmışlardır. Devrim ülkeyi daha da merkezileştirmiştir. İngiltere’de toprak aristokrasisinin elini güçlendiren Şanlı Devrim’e (1688) karşılık, Fransız İhtilali aristokrasiyi yok etmiştir. Bunun yanı sıra kiliseyi, yerel lordları ve mahalli meclisleri de zayıflatmıştır. Halk egemenliği, kraliyet egemenliğinin tüm ihtişamını ve denetimsiz gücünü eline almıştır. İnsanlar her şeyin üstündeydi ve amaçlarını liberte, egalite, fraternite (özgürlük, eşitlik, kardeşlik) olarak ilan etmişlerdir. Eskiden kralın iyi niyetine bağlı olan özgürlük artık devrim liderlerinin temsil ettiği “vatandaş”ların kaprislerine bağlı hale gelmişti (Zakaria, 2007: 44-45). Bu değişim ve dönüşümü anlayabilmek için Fransız İhtilali sonrası Fransa’nın yönetim anlayışına bakmak gerekmektedir.

1.5.2. Fransız İhtilali’nden Sonra Fransa’da Kamu Yönetimi Anlayışı

Fransa kamu yönetimi sistemi sadece ihtilal ile belirmiş ve olgunlaşmış değildir. Çünkü her düşünsel gelişim gibi kamu yönetimi anlayışını da olgunlaştıran ve pratik hayata döken başka etmenler ve gelişmeler bulunmaktadır. Ayrıca bu gelişmeler sadece Fransa içinde gerçekleşen gelişmeler değildir. Genel olarak Avrupa kıtasının tümünü etkilemiş ve kalıcı etki bırakmış olan Rönesans, Reform, Bilim Devrimi, Aydınlanma ve Romantizm, Amerikan bağımsızlık hareketi farklı açılardan sonuçlar doğurmuşlardır. Bunlardan Aydınlanma ve Amerikan bağımsızlık savaşı Fransız İhtilalini tetikleyici dış unsurlar olarak nitelenebilir.

Aydınlanma Çağı’nın başlıca özelliği her türlü düşünce sisteminde “akıl”ın kazanmış olduğu önemdir. Aydınlanma başladığında en güçlü olduğu yer Fransa’ydı. Aydınlanma bilginleri dünyaya cehaletin ve batıl inancın hâkim olduğunu düşünüyorlardı. Toplumun akla aykırı iki büyük gücü Katolik kilisesi ile Fransa’nın mutlak hükümdarı olan kraldı. Akıl hâkim kılma arzusu toplumun yeniden şekillendirilmesini, devlet, ahlâk ve teolojiye akli uygulamayı amaçlayan, onsekizinci yüzyıla ait bir entelektüel hareket olan Aydınlanma’yı canlandıran şey olmuştur (Hirst, 2011: 50). Akıl, varlığı düzenleyen tabiat kanunlarını bulacak ve bu suretle insanlığın gelişmesini ve ilerlemesini

sağlayacaktır (Armaoğlu, 1975: 2). Diğer bir anlatımla, Aydınlanmanın önde gelen bilgin, yazar, sanatçı ve tarihçileri, akıl ve eğitim yayıldıkça batıl inanç ve cehaletin yok olacağına ve insanların mucize veya kralların Tanrı'nın izniyle hükmettiği inancından vazgeçeceklerine inanıyorlardı (Hirst, 2011: 50). Aydınlanma'nın mesajı dinin batıl inanç olduğu idi. Yani Avrupa uygarlığının bir zamanlar merkezi olan din bir yana atılmalı, akıl onun yerine konulmalıdır. Özetle, aklın ve bilimin yolundan gidildiği zaman gelişme yaşanacaktır (Hirst, 2011: 52). Nitekim bu düşüncelerin İhtilal sonrası Fransası'nın özellikle eğitim politikalarına ve diğer alanlara yansiyarak laik yönetimin temellerini oluşturduğu söylenebilir.

Fransız Aydınlanması'nın büyük başarısı ilk büyük modern ansiklopedinin yazılması olmuştur ve günümüzdeki ansiklopedilerin aksine, otorite konumundaki bilginlerce yazılmış bir eser değildir. Her şeyi akla dayandıran ve bilgiyi hiyerarşik hale getirmeyen bir eser olduğu ifade edilmektedir (Hirst, 2011: 51). Diderot tarafından çıkarılan bu ansiklopedide esaret, hürriyet, vergi eşitsizliği, adaletsizlik gibi kavramlar halka açıklanmaya çalışılırken mevcut düzenin kusurlarına işaret edilmiştir. Bu ansiklopedide 160 kadar aydın ve düşünürün yazıları bulunmaktaydı. Bunlar arasında Aydınlanma Çağının başlıca düşünürleri olan; Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Condorcet ve Quesnay da bulunmaktaydı. Bu düşünürler özellikle küçük burjuvazi tarafından okunup tanınmışlardır (Armaoğlu, 1975: 6).

Aklın bu derece ön plana çıkarılması ve her sorunun akıl ile çözülebileceği düşüncesinin yayılması, toplum hayatının birçok alanında reformcu görüşlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bunlardan en önemlisi siyasal hukuk alanında, mevcut siyasal düzene karşı eleştirel fikirler öne süren ve ihtilal fikrini ortaya atan John Locke olmuştur. Locke, akılcı metodu ile Fransa'da Ancien Regime'in (eski rejimin) eleştirmeci bir incelemeye tabi tutulmasını sağlayan yolu açmıştır. Siyasal alanda akılcılığın kabulü, bütün düşünen insanları, dar kalıplı düşünce sisteminden çıkararak serbest düşünme ve inceleme metoduna götürmüş ve buradan da mevcut mutlakiyetçi düzenin karşısında yer alan hürriyet fikrine götürmüştür (Armaoğlu, 1975: 2). Nitekim Fransız İhtilali patladığı zaman, Fransa'da birçok aydının kafası bu akılcı ve hürriyetçi fikirlerle yoğrulmuş bulunmaktaydı ve mevcut düzene karşı içlerinde birikmiş tepki ile doluydu (Armaoğlu, 1975: 3). Aydınlanma fikirleri ilk denemesini Fransız devriminde

yaptı. Aklın başarabileceklerine beslenen büyük umutlara rağmen, Fransız devrimi kral ve kilise bir yana atıldığında bir aydınlanma çağı sunmaktan ziyade, katliam, baskı ve diktatörlük getirmiştir (Hirst, 2011: 53).

Aydınlanma fikirlerinin serpilip yankı bulmasında ve bir ihtilale sürüklenmesinde Fransa'nın o dönemde içinde bulunduğu sosyal şartların da önemi bulunmaktadır. Nitekim sosyal sınıflar arasında mevcut bulunan gelir dağılımı ile vergi yükü arasındaki büyük eşitsizlik ve dengesizlik, bu sınıflar arasında bir çatışmaya neden olmuştur.

İhtilal öncesi Fransası, baskın bir arsitokrasi ve soylu seçkinler grubunun eşlik ettiği krallar ve prensler tarafından yönetilen ve kentlerin gelişmeye başlamasına rağmen hala ağırlıklı olarak tarıma dayalı kırsal bir ülke olarak nitelenebilir. İktidar hem kıt kaynakların denetimine ve servete, hem de özellikle toprağa erişime ve statüye bağlı idi. Statüden kasıt ise Fransa toplum yapısındaki diğer iki sınıf olan rahipler ve aynı zamanda toplumu savunan soylu sınıftır. Nitekim soylular sadece toprağı kontrol etmekle kalmıyor, aynı zamanda ordu içinde komutanlıkları da yürütüyorlardı (Price, 2012: 31). Nitekim soyluların bu derece sosyal ve siyasal hayatın içerisinde nüfuz sahibi olmaları Fransa Krallarının mutlakiyetçiliğe fazla ağırlık vermemelerinin nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Krallar kendi güçlerini artırmış olmalarına rağmen, hâlâ birleşik bir devletten çok karmaşık bir birleşimi yönetmekteydiler. Farklı hukuk ve yönetim sistemleri ve Fransa'nın yeni bölgelerini ve buraların kendisine bağlılığını sağlamak için kralın verdiği pek çok taviz, ayrıcalık ve muafiyetler söz konusuydu. Fransız Devrimcilerinin amacı birleşik bir ulus olduğundan bunların hepsini bir yana attılar. Ancak birbirleriyle kavga ederlerken çıkan karmaşa içinde, yeni bir rejim kurmada çok ileri gidemediler. Daha sonra görüleceği gibi, bu görevi Napolyon ve uzman heyeti devraldı. En büyük görevleri, İmparator Jüstinyen'in büyük kanununun bir taklidi olan, her vatandaşa hukukun şart koşulduğu, tek bir belge halindeki medeni hukuku geliştirmektir (Hirst, 2011: 145-146).

Fransa yaklaşık 1730'dan 1750'ye kadar sürekli bir nüfus artışı ve demografik geçiş sürecine girmiş, nüfus 1715'te 22 milyon iken, 1789'da 28 milyona yükselmiştir. Bununla birlikte Avrupa'da yaşanan Otuz Yıl ve Yedi Yıl savaşlarına ek olarak kötü geçen hasat dönemleri büyük bir kıtlık döneminin yaşanmasına neden olmuştur. Kıtlık unsuru, en çarpıcı biçimiyle 1739-1741'de, 1760'ların sonlarında, ardından 1787-

1788’de ve sonraki yüzyılın ilk yarısında beslenme düzeni ve hastalığa direnç gibi konularda defalarca ciddi bir etki yaratmıştır. Ayrıca tahıl fiyatlarının %50 ila %150 oranında artması ciddi bir sefaletin ve kargaşanın yaşanmasına neden olmuştur (Price, 2012: 42). Fakat toprağı ve kıt kaynakları denetimleri altında tutanlar oldukça güçlü bir konumdaydılar. Yoksulluğun devam eden yüküne rağmen Fransa’da uzun bir ekonomik dönüşüm süreci yaşanmıştır. Başlangıçta önemli bir teknolojik yenileşme içermese bile özellikle ondokuzuncu yüzyılda ekonomide yaşanacak yapısal değişimin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Nitekim artan dış ticaret, köle ve sömürge ürünlerinin ticareti burjuvaziyi zenginleştirirken; özellikle liman kentlerinde gemi yapımı, balıkçılık, tarım ve tekstil gibi faaliyetleri de teşvik etmiştir. Bu gelişmelerle Fransa onsekizinci yüzyıl boyunca dünyanın en önemli ekonomik gücü haline gelmiştir (Price, 2012: 43-45).

Fransa’nın bu ekonomik gücü gelişen sermayedar sınıfı sayesinde kazanılmıştır. Fakat Fransa’nın imtiyazlı sınıflar sistemi içerisinde zenginleşen burjuvaların siyasal ve sosyal hayata nüfuz ve etki etmesine izin vermiyordu (Armaoğlu, 1975: 8). Bu durum giderek burjuva sınıfı içerisinde rahatsızlık uyandırmış ve siyasal bir kimlik arayışı içerisine giren burjuvazi İhtilali destekleyerek sonuçlarının kendi lehlerine olmasına çalışmıştır.

1780’li yıllarda kötüye giden ekonomik duruma çare üretilebilmesi için, XVI. Louis kötü durumdaki vergilendirme sistemini bir örnek, daha adil ve etkili hale getirmeyi planlayan reformcu finans bakanlarını görevlendirmiştir. Yapılan en çarpıcı değişiklik, soylular sınıfının da ilk kez herkesle aynı oranda vergi ödemek zorunda olmasıydı. Çünkü soylular daha önce kralın yanında savaşa katıldıklarından dolayı daha az vergi ödüyorlardı. Mutlakiyetçi krallar kontrol edebilecekleri bir devlet yaratabilmek için soylular sınıfını ayrı tutmuş ama onları bertaraf etmemişti. Soyluların muazzam bir itibarı vardı ve hukuk mahkemelerinde, kralın mahkemesinde ve orduda önemli mevkilere sahiptiler. Vergi ödemeleri talebine karşı bir protesto dalgası yarattılar ve yaygın destek buldular (Hirst, 2011: 121). Bunun üzerine XVI. Louis yalnızca parlamentonun yetkisiyle yeni bir vergi yasa tasarısının sunulabileceğine dair yapılan tavsiyeleri kabul ederek 175 yıllık bir aradan sonra Fransa Genel Meclisi’ni toplantıya çağırdı (Hirst, 2011: 122).

Fransa'da Genel Meclis (Etats-Généraux) üç sınıfın temsilcilerinden oluşuyordu ve Ruhban sınıfı, asilzadeler ve sıradan insanların meclisi üzere bu üç sınıfın da kendi meclisleri vardı. Herhangi bir yasa çıkarılmadan önce üç meclis de bunu kabul etmeliydi. Fakat Fransa'da bilinen adıyla Üçüncü meclis yani sıradan insanların meclisinde alınan kararların ruhban ve soylu meclislerinde onaylanması gerekiyordu ve Genel Meclis'teki temsilcilerinin sayısı önemsizleşiyordu (Hirst, 2011: 122). Etats-Généraux 5 Mayıs 1789'da toplandığı zaman soyluların 285, Ruhban sınıfının 308 ve sıradan halk sınıfının 621 temsilcisi bulunmaktaydı (Armaoğlu, 1975: 9).

Genel Meclis 1789'da toplandığında tartışmalar devam etmekteydi. Üçüncü Meclis kendini asıl Ulusal Meclis olarak ilan etti ve diğer insanları da kendilerine katılmaya davet etti. Bir gün Versailles Kraliyet Sarayı'ndaki toplantı yerlerine gittiklerinde kendilerine kapıların kapalı olduğunu gördüler. Kapıların kapalı olmasının nedeni o sırada odanın boyanıyor olmasıydı. Ancak delegeler o kadar gergindi ki, kralın onları dağıtacağından da endişe ettikleri için hemen yakınlardaki bir kapalı tenis kortuna gidip, Fransa'ya bir anayasa kazandırmaya kadar dağılmayacaklarına yemin ettiler (Hirst, 2011: 122-123). 9 Temmuz 1789'da kendisini Kurucu Meclis (Assemblée Constituante) olarak ilan eden Ulusal Meclis'in ilk işi derebeyliği kaldırması olmuştur. Böylelikle her türlü ayrıcalıklarını kaybeden soyluların birçoğu Fransa'dan kaçarak diğer Avrupa devletlerine sığınmışlardır (Armaoğlu, 1975: 10).

Geriye kalanlardan, Ruhban sınıfının çoğu ve soyluların bir kaçı Ulusal Meclis'e katıldı. Kral Genel Meclis'e anayasada kalıcı bir yer vereceğini belirtti fakat üç meclisin birlikte toplanmasına razı olmuyordu. Meclisi eski yerine dönmezse şiddete başvurmakla tehdit etti ancak direnişle karşılaşınca bu yola başvurmadı. Diğer sınıflara Üçüncü Meclis'e katılmalarını söyledi. Meclisin liderleri aydınlanma yanlısıydı ve liberal ve eşitlikçi ilkeleri vardı. Sloganları özgürlük, eşitlik ve kardeşlikti. Meclis manifestosunu İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi adı altında çıkardı (Hirst, 2011: 123-124). Yayınlanan bildiri bundan sonra Fransa'nın siyasal yönetimini belirlemekle kalmamış, doğal olarak kamu yönetimi düşüncesini de etkilemiştir.

Bildiri, eski düzenin ayrıcalıklarını ortadan kaldırırken yeni çağın kamu hukuku ilkelerini de belirlemiş oluyordu. Bildiri genel olarak incelendiğinde; özgürlük ve eşitlik (1. madde), hürriyet, mülkiyet, güvenlik ve zulme karşı koyma hakkı (2. madde),

egemenliğin ulusa ait olması (3. madde), yasa önünde ve kamu görevlerine girmede eşitlik (6. madde), keyfi tutuklama ve keyfi cezaların yasaklanması (7,8,9. maddeler), din ve vicdan özgürlüğü (10. madde), ifade hürriyeti ve basın özgürlüğü (11. madde) vergide adalet ve eşitlik ilkesi (14. madde) ve kuvvetler ayrılığı ilkesi (16. madde) olarak özetlenebilir.

Kurucu Meclis, Ağustos 1789'da eski rejimin bütün çevresel birimlerinin ortadan kaldırıldığını ilan etmiştir. Artık ulusun birliğine uygun bir idare yapılanmasının kurulması gerektiği belirtilmiştir. Kurucu Meclisin üç ana çerçevede bulunduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, merkezin taşra örgütlenmesinin ve yerel yönetimlerin birörnekleştirilmesidir. İkincisi, yönetilenlerin temsilini sağlayan temsili organların kurulması ve bu seçimle gelen organları (Konsey/Şura) sistemin temel ögesi yapmaktır. Sonuncusu ise, merkezi görevlilerin müdahale yetkilerinin sınırlandırılmasıdır. Neticede 22 Aralık 1789'da çıkarılan bir kararname ile yeni idare rejiminin temel örgütlenme ilkeleri belirlenmiştir. Buna göre, birörnek düzenlemeye bağlı dört kademeli bir idare yapısı belirlenmiştir. Bunun en başında iller gelmektedir. İller ilçelere, ilçeler kantonlara, kantonlar ise belediyelere bölünmüştür. İl örgütlenmesi ise üç organa ayrılmaktaydı. Bunlar seçimle gelen İl Meclisi (Conseil-Şura), İl Meclisinden seçilen ve sürekli toplantı durumunda olan heyet halinde yürütme organı olan Yürütme Kurulu (Directoire) ve yasaların uygulanması ile görevli ve genel çıkarları gözetten bir Genel Meclis'ti. İdari yapının temel birimi olan belediyelerin örgütlenmesi de 14 Aralık 1789 tarihli bir kararname ile düzenlenmiştir. Bu kararnameye göre, belediyeler seçimin temel alındığı bir örgütlenme yapısına sahipti ve seçimle gelen bir Meclis ve Belediye Başkanı ile Temsilci'den oluşmaktaydı (Nalbant, 2012: 82-85).

Kararnamenin 49. Maddesinde yapılan belediye örgütlenmesi hakkında düzenleme günümüz yerel yönetimlerinin de ikili boyutunu açıklayıcı bir öneme sahiptir. Bu maddeye göre, *“belediye aygıtının iki alanda yerine getireceği görevleri vardır: Bunlardan ilki, belediye iktidarının kendi işlevleri; diğerleri ise belediyeye delege edilen ve devlet genel idaresinin işlevleridir.”* Bu maddeden anlaşılacağı üzere devlet, belediyelerde yeni bir yönetim kurmak yerine, onu kısmi olarak kamusallaştırmıştır. Bunu yaparken de belediyelerin varlık ve meşruluk kaynağı olarak ortak ihtiyaçlar veya

beledi çıkarlar kavramını da genel idarenin altında ve özel bir alanda düzenlemiştir (Nalbant, 2012: 86).

Seçimin sadece yerel yönetimlerde değil, merkezin taşra idare örgütlenmelerinin birer birimi olan il ve ilçelerde de öngörülmesi devrimci bir yeniliktir. Fakat seçme hakkı kısıtlıydı ve bu durum taşra idare meclislerinde tutucuların başa gelmesine yol açmıştı. Dolayısıyla 1789 idari devriminin temel çelişkisi devrimci merkez karşısında tutucu ama seçilmişlerin idare meclisleri olmuştur. Bu durum zamanla bir ayrışma süreci yaşanmasına neden olmuştur. Hatta parlamento bu sürecin adını “idari anarşi” olarak koymuştur. Bu nedenle devrimin daha ikinci yılında merkeziyetçi yeniden yapılanma kaçınılmaz hale gelmiştir (Nalbant, 2012: 85).

Bildiri yayınlanmasına rağmen anayasa hazırlıkları iki yıl sürmüş ve sonunda Fransa'nın ilk anayasası 14 Eylül 1791'de kralın Kurucu Meclis huzurunda sadakat yemini etmesi ile tamamlanmıştır. Tek meclis sistemini kabul eden anayasa yürütme gücünü krala bırakmaktaydı ve öngörülen düzen daha çok Montesquieu tipi sınırlı bir monarşi idi. Fakat bu sınırlılık kralın pek hoşuna gitmemiş ve meclis ile anlaşmazlığa düşmüştür (Göze, 2000: 554). Devrimciler içerisindeki radikaller, değişiklikleri güvence altına almak için halkla ittifak kurmaları ve kralı kontrol veya azletmeleri gerektiğini ileri sürdüler. Ardından devrimciler kendi aralarında savaşımaya başladılar. Köktenciler eski bir Dominiken (Jakoben) manastırında toplandıkları için Jakoben adını aldılar. Devrim diktatörlerine dönüşen Jakobenlerin lideri Maximilien Robespierre'di (Hirst, 2011: 125).

İhtilalin hararetle ifade ettiği ilkelerden biri olan eşitlik fikrinin idari düzene de yansması kaçınılmaz olmuştur. Eşitlik adına ülke topraklarında aynı esasa dayanan bir idari teşkilat kurulması için eski rejimin idari, adli, mali ve askeri alandaki karışık sistemi yerine her belde sakinine eşit hizmetler görececek bir kuruluş üzerinde tartışmalar Kurucu Meclis'te yapılmıştır. Genel temayül bir adem-i merkeziyet kurmak yolunda olmuştur. İhtilalin aktörleri durumundaki Sieyès, Thouret ve Mirabeau gibi hatiplerin tartışmaya giriştikleri konuların başında yeni bir idari teşkilat kurulması geliyordu. Tartışma iki görüş üzerinde yürümüştür. Bu görüşlere göre ülke toprakları jometirik bazı bölümlere ya da coğrafi ve iktisadi bölümlere ayrılmalıydı. Tartışmaların sonunda ikinci fikir ağır basmıştır. Diğer bir tartışma konusu da komünlerin büyüklükleri

olmuştur. Sonuçta merkeziyetçiliğin ruhuna uygun olarak küçük idari birimler uygun görülmüştür. Yerel ve ekonomik bağlara göre eyaletlerin sınırları harita üzerinde çizildikten sonra, bu yeni idari bölümlere eskiden beri bir idari bölümü ifade etmek için kullanılan ve Département kelimesinden türeyen Départements ismi hemen benimsenmiştir (Güzeliş, 1962: 20-21).

İhtilalin sonunda Fransa 24 département'a, her bir département da yarının arrondissement'larını meydana getirecek districts'lere, onlar da cantons'lara ve cantons'lar da bu idari bölümlenin bugüne kadar hiç değişmeyecek olan commune'lere ayrılmıştır. Bu kademelenmeden sonra anarşiye varan bir ademi merkeziyet eğilimi hakim olmuştur. Böylelikle Fransa'da eskiden beri merkeziyet – ademi merkeziyet yönünde gidip gelmelerden biri daha yaşanmıştır. Bu durum Napolyon Bonaparte idaresine gelindiğinde yeni bir görünüm alacaktır (Güzeliş, 1962: 21).

Fransa'da Meşrutiyet'in ilanı ile sular durulmamış, hatta gelişmelerden rahatsızlık duyan Avrupa monarşileri de sürece dâhil olmaya başlamışlardır. Nitekim hem İhtilalin gün yüzüne çıkardığı monarşi karşıtı fikirler ve özellikle ulusçuluk düşüncesi olayları endişe ile takip etmelerine sebep olmuştur. Diğer taraftan İhtilal sosyal ve siyasal ayrıcalıkları kaldırmış olsa da ekonomik bakımdan sıradan halkın durumunda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Yoksulluk ve sefalet süregiderken, Jakobenler çareyi diğer Avrupa ülkeleri ile savaşarak ganimet elde etmede bulmuşlardır. Ayrıca Avusturya ve Rusya'nın İhtilale karşı takındığı tutum, Jakobenlere aradıkları fırsatı vermiştir.

Fransa'da ihtilal sonrasında soyluların bir kısmı İngiltere'ye kaçmış, bir kısmı ise Almanya'da Kral XVI. Louis'nin kardeşinin çevresinde toplanmışlardı. Kralın kardeşi bir karşı devrim hareketini organize etme girişimlerinde Avrupa monarşilerinin de desteğini almaya çalışıyordu. Ayrıca İhtilalin getirmiş olduğu yeni düzen, özellikle kilise örgütünde yapılan reform da Papa'yı rahatsız etmekte, hatta devrimin eşitlik ve hürriyet ilkeleri hakkında “insanlar arasında eşitlik ve hürriyeti tesis etmekten daha çılgınca ne olabilir?” şeklinde devrime karşı düşüncesini dile getirmekteydi (Armaoğlu, 1975: 14). Ayrıca Alsace topraklarında yaşayan Fransızların ve Papalığa bağlı Avignon'da yaşayan Fransızların Fransa'ya katılması hem Papalığı, hem de bünyesinde farklı ulusları barındıran devletleri harekete geçmeye sevk etmiştir (Göze, 2000: 555).

Avusturya ve Prusya 1791’de Fransa’da monarşinin yeniden tesis edilmesi gerektiğini, Almanya’da kralın kardeşinin kurduğu göçmenler ordusunu desteklediklerini ve Fransa’ya karşı harekete geçeceklerini ifade eden Tillnitz Bildirisini yayınlamışlardır. Bu bildiri Fransa tarafından kızgınlıkla karşılanmış ve sonraki süreçte Fransa’nın tüm Avrupa ile 1815 yılına kadar sürecek olan savaşı başlamıştır (Armaoğlu, 1975: 16-17; Göze, 2000: 555). Bu arada 20 Eylül 1792’de toplanan Ulusal Konvansiyon monarşiyi ilga etmiş ve cumhuriyeti ilan etmiştir. Fransa’yı Eylül 1792’den Kasım 1795’e kadar yöneten Konvansiyon’un oluşumu da öncekiler gibi ağırlıklı olarak varlıklı burjuvalardan oluşmuştur.

1789’da idari alanda yapılan düzenlemeler eski rejime, despot valilere, keyfi yönetime karşı bir idari model olduğu söylenebilir. Her birimde seçim ilkesi, demokratik bir öz bulunmaktaydı. Fakat akılcı bir merkezizetçilik, özgürlükçülük ve eşitlik öne geçerken; ulusal birlik düşüncesi, bölgesel çıkarların temsiline imkân vermemiştir. Neticede 10 Mart 1793’te Konvansiyon kararnamesiyle “devrime karşı bütün girişimleri, özgürlük, eşitlik, teklik ve Cumhuriyetin bölünmezliğine karşı suikastler”i yargılamak için kararlarının temyizi mümkün olmayan Olağanüstü Mahkemeler kurularak, merkezileşme olgusunun sonuçları en uç boyuta taşınmıştır (Nalbant, 2012: 88).

10 Ağustos 1793’te ilan edilen yeni anayasada ise, Haklar Bildirisi’nde ifade edilen hürriyetlerin yanı sıra, giriş bölümünde kamu yardımı, eğitim, hatta baskıya karşı başkaldırı haklarını bile teminat altına alınmış olmasına rağmen, icrası savaş nedeniyle askıya alınmıştır (Price, 2012: 148).

Özgürlük, eşitlik ve birlik iddiaları ile başlayan devrim dört yıl içinde giyotinle yönetilen bir Jakoben diktatörlük haline geldi. Robespierre’in idamından sonra ılımlı Cumhuriyetçiler çok sayıdaki takipçisi gitgide artan monarşiye dönüş destekçilerini ve sıradan insanları uzakta tutmak için devrimi istikrara kavuşturmaya çalıştılar (Hirst, 2011: 143). İlk başlarda Fransa’nın yaşadığı yenilgilerin verdiği panikle Kralı idam eden Jakobenler, muhaliflerini meclisten kovup gazetelerini kapatmışlar ve devrime ihanet edenleri de ortadan kaldırmak için özel düzmece mahkemeler kurmuşlardır (Hirst, 2011: 125). Ulusal Konvansiyon Dönemi olarak adlandırılan bu süreçte (Sander, 2011: 165) ülke içinde monarşi taraftarları ile devrimciler arasındaki çatışmalar da devam etmiştir. Savaşlarda alınan yenilgilerle birleşince ülke bütünlüğünün tehdit

altında olduğunu gören Konvansiyon tüm yetkileri elinde toplamıştır. Ulusun temsilcilerinin dokunulmazlığı askıya alınmış, “kamu selameti” ilkesi her şeyin hatta insan haklarının ve özgürlüklerinin de üstünde tutulmuştur (Göze, 2000: 557).

1.5.2.1. Ulusal Konvansiyon Dönemi

Bu dönemde bütün yetkiler komitelere ve özellikle de kamu selameti komitesine geçmiştir. Komiteler konvansiyon tarafından kendi içinden kurulan, konvansiyonun komisyonları niteliğini taşıyan kuruluşlardır. “Kamu Selameti Komitesi” içinde bütün yetkiler, komite üyeleri üzerinde etkili bir otorite kuran Robespierre’e geçmiştir. 1794 yılının Nisan ve Temmuz aylarını kapsayan dönemde Konvansiyon Meclisi’nin içinde ne kadar muhalif varsa –Girondis’ler, Enragés’ler, Dantonistes’ler- temizlenmiştir (Göze, 2000: 558). Ülke içinde bunlar olurken ordu dışarıda gayet başarılıdır ve 1795’de Prusya, Hollanda ve İspanya ile barış yapıldığından ve bu devletlerin Fransız Cumhuriyeti’ni resmen tanımalarından sonra (Armaoğlu, 1975: 19), bütünlüğü sağlamaya yönelik terörün bir nedeni kalmamıştır. Robespierre komite içinde giderek yalnız kalmış ve Konvansiyon tarafından suçlanarak idam edilmiştir (Göze, 2000: 559). Böylelikle Ulusal Konvansiyon’un terör yönetimi, Fransız ordularının savaş alanlarında kazandığı başarılar sonucu, dikta rejimine artık tahammülü kalmayan halkın baskısı ile 1795’de yıkıldı ve Fransa 1799 yılına kadar sürecek olan Anayasal Cumhuriyet ya da Direktuvar yönetimine girdi (Sander, 2011: 167). Direktuvar Dönemi’ne siyaseten bir imtiyazlı sınıf rejimi olduğu için Burjuva Cumhuriyeti adı da verilmektedir (Aulard, 2011: 804).

1.5.2.2. Direktuvar Dönemi ve Siyaset ile İdarenin Ayrılması

1793 Anayasası’na bir tepki Anayasası olarak hazırlanan 1795 Anayasası’nın en önemli özelliği 1792 yılında kurulmuş olan demokratik sistemi ortadan kaldırmasıdır. Bunun en bariz göstergesi ise genel oy hakkı yerine vergiye bağlı seçim hakkının öngörülmesidir (Aulard, 2011: 763). İlginç olan şu ki 1795 Anayasası’ndan önceki tartışmalardan anlaşıldığına göre hiç kimse çıkabilecek yeni bir isyan dalgası korkusuyla yeni bir anayasa üzerinde durmamış hatta 1793 Anayasasını eleştirmemişti bile. Fakat 1793 Anayasasının derhal tatbik edilmesi yönünde başlayan isyan bastırıldıktan sonra ilk yapılan iş, seçim usulünün değiştirilmesi olmuştur. Düşük gelirli bu haktan mahrum

eden kararname çıktığı zaman da ne demokrat gazeteler, ne dış mahallelerdeki işçiler, ne Halk Cemiyetlerinden arta kalanlar, hiç kimse veya bir heyet protesto etmemiştir (Aulard, 2011: 768).

Bunun yanında bu anayasa, Konvansiyon yönetiminin terör ortamının tekrar yaşanmasına mahal vermemek için iktidarı devlet organları arasında dağıtmayı başlıca hedef olarak belirlemiş ve kuvvetler ayrılığı ilkesine yer vermiştir. Yasama yetkisi “beşyüzler meclisi” ve beşyüzler meclisinin yaptığı yasalara veto yetkisi bulunan ikiyüzelli üyeli “İhtiyarlar meclisi” olmak üzere ilk defa çift meclisli bir yasama organı öngörülmüştür (Göze, 2000: 559). Her iki meclisin üyelerinin üçte biri her sene yenilenecekti. Kanun teklifini ancak Beşyüzler Meclisi yapacaktı ve teklif bu meclis tarafından kabul edilirse karar adıyla İhtiyarlar Meclisi’ne gönderilecekti. İhtiyarlar Meclisi’nin tasdiki ile karar kanun haline gelebilecekti. Reddedilen kararlar ise üzerinden tam bir sene geçmeden Beşyüzler Meclisi tarafından tekrar gönderilmeyecekti (Aulard, 2011: 774).

Yürütme ise her biri en az kırk yaşında beş üyeli bir Direktuvar’a (Directoire) bırakılmıştır. Direktuvar’ın belirlenmesi ise beşyüzler meclisinin hazırladığı on kişilik liste içinden ihtiyarlar meclisince seçilen beş kişiden oluşmuştur. Direktuvar doğrudan kendisi değil sayısı en fazla sekiz olan ve sadece idari işlerle ilgilenecek olan bakanları¹ aracılığı ile işleri yürütecekti. Bir nazırlar meclisi olmayacaktı (Aulard, 2011: 780-781). Nitekim nazırların Direktuvar ile olan ilişkileri sıkı bir maiyet memurluğu mesabesindeydi. Bütün direktifler Direktuvar’dan gelmektedir. Nazırlar onun ilk icra memurlarıdır. Diğer bir ifade ile nazırlar asıl yetkili olan Direktuvar’ın kalem amirlerinden başka bir şey olmamıştır (Aulard, 2011: 834-835). Böylelikle *siyasi fonksiyon ve idari fonksiyon ayrımı* 1795 Anayasası’nın getirdiği en önemli yenilik olarak belirlemiştir. Bununla birlikte anlaşılacağı gibi ne bakanların ne de Direktuvar’ın siyasal sorumlulukları vardır ve meclis Direktuvar tarafından feshedilememektedir (Göze, 2000: 559-560). Yürütme iktidarının başına bir cumhurbaşkanı ya da başbakan gibi tek kişinin getirilmemesinin nedeni, bu tek kişinin bir kral ya da bir diktatör tavrı takınması, başkan koltuğunun millete kral tahtını hatırlatması ya da cumhurbaşkanının

¹ Oluşturulan bakanlıklar şunlardır: Adliye, Dahiliye (aynı zamanda ziraat, nafia, ve umumi maarif bakanı), Hariciye, Bahriye ve Sömürge, Harbiye, Maliye, Cumhuriyet Umumi Polisi (Aulard, 2011: 833-834).

bir yeni Robespierre olması korkusu olmuştur (Aulard, 2011: 783). Anayasanın düzenleme yaptığı diğer bir alan ise vilayetler ve belediyeler olmuştur. Merkeziyetçi eğilimlerin ağır bastığı değişikliklerle taşra kuruluşları ve bilhassa komünler kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Vilayet idarelerine daha önce verilmiş olan yetki ve görevler değiştirilmemekle birlikte yapısında bazı değişikliklere gidilmiştir. Vilayet meclisi ve vilayet direktuarı kaldırılmış yerine sadece vilayet “merkez idaresi” konulmuştur. Bu merkez idaresi seçimle belirlenen beş üye ile kurulup her sene üyelere biri yenilenecekti. Direktuar bu idarelerin bütün yaptıkları işleri iptal ve üyeleri men, azil ve yerlerine geçici olarak başkalarını tayin edebilecekti. Direktuar, Merkez idaresinin her birinin yanına “kanunların yürütülmesini istemek ve buna bakmak” ile görevli ve kendisinin azledebileceği birer Komiser koyacaktı (Aulard, 2011: 786).

Vilayetlerden sonra gelen kazalar (districte) kaldırılarak, vilayetlerde tek bir ikinci bölüm olarak belediyelerin bulunmasına karar verildi. Fakat komünlerin sayısı bir hayli fazlaydı ve kiminin nüfusu fazla kiminin nüfusu bir belediye düzenlemesi yapılabilmesi için yetersizdi. Diğer taraftan 1793’de Lyon, Marsilya ve Bordeaux gibi şehirler devlet içinde devlet gibi hareket eder olmuşlardı. Dolayısıyla bu özerklik Direktuar yönetimini rahatsız etmiş böylelikle çok kuvvetli komünleri parçalamak çok küçük olan komünleri de birleştirmek yeni anayasayı hazırlayanların amacı olmuştur (Aulard, 2011: 787). Böylece sadece vilayetler üzerinde değil, büyük komünleri parçalamak suretiyle belediyeler üzerinde de merkezi kontrol sağlanabilecektir. Çünkü nüfus ve alan olarak daha küçük birimlerin denetlenebilmesi merkeziyetçiliği benimsemiş yönetimlerin işlerini kolaylaştırmaktadır.

Bu anayasaya göre, nüfusu yüzbinden fazla olan komünlerde seçimle toplanacak bir çok belediye idareleri bulunacaktı. Bunlar her birindeki daire (arrondissement) nüfusunun elli bini geçmemek ve otuz binden de aşağı olmamak üzere kurulacaktı. Bu komünlerde kamu hizmetinin faydasının bölünmesi imkânsız olduğuna hükmedilen işler için bir Merkez Bürosu açılacaktı. Nitekim polis ve iâşe işlerinin taksim edilemez işler olduğu bir kanunla belirtilmiştir. Üç üyeden oluşacak olan Merkez Bürosu’nun üyeleri vilayet idare meclisi tarafından tayin ve merkezi hükümet tarafından tasdik edilecekti. Bu düzenlemeye göre Paris on iki belediyeye, Lyon, Marsilya ve Bordeaux da üçer

belediyeye ayrılmıştır (Aulard, 2011: 787). Yapılan değişiklikler bunlarla sınırlı kalmamış belediyeler üzerinde vilayet meclisinin sıkı bir idari vesayet denetimi kurması kararlaştırılmıştır.

Bu meclisler belediyelerin işlemlerini iptal veya üyelerini işten men edebilecekti. Fakat bu işten men ve işlemlerin iptali Direktuvar tarafından tasdik edilmeden kesinlik kazanamazdı. Her belediye idaresi yanında Direktuvar'ın vilayet idareleri yanında bulundurduğu gibi birer komiseri bulunacaktı (Aulard, 2011: 788). Fakat belirtilmelidir ki bu düzenlemeler muhalefetsiz bir şekilde yapılmamış, özellikle komiserlikler üzerine aykırı sesler çıkmıştır. Ne var ki çoğunluk bu komiserler olmadan hükümetin idare edilemeyeceğine kanaat getirmiştir. Bu çoğunluğun seslerinden biri olan Louvet'in -ki daha önce 1793 Anayasasını yürürlüğe sokmak için oluşturulan komisyonun üyelerinden biri idi- şu cümleleri ile (Aulard, 2011: 789) Fransa'da idarenin bütünlüğü ilkesini vurguladığı söylenebilir.

“Eğer bizim sosyal anlaşma sistemimiz Amerika'nın sosyal anlaşma sistemine benzese idi; eğer vilâyetlerimizden her biri, bu memlekette olduğu gibi ayrı kanunlarıyla, maliyesiyle, idaresiyle, hususî vergileriyle diğer birleşik devletlerden ayrı ve kendi yağıyla kavrulan, hülâsa Devlet içinde Devlet olan birer kurum haline gelse idi, o zaman merkezin idare komiserlerine lüzum kalmazdı. Fakat iş, bir ve parçalanma kabul etmez olan cumhuriyeti aynı surette ve aynı kanunlarla idare etmek işidir; “mahalli düşüncelerin” millî birliği bozmamasına dikkat etmek lâzımdır. Demek ki, hükümet komiserleri olacaktır, çaresizdir.”

Direktuvar Komiser'leri Anayasa gereği “vilayet dâhilinde bir seneden beri ikametgâh sahibi olan yurttaşlar arasından” Direktuvar yönetimi tarafından atanıyordu. Bunlardan belediyelerin yanına gönderilenler, vilayetin gönderdiği isimler arasından ve genelde eski belediye başkanları, komün temsilcileri gibi kişilerden atanmıştır (Aulard, 2011: 836). Bu memurlara; kanunların yürütülmesine bakmak ve bu yürütülmeyi istemek, cumhuriyet namına açılmış davaları takip etmek, iş mükellefleri ile ordudan kaçanlara nezaret etmek, silah altına alınan eratin acele sevkini sağlamak ve belediye idarelerinin nezdindeki komiserlere de vergilerin tahsili ve cetvellerdeki tanzimi gibi idari, askeri ve mali görevler çeşitli kanunlarla verilmiştir. Bu görevlerden başka en önemli husus şudur ki vilayet veya belediye idare meclisleri tarafından komiser hazır bulunmadıkça ve “fikri dinlenmedikçe” hiçbir karar alınamazdı. Komiserlere verilen bu yetki ve görevler onları merkezi idarenin biricik selahiyetli makamı yapmıştır. Bu komiserlerin raporları üzerine birçok idare meclisi üyesi atılmış, temizlenmiş ve yenilenmiştir. Seçimle gelen

memurlarla merkezin tayin ettiği memurlar arasında anlaşmazlık söz konusu olduğunda son söz daima doğrudan doğruya dahiliye nazırı ile haberleşebilen Vilayet nezdinde bulunan komiserlerin olmuştur (Aulard, 2011: 838).

Direktuvar'ı böylesine merkeziyetçi uygulamalara yönelten neden muhtelif zamanlarda muhtelif meclislerin üyelerine ve bazı kamu görevlerine getirilmiş olanların, kanunlarla belirlenmiş, etmek zorunda oldukları yeminlerden anlaşılabilir. Nitekim bu yeminlerden biri “kralcılıkla anarşiye kin ve cumhuriyet ile sene III anayasasına bağlılık ve sadakat beslemeye yemin ederim” şeklindedir. Bu tür yeminlerin edilmesi Direktuvar yönetiminden önce de kanunlarla zorunlu kılınmıştır. 1795 yılından 1799 yılına kadar bütün Fransızların, pek az istisnalarla, cumhuriyetçi olduklarını söylemeleri, bu yıldırma politikalarından kaynaklanmıştır (Aulard, 2011: 858). Anlaşılacağı gibi merkeziyetçi uygulamaların temel sebebi; İhtilal ilkelerini muhafaza etmek, olası bir kralcılığa dönüş devrimine mahal vermemek, bunu milli eğitim ile destekleyerek kralcı olmayan yurttaşlar meydana getirmektir. Bunlar amaçlanırken de elbette İhtilalin başlarında nispeten daha özgür olan basını da susturmak gerekecektir.

Uygulanan bu merkeziyetçilik Fransa'nın maddi ve manevi birliğini kuvvetlendirmiş ve federalci teşebbüsleri ortadan kaldırmakla birlikte, yeni alınan topraklar da bile bu birliğe uyum sağlanmıştır. Bu uyumun sağlanmasında her ne kadar Direktuvar yönetimi memurlarına emir vermek için bu teknolojiyi kullanmasa bile askeri ve diplomatik haberlerin yayılmasında büyük bir hız sağlayan telgraf önemli rol oynamıştır (Aulard, 2011: 839).

Direktuvar yönetimi içeride birliği kısmen sağlamış olsa da Avrupa'dan devrime gelen tepkiler ve buna bağlı olarak savaşlar devam etmektedir. Nitekim İngiltere ve Avusturya ile henüz barış yapılmamıştır. Avusturya'ya karşı savaşan ordulardan birinin başına getirilen Napolyon Bonaparte, zafer kazanmakla kalmayıp Kuzey İtalya'yı işgal etmiş, Belçika alınmış ve Venedik, Avusturya ile paylaşılmıştır. Bu süreçte ününe ün katan Napolyon sıra İngiltereye geldiğinde doğrudan Britanya'ya saldırmak yerine onunla Hindistan yolu üzerinden mücadeleye girerek hem ekonomisine balta vurmak hem de bu yolun sahibini Fransa olarak değiştirip ekonomik kazanım elde etmek için 1798'de Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgal etmek üzere sefere çıkmıştır (Armaoğlu, 1975: 36; Sander, 2011: 170). Daha sonra hem Fransa içerisindeki kralcılar ve cumhuriyetçiler

arasındaki çekişmeler, hem Direktuvar yönetiminin her iki kesime karşı tutumu ve itibarsızlaşması hem de savaşlardaki başarılarından aldığı güçle Napolyon, bir hükümet darbesine teşebbüs edebilmiştir.

Direktuvar döneminin yönetim açısından önemli özellikleri; her inkılap tedbirinin kanunlaşması, kanuna itaat fikrinin halk arasında yayılmakta olması ve siyasi ve idari hayatı düzenleme çabaları sonucu Fransa'nın maddi ve manevi birliğinin tamamlanması olmuştur. Fakat beraberinde “*kırtasiyecilik saltanatını*” ve yıkılmamak üzere kurulan bir “*idari merkeziyetçilik*” getirmiştir (Aulard, 2011: 805).

1.5.2.3. Napolyon Bonaparte ve VIII. Yıl (1799) Rejimi

Direktuvar yönetimi Siéyes ve Napolyon'un işbirliği ile 9 Kasım 1799'da bir hükümet darbesi sonucu yıkılmıştır. Direktuvar yönetiminin yıkılmasının ardından (22 Frimaire) 13 Aralık 1799'da yeni bir anayasa yapılmış ve anayasaya son şeklini veren Napolyon olmuştur. Bu anayasa biçimsel olarak Cumhuriyeti korumuş olmakla beraber, fiilen Napolyon'un şahsiyetine uygun olarak hazırlanmıştır. Anayasa teoride Siyes'in “iktidar yukarıdan iltimat alttan gelir” görüşlerine dayanmış ve uygulanan genel oylu seçim sistemi ile de Napolyon'un diktatörlüğü gizlenmeye çalışılmıştır (Çam, 1993: 151).

Çünkü anayasada genel oy ilkesine yer verilmiş olmasına rağmen bildiğimiz manada bir seçim gerçekleşmemiş, seçmenler güven duydukları kişilerin listelerini belirlemekle yetinmişlerdir. Daha sonra bu güven listeleri içinden doğrudan Napolyon'a bağlı olan Senato yasama meclislerinin üyelerini belirlemiştir. Anayasa; Devlet Konseyi, Tribunat, Yasama Meclisi ve Senato olmak üzere dört meclis öngörmüştü. Devlet Konseyi üyeleri Birinci Konsül yani Napolyon'un kendisi tarafından belirlenmekteydi. Tribunat ve Yasama Meclisi'nin üyeleri Senato tarafından güven listeleri içerisinde seçilmekteydi. Senato üyeleri ise cooptation yöntemi ile belirlenmekteydi. Belirtilmesi gereken başka bir husus da Anayasanın başlangıç kısmına haklar ve özgürlükler bölümünün konulmamış olmasıdır (Göze, 2000: 562). Görüldüğü gibi devletin her üst düzey kuruluşunda Napolyon belirlemekteydi. Bu yüzden bu dönemde çıkarılan kanunlar ve Napolyon ordularının ayak bastığı her yere götürülen anlayış Fransa ya da Fransız Kanunları değil, Napolyon Kanunları olarak adlandırılmıştır.

Fransa'nın Avrupa monarşilerine karşı açtığı savaşta bir general olarak nam salan Bonapart, insanların kendilerini yönetme hakkı hariç diğer devrim ilkelerine inanan bir Aydınlanma çocuğu idi (Hirst, 2011: 143). Bonapart, hiçbir grubun özel ayrıcalıklara sahip olmasını istemiyor, bütün vatandaşların eşit muamele görmesini, bütün çocukların devletin sunduğu eğitim imkânlarından yararlanmasını, bütün makamların her yetenekli yurttaşa açık olmasını istiyordu. Devrim sürecinde ne yapmış olurlarsa olsunlar, ister monarşist, ister cumhuriyetçi, ister Jakoben destekçileri veya muhalifleri olsun, çok yetenekli insanları yanında topladı ve onlara Fransa'ya düzenli, akılcı bir yönetim sistemi kazandırmaları görevini verdi (Hirst, 2011: 145). Napolyon'un kurduğu rejimin hiçbir kesimi temsil etmeyip herkese eşit mesafede yaklaşması gücünün kaynağını oluşturmaktadır. Çünkü böylelikle muhalefet de en alt düzeyde tutulmuş oluyordu (Sander, 2011: 171).

Napolyon döneminin idare alanındaki temel karakteristiği merkeziyetçilik olmuştur. Nitekim bu merkeziyetçilik doğrudan Napolyon'un meydana getirdiği bir merkeziyetçilik değildir. Yeni Fransız idari teşkilatının kurulmasında önderlik etmiş olan fikirler esasında uzun bir zamandan beri idari tatbikatta yer almıştır. Napolyon'un meclislerinde toplananlar onsekizinci yüzyılın hukukçuları idiler ve eski rejimin merkeziyetçiliği tekrar gündeme gelmiştir. Napolyon'un valileri kralın nazırları gibi vilayetlerde mutlak bir idareye başlayarak büyük bir otorite sağladılar (Güzeliş, 1962: 18).

17 Şubat 1800 (28 Pluviose) tarihli bir yasayla, merkezin taşra yönetim organları ve belediyeler merkeze bağlanmıştır. Bu yasanın üçüncü maddesinde “vali tek başına idare ile mükelleftir” denilmektedir (Aulard, 2011: 988). Vali bütün bakanlarla ilişki içindedir ve kendi altında yer alan ve ilçenin yürütme organı olan kaymakamların da üstüdür. Ayrıca belediyeler de hiyerarşik olarak ona bağlanmıştır. Vali ve kaymakamlar doğrudan merkez tarafından atanırken, belediye başkanları büyük belediyelerde valinin önerisi üzerine İçişleri bakanı tarafından, küçük belediyelerde ise doğrudan vali tarafından atanmaktaydı. Yani idare meclisleri ve belediyeler için seçim ilkesi artık geçerliliğini kaybetmişti. 1800 tarihli yasa ya da diğer ismiyle Yıl VIII yasası, bütün idare meclisi ve belediye üyelerinin I. Konsül veya valiler tarafından atanmasını öngörmüştü (Nalbant, 2012: 90).

Yasanın gerekçesi “idare bir adamın ve hüküm etmek birçok adamın işi olmalıdır” prensibini ortaya koymaktaydı. Burada iki tür hüküm vardı. Birincisi, verginin tevziine ait olan hükümler ki bunları vilayet umumi meclisleri ve kaza meclisleri verecekti. İkincisi ise, ihtilafli meselelere dair verilecek hükümlerdi. Bunları da vilayet idare meclisleri verecekti (Aulard, 2011: 988-989). Kısacası Napolyon döneminde idari merkezleşmenin tekrar sağlanmaya çalışıldığı söylenebilir.

Belediye Meclisleri'nin vazife ve yetkileri biraz geniş tutulmuştur. Bunlar belediye reisi tarafından valiye verilip vali tarafından da nihai surette tespit edilecek olan varidat ve masraf hesaplarını görebilirler ve bu konuda fikirlerini söyleyebilirlerdi. Nüfus işlemleri ve polis işleri de yine belediye başkanları ile yardımcılara verilmişti. Fakat nüfusu yüz binden fazla olan şehirlerde polis hükümetin elindeydi. Paris'teki rejim ise bir istisnaydı, orada bir polis müdürü bulunmaktaydı (Aulard, 2011: 989).

Napolyon, ilk devrimcilerin Avrupalı büyük güçlerine karşı başlattığı savaflara devam etti. Fransa'nın sınırlarını genişletti ve Fransa'nın dışındaki prenslik ve krallıkları yeniden şekillendirip kardeşlerini oraların yönetimlerine getirdi. Bütün kıtada ortaçağ hak, ayrıcalık ve kanunsuzluklarını silip süpürdü ve yeni akılcı kanununu tesis etti. Her ne kadar sonraki süreçte yenilgiye uğramışsa da tesis ettiği ve kendi adıyla anılan Kanun'u bütün Avrupa'da geçerli oldu ve halen de geçerlidir (Hirst, 2011: 147). 1799 Anayasası'nı iktidarı tekelinde toplayacak şekilde oluşturan Napolyon bununla yetinmemiş, iktidardan uzaklaştırılacağı 1814 yılına kadar, Konsüllük rejiminden monarşiye ve daha sonra da İmparatorluk rejimine geçilecek değişiklikleri gerçekleştirmiştir. Bunları başarabilmesinin ardında yatan neden yine kazanmış olduğu zaferlerdir. Nitekim Avusturya Rusya'nın da desteği ile Kuzey İtalyayı tekrar işgal etmiş ve Güney Almanya'da yine Napolyon'a yenilmiştir. Yapılan barışta Avusturya Kuzey İtalya'daki cumhuriyetlerin tekrar kurulmasını, Napolyon da Papalık devletinin kurulmasını onaylamıştır. Savaşa sadece maddi destekle katılan İngiltere ile de 1802 yılında barış yapılarak Fransa Avrupa'da büyük bir güç olarak kendini kabul ettirmiştir. (Göze, 2000: 563; Sander, 2011: 171-174).

Napolyon'un Papalık devletinin kurulmasını onaylamasının ardında yatan neden, devrimin başlangıcında devrimcilerin Katolik kilisesine yönelik saldırılarının Fransız toplumunu bölüp devrimden uzaklaştırdığını farketmesi olmuştur. Napolyon bu duruma

son vermek için Papayla anlaşmaya vararak Katolik inancının Fransızların büyük çoğunluğunun dini olduğunu kabul eden bir anlaşma da imzalamıştır. Fakat bunun yanında Papa'nın diğer din ve mezheplerin inançlarının gereğini yaşamasına olanak veren din özgürlüğünü geri çekmesi talebini de kabul etmemiştir (Hirst, 2011: 147-148). Hatta dinleri ve manevi görüşleri silah taşımayı yasaklayan yurttaşları askerlikten muaf tutan 19 Ağustos 1793 tarihli Konvansiyon kararını uygulamaya devam etmiştir (Robert, 1998: 123). Ayrıca Napolyon'a göre Roma'ya bağlı din, ortalama yurttaşı "uslu" tutacak mükemmel bir kurumdu (Sander, 2011: 170).

Fransa dışarıdaki durumun kazandırdığı avantajla içeride iktidarını bir kez daha perçinleyen Napolyon'un, 1802'de halk oylamasına sunulan bir Senatus-Consulte ile ömür boyu Birinci Consul olarak kalması kabul edilmiştir. Güçlü ve merkezi bir yönetimle iç barışı sağlayan Napolyon, toprak reformu ve hukuk düzeninin sağlanması ile köylüleri rahatlatmış ve desteklerini sağlamıştır (Sander, 2011: 171). Ardından 1804'de yine bir halk oylaması ile konsüllük yönetimi irsi imparatorluk şeklini almıştır. Rejimin imparatorluk şeklini alması Avrupa'da barışı yeniden tesis etmemiştir. Nitekim Avusturya başta olmak üzere diğer monarşilerin Fransız İhtilaline doğrudan tepkilerinin sebebi Fransa'nın monarşik rejimden cumhuriyet rejimine geçmesi olmuştur.

Napolyon'un otoriter iktidar dönemi, Fransa için hukuki ve idari yönden kurumların geliştirildiği, Yurttaşlar Yasası'nın yapıldığı bir devir olmuştur. Napolyon'un yapmış olduğu yasalar, bugün bile Fransız kurumlarının temelini oluşturmaktadır (Çam, 1993: 152). Napolyon'un bu otoriter döneminde Fransız tarihi için içte ve dışta yaşanan olumlu gelişmelerin arkasında aslında kendi döneminin en iyi vali ve kaymakamlarını seçmesinin etkili olduğu söylenebilir. Çünkü valiler ve kaymakamlar, inkılap döneminde yetişmiş olan siyasi ve idari memurların en iyilerinden seçilmişti. Ayrıca idare işleri de hem çabuk hem de sade bir surette görülmekteydi. Böylece hükümet, etrafa adil olduğu hissini vermekteydi. Fakat bu idare yavaş yavaş iyi despotluktan, fena despotluğa gittikçe sertleşmiş ve zulme dönüşmüştür (Aulard, 2011: 991).

1.5.2.4. 1814 Esas Teşkilat Fermanı (Şart)

1814'de başlayan sonraki süreçte geçici hükümetin 5 Nisan'da Senato'ya sunduğu anayasa taslağı irsî monarşi rejimini öngörmekle birlikte yurt dışında olan ve tahta davet

edilen XVIII. Louis tarafından halk egemenliği ilkesine karşı olduğundan beğenilmemiş ve yeni bir anayasa hazırlanmıştır. 4 Haziran 1814'de *Esas Teşkilat Fermanı (şart)* adı altında yayınlanmıştır.

Bu sũreç Fransa içinde monarşi yanlıları ve İhtilal yanlıları olarak iki eğilimin netleşmesine de sebep olmuştur. Bũylelikle şart iki eğilim arasında bir orta yol bulma çabasını gũtmũřtũr. Kral tarafından ilan edilen şart Kralın Fransız halkına bir ihsanı niteliğindedir ve ulusal egemenlik ilkesinden bahsetmemektedir. şart'ta bahsedilen zgũrlũkler de Kralın halkına lũtfudur. Eski rejimin ayrıcalıklarını tekrar gũndeme getiren şart soyluların unvanlarına kavuşmasını sağlarken Kral'a da yeni soyluluk unvanları verebilmesinin yolunu açmıştır. Genel oy ilkesinden bahsedilmeyen şart'ta siyasal haklara sahip olabilmek yũksek vergi ödemeye bağlıdır. Parlamenter sistem ile temsili sınırlı monarşi arasında bir siyasal yapı getiren şart'ın Fransa'da ilk defa parlamenter rejim denemesi olduğu sũylenebilir. İki meclisli sistem öngören şart'a göre meclislerden biri aristokratik yapıya sahip olan, atamaların Kral tarafından mũr boyu ya da rsi olarak yapıldığı Chambre des Pairs'dir. Temsilciler Meclisi olarak adlandırılan diğer meclis ise Yönetim Bölgeleri'nin (Departments) temsilcilerinden oluşmaktadır ve seçim sũreleri beş yıldır. Fakat meclislerin yasa nerisi sunma gibi bir lũksleri bulunmamaktaydı. Yasa nerileri ancak kraldan gelebilirdi fakat yasa önerisinde bulunması için meclisler krala ricada bulunabilirlerdi. Kralın Temsilciler Meclisi'ni feshetme yetkisi de vardı. Yũrũtme gũcũ Kralın elindedir ve kralın şahsı kutsal ve dokunulmazdır. Kralın yardımcıları kral tarafından meclis içinden seçilmektedir. Bakanların meclis çalışmalarına katılma ve söz hakları bulunmaktadır. Bakanların sorumluluklarından bahseden şart, bunu sadece cezai sorumluluk olarak belirlemiştir. 1814 şartı ile ilk defa yumuşak bir kuvvetler ayrılığı ve parlamenter sistem denemesi yapılmıştır. Meclisin, mecliste söz hakkı bulunan bakanların faaliyetlerini denetleme yetkisi bulunmasa bile bu yetki giderek gelişmiştir (Göze, 2000: 565-566).

X. Charles'ın meclis ile anlaşmazlığa dũřerek arka arkaya feshetmesi, devlet gũvenlięi konusunda emirname yetkisini kullanarak emirnameler yayınlaması, basın zgũrlũęũ ve seçim kanununda kısıtlayıcı değişiklikler yapması zerine Paris'te başlayan ayaklanmalar kralı tahtından etmiş ve yerine akrabası olan Duc d'Orleans Louis

Philippe kral olur. 1830 Şartı ile Parlamenter sisteme doğru gidiş tekrar ivme kazanmıştır. Ulusal egemenlik ilkesini kabul eden Şart'a göre, bakanların siyasal sorumluluğu vardı ve hem meclisin hem de kralın güvenine sahip olmaları gerekmekteydi (Göze, 2000: 567-568).

Fakat genel oy ilkesinin hâlâ kabul edilmemiş olması ve siyasal hakların servete dayalı oluşu tezat teşkil etmekteydi. Nitekim seçim sandıklarının daha geniş kitleye ulaşması gerektiği düşüncesi 1848 İhtilalinin muharrik unsuru olmuştur. 1848'de bir Anayasa ile II. Cumhuriyet ilan edilmiştir (Çam, 1993: 153).

Fakat bu gelişmelerden önce Fransa'nın yönetim tarihinde önemli bir yeri bulunan 21 Mart 1831 ve 22 Haziran 1833 yasalarından bahsetmek gerekmektedir. Bu yasalar ile belediye ve illerde Napolyon döneminde kaldırılan seçim ilkesi yeniden benimsenmiştir. Ayrıca bu birimler tüzel kişiliğe kavuşturulmuştur (Nalbant, 2012: 91).

1848'de gerçekleştirilen ihtilalin sebepleri arasında ise; rejimin sadece burjuva tarafından destekleniyor olması ve 1840'lı yıllarda yaygınlaşmaya başlayan sosyalist düşünceler yer almaktadır. İhtilal sonrası oluşturulan fiili hükümet "cumhuriyetin geçici hükümeti" yeni anayasayı yapmak üzere tek dereceli genel oyla bir kurucu meclis seçmiştir. Bu seçimler Fransa'da tek dereceli ve genel oyla yapılan ilk seçimler olarak tarihe geçmiştir. Fakat sadece genel oy ilkesinin kabul edilmesi ve uygulanması halkı memnun etmemiş, kurucu meclisin Haziran ayında yüzbin kadar insana iş sağlayan ulusal atölyeleri kapatma kararı ayaklanmalara neden olmuştur. Bu ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Göze, 2000: 570-571).

II. Cumhuriyet Anayasası'nda 1791 Anayasası ilkeleri benimsenmiş ve temsili rejim, kuvvetler ayrımı ile başlangıç bölümünde sosyal haklara yer verilmiştir. Halk egemenliğine dayanan ve halk tarafından genel oy ile seçilen bir meclis ile yasama organı belirlenmiştir. Yürütme organı ise, halkı temsil eden ve halkın dört yıl süre için seçtiği bir Cumhurbaşkanı kararlaştırılmıştır. Yasama ve yürütme arasındaki ilişkilerin de kuvvetler ayrılığı ilkesi çerçevesinde yürütülmesi karara bağlanmıştır (Çam, 1993: 153).

Bu anayasa, sosyal hak ve sosyal hukuk anlayışını geniş ölçüde yansıtan bir belge olarak değerlendirilmektedir. Başlangıç kısmında ve bazı maddelerinde kişi hakları kavramı ve devlete düşen ödevler bakımından yeni görüşler görülmektedir. Bunlar arasında; devletin her vatandaşın refahını artırmak görevinde olduğu, vatandaşların ve devletin karşılıklı ödevlerle yükümlü buldukları, devletin vatandaşa “kardeşçe yardımda” bulunmak, işsizlere iş sağlamak ve çalışamayacak yoksulları korumakla zorunlu olduğu yolundaki hükümlerden başka, 13. Maddesi parasız ilk öğrenim, meslek eğitimi, patron ve işçi ilişkilerinde eşitliğin sağlanması, yardım ve kredi kuruluşlarının kurulmasını teşvik gibi yollardan çalışmanın ve çalışanların korunacağını bildirmektedir. Ayrıca toplumun kimsesiz çocuklarla, geçim imkânı bulunmayan yoksun sakatlara ve ihtiyarlara yardım edeceği belirtilmektedir (Kapani, 1993: 53-54).

Yasama iktidarı için tek meclis öngören anayasada vekillerin tek dereceli seçimle, genel oyla ve üç yıl için seçileceği belirtilmektedir. Yürütme iktidarını ise dört yılda bir seçilen ve geniş yetkiler tanınan cumhurbaşkanı yerine getirecektir. Kendisine yardımcı olmak üzere kendisinin atayıp görevden alabildiği bakanları söz konusudur. Anayasaya göre, Cumhurbaşkanının kararlarında bu bakanlardan birinin imzası bulunmak zorundadır. Cumhurbaşkanı bakanları aracılığıyla meclise yasa tasarıları sunabilecek, meclisin kabul ettiği yasaları bir defa daha görüşülmek üzere geri gönderebilecektir. Fakat anayasada kurumların birbirine karşı sorumluluk türleri ve kimin kime karşı sorumlu olduğuna ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır (Göze, 2000: 573).

10 Aralık 1848’de yapılan cumhurbaşkanı seçiminde Napoleon Bonaparte’ın yeğeni Louis Napoleon Bonaparte yedibuçuk milyon oydan beşbuçuk milyonunu alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir. Ancak L. Napolyon, monarşik isteklerin var olduğu meclis ile uyumsuzlukları dolayısıyla meclisi dağıtmış ve halka yaptığı çağrı ile 2 Aralık 1851’de halkın rızasını almıştır (Çam, 1993: 153).

Bir haklar ve özgürlükler bölümüne yer verilmeyen *1852 Anayasası*’nda ise sadece 1789 Bildirisinin Fransız kamu hukukunun temeli olduğu tekrarlanmıştır. Her ne kadar bu dönem de imparatorluk olarak adlandırılmış olsa da demokratik niteliği göze çarpmaktadır. Nitekim hem genel oy ilkesine bağlılık devam etmiş hem de plebisit uygulamasından vazgeçilmemiştir. Diğer taraftan tüm iktidarın tek kişinin elinde toplanması ile sonuçlanacak plebisitlerde halkın büyük destek vermesi şaşırtıcıdır.

Halkın bu desteği vermesini anlamlı kılabilecek bir gelişme Fransa'nın 1848-1870 yılları arasında yaşadığı ekonomik gelişme, sanayi kapitalizminin yerleşmesi olabilir. Ayrıca ekonomi ile siyaset arasında giderek artan ilişkiler sonucu devlet kamu hizmetleri alanını ve sosyal yardım kurumlarını genişletmiştir (Göze, 2000: 578).

İki meclisli bir sistemi öngören anayasada üyeleri genel oyla seçilen bir milletvekilleri meclisi ve bir kısım üyeleri cumhurbaşkanı tarafından seçilen, bir kısım üyeleri kardinaller, mareşaller ve amiraller gibi doğal üyeleri olan senato yer almaktadır (Çam, 1993: 153). 7 Kasım 1852'de senatus-consultes ile imparatorluk ilan edilmiştir ve yine plebisit ile halk tarafından kabul edilmiş, Louis Napoleon Bonapart III. Napoleon adı altında imparator olmuştur. Diğer bir ifade ile halkın rızasına dayanan bir diktatörlük kurulmuştur. Nitekim 1860 yılına kadar bir diktatörlük uygulaması söz konusu değildir. Bunu engelleyen en önemli unsur genel oy ilkesinin artık yerleşmiş olması ve artık halkın elinden geri alınamayacak olmasıdır. Fakat genel oy ilkesi etkisiz hale getirilmeye çalışılmıştır. Şöyle ki resmi adaylık statüsü icad edilmiş ve uygulamaya sokulmuştur. Valiler seçime katılan adaylardan “güvenilir” olanları seçmenlere bildirilmiş ve onlara propaganda kolaylıkları sağlanmıştır. Güvenilir olmayan adayların faaliyetleri ise mümkün mertebe engellenmeye çalışılmıştır. Ayrıca hasbelkader seçilen güvenilir olmayan kişiler bağlılık yemini etmek durumunda bırakılmışlar, böylelikle ya yalan yere yemin etmişler ya da istifa etmişlerdir (Göze, 2000: 575-576).

Ancak, 1860 yılına doğru liberal bir görüşe sahip olan Napolyon III düşmanlarına karşı giriştiği mücadeleyi kazanmış ve sonrasında imparatorluk liberal bir görüntü kazanmıştır. (Çam, 1993: 153). Napoleon III'e göre yetki genişliği, “uzaktan hükmetmek mümkünse de yakından idare etmek en iyisidir” ifadesinde yerini bulmuştur (Güzeliş, 1962: 17). Nitekim III. Napolyon, temsili meclislerin yetkilerini attırmak ve bu organların işlemleri üzerinde denetimi kaldırmak zorunda kalmıştır (Nalbant, 2012: 91). 1870'de ise bir senatus-consultes ile ve plebisitle anayasa liberal parlamenter rejim yönünde değiştirilmiş; fakat Prusya ile girişilen savaşta alınan yenilgiden sonra imparatorluk yıkılmış ve Eylül 1870'te III. Cumhuriyet ilan edilmiştir (Çam, 1993: 153).

1.5.3. Fransız İhtilali'nin Avrupa'da Etkisi

Onsekizinci yüzyılın sonlarında Fransa'da meydana gelen İhtilal, ondokuzuncu yüzyıldaki siyasi ve diğer alanlardaki tüm gelişmelerin muharrik unsuru olmuştur. İhtilal sadece Fransa'da siyaset sürecini ve ilişkileri değiştirmekle kalmamış, getirdiği yeni fikirler, anlayışlar ve değerler tüm Avrupa'yı ve kısa bir zaman sonra dünyayı yavaş yavaş etkisi altına almıştır. Bu süreçte yeni sınıflar, yeni aktörler, yeni değerler ve yeni düşünceler ortaya çıkmışlardır (Dursun, 2002: 581). Kısacası ondokuzuncu yüzyıl, Fransız İhtilali'nin etkisiyle, tüm Avrupa için bir "yeniler yüzyılı" olmuştur.

Fransız İhtilali'nin meşrulaştırdığı ulus ve ulusçuluk düşünceleri imparatorlukların ve monarşilerin parçalanmalarına hizmet ederken yeni oluşumlara uygun zeminin oluşturulmasında dönüştürücü rol oynamıştır. Eski rejime dayalı monarşiler yeniye karşı ortak tedbirler alma ihtiyacı duymuşlardır. Böylelikle Avrupa, geleneksel iktidarlarını korumak isteyen monarşilerle İhtilal'in cesaretlendirdiği cumhuriyet ve milliyetçilik eğilimlerinin cazibesine kapılan toplumlar şeklinde bloklara ayrılmışlardır (Dursun, 2002: 582). Nitekim liberalizm ve milliyetçiliğin Avrupa'ya yayılması, ulus-devlet anlayışının tam anlamıyla yerleşmesi ve yurttaş-ordu olgusu ile kitle savaşı kavramlarının ortaya çıkması Fransız Devrimi'nin doğrudan sonuçlarıdır (Sander, 2011: 168). Özellikle Direktuvar yönetimi zamanında savaş alanındaki başarılarını sürdüren Fransız ordularının girdiği yerlerde kralların yönetimine son verilip cumhuriyetler kurulmuştur (Sander, 2011: 167).

Avrupa'da bu değişimler yaşanırken, batı dışı toplumlarda da bunların etkileri kısa zaman sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Emperyal bir sürece yönelen Batı medeniyetinin kurumları, değerleri, problem çözme yöntemleri Batı dışı toplumlar tarafından taklit edilen, iktibas yoluyla alınan ve kendi özgül problemlerinin çözümünde kendisinden yararlanan model olarak görülmüştür. Avrupalıların onaltıncı yüzyılın başlarında denizaşırı topraklarda kurdukları koloniler sözkonusu olmakla birlikte, bu sömürgecilik hareketleri kıyı bölgeleri ile sınırlı kalmıştır. Fakat ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde sömürgeciler Afrika ve Asya'nın iç bölgelerine yönelmiş ve bu kıtaların aralarında paylaşılması sonucunu doğurmuştur (Dursun, 2002: 582). Anlaşılacağı gibi yönelinen kıtalar, Osmanlı topraklarıdır. Bu süreçte Avrupa devletleri kimi zaman

birbirleri ile nüfuz mücadelesinde anlaşmalara varmışlar, kimi zaman ise çatışmalar kaçınılmaz olmuştur.

Avrupa toprakları dışında bu nüfuz mücadelesi yaşanırken, Avrupa içinde monarşiler ve aristokrasiler gerilemekte ve yeni sosyal sınıflar ve onların şahsında yeni ideolojiler yükselmekteydi. Siyasi egemenliğin halkta olduğu inancı yaygınlaşmış, egemenliğin kaynağının Tanrı'dan olduğu inancı sarsılmıştır. Bu çerçevede demokrasi teorisinin eşitlik ilkesi ile liberalizmin özgürlük ilkesi yeni örgütlenmelerin temel idealleri haline gelmiştir (Dursun, 2002: 582).

1.5.4. Osmanlı Fransız İlişkileri ve İlişkilerin Osmanlı'ya Etkisi

Özel olarak Osmanlı-Fransa ilişkileri Avrupa'nın diğer devletlerinden tamamen bağımsız bir hal izlememiştir. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra tüm Avrupa'nın gözü Osmanlı Devleti'nin üzerinde olmuştur. Fakat bundan çok önceleri cereyan eden bir oluşum yani Osmanlıya karşı "Hristiyan Birliği" düşüncesi ondokuzuncu yüzyıla kadar hep Avrupa'nın gündeminde kalmıştır. Bunun farkında olan Osmanlı devleti ise bu birliği engelleyebilecek politikalar geliştirme yolunda adımlar atmaya çalışmıştır. Fransa ise bu Hristiyan devletler ailesinin bir üyesi olarak, fakat Avrupa ve dünya siyasetinde başat rol oynamak isteyen bir devlet olarak, oluşan yeni şartlara göre kendisini Osmanlı Devleti'nin ya müttefiki ya da karşıtı olarak konumlandırmıştır. Bunun yanında Osmanlı Fransayı daha çok dost bir ülke olarak görme eğiliminde olmuş ve kadim düşman Avusturya ve Rusya'ya karşı muhtelif mücadelelerde daima İngiltere ve Fransa'nın desteğini aramıştır.

Haçlı İdeolojisi ya da Hristiyan Birliği düşüncesi, 1087 yılında Selçuklu Süleymanşah'ın İznik'i almasından sonra Bizans'ın çağrısı üzerine başlayan Haçlı seferleri ile Avrupa'nın temel ideolojisi olarak belirmiştir. Türk Selçuklu egemenliği altında bulunan İslam dünyasına her Haçlı seferinde karşılarında Türkleri bulmaktaydılar. Türk adı o zamanlar hem korkulan hem de saygı duyulan, yükselen bir unsur olarak Batı Hristiyan dünyasının belleğinde yer etmiştir. Onbeşinci yüzyılda İspanya, Fransa ve İngiltere gibi milli monarşilerin ortaya çıkışından itibaren bu birlik çözülmeye başlamıştır (İnalçık, 2006a: 215). Bu çözümlenin nedenlerinden biri olarak, Hristiyan dünya tarafından, artık Müslüman Türk unsurunun şimdilik ortadan

kaldırılmayacak bir güç olarak ortaya çıktığının kabul edilmesi olduğu söylenebilir. Diğer taraftan işbirliğine dayanan Haçlı Seferlerinin aksine onbeşinci yüzyıldan itibaren Amerika ve Asya'ya doğru gerçekleşen denizaşırı yayılmanın esasen gelişmekte olan ulus devletler arasında başlayan rekabet unsuru olduğu söylenebilir.

Hıristiyan birliğinin bu kabullenışten sonra, Avrupa milli monarşilerinin hem kendi aralarındaki hem de Kutsal Roma İmparatorluğu arasındaki kuvvetler dengesinin sürdürülebilmesi temel mesele olarak ortaya çıkmıştır. Onaltıncı yüzyıldan itibaren yükselen yeni güç Osmanlı Devleti, Avrupa birliği ve Haçlı ideolojisini savunan Kutsal Roma İmparatorluğu ile Papalık arasında uzun bir savaş dönemi başlamıştır (İnalcık, 2006a: 216). Onaltıncı yüzyıl Osmanlı ve Avrupa için sadece bir savaş dönemi değil, aynı zamanda Avrupa kuvvetler dengesinin Osmanlı tarafından sağlandığı bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılda Osmanlı muhtelif Avrupa devletlerini, üstünlüğü ele geçirmeye çalışan bir diğerine karşı destekleme politikası gütmüştür. Bu politika sürecinde en fazla Osmanlı yardımını alan ülkenin Fransa olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan Habsburglara karşı isyan eden Hollandalılar ve Almanya'daki Protestanlar da desteklenmiştir. İspanyol donanmasının İngiltereyi istila tehlikesi karşısında İngiliz kraliçesi I. Elizabeth'in Osmanlılar'ı ortak bir deniz harekâtına ikna çabası da bu politika içerisinde değerlendirilebilir (İnalcık, 2006a: 216). Osmanlı'nın izlemiş olduğu bu politika, bugünkü Avrupa Siyasi Coğrafyasının ortaya çıkmasında birinci derecede etken olurken, Osmanlı açısından ise Avrupa'daki zayıf devletlerin desteklenmesi sayesinde içlerinden birinin tüm Avrupa'yı kendi hâkimiyetine alarak bir Haçlı seferi örgütleyebilmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır (İnalcık, 2006a: 216-217).

1.5.4.1. Fransız İhtilali'ne Kadar Osmanlı-Fransa İlişkileri

Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda yoğunlaşan Osmanlı-Fransa ilişkilerinin başlangıcı Onaltıncı yüzyıla dayanmaktadır. Fransa Kralı I. Fransuva (1515-1547), İmparator Şarlken (V. Karl) ile olan mücadelesinde, Şarlken'in tüm Avrupa üzerinde hâkimiyetini engelleyecek tek gücün Kanuni Sultan Süleyman olduğunun bilincinde olarak ondan yardım istemiş ve esaretten kurtulabilmiştir. Bundan sonraki mücadelesinde de hep Osmanlı askeri yardımı sayesinde ayakta kalabilmiştir.

Fransuva'dan sonra gelen krallar da aynı politikayı izlemişlerdir (İnalcık, 2006a: 216). Hemen o yıllarda Fransa 1536 yılında ilk ikamet elçisi olan Jean de La Forest'i göndermiş ve Forest tarafından bir kapitülasyon taslağı kaleme alınmıştır. Fakat bu taslak İbrahim Paşa'nın idamı dolayısıyla sultan tarafından rafa kaldırılmıştır. İlk gerçek Osmanlı kapitülasyonu Fransa'ya 1569 yılında verilmiştir. 1570'de yapılması planlanan Kıbrıs'ın fethi dolayısıyla Fransa ile Venedike karşı iyi ilişkiler geliştirilmesinin gerekliliğinden dolayı bu geniş çaplı kapitülasyon verilmiştir (İnalcık, 2000: 248).

Onyedinci yüzyılın başlarına kadar devam eden iyi ilişkilerden yararlanan Fransa bu dönemde birçok ayrıcalıklar elde etmiştir. Özellikle 1604 yılında yenilenen kapitülasyonlar ile Osmanlı topraklarında yaşayan katolikler üzerinde himaye hakkını sağlamıştır. Bu ve benzer ayrıcalıkları istismar eden Fransa Osmanlı Devleti'ne karşı Hristiyan Birliği kurma gayretine girmiştir (Özkan, 2009: 63). Her ne kadar Fransa'nın somut olarak doğrudan bir Hristiyan Birliği kurulması yönünde bir liderlik gösterdiği vaki değilse de izlemiş olduğu bazı politikaların Osmanlı devletini zarara soktuğu açıktır. Bunun en bariz göstergesi ise Girit kuşatması boyunca Fransa'nın takınmış olduğu tavidir.

Kıbrıs'ın 1571 yılında fethinden sonra stratejik önemi haiz olan Girit'in de Venediklilerden alınması gerekiyordu. Fakat bu ada Avrupa devletlerinin ve Papalığın verdiği destekten dolayı yirmidokuz yıllık bir kuşatmadan sonra ancak alınabilmiştir. Bu süreçte Fransa da geri durmamış gizli ya da açık, hem de Akdenizdeki çıkarlarının zedeleneyeceğini bilerek Venedik'e yardım etmiştir. Buna rağmen şaşkıncu bir biçimde 1673 yılında Fransa elçisi Osmanlı'dan birtakım isteklerde bulunmuştur. İstekleri arasında İngiltere ve Felemenk devletlerinin haricinde bazı devletlerin Fransız bayrağı ile Osmanlı limanlarına girmesine izin verilmesi ve Fransız tüccarların da İngiltere ve Felemenk tüccarları gibi %3 oranında vergi vermesini istemiştir. Ardından Fransa-Osmanlı dostluğuna vurgu yapan elçiye Sadrazam, "Fransa eski dostumuz lakin her zaman düşmanlarımızla birlikte buluyoruz" şeklinde cevap vermiştir (Özkan, 2009: 64-65).

Osmanlı, Avrupa'da bir Haçlı seferi örgütlenmesini engellemeyi ancak 1683 yılına kadar başarabilmiş, II. Viyana kuşatması başarısızlıkla sonuçlanınca, Papalığın takdisiyle içinde Habsburg, Polonya, Venedik ve Rusya'nın bulunduğu bir Haçlı ittifakı

oluşturmuştur. Bu ittifakla Rusya ilk defa Avrupa devletler sistemi içerisinde yer almış ve bunu Osmanlı ülkelerini istila için kullanmayı tasarlamıştır. O sırada ülkesini Almanya aleyhine genişletmeye çalışan Fransa Kralı XIV. Louis'nin Ren Vadisi'nde ilerlemesinden telaşlanan İngiltere ve Hollanda Habsburglara baskı yaparak Karlofça'da barışı sağlamışlardır. Bu yardıma müteşekkir kalan Sultan II. Mustafa onlara yeni ticari imtiyazlar bağışlamıştır. Bu durum Osmanlı-İngiltere ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim bu imtiyazlarla Ortadoğu pazarı ve Hint yolunun güvence altına alınması İngiltere için hayati önem arz etmekle birlikte, Osmanlı üzerinde 1878 yılına kadar sürecek olan siyasi ve ekonomik İngiliz nüfuzunun başlangıcını oluşturmuştur (İnalçık, 2006a: 218).

Fransa, II. Viyana kuşatması sırasında Osmanlı'ya karşı oluşan ittifak içerisinde yer almasa bile Avusturya ile olan savaşını birazda Papalığın ve İngiltere'nin baskısıyla durdurarak dolaylı destek sağlamıştır. Savaştan sonra bu desteğini çekmesiyle Osmanlı-Fransız ilişkilerinde tekrar bir yoğunlaşma başlamıştır. Nitekim Fransa ile Avusturya İspanya'daki hanedanlık meselesi yüzünden tekrar savaşa başlamışlardı ve tüm Avrupa devletleri bu süreçte Avusturya'nın yanında yer almışlardı. Yalnız kalan Fransa ise Osmanlıya tekrar yaklaşmış ve Avusturya ile olan savaşını bitirecek Karlofça Antlaşmasının imzalanmaması için çaba sarfetmiştir (Özkan, 2009: 65-66). İngilizlerle giderek artan yakınlaşmadan endişe duyan Fransa tekrar ilişkileri kuvvetlendirme yoluna gitmiş ve Osmanlıya yaklaşmıştır. Nitekim II. Viyana kuşatması sürecindeki tavırlarından dolayı Fransa'nın beş yıl boyunca İstanbul'da elçi bulundurmasına izin verilmemişti. Yeni elçiler göndermekten başka Fransa'nın diplomatik desteği ile Osmanlı bir süre Polonya tahtının hamisi olmuştur. Bunun üzerine 1720 yılında Paris'e fevkalade bir elçi olarak Yirmisekiz Mehmed Efendi gönderilerek Kudüs'teki kutsal yerler üzerindeki Fransa hâkimiyetinin onaylandığı bildirilmiştir (Karaer, 2010: 70).

1.5.4.2. Fransız İhtilali'nden Sonra Osmanlı-Fransa İlişkileri

Fransız İhtilalinden sonra Osmanlı-Fransa ilişkileri, Fransa'nın Avrupa devletleri ile yeniden biçimlendirdiği ilişkilerinden farklı olmuştur. Nitekim diğer Avrupa devletlerinin cumhuriyet Fransası'na düşmanca yaklaşımları ve müdahaleleri Fransa'nın da karşı atağa geçmesine sebebiyet vermiş ve Avrupa ile kurulan ilişki savaş diplomasisi şeklinde ortaya çıkmıştır. Nitekim İhtilal Fransası'nda sık sık değişen

yönetimin dış politikasında da değişiklikler olmuş, bundan Osmanlı Devleti de nasibini almıştır. Örneğin kadim dost devlet Fransa'dan beklenmeyecek bir şekilde Napolyon Bonaparte komutasındaki Fransız ordusu 1798'de Mısır'a çıkarma yapmıştır.

Hâlbuki Osmanlı Fransız ilişkileri III. Selim'in tahta çıkışından Napolyon'un iktidara gelişine kadar olan sürede pek bir sıkıntı göstermemiş, ilişkiler genelde "kadim dostluk" çerçevesinde devam etmiştir. 1792 yılına kadar Osmanlıya ilgisiz bir politika izleyen Fransa, XVI. Louis'nin idamından ve cumhuriyetin ilanından sonra tüm Avrupaya karşı savaşa girdikten sonra Osmanlı ile ittifak yolunda adımlar atmaya başlamıştır. Koalisyon savaşlarının başladığı sıralarda Fransa'nın İstanbul büyükelçisi açıkça Fransa'nın yanında savaşa katılma yönünde Osmanlı Devleti'ni sürekli sıkıştırmıştır (Karaer, 2010: 78).

Fransa'daki ihtilalin Avrupa'daki statükoyu derinden etkileyeceğinin farkına varan başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa devletleri derhal Fransa'ya karşı tavır alırken, Osmanlı bitaraflık göstermiştir. Hatta diğer devletlerin ambargolarına rağmen Marsilya ve Toulon Limanları'na gemiler dolusu erzak göndermişlerdir (Şakir, 2011: 37).

Napolyon'un Mısır seferi sırasında Osmanlı'ya yardımı ile İngiltere, Fransa'nın Akdeniz'deki donanmasını dağıtmış, Malta Adası'na yerleşmiş ve Akdenizde hâkim unsur haline gelmiştir. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca bu hâkimiyeti koruyup Mısır'da güçlü bir devletin doğmasını engellemiştir (Karal, 1994: 42).

Onsekizinci yüzyılda Rusya'nın Avrupa devletler sistemi içinde resmen tanınması ve Balkanlardaki Ortodoks Hıristiyanların hamisi olma iddiasıyla hareket etmesi nedeniyle artık eski gücüne sahip olmayan Osmanlı'nın Avrupa'da dengeyi gözetmeye çalışan diğer iki büyük güç olan, İngiltere ve Fransa'ya yaklaşmasına neden olmuştur. 1768-1774 yılları arasında Rusya'nın Osmanlı karşısında sağladığı ezici üstünlük, ki bu dönemde elden çıkan topraklar çoğunlukla Müslüman Türk unsurun bulunduğu Kırım ve Kuzey Karadeniz topraklarıdır, sadece Osmanlıları değil bütün Avrupa'yı telaş içine sokmuştur. Çünkü bu üstünlük sayesinde Rusya İstanbul ve Boğazları da tehdit eder hale gelmiştir. Böylelikle Bâbiâli, Batılı güçlerden Osmanlı'nın toprak bütünlüğü için teminat arama yoluna gitmiştir. Avrupa kuvvetler dengesi açısından gerekli sayılan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün muhafaza edilmesi meselesi bundan sonra

Avrupa diplomasisinde “Şark Meselesi” olarak adlandırılmıştır (İnalçık, 2006a: 218). Bu meselede büyük devletlerden İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunmasını daimi bir politika olarak benimseyen taraf olarak görünmektedirler. Buna karşın Avusturya ve Rusya ise her fırsatta bu bütünlüğü bozmaya yönelik işgallerde bulunmuşlardır. Böylelikle Osmanlı bu dengeden faydalanarak bağımsızlığını da korunmuş oluyordu. Mustafa Reşit Paşa’nın “şimdiye kadar biz mevkiyi koruyorduk, bundan sonra mevki bizi koruyacak” sözü bu durumu özetler niteliktedir.

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti Avrupa devletler sisteminin fiili bir üyesi haline gelmiştir. Bu sistem içerisinde özellikle Rusya ve Yunanistan’ın din unsurunu bahane ederek Osmanlı’yı ötelemelerine karşın Protestan ülkelerin yaklaşımı farklı olmuştur. Mesela İngiltere Papa’nın Müslümanlara stratejik ürünlerin satımını yasaklayan beyanına rağmen, onaltıncı yüzyıldan beri yüksek kaliteli barut ve çelik ihracatını sürdürmüştür. Buna karşın Osmanlılar da sistemli olarak Protestanlar’ı ve Kalvinistler’i desteklemişlerdir. Bu süreçte Osmanlı yönetici elit içinde pragmatik düşünceli bürokratlar devletin menfaatini her şeyin üstünde tutarken, İslami ideolojiyi temsil eden ulema, Batı ile yakınlaşmaya karşı çıkmıştır (İnalçık, 2006a: 219).

Avusturyalı devlet adamı Metternich’in, Avrupa’nın birbiriyle sürekli mücadele halinde bulunan devletler ve milletler topluluğundan ziyade tek ve birleşik bir Avrupa birliği olması gerektiği görüşü ondokuzuncu yüzyılın başında yankı bulmuştur. Buna göre, Avrupa’da barışın ve mevcut monarşik düzenin muhafazası ve garanti altına alınması için dört büyük devletten oluşan birliğe, Avrupa’nın herhangi bir yerindeki ihtilal hareketine karşı müdahale hakkı getirildi. 1815 Viyana Kongresi’nde Dörtlü İttifak, Metternich Sistemi’ne uygun olarak Avrupa’nın durumunu görüşmek üzere her sene toplanmayı, böylece Viyana’da kurulan statükoyu sürdürecektir daimi bir mekanizma oluşturmayı kararlaştırmıştır (İnalçık, 2006a: 219).

Osmanlı Devleti o sıralarda içişleriyle uğraştığı için bu Kongreye katılamamıştır. Cevdet Paşa’ya göre Viyana Kongresi’nde Osmanlı Devleti’nin bir görevlisi bulunsaydı, Osmanlı Devleti de Avrupa muvazenesine girmiş olurdu (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 2548).

Metternich'in başlıca kaygısı, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının Avrupa kuvvetler dengesini bozacağı ve bunun genel bir savaşa yol açacağı idi (İnalçık, 2006a: 220). Nitekim 1832'de patlak veren Mısır ve Mehmet Ali Paşa bunalımı Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü ve beraberinde mevcut statükoyu tehdit eder bir hale gelmiştir.

1832'de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın ordularının Anadolu'ya kadar ilerlemesi karşısında II. Mahmut çaresizlik içinde Rusya'dan yardım istemiştir. Bu yardımla birlikte, Avrupa kuvvetler dengesi Rusya lehine değişmiş ve fiilen Osmanlı Sultanı'nı adeta Çar'a tabi hale getiren Hünkâr İskelesi Antlaşması 1833'de imzalanmıştır (İnalçık, 2006a: 221).

BÖLÜM 2: OSMANLI'DA KLASİK DÖNEM YÖNETİM ANLAYIŞI

Bu bölümde Osmanlı'da klasik dönem yönetim anlayışı üzerinde durulacaktır. Ancak yönetim anlayışından bahsetmeden önce Osmanlı'nın siyasal, hukuki, ekonomik toplumsal yapısına temel oluşturan adalet ve din-ü devlet anlayışları ile millet sistemi gibi temel yapısal özelliklerden bahsedilecektir. Çünkü temel yapısal özellikler ortaya konulmadan yönetim anlayışını tartışmak bir yanıyla eksik kalacaktır. Yine aynı şekilde Tanzimat dönemindeki yönetim anlayışının değişimi de ancak ondan önceki dönemdeki anlayışın bilinmesiyle değerlendirilebilir.

Bu nedenle çalışmanın bu kısmında Tanzimat öncesi Osmanlı yönetim düşüncesini anlamak amacıyla Vezir Lütfi Paşa, Koçi Bey, Kâtip Çelebi ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa tarafından yazılan ve dönemlerinin padişahlarına sunulan risalelere başvurulmuştur. Her ne kadar bu risalelerden bazılarında bu devlet adamlarının subjektif değerlendirmeleri ve sınıfsal imtiyazlarının ellerinden çıkma tehlikesinin kokusu duyuluyorsa da yine de bu risalelerin içerisinde dönemin yönetim anlayışına ilişkin bilgileri bulmak mümkündür. Örneğin adalet, yolsuzluk, rüşvet, iltimas ve devletin içinde bulunduğu şartlar, her yazar tarafından üzerinde durulan konulardandır.

2.1.Tanzimat Dönemine Kadar Genel Özellikler

Osmanlı siyasi, idari ve toplumsal bakımdan çok dilli ve çok dinli kısacası plüralist bir yapıya sahipti. Bu nedenle kuruluştan, modernleşme çabalarının başladığı onsekizinci yüzyıla kadar siyaset, yönetim, dil, din, hukuk ve eğitim gibi temel toplumsal alanlarda tek tip bir yapı ve form oluşturma gayreti görülmemekteydi. Osmanlı sistemi içerisinde bu kadar farklılığı bir arada tutmaya yarayan ve köklü devlet geleneğinden beslenen adalet anlayışı, din-ü devlet anlayışı, millet sistemi ve ekonomik yapı gibi bazı ortak hareket alanları bulunmaktaydı. Çalışmanın bu kısmında Tanzimat dönemine kadar gelen süreçte bu ortak hareket alanları üzerinde durulacaktır.

2.1.1. Adalet Vurgusu

Tarihsel süreç içerisinde töreye yani kanun ve nizama bağlılık ve İslamiyet'in kabul edilmesi ile birlikte, toplumun ve devletin işleyiş mekanizmasında önemli bir yer tutan,

hükümdarın meşruiyetinin temeli olan “adalet” kavramına verilen önem, başta Osmanlı Devleti olmak üzere Türk-İslam devletlerinin ortak özelliği olmuş ve yönetim düşüncelerinde merkezi bir konum kazanmıştır. Siyasetnâmelerde ve nasihatnamelerde sıkça vurgulanan ve devlet yönetiminin esası olarak kabul edilen “adalet” kavramı, yazılı eser bırakan devlet adamlarının da üzerinde önemle durdukları bir konu olmuştur.

Geleneksel Doğu devlet anlayışına göre, bir devleti ayakta tutan prensiplerin başında gelen adalet, reayayı yöneticilerin yetkilerini kötüye kullanmalara karşı korumak anlamına gelir. Zira adaletsiz uygulamalar sonucunda reyanın fakirleşmesi veya dağılması devletin gelir kaynaklarını ortadan kaldırır ve gelirsiz bir devlet de ayakta duramaz (İnalçık, 2012: 323-324). Başka bir ifadeyle iyi bir siyaset hükümdarın şahsi ahlâki meziyetlerine dayanmaktadır. Hükümdar insafli, yumuşak ve affedici bir karaktere sahip ise, adil bir yönetim oluşturmak mümkündür. Bu nedenle ahlâk siyasetten ayrılmaz ve siyasetnameler de birer ahlâk kitabı, bir ahlâki öğütler dergisi niteliğindedir (İnalçık, 2007: 28).

Türk İslam Devlet geleneğinin önemli siyasetname eserlerinden olan ve 1069/1070 yılında Yusuf Has Hacib tarafından Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han’a sunulan Kutadgu Bilig’de (Mutluluk Veren Bilgi) de adalet konusuna değinilmiştir. Bu eserde Yusuf Has Hacib bir hükümdarın ağzından, adaletli bir yönetimin nasıl olması gerektiğini anlatmaktadır (1994: 70):

İster oğlum, ister yakınım veya hısımım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun;
Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken, hiçbiri beni farklı bulmaz.
Bu beyliğin temeli doğruluktur; beyler doğru olursa, dünya huzura kavuşur.
Akıllı insan buna benzer bir söz söylemiştir; kim akıllı insanın sözünü tutarsa, iş yoluna girer.
Beyliğin temeli doğruluk üzerine kurulmuştur; doğruluk yolu beyliğin esasıdır.
Bey doğru olur ve ülkeye böyle hüküm ederse, bütün dileklerine kavuşur.

Bu beyitlerden anlaşıldığı üzere, Yusuf Has Hacib, adaletin temelini yönetilenler arasında ayırım yapmamak ve doğruluktan ayrılmamak olarak tanımlamaktadır. Ayrıca adil ve doğruluktan şaşmayan yöneticilerin varlığının dünyayı huzura erdireceğini ifade etmektedir.

Yine Yusuf Has Hacib’in (1994: 155);

Memleket tutmak için, çok asker ve ordu lazımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır.

Bu malı elde etmek için, halkın zengin olması gerektir; halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır.

Bunlardan biri ihmal edilirse, dördü de kalır; dördü birden ihmal edilirse, beylik çözülmeye yüz tutar.

beyitlerinde Adalet Dairesi'nden bahsettiğini görmekteyiz. Bu adalet dairesinin dört temel unsuru vardır: Ordu, servet, halk ve devlet. Yusuf Has Hacib'e göre, bunlar arasındaki bağlantı koparsa devlet de çözülecektir.

Yine Türk-İslam Devlet geleneği hakkında bilgi sahibi olduğumuz önemli eserlerden Selçuklu Sultanı Melikşah'a sunulan ve 1077-1078 yılları arasından yazılan Nizamü'l-mülk'ün Siyaset-name adlı eserinde de sık sık adalet konusu vurgulanmıştır. Nizamü'l-mülk eserin başlangıcında (1999: 8), Allah'ın rızasının halka yapılan ihsan ve adalet ile elde edileceğini, adalet ile yönetilen halkın yapacağı duanın devletin devamlılığını sağlayacağını ve yöneticinin de böylelikle hem bu dünyada adaletiyle nam salacağını hem de öteki dünyada hesabının daha kolay olacağını belirtmektedir. “*Mülk küfürle devam eder, zulümle devam etmez*” kibar-ı kelam² ile de bu düşüncesini desteklemektedir.

Türk İslam Devlet geleneğinin mirasçısı olan Osmanlı da, Avrupa'nın aksine, temel hedefleri arasına üretim, para, hürriyet ve eşitlik kavramlarından ziyade “adalet” kavramını koymuştur. Çünkü o devirdeki şartlar altında toplumların veya fertlerin en önemli ihtiyacı adaletti. Bu itibarla siyaseten nizam-ı âlem peşinde olan Osmanlı'nın kendi dünya düzenini cazibe merkezi haline getirebilmek için adalet vaad etmesi ve devletin var oluşu sebebini adalete dayandırması fevkalâde anlaşılır bir durumdur (Kodaman, 2007: 3). Bu anlayışta “hâkimiyet adalet içindir, adalet hâkimiyet içindir ve hâkimiyetin keyfi kullanımı adaletsizliktir. Hâkimiyet adaleti gerçekleştirmek için kurulur, adalet hâkimiyeti yerleştirir”.

Osmanlı hâkimiyet anlayışı içerisinde “adalet”ten anlaşılan, çağımızdaki gibi yasalar önünde eşitlik değil, hiyerarşik toplumda müslim-gayrimüslim herkese hakkını vermek ve güçsüzleri, mesela tüketiciyi ve küçük üreticiyi korumak demektir (Akyol, 1999: 125). Adalet dairesinin işlemesi için güçlü bir hükümete bağımlılığın vurgulanması ve

² İmam-ı Gazâlî (2008: 72)'de bu söz hadis-i şerif olarak belirtilmektedir.

bu yönde faaliyetlerde bulunulmasına önem verilmiştir. Devletin güçsüzleşmesiyle adalet dairesinin işlevini kaybetmesi arasındaki ilişki üzerinde durulan hassas konulardandır (Yılmaz, 2002: 38). Ancak töre veya adaletin uygulanmasının devletin (hükümdarın) en önemli görevi olarak görülmesinin, belki de çelişkili bir biçimde bu görevin yerine getirilebilmesi için devlet otoritesinin ve üstünlüğünün tesis edilmesinin daha önemli olduğu şeklindeki bir anlayışa yol açtığı söylenebilir (Çınar, 2003: 57). Bu anlayışın etkisinden olacak ki son dönem ıslahat hareketlerinde demokrasi kaygısı güdülmemiştir.

Sosyal tabakalar arasındaki ilişkinin düzenlenmesinde esas alınan adalet dairesinde, din-devlet-toplum ilişkisi fonksiyonel yaklaşımla ele alınıp, aralarındaki bağın gerekliliği vurgulanırken, devlet-din, din-adalet birlikteliğinin de altı çizilmektedir. Çünkü Osmanlı siyaset düşüncesinde devletin devamı için adalet, adaletin tecellisi için de din vazgeçilmez bir olgudur (Yılmaz, 2002: 38). Osmanlı'da din-devlet-hukuk ilişkilerini incelerken anahtar kavram "kanunname"dir. Padişahın siyasi otoritesine dayanarak çıkardığı kanunların toplandığı derlemelere kanunname denilir. Bunlarla oluşan hukuka da "örfi hukuk", "kanun-ı Osmanî", "örf-i sultanî" ve "emr-i hakanî" gibi adlar verilmektedir. Osmanlı'da bu örfi hukuk kanun ya da kanunname adıyla yazılı hale getirilmiştir ve şeyhülislam da bunlara uymak zorundadır. Çünkü Osmanlı'da siyasi otorite dinî otoriteden üstündür (Akyol, 1999: 149).

Osmanlı Devleti'nde ceza kanunnamesi hükümleri, bütün imparatorluğu ve her sınıfı içeren genel bir kanundur. Fakat genellikle vergiler, bölgeden bölgeye ve ayrı hukuki statüye tabi gruplara göre değişmekte olup vergi kanunları yerel örfü izlemiştir. Ceza kanunnamesinin tek ve genel oluşu İslam hukukunda genel ukûbât (ceza) anlayışından doğmuştur (İnalçık, 2012: 235-236).

Osmanlı Devleti adaleti, sistemin hem hareket noktası olarak almış, hem de sisteminin merkezine koymuştur. Nitekim bu düşünce daha, ondördüncü yüzyıl yazarlarından Şeyhoğlu Mustafa'da "*pâdişâhlık bâkî olur küfr-ile adl olıcak ve illâ bâkî olmaz îmân-ıla zulm olıcak*" ifadesinde kendini bulmaktadır. Diğer bir ifadeyle, adalet olduğu takdirde kâfir bir devlet bile varlığını sürdürebilir; lakin adaletle riayet etmeyen ve zulme sapan zalim bir devlet Müslüman dahi olsa yıkılmaya mahkûmdur (Unan, 2007: 105).

Kınalızade Ali Efendi'nin Eflatun (Platon), Aristo ve Farabi gibi filozofların düşüncelerine de yer verdiği, hem toplumsal hem de siyasal ve yönetsel alanlarda ahlâkın öneminden bahsettiği Devlet ve Aile Ahlâkı adlı onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında hazırladığı çalışmasında adalet konusuna değindiği görülmektedir. Kınalızade'ye göre (T. Y : 283),

Adalet, bütün dünyanın düzenini temin eder. Halkı idare altına cihan padişahının adaleti alır. Malı biraraya getiren ancak halktır. Orduyu ancak mal ayakta tutar. Mülk ancak ordu ile zaptedilir. Allah kanununu ancak melik (devlet başkanı) korur. Devletin nâzımı (nizamını kuran) Allah kanunudur. Cihan (dünya) bir bağıdır, duvarı devlettir.

Yani Devletin nizamı Allah'ın kanunu şeriat ile olur, devlet ancak ordu ile korunur, fakat ordu da mal ile ayakta durur, malı bir araya getirecek olan halktır. Halkı bir arada tutacak ve düzeni sağlayacak olan da padişaktır ve padişahın adaletli olması gerekir.

Aynı düşüncelerin Koçi Bey tarafından da dile getirildiğini "*Küfür ile dünya durur zulm ile durmaz*" (Koçi Bey, 1972: 47) ve "*Adalet ömrün uzunluğuna sebeptir. Fukara ahvalinin düzeni padişahların cennetlik olmasına sebep olur*" (Koçi Bey, 1972: 47) sözleri ile görmekteyiz. Bunun için "adalet mülkün temelidir" ilkesi yönetim anlayışının veciz bir ifadesi olarak zihinlere yer etmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun ve Balkanların anarşi içinde olduğu bir dönemde Osmanlı fütühatının hızla ilerlemesinde ve sınırlarının genişlemesinde Osmanlı adaletinin önemli bir rol oynadığı kabul edilen bir husustur (Kodaman, 2007: 3).

2.1.2. Din ü Devlet Anlayışı

Devlet ideolojisi, kısaca devletin dünya görüşü, devlet maslahatına şekil veren zihin yapısı ve o devletin yücelttiği değerler bütünü olarak tarif edilebilirse geçmişten bugüne, bugünden geleceğe bütün devlet ideolojilerinin netice itibari ile yönetilenlere karşı mütehakim bir duruşa sahip olmak bakımından birbirine benzediğini söyleyebiliriz. Devlet bir tahakküm ve cebr mekanizmasıdır. Devlet ideolojisi, yönetilenlerin kabaca bu cebre niçin katlanmaları gerektiğini izah eden, nazikane bir üslupla okunduğunda ise söz konusu cebri hissedilmez hale getirmeyi murad edinen bir retoriktir (Alkan, 2004: 57).

Batının şarkiyatçı/oryantalist bakış açısı bizzat Osmanlı tarih araştırmalarında kendini daha yoğun hissettirmektedir. Batı’da kurumların yapısı, işleyişi merkez alınarak Osmanlı kurumları analiz edilmeye çalışılmıştır. İlk olarak modern tarihçiler Osmanlıların kullandığı *devlet* terimini neredeyse istisnasız yanlış anlamışlar ve ona günümüzün ulus-devlet anlamı ve çağrışımını yüklemişlerdir. Bu yanlış anlama çoğunlukla otomatik bir şekilde ortaya çıkmaktadır, zira ikincil literatürde devlet terimiyle anlatılan tarihsel olgudaki somut değişmelerin kapsamlı bir tartışmasını bulmak güçtür. Devlet kavramının onyedinci yüzyılda ne anlama geldiği konusunda en tatminkâr tanımı Andreas Tietze getirmiştir. Konuyla ilgili ilk tartışmaların birinde devlet kavramını şu şekilde tanımlamıştır: “Devletin meşru başkanının ya da onu temsil edenlerin karar alma yetkisi, gücü”. Tietze’ye göre, “din ü devlet deyimi muhtemelen bu iktidarın toplum içinde varlığını sürdürme olgusu tarafından üretilen genel iklime işaret eder” (Abou-El-Haj, 2000: 49).

İkinci olarak da, sadrazam ve şeyhülislam veya padişah-şeyhülislam ikilisi arasındaki bilgi ve fonksiyon ayrımında batıdaki “laik sistem” yaklaşımından kurtulmak gerekir. Gerek padişahlar veya gerekse onların iş başına getirdikleri yardımcılar İslâmî bir eğitim ve gelenek içerisinde yetişmektedirler. Dolayısıyla Osmanlı devlet yapısı içerisinde şeyhülislam, sadece dini kesimlerin veya hizmetlerin sorumlu olduğu kişi değildir. Bizzat padişah ve sadrazam (vezirler de dahil) Allah’ın dinini yaşama, uygulama ve yaşatma noktasında görevlidirler. Şeyhülislamın mevkisi, İslami bilgilerin öğrenilmesi ve uygulanması noktasında yetkili bir makam ve ikaz mercii olmasıyla farklılaşmaktadır (Şener, 1990: 77-78).

Osmanlı ideolojisi kendisini din ile ifade etmektedir. Varlık sebebini İslami kültürden alınmış bir dille izah eden devlet ideolojisi, son tahlilde devlete yüklenen fonksiyona vurgu yapmaktadır. Bu fonksiyon, “devlet-i ebed müddet” ve “nizam-ı âlem” ile ifade edilmektedir. Birincisi devletin ömrünün vade biçilemeyecek kadar nihayetsiz olduğu fikrini aksettirirken; ikincisi yani nizam-ı âlem ise, huzur, nizam ve asayişin korunmasını vurgular (Alkan, 2004: 60).

Bu nedenle Osmanlı Devleti’nde devlet ve din yan yana iki ayrı daire değildir. Din dairesi devlet dairesinin bütünüyle içindedir; iki daire çakışmaktadır. Bu özdeşlik içinde devlet, dini içine alan, kuşatan büyük dairedir. Başka bir ifadeyle, Osmanlı resmi

ideolojisi; devlet ve dinin yahut siyaset ile İslamın ayrılmaz bir biçimde birbiri içine girdiği bir zihniyet demektir. İşte, Osmanlı Devleti'nin ideolojisi de temelini bu özdeşlikte bulmaktadır. O halde bu özdeşliği, Osmanlı Devleti'nde "her şey devlet içindir; din de devlet içindir" şeklinde formüle etmek mümkündür (Ocak, 2003: 73). Kısacası Osmanlı'da toplumun bütün otorite alanları ne sadece dinsel güçlerin ne de sadece siyasal güçlerin eline verilmiştir. Her iki daire birbiriyle koordinasyon halindedir.

Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren çeşitli metinlerde kullanılan Nizam-ı âlem kavramı dar anlamda kamu düzeni veya devletin birliği şeklinde yorumlanmaktadır. Geniş anlamda ise, bir milleti güçlü kılan değerleri, insanlığın yararına olduğu inanılan ilkelerin hâkimiyetini öngören, devlet ve toplum hayatını bütün yönleriyle kuşatan bir kavramdır. Bu yönüyle Osmanlı siyasi düşüncesinin kuşatıcılık ve evrensellik boyutunu da ifade etmektedir (Yılmaz, 2002: 35-37).

"Osmanlı İslamı" denilebilecek bu İslam anlayışı, bir yandan devlet kavramına kutsallık bahşederek merkezi otoriteye ve onu temsil eden Osmanlı hanedanına meşruiyet kazandırırken, öte yandan onun siyaset etme aracı olmak gibi çifte bir fonksiyon icra etmiştir. Fakat bu fonksiyonları icra edebilmesi birden bire gerçekleşmemiştir. Beylikten İmparatorluğa geçiş sürecinde tedrici bir şekilde ve başlangıçtaki popüler mistik karakterini giderek daha güçlü bir şekilde hissettiren fıkıh ağırlıklı kitabî İslam'a dönüştürmek suretiyle onbeşinci yüzyıl ortalarında kazanmıştır. İslam'ın bu hüviyetiyle Osmanlı resmi ideolojisindeki yerini alması ise tam olarak Fatih Sultan Mehmet dönemine rastlar. Böylece Osmanlı Devleti'nde ideolojik bir karaktere bürünen ve Sünni hüviyetiyle siyasallaşan İslam, tam olarak Fatih döneminde, eski Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'i hâkimiyetinin merkezi ve İstanbul yapan bir imparatorluğun resmi ideolojisinin ikinci ana sütunu haline gelmiştir. Osmanlı İslamı'nın böyle bir imparatorluk ideolojisine dönüşümünde hiç şüphe yok ki en temel rol medreselere düşmekteydi ve en başta da sultanın bizzat kurdurduğu Sahn-ı Seman medreseleri gelmekteydi. Zaten 1331'de İznik'te Orhan Gazi tarafından açılan ilk medrese ile birlikte Osmanlı siyasal iktidarını meşrulaştırma görevini yüklenmiş bulunan ulema, bu statüsünü resmen Fatih zamanında kazanmıştır. Sultan, rejimin temeli olan İslam'ın, imparatorluk genelindeki kurumlaşmış en üst makamı şeyhülislamlığı, Bizans'taki

patriklik makamının statüsüne benzer bir biçimde örgütleyerek kendisine bağlamıştır. Böylece o, yalnız siyasal otoriteyi değil, dini otoriteyi de kendi şahsında temsil etmiş olmaktadır. Bu, fetva kurumunun ve ilmiye örgütünün başı sıfatıyla şeyhülislamı aracı kılarak Osmanlı İmparatorluğu'nda en alt kademesinden en üstekine bütün kurumlarıyla İslam'ın, bizzat Osmanlı siyasi-idari sisteminin içine alınması, dolayısıyla merkezi yönetimin ve padişahın emrine verilmesi demektir. Bu suretle İslam'ın temsilcisi olan ulema, başkent kadısından taşradaki sıradan bir imama kadar, bir daha ayrılmamak üzere devlet kontrolüne alınmaktaydı (Ocak, 2003: 92-93).

Şeyhülislâm, veziriazam gibi Osmanlı kamu yönetiminde padişahın yardımcı elemanlarından biridir ve Osmanlı Devleti protokolünde yeri veziriazamdan sonra gelmektedir. Padişahın vekil-i mutlak'ı olan sadrazam şeyhülislâmın üstünde yer almıştır. Bu olgu da esas itibariyle Osmanlı yönetiminin “yarı dinî sistem” olduğunu doğrulamaktadır. Şeyhülislamı atama yetkisinin sadrazamda bulunması ilgi çekicidir. Bazen padişahlar doğrudan doğruya şeyhülislam atamışlarsa da bu istisnadır. Bu bakımdan siyasî otoritenin dinin üstünde olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Şeyhülislamı atama yetkisinin sadrazamda bulunması, veziriazamın şeyhülislam ve dolayısıyla dinî bürokrasi karşısında güçlü durumda olmasını sağlamıştır. Ne var ki, sadrazamların azlinde ve siyaseten katledilmelerinde şeyhülislamın fetvalarının etkin rol oynamaları ilişkileri dengelemiştir (Şener, 1990: 76-77).

Bu yapılanma, o zamana kadar İslam dünyasında görülmemiş bir biçimde ulemanın devletin bir parçası haline gelmesiyle sonuçlanmıştır. Artık ulemanın temel görevi, eskiden olduğu gibi bilgi üreterek bilime katkıda bulunmak değil, merkezi iktidarın iradesi doğrultusunda geleneksel İslami bilgilerin eğitim ve öğretimiyle meşgul olarak devlete bürokrat yetiştirmek ve daha esaslı olarak da merkezinde sultanın bulunduğu siyasal iktidar mekanizmasının bütün fiil ve hareketlerini meşrulaştırmaktır. Böylece ulema, tam anlamıyla bir tür dini bürokrat kimliğine sokulmuş oluyordu. Bu sayede Osmanlı Devleti, tarihi boyunca bir yandan İslam'ı resmi ideolojisinin itici gücü yaparken, diğer yandan da onu devlete bağlı ulema sayesinde hep siyasal otoritenin kontrolünde tutabilmiş, bu suretle merkezi yönetimden ayrı bir güç odağı konumuna gelmesini engelleyebilmiştir. Onaltıncı yüzyıla kadar şeyhülislamın hep kazaskerlerin bile gerisinde kalmış olup Divan-ı Hümayun üyesi dahi sayılmamışlardır. Ancak

Zenbilli Ali Efendi'den (ö. 1525) itibaren, İbn Kemal (ö. 1534) ve Ebussuud Efendi (ö.1574) gibi güçlü şeyhülislamlar, bir dereceye kadar siyasal otorite üstünde etkili olabilmişlerdir (Ocak, 2003: 94).

Nitekim I. Mahmud'un reisülküttaplarından birinin Fransız elçisi Marqui de Villeneuve'e, Türk hükümetinin karakteri hakkında söylediği şu sözler bunu teyid etmektedir: "Bizim hükümetimiz zan ettiğinizden daha cumhuriyetçidir. St. Petersburg ve Viyana'da işler hakkında karar, hiç kimseye hesap vermeye mecbur olmayan bir veya iki insan tarafından ittihaz edilir. Bizde bilakis, padişah ne kadar müstebit olursa olsun şeyhülislam ve ulemanın fikri olmadan bir sulh muahedesine muvafakat edemez" (Onur, 1964: 18).

Onaltı ve onyedinci yüzyıllarda kullanıldığı şekliyle devlet teriminin güçlü dinsel çağrışımlar taşıdığı açıktır. Sıkça kullanılan "din ü devlet" deyimini dışında, birçok örnek arasından, sultanın cömertliğine karşı bir şükran belirtisi olarak devletin bekası için dua etmesi istenen bazı yaşlı insanlara belli miktarda para tahsis edilmesi uygulaması zikredilebilir. Aynı zamanda, Osmanlı arşiv malzemesi araştırmacıya, onaltı ve onyedinci yüzyıl memurlarının, uygulanacak siyasetlere yön veren genel prensiplerden çok, söz konusu siyasetin nasıl uygulanacağıyla ilgili güçlüklerle ilgilenmekte oldukları izlenimi vermektedir (Abou-El-Haj, 2000: 50).

Kısacası klasik devirde devletin dışında ve üstünde değil, devletin bürokratik hiyerarşisi içinde ve altında, bağımlı bir ideolojik ve siyasi araç olma vazifesi gören İslam'ın fonksiyonu, Tanzimat'la başlayan süreçte bu defa, reyanın eşitliği prensibinin kabulü ile bir statü tenziline uğramıştı. Merasim esnasında Tanzimat Fermanı'nın "İslam ümmeti"ne hayırlı olması için dua eden ilmiye mensubunun düştüğü paradoks, bu statü tenzilinin yarattığı şaşkınlığı da bir ölçüde izah etmektedir (Alkan, 2004: 61).

Bir yanıyla bir inanç ve medeniyet mücadelesi ve bir şeref levhası olan gazâ, cihad ve ila-yı Kelimetullah idesi, ikinci veçhesiyle de bir siyasettir. Bu ide bir yandan kendisi bir siyaset enstrümanı ve motivasyon kaynağı olurken, bir yandan da diğer siyaset enstrümanlarının ve motivasyon kaynaklarının üstünü örtmüştür (Hocaoğlu, 2004:73-74). Ne var ki "İla-yı Kelimetullah" kavramı, Osmanlı'nın toprak kaybına uğradığı devirden başlamak üzere gitgide daha az telaffuz edilmiştir. İmparatorluğun son

yüzyılında cihad ve gazâ ruhuyla birlikte İla-yı Kelimetullah ideali bu defa siyasi elitlerin zihninde “behemehal devleti kurtarmak” gibi bir acil çare arayışına dönüşmüştür (Alkan, 2004: 61).

II. Murad’ın (1574-1595) Hocası olan Saadeddin, Tâcü’t Tevârih’de, Osmanlı hanedanının ilk şahsiyeti Osman’ın ağzından bir arzuyu dillendirir: “*Din düşmanlarını hak ile yeksan eyle; kâfir ordularını tarîmar eyle; kılıcımı din yolunda nurlandır; ve onu mücahidlere rehber eyle*”. Bu talep, İmparatorluğun kuruluşundan I. Dünya Savaşı’nın sonunda yıkılışına kadar devam eden Osmanlı hanedanının idealini ifade etmektedir (Imber, 2005: 251). Aslında bu ideal Tanzimat dönemi ile birlikte terk edilmeye başlanmıştır. Nitekim Tanzimat’la birlikte başlayan süreçteki tüm endişe “devlet nasıl kurtarılabilir” sorusu etrafındadır.

2.1.3. Teşkilatlanma Özellikleri

Osmanlı Klasik dönem olarak ifade edilen zamanın sonunda devlet en geniş topraklarına ulaşmış; Güneydoğu Avrupa, Anadolu, Ortadoğu ve Fas’a kadar Kuzey Afrika, Osmanlı ülkesi olmuştur. Fethedilen her bölge diğerlerinden coğrafya, iklim, din, ekonomi, sosyal yapı ve liderlik anlamında farklılık göstermektedir. Osmanlı topraklarındaki bu genişleme ve farklılık ise çeşitliliği, devletin ana karakteristiği haline getirmiştir. Böylesine bir çeşitliliği bir arada yaşatacak, fakat bu farklı coğrafi ve kültürel-dini yapıları karşılıklı organik bağlar kurmalarını hoş görmeyecek yeni bir sisteme dâhil etmeyi amaçlayan kendine özgü sosyal, kültürel ve dini düzenlemelerini getirmiştir. Osmanlı toplumsal düzeninin iki temel kurumundan birincisi; dini ve etnik sınırları aşan dört tabakalı -askerler, bürokratlar, zanaatkâr ve tüccarlar ile reaya-hiyerarşik toplumsal düzen, ikincisi ise millet sistemidir. Bu tabaka anlayışı Eflatun ve Aristo’dan esinlenerek, Farabi, Tusi, Devvani gibi klasik sayılan Müslüman düşünürlerce İslam’ın gereklerine uyarlanmıştır. Osmanlı’ya gelindiğinde bu anlayış, Tursun Bey, Kınalızade ve başka Osmanlı düşünürlerince geliştirilerek özünde, askerî (yönetici sınıf) ve reaya (üretici sınıf) olmak üzere iki sosyal sınıfa indirgenmiştir. İkinci toplumsal kurum olarak millet ise; nüfusun dinine, inanç esaslarına göre biçimlenmiştir. Millet sisteminin temelinde, Ehl-i Kitab’ı meşru gören, onu koruyan ve zimmî statüsünü oluşturan İslamî uygulama yatmaktadır (Karpaz, 2002: 12-13).

Toplumsal düzenin bu yapılanması Osmanlı yönetim anlayışı ve yönetim pratiklerinde belirleyici faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Osmanlı yönetimi düzeni sağlamak amacıyla, Tanzimat'a kadar bu gruplar arasındaki farklılığın devamını sağlamak ve herkesi kendi yerinde tutmak çabası içerisinde olmuştur. Gruplar arasındaki geçişler sonraki başlıklarda görüleceği gibi hoş karşılanmamış "reaya oğlunun reaya kalması" gerektiği sürekli vurgulanmıştır.

2.1.3.1. Osmanlı Toplumsal Düzeninde Tımar Sisteminin Yeri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'da olduğu gibi, imtiyazlara dayanan aristokrat bir sınıf yoktu. İslâm olmak şartıyla bütün vatandaşların devlet hizmetlerine girmeye hakkı vardı. Onur ve yetki, devlet kapısında görülen hizmetle kazanılırdı. Bu hizmetten ayrılan kimse, hizmetten önceki seviyesine inerdi. İmparatorlukta tek imtiyazlı aile, Osmanlı hanedanı idi. Onyedinci yüzyılın ilk yıllarına kadar padişahlık babadan evlada geçerken, bu zamandan başlayarak hanedanın en yaşlı üyesine geçmeye başlamıştır (Karal, 1994: 2).

Osmanlı yönetim teorisine göre ülke içindeki bütün tebaa ve topraklar sultana aitti. Bu ilke, İmparatorluk dâhilindeki bütün yerel ve tevarüs edilmiş hakları ortadan kaldırmaktaydı; bu esasen sultanın mutlak otoritesini sağlamak için formüle edilmişti ve bütün hakların yalnızca onun iradesinden kaynaklandığını göstermekteydi. Sadece resmi görevler değil, vakıflar da dahil bütün toprak tasarruf hakları yalnızca sultanın berât adı verilen özel hükümleriyle verilirdi. Kişilere bahşedilmiş bütün görev ve yetkiler işbaşındaki sultanın ölümüyle geçersiz hale gelirdi. "Sultan devletin bizatihi kendisidir" ifadesi gerçek bir anlam içermekteydi (İnalçık, 2005: 454).

Klasik Osmanlı düzeni, daha doğrusu Osmanlı'nın "devlet"i üç temele dayanmaktaydı. İlmiye, yani ulema; Osmanlı hukuk düzenini temsil etmekteydi. Seyfiye, yani ümera; askeri güç, savaş ve gerektiğinde iç düzen için kullanılan orduyu ifade etmekteydi. Kalemîyye, yani bürokrasi; vergi, adli hizmetler, kayıt ve tesciller, ferman ve hükümlerin tatbikini sağlamaktaydı. Reaya ise sadece "yönetilen"di ve devlet katında temsilcisi yoktu (Akyol, 1999: 187). Zaten reaya Allah'ın sultana emanetidir ve emanet içerisinde vasiliği de barındırdığından temsil edilmesine gerek yoktur. Nitekim devlet, reaya için iyi olanı, uygun olanı emanet olması hasebiyle düşünmektedir.

Osmanlı patrimonyal devlet sisteminde saray ve hükümet birbirini tamamlayan bir bütün teşkil etmektedir. Padişahın sarayı içinde, Enderun'daki hizmetlerle padişah kapısındaki hükümet hizmetleri birbirinden ayrılmamaktadır. Hükümet makamlarına saray hizmetlerinde bulunan kimseler getirilmektedir (kul sistemi) (İnalçık, 2012: 232).

Kısacası Osmanlı, toplumsal kesimlerle (Avrupa'da feodalite, sonra burjuvazi) organik bağı olan bir devlet değil, seyfiye (ordu), kalemiyye (bürokrasi) ve ilmiye (hukuk) cihazlarına dayalı bürokratik bir devlettir (Akyol, 1999: 188). Bu gelenekten ötürü Tanzimat sürecinde ve sonrasında uzunca bir süre Türkiye'de reayanın-tebaanın-halkın yönetime katılması ya da devlet katında temsil edilmesi bir endişe olarak yer almamıştır.

O çağda merkezileşmenin kaçınılmaz araçlarından biri, 'timar' ya da 'ikta' sistemi yoluyla toprak mülkiyetinin devlet denetimine alınmasıdır. Devletten bağımsız feodalitenin oluşmasına izin verilmemiştir (Akyol, 1999: 94). Osmanlı Tımar sisteminin, asıl itibariyle büyük ve güçlü bir orduyu ortaçağ ekonomisine dayanarak besleyebilmek kaygısından doğduğu ve imparatorluğun eyalet yönetimiyle mali, toplumsal ve tarımsal politikalarına biçim verdiği ifade edilmektedir (İnalçık, 2003: 111). Devletin mutlak mülkiyet hakkını elinde tuttuğu ve vazgeçilmez bir düzen olan arazi rejimine mîrî arazi rejimi denmektedir. Bu rejim tüm tarım topraklarını değil sadece hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan araziye kapsamaktadır. Bundaki temel amaç ise o zamanlar darlık ve açlığın hububat ekiminin eksikliğinden kaynaklanmasıdır. Büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin yaşesi hububat ekimine, başlıca arpa-buğday ekimine dayanmaktadır. Bu yüzden tarla ziraatını kontrol altında tutmak zorunlu görülmüştür. Nitekim tarlaların bağ ve bahçelere dönüştürülmesi yasaklanmıştır (İnalçık, 2012: 247). Bunda hububatların depolanabilmesinin ve uzun süre saklanabilmesinin etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim klasik devir sonuna kadar vergilerin çoğunlukla aynî olarak toplandığı bilinmektedir.

Osmanlı'nın toprak rejiminde uyguladığı dağıtımın temelini Hz. Muhammed (s.a.v) ve Hz. Ömer'in uygulamalarına dayandığı söylenebilir. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v) fethedilen toprakları bazen ganimet alanlar arasında paylaşmış, bazen de (örneğin Mekke topraklarını) paylaşmamıştır. Böylelikle kendisinden sonra gelecek olan

halifelere tercihli bir sünnet bırakmıştır. Hz. Ömer ise fethedilen toprakları paylaştırmamayı prensip edinmiştir.

Bu konuda mezhep âlimleri arasında da yorum farklılıkları bulunmaktadır. Hanefilerle Hanbelilere göre asıl olan imamın araziler konusunda tercih yapabileceğidir. O dilerse arazileri paylaşırabilir, dilerse vakıf olarak bırakabilir. Hz. Ömer ise, belirtildiği gibi bu konuda hakkını kullanmış ve arazinin vakıf olmasını kararlaştırmıştır. Yani toprak üzerinde yaşayan maliklere yalnızca menfaatin mülkiyetini vermek, rakabesini devlete vermek suretiyle İslam cemaatine mülk olmasını tercih etmiştir (Zuhaylî, 1994a:49). Hz. Ömer bu tercihinin sebebini ise şu şekilde ifade etmektedir:

Nefsim kudreti altında olana yemin ederek söylüyorum ki, eğer sonradan gelecek olan insanları hiç bir şeyleri olmayan yoksullar olarak bırakmayacak olsaydım fethettiğim her bir beldeyi Resulullah (a.s)’ın Hayber’i paylaştırdığı gibi paylaştırdım. Fakat ben bu fethettiğim beldeleri Müslümanlar için bir hazine gibi saklıyorum. Onlar bundan paylarını alacaklardır (Zuhaylî, 1994a:48).

Diğer bir ifadeyle Hz. Ömer fetholunan arazileri, bütün Müslümanlar arasında ortak yararlanılan bir gelir kaynağı olması için paylaştırmayarak devletin mülkiyetinde bırakmıştır.

Bunun arkasındaki düşünce ise; İslam fetihlerinin doruk noktasına ulaştığı sırada dünyanın büyük bir kısmını neredeyse kapsayacak kadar büyük olan fethedilmiş araziler, eğer ganimet elde edenler arasında paylaşırılmış olsaydı, arkalarından gelecek kimselere ne kalırdı? Ayrıca arazi ganimet elde edenler arasında taksim edilecek ve bunlar ziraatla uğraşacak olurlarsa Cihad’ı terk etme riskleri doğacaktır. Böylelikle İslam ümmeti çabucak zayıflar ve bu topraklar ümmetin ellerinde bulunanlara göz dikenler tarafından talan edilebilir. Bu uygulamanın kamu iktisadı açısından etkinliği de söz konusudur. Nitekim arazi, sahiplerinin elinde bırakılacak olursa toprağı yakından tanıdıklarından ve ziraat işlerine alışkın olduklarından dolayı üretimi gereğı gibi koruyacaktır (Zuhaylî, 1994a:51-52).

Sahabenin Hz. Ömer’in bu uygulaması üzerine icma etmeleri ve bunu kabul etmeleri sonucunda, Irak toprakları fethedilince oranın arazilerini sahiplerinin elinde bırakmış ve

o topraklarda yaşayan kimselere cizye³ yüklemiştir. Topraklarından da haraç almayı kararlaştırmıştı (Zuhaylî, 1994a:51). Yani toprakların mülkiyeti devlete geçmiş fakat gayrimüslim olan eski arazi sahipleri cizye ve haraç ödemek şartıyla toprağı işlemeye devam etmişlerdir. Bu durum Arap toprakları Osmanlı egemenliğine geçince de devam ettirilmiştir.

Osmanlı'daki biçimiyle tımar Arapça konuşulan yerlerde görülmemektedir. Arapların yaşadığı kısımda daha çok “ikta” görülmektedir. “Kesmek” anlamındaki -qata’- kökünden gelen bu sistem özellikle vergi toplamaya yöneliktir. İkta sahibinin işlevi mülkten sağlanan vergileri toplamak, bunun bir kısmını kendine ayırıp, külliyetli miktarını hazineye yollamaktır. Arap ikta sahipleri yerel sivil toprak sahiplerindedir ve büyük oranda, ürüne el koyma ve vergi toplama haklarını kuşaklar boyunca aile elinde tutmuşlardır (Karpat, 2002: 24).

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve başka geleneksel imparatorlukların, değişime ve gelişmeye, yeni ekonomik sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde, durgun bir sosyo-ekonomik yapıya bağlı olmasında, mîrî arazi rejimi ve çift-hane sistemi başat rolü oynamaktadır. Devlet rakabe hakkından hiçbir zaman vazgeçmemiş, zaman zaman vakıf haline dönüştürülen ya da âyânların kontrolüne geçen toprakları her zaman geri almayı başarmış ve bunların toprak ve köylü emeği üzerinde kurmaya çalıştığı kontrolü engellemeye çalışmıştır. Bu bakımdan imparatorluk merkezi idaresi ile küçük köylü arasında bir güven ve bunu ifade eden bir imparatorluk “adalet” ideolojisi ortaya çıkmıştır (İnalçık, 2012: 254).

Tımar sistemi ile devlet şu avantajlara sahipti: Öncelikle toprağın düzenli ve adil bir şekilde işlenmesini ve düzenli üretim yapılması sağlanmaktaydı, ikinci olarak ise düzenli bir vergi sistemi ile devlete gelir temin etmekteydi. Üçüncü olarak orduya masrafsız asker yetiştirilmekteydi. Sipahi vasıtasıyla da köyde asayiş ve emniyet yani

³ Cizye, kelime manası olarak; bölmek, taksim etmek anlamına geldiği gibi, karşılık anlamına da gelmektedir. İslâm beldesinde emniyet içinde yaşamalarının karşılığı olarak, ehl-i zimmeden yani İslâm beldesinde yaşayan gayr-ı Müslimlerden alınan vergidir. Cizyenin arkasındaki düşünce şu şekilde açıklanmaktadır: “Cizye vermekle İslâm memleketinde yaşama hakkı kazanırlar, Müslümanlarla düşüp kalkma (muhatap olma, tanışma, tanıma) fırsatı bulurlar. Bu durum onların, İslâm'ın güzelliğini öğrenmelerine imkân tanır. Öte taraftan cizye vermiş olmanın hissettirdiği bir zillet vardır. Bu zilletten kurtulma endişesi onları Müslüman olmaya sevkeder. Öyle ise, cizye müessesesi gayr-i Müslimleri İslâm'a kazanmada müessir bir vâsıtaadır. Bu sebeple teşrî edilmiştir” (Canan, T.Y:93).

kamu düzeni korunmaktaydı (Kodaman, 2007: 6). Mirî topraklar rejimine dayanan tımar sistemi aracılığıyla tarımsal üretimi ve kırsal toplumu kontrolü altında tutan Osmanlı merkezi otoritesinin lonca sistemi aracılığıyla el sanatlarına dayalı üretimi, yönetim sistemi aracılığıyla da ticareti ve kentsel toplumu denetim altında tutma imkânını bulabildiğini görmekteyiz (Yalçındağ, 1970: 25).

Diğer taraftan taşra ve eyaletler tamamen serbest değildirler. Nitekim devlet merkeziyetçi, bürokratik bir devlettir ve devletin merkez bürolarında, Defterhane’de ayrıntılı tahrîr defter koleksiyonları oluşturması, geniş bölgelere yayılan Osmanlı Devleti’nin merkeziyetçi idare sisteminin vazgeçilmez bir gereği idi (İnalçık, 2012: 218). Bu sistem ile devlet, uzak köylerdeki sipahilerin tımarlarını, intikallerini, her türlü değişikliği devamlı kontrol altında tutabilmekteydi. Bu kontrol, tahrîr sonucu düzenlenen tımar icmal defterleri ile sağlanır, zamanla meydana çıkan değişiklikler derdest ve tevcih defterleriyle izlenirdi. Tahrir sayımları sancak, kaza, nahiye idare birimlerine göre meydana getirilen listeler yani defter-i hakânîler, merkeziyetçi bürokratik idarenin gerekli ve son derece etkin bir aracını oluştururdu (İnalçık, 2012: 219). Tımar yalnız sipahilere değil, merkezde yer alan görevlilere de verilmiştir. Nitekim yalnız askerlere değil, bir tür maaş ya da emeklilik maaşı olarak saray ve hükümet görevlilerine de verilmekteydi (Erdoğan, 1990: 180).

Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş bir ülkede de zaten taşra yöneticilerine yeteri kadar yetki devretmeden, hizmetlerin yürütülmesi imkânsızdı. Ama sistem yetki devri içinde, merkezin otoritesini taşrada tereddütsüz hâkim kılan unsuru da ihmal etmemiştir. Bunu sağlayan ise kul sistemi ve diğer temel kurumlardır. Başka bir ifadeyle, taşra yöneticilerinin ve bütün görevlilerin hükümdara kayıtsız şartsız bağlı oluşlarıdır (Yalçındağ, 1970: 33).

Kapıkullarındaki, siyaseten katl ve mallarının müsadere edilme korkusu, onları padişaha-devlete daha çok bağladığı gibi “hem Allah’ın kulu hem de padişahın kulu” olmalarını da sağlamıştır. Devşirildikleri kendi toplumlarından ve Müslüman toplumdan kopuk ve uzak bir hayat yaşamaları sebebiyle, var oluşlarını sadakatte- itaatte- hizmette başarı kazanmalarında görmüşlerdir. Devlet yaşarsa, güçlü olursa, kapıkulları da mevkilerini, rütbelerini, canlarını ve mallarını muhafaza edebilecekler, refah içinde hayatlarını sürdürebileceklerdir (Kodaman, 2007: 7).

Anadolu Selçukluları'nda olduğu gibi kul sisteminden gelenlere yalnız askeri makamlar verilmiş, maliye ve yazı işleri idareciliklerine genellikle ilmiye sınıfından Türk Müslüman unsurlar getirilmiştir. Hatta II. Mehmed devrinde ulema, vezirliği yalnız padişah kullarına mahsus bir makam saymaktaydı (İnalcık, 2012: 206).

Diğer taraftan kul sistemi, askeri-idari sınıf mensuplarının her kademesinde uygulanan bir sistemdi. Onyedinci yüzyıla kadar klasik devirde tımar dirliklerinin yani devletin idari-askeri temel teşkilatının kadrosunda bey kulları (gulâmlar) da önemli bir yer tutmaktaydı. Beylerbeyilerinin ve subaşuların da kanuna göre belli sayıda kapıkulları olması gerekirdi. Bunların efendileri gibi askeri sınıf statüsüne tabi olmaları reayadan ayrılmalarına, imtiyazlı bir üst katman oluşturmalarına sebebiyet vermiştir (İnalcık, 2012: 214).

Eyaletler, özellikle yönetim işleri bakımından merkeze bağlı değildir. Ancak bu sistemin “yerinden yönetim” olarak anlaşılması yanıltıcıdır. Bunun nedeni, eyalet yönetiminin bir tüzelkişiliği bulunmadığı gibi, ayrı bir yönetim organından yoksun olmasıdır. Gerçekte genişletilmiş yetki, eyaletteki en yüksek yönetici niteliğindeki beylerbeyinin padişah'tan aldığı ve onun adına kullandığı merkeze özgü güçtür (Sencer, 1986: 52).

İlmiye bu sosyal hiyerarşi içinde, hakem ve hâkim olarak yerini almıştır. Böylece köylü, bir yandan Tımarlı Sipahi'nin idarî, bir yandan Kadı'nın adlî (ve hukukî) kontrolü altında çalışır. Bu kontrol, sistem dejenere oluncaya kadar devam etmiş, daha sonraları yerini baskı ve zulüme terk ettiği andan itibaren başıboşluk ve düzensizlik açığa çıkmıştır (Şener, 1990: 52).

Koçi Bey eski düzende padişah yakınlarının ihtiyaçlarının ve geçimlerinin ulufe yoluyla sağlandığını ve bunlara zeamet ve tımar verilmesinin yasak olduğunu bildirmektedir (Koçi Bey, 1972: 10). Fakat bu sistemde de bozulmanın başlama tarihini veren Koçi Bey'e göre, ilk yapılan uygulamanın ardında bir kötü niyet aranmamalıdır. Fakat daha sonra bu uygulama kötüye kullanılmış ve tımar ve zeametler ehil olmayan kimselere verilmiştir. Koçi Bey bu durumu şu şekilde aktarmaktadır (1972: 33):

992 (M.1584) tarihine gelinceye kadar köyler ve tarlalar, kılıç ehli elinde ve ocak-zadelerde olup, yabancı ve kötü asıllı kişiler girmemiş idi. Büyüklerin ve ayanın sepetine girmemişti. İlk defa bozulması şu yüzden olmuştur ki:

Evvelce Acem memleketleri üzerine Serdar tayin olunan Özdemiroğlu Osman Paşa, bazı yabancılara şecaatları görülmekle üçer bin akçe başlangıç verip, bu yol ile yabancı fırsat buldu. Osman paşa iyilerine vermişti. Fakat ondan sonra gelenler, kâr budur diye iyi kötü demeyip, münasebeti olmayan, aslında ve cinsinde dirlik sahibi olmayan şehir oğlanı ve reaya kısmından bir alay işe yaramaz soysuzlara başlama emirlerini verip, zeamet ve tımar isteyenler bir günde yüzbin akçe tımara hak sahibi oldular. Boşalan tımar ve zeametler de eski kanunlara aykırı olarak İstanbul tarafından verilmeğe başlandı. İleri gelenler ve vükelâ, boşalan yerleri adamlarına ve akrabalarına verip, İslam memleketlerinde olan tımar ve zeametini seçmelerini şer'i şerife ve yüksek kanuna aykırı olarak kimini paşmaklık yaparak, kimini padişah Has'ına katarak, kimini mülk olarak, kimini vakıf olarak, kimini vücudu sıhhatte olan kimselere emeklilik olarak verip, bütün zeamet ve tımar, ileri gelenlerin yemliği oldu. Bu bozukluklar, devletin en şecaatli, güçlü, şan ve şevkete sebep olan askerinin harap olmasına sebep oldu. Hâlbuki paralı asker, aşağı tabaka halkından devşirilirse hiç bir yararlılığı olmaz.

Tımarların ehil olmayan kimselere verilmesinden başka bu sistemi çökerten etmenlerden biri de "iltizam" usulüdür. Söz konusu usul, Osmanlı toprak rejimini bozan ve imparatorluğun yıkılmasında büyük rol oynayan sebeplerden biri olmuştur. Çünkü mültezimler sadece fazla vergi toplamayı düşündükleri için reaya bundan zarar görmüş ve devlete olan güvenini yitirmiştir. Koçi Bey iltizam usulünü getiren kişinin Kanuni devri Sadrazamlarından olan Rüstem Paşa'nın olduğunu belirterek, sonuçlarını şöyle sunmuştur (1972: 69):

Padişah hasları ve mukataalar ki, -devlet hazinesidir- vezir-i azam Rüstem Paşa, çalıştığını göstermek için şeraite aykırı olarak iltizama verdi. İltizamı, namuslu eminler kabul etmediklerinden, namussuz, fâsık Yahudi eminler eline girerek mukataa ve padişah Has'ı olan köylerin mahv ve harab olmasına sebep oldu.

Aslında iltizam yeni bir şey değildir. İltizam usulü klasik devirde de sıkı devlet kontrolü altında tutulan madencilik ve zaruri ihtiyaç maddeleri alanında uygulanmaktaydı. Mültezimler, özel sermaye sahipleri olduğundan, ticaret ve başka yollardan elde edilen kapital iltizamlara yatırılırdı. Böylece iltizam ekonomik etkinliklerin temel motoru olmaktaydı. Ayrıca iltizamı sadece gayrimüslimler değil, yerli girişimciler de üstlenmişlerdir. Osmanlı toplumunda zengin yerli sınıf bu mültezimlerden oluşuyordu. 1478'de İstanbul gümrüğünü üzerine alan bir Türk-Rum-Yahudi konsorsiyumu bu iltizam için üç yılda hazineye 20 milyon akça ödemeyi üstlenmişti (İnalçık, 2012: 244).

Ortaçağ devletinde vazgeçilmez bir tahsil yöntemi olan iltizamın sakıncalarından haberdar olan devlet bu yöntemi olabildiğince az uygulamış, kanunsuzlukları önlemeye çalışmıştır. Fakat onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren savaş döneminde hazır para bulma gereği ve tımar sisteminin bozulduğu bu yöntemin geniş uygulama alanı bulmasına neden olmuştur. Tımar topraklarının köylerde oturan sipahiler yerine şehirlerde veya İstanbul'da oturan ekâbir eline geçmesi ya da doğrudan doğruya hazineye bağlanması sonucu bu gelirleri toplamak için iltizam usulünden daha iyi bir yöntem kalmıyordu (İnalçık, 2012: 323).

Sivil tımarların sosyal hayatla, manevi hayatla ilgili görevlilere ve diğer çeşitli hizmetlere tahsis edilen tımarlardan ibaret olduğu belirtilmiştir. Bu sınıflandırma içerisinde dini bürokrasiye mensup kadı, imam, müezzin ve benzeri görevlilere de tımarların tahsis edildiğini görmekteyiz. Tımarlar sadece askeri idari görevli süvarilere ve süvari olmayanlara verilmiş olmayıp, asesbaşılara, muhtesiplere, kadılara ve bunlara benzer sivil görevlilere de verilmiştir (Şener, 1990: 89).

Kadırlara tevcih edilen tımarlarla ilgili iki ayrı uygulama gerçekleşmiştir. Uygulamanın ilk şekli, tımarın kadıya değil, kadılıklara verilmiş olmasıdır. Yani tımar, kadıya değil kadılık teşkilatlarına verilmiştir ve o anda kadılık yapan kişinin tasarruf etmesi sağlanmıştır. Kadı yerinden ayrılınca, tasarruf yetkisi gelen kadıya ait olmaktadır (Şener, 1990: 89). Her mahkeme, kadı adına toplanan resimler dolayısıyla bir gelir kaynağı oluşturmaktadır. İltizam zamanla o kadar genişlemiştir ki kadılar kendi kaza bölgelerinde mahkeme nâiblerini iltizamla satmaya başlamışlardır. İltizamla bir mahkemeyi alan kimse doğal olarak rüşvet yoluna sürükleniyordu (İnalçık, 2012: 323).

Nüfus artışı, tüfek gibi ateşli silahların yayılması, yabancı gümüş akışı ve Avrupalı tüccarların mütecaviz ticari uygulamaları gibi olguların hepsi bir arada, değişik derecelerde, para dolaşımının artmasına, temel maddelerde fiyat artışına yol açmış ve nihayet Osmanlı yönetimini tımar sistemini giderek iltizam sistemiyle ikame etmeye zorlamıştır (Abou-El-Haj, 2000: 52).

Diğer taraftan devşirme sistemini uygulamak onyedinci yüzyıldan itibaren zorlaşmış ve eski Enderun mensupları ve büyük rical, devşirmeler yerine kendi çocuklarını saray mekteplerine ve Enderun'daki odalara yerleştirmeye başlamışlardır. Onsekizinci

yüzyılda merkezde ve vilayetlerde icra makamlarına gittikçe daha ziyade kalemlerden yetişen bürokratların geçmeye başlaması ve eyaletler idaresinde âyânların hâkim olması üzerine gulâm sistemi önemini tamamen yitirmiştir. Eyaletlerde gulâm sisteminden gelmeyen yerli halkın paşaların kapılarına girerek o yolla idarede ve orduda yer almaya başlamasıyla birlikte devlet bunlara resmi sıfat tanımak zorunda kalmıştır. Bu, Padişahın icra yetkilerini, yalnız kapıkullarının temsili prensibinin terk edilmesi anlamına gelmekteydi (İnalcık, 2012: 216).

Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferleri sonrasında verilen tımar tevcihlerine bakıldığında, tımar tevcih edilen kişilerin önemli bir kısmının (90 kişi) nüfuz veya makam sahibi olan herhangi bir kişinin yakını veya adamı olan kişiler olduğu görülmektedir. Bu rakamın oldukça fazla olması tımar sisteminin onaltıncı yüzyılda bozulmaya başladığı yönünde ileri sürülen görüşleri de destekler niteliktedir (Erdoğan, 1990: 178). Devletin, hazine elindeki boş tımar ve has topraklarını, mukata'aya yani özel kişilere kiraya vermesi sonucu zengin ve nüfuzlu kimseler birçok köy ve çiftliği kontrolleri altına geçirmişlerdir. Bunun iltizamdan farkı, devletin sözleşmeyi her an bozma yetkisine sahip olmamasıdır. Kiralama sözleşmeleri devletin zor dönemlerinde hazinenin sıkıntısı dolayısıyla, hayat boyu, hatta irsî olarak verilmeye başlanmıştır. Böylelikle mukata'alar fiilen birer mülk gibi tasarruf olunma yoluna girmiştir. Malikâne denilen bu sistemde, mîrî topraklar ve üzerindeki köylü mukata'a sahibine fiilen bağımlı bir hale gelmekte idi. Mukata'a sahipleri çoğunlukla askerî sınıftan olanlardı. Geniş mukata'a topraklarını ele geçiren ağalar, zamanla mahalli vergilerin toplanması ve asker yazılması, mahalli asayişin sağlanması gibi idari görevleri de yüklenerek âyânlar devrini açmışlardır. Bu gelişme, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında tam anlamıyla idari-siyasi bir mahallileşmeye yol açmış, vilayetleri toptan ele geçiren irsî hanedanlar yükselmiştir. Sonuçta devletin toprak ve reaya üzerindeki kontrolü ve egemenlik hakkı zayıflamıştı. Böylece klasik Osmanlı rejimi tarihe karışmış, âyânlar döneminde feodalleşmiş imparatorluk rejimi onun yerini almıştır (İnalcık, 2012: 331-332). O zaman her kazada halkın seçtiği ve yerel hükümet otoritesi olarak kadının onayladığı bir âyânın varlığı gerekli sayılmıştır. Bunlar Müslümanlar arasında âyân ve eşraf, Hristiyanlar arasında knez, kocabaşı ve çorbacı olarak adlandırılmışlardır (İnalcık, 2012: 334). Mustafa Nuri Paşa da âyânların yükselişini şu şekilde anlatmaktadır (1980: 283):

Bu âyanlar, memleketlerinin zenginlerinden, onurlu ve etkili kişilerinden olduklarından, valilere ve mutasarrıflara umduklarından çok paralar sağlıyarak, mütesellimlikleri ve voyvodalıkları elde etmeye başladılar. Bunların içlerinden becerikli ve yetenekli olanlar, hem valileri hem de kadıları (hâkimleri) memnun etmekle, zenginliklerini ve görkemlerini artırıp kol kanat atarak, kendileri öldükten sonra, soyundan ya da yakınlarından yetenekli bir kişi, onun yerine geçirdi.

Ondokuzuncu yüzyılın başında Sened-i İttifak ile zirve noktasına çıkan ayanların gücü Tanzimat öncesinde eritmeye çalışılacaktır. Nitekim devleti tanzime zorlayan nedenlerden biri de bu âyân ve valilerin devlet otoritesini tanımamaya varan faaliyetleri olacaktır.

2.1.3.2. Millet Sistemi

Osmanlılar sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimlere yaklaşımlarında ve yönetim uygulamalarında İslam hukukunu esas almışlar ve statülerini bu çerçevede belirlemişlerdir. Fakat bu çerçeveyi genişleterek kendilerine özgü bir sosyal düzen meydana getirmişler ve buna millet sistemi adını vermişlerdir. Bu yüzden sistem anlatılırken sadece Osmanlı'ların tarihi açısından yaklaşılmalı, hukuki statüyü belirleyen Kur'an, hadis ve Hz. Muhammed (s.a.v)'in sünneti de göz önünde bulundurulmalıdır.

Her şeyden önce şu belirtilmelidir ki buradaki millet kavramı Batı'daki millet kavramından farklıdır. Eğer millet, İngilizce'deki "nation" karşılığında kullanılacak olursa, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve ortak bir dile sahip olan toplumu ifade etmiş olmaktadır. Sadece ortak bir dili konuşan topluluk anlamının dışında aynı ırka mensup topluluk da "nation" kavramıyla ifade edilir. Hâlbuki Osmanlı ülkesinde millet kavramı içinde ifadesini bulan bu topluluklar, çeşitli bölgelerde dağınık şekilde oturmakta ve yöreler itibariyle farklı dilleri konuşmaktadırlar. Aynı zamanda ırk birliğine de sahip değildirlere. Temel ortak yanları ise bir dine ya da mezhebe bağlı oluşlarıdır (Eryılmaz, 1990: 17-18). Diğer bir ifadeyle gayrimüslimlerin devletle olan ilişkileri dil ve ırk ayrımının dışında sadece mensup oldukları din ya da mezhep ekseninde ele alınmıştır. Bu durum zamanla milliyetçilik düşüncelerinin etkisi ile değişikliğe uğramıştır.

Müslümanlar hâkimiyetleri altındaki ülkeyi "Dar'ul İslam" olarak isimlendirirlerdi. Bunun dışında kalan yerler ise "Dar'ulharb" olarak nitelendirilmiştir. Dar'ulharb'deki

birine hangi dine mensup olduğuna bakılmaksızın “harbî” denirdi. Bu harbî İslam toprağına aman dileyerek girer ve müsta'men statüsü alırdı. Fakat Dar'ul İslam'daki Hristiyan'ın statüsü “zimmî”dir ve bunlar ehl-i kitap yani Hz. İbrahim'in öğretilerinden kaynaklanan dinlerden birine mensuptular. Uygulamada Zerdüştlere de bu statü verildiği gibi, İslam Devletleri'nden biri olan Abbasiler devrinde ne yapacaklarını bilemedikleri Harran'daki Sabiyyun cemaatine de zimmî statüsü verilmiştir. Halbuki bunlar yıldızlara tapan astrolojik bir dinin üyeleri idi (Ortaylı, 2001: 21). Bu tür inançlara sahip olan gayrimüslimlere zimmî statüsü verilmesi onlardan alınacak verginin ne olacağı ile ilgilidir. Bu topluluklara da Ehl-i Kitap'tan alınan cizye vergisi uygulanmıştır. Nitekim bu ve benzeri topluluklardan ilk cizye vergisinin alınması Hz. Muhammed (s.a.v) zamanında olmuştur⁴.

İran toprakları fethedilmeye başlanınca, onlardan nasıl vergi alınacağı hususu problem olarak Hz. Ömer (r.a)'in karşısına çıkar. Şahsen Hz. Muhammed (s.a.v)'den bu mevzuda bir tatbikat veya tavsiye hatırlamadığı için nasıl hareket edeceği konusunda arkadaşlarıyla istişare eder. Abdurrahman İbnu Avf, Hz. Muhammed (s.a.v)'in Mecusilerden Ehl-i Kitap tarzında vergi alınması hususundaki tavsiyesini hatırlatır ve Hz. Ömer (r.a) bu hadise dayanarak amel eder (Canan, T.Y:95). Bilindiği gibi Mecusiler ateşe tapınmaktadırlar ve Ehl-i Kitap değildirler. Dar'ul İslam sınırları içerisinde yaşamayı kabul eden gayrimüslimlerin korunmalarına karşılık olarak İslam devlet otoritesi cizye vergisi almıştır. Bu vergi Müslümanların “hâkim, egemen” olduklarının göstergelerinden biridir. Nitekim Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki eşitlik bu yolla Müslümanlar lehine bozulmaktadır.

Bununla ilgili olarak, Hz. Muhammed (s.a.v)'in “bir yerde iki kıblenin varlığı uygun olmaz. Müslüman kimseye cizye yoktur” şeklindeki hadisini İbnu Abbâs (r.a) rivayet etmiş; bu hadisi Türbüştî de şu şekilde açıklamıştır:

“Bir yerde iki din aynı eşit şartlarda zâhir olamaz. Şöyle ki: Müslüman kimsenin, kâfirler arasında ikâmet etmesi caiz olmaz, zîra ikâmet edecek olsa, kendisini Müslümanlar arasındaki zimmîlerin yerine koymuş olacaktır, ona, nefisini küçüklük ve zillete atması uygun düşmez, zîra izzet, Allah'a, Resûlü'ne ve mü'minlere aittir. Dini, İslâm dinine muhalif olan kimsenin, İslâm memleketinde ikâmeti ise cizye vermekle mümkün olabilir. Ayrıca, ona dinini dilediği gibi yüksek sesle izhâr, ilân

⁴ İbnu Şihab'dan rivayet olunan bir hadise göre; Resûlullah Efendimiz Bahreyn Mecusilerinden, Hz. Ömer (r.a) İran Mecusilerinden, Hz. Osman (r.a) da Berberilerden cizye almıştır (Canan, T.Y: 97).

ve neşretmesine müsâade edilmez. Hadisin “Müslüman kimse cizye ödemez” hükmü ile şöyle bir irtibat kurulmuştur: Zimmî, cizye ödemek şartıyla ikametine müsaade edilen kimsedir. Şu halde zimmînin üzerinde cizye mükellefiyeti vardır, müslim üzerinde cizye yoktur. Bu durum iki kıbleden birini yükseltirken diğeri alçaltır, dolayısıyla hiçbir surette bunlar eşit durumda olmazlar” (Canan, T.Y:101).

Cizye kadınlardan, çocuklardan, ihtiyarlardan, körlerden, yatalak olan hastalardan ve keşişlerden alınmazdı. Cizye bidayette ikiye ayrılmıştır. Birine “maktu” diğeri “alerrûs” denilmiştir. Maktu olan kısmı, bir yerin fethinden sonra iki taraf uzlaşarak kestirilmiş olanıdır. II. Mahmut zamanına kadar uygulamada cizye ile birlikte türlü adlar altında paralar alınmış, II. Mahmut bunları yasaklamıştır. Mübaşiriye, tahsildariye, kefilleme, kolcu hakkı, küşadiye ve ikramiye gibi cizyeler, asla tımar ve zeamet sahiplerine terkedilmemiş ve kâmilien Hazine namına alınmıştır. Her kazanın cizye evrakı hazine tarafından tanzim ve bohçalara vazedilerek mühürlendikten sonra cizyedar denilen memurlar ile mahallerine yollanır, muharrem ayı gelince mahkemede mühürü kırılarak tevzi kılınır (dağıtım yapılır) ve başka aylarda cizye alınmazdı (Karamursal, 1989: 171-172).

İslam devletinin egemenliğini kabul eden gayrimüslimler, zimmî statüsü ile bazı haklar kazanır, onların canını malını himaye ve dinlerini icrada serbestlik, devlet için dini bir borçtur (İnalçık, 2012: 13). Gayrimüslimlerin sahip oldukları en önemli haklar; inanç, ibadet ve eğitim hürriyetleri ile ilgilidir. Zimmiler kendi inançlarının gereğini yerine getirmek ve eğitim yapmak hakkına sahip kılınmışlardır. İhtiyaca göre yeni mabed yapmalarına izin verilmiş ve mevcut mabedleri her türlü tecavüzdten korunmuştur. Eskiye ve tahrip olan kilise ve havraların eski şekillerinin değiştirilmemesi şartıyla tamir edilmelerine imkân tanınmıştır (Karataş, 2006:272).

Başlangıçtan beri gayrimüslim tebaasına İslam hukuku çerçevesinde haklar veren Osmanlıların, devleti adil ve hoşgörülü bir şekilde yönetmeleri, özü itibariyle Allah’ın Kur’an’daki emirlerine dayanmaktadır (Arpacı, 2006). Kur’an-ı Kerim’de “dinde zorlama yoktur...” (Bakara Suresi, 253) şeklinde emredildiği gibi gayrimüslimler, Müslümanlığı kabul etmeye zorlanmamışlardır. Aynen Müslümanlar gibi can, mal ve mesken dokunulmazlığı hakkına sahip oldukları gibi sosyal güvenliğe de sahip olmuşlardır (Eryılmaz, 1990: 20).

Fakat zaman zaman bazı Müslümanlar tarafından yapılan zorlamalar, gayrimüslim yetkililer tarafından ilgili makamlara iletilerek gerekli önlemlerin alınması sağlanmıştır. Örneğin 1843 yılında Bursa ve civarından sorumlu olan Rum Metropolit Divanı Hümayun'a müracaat ederek kendi ellerindeki beratlarla kendilerine bu konuda garanti verilmiş olmasına rağmen, Bursa'da bir kısım reayanın zorla İslamlaştırıldığını iddia etmiştir. Buna karşılık Bursa Kadısı'na gönderilen bir fermanla ilgili kişiler uyarılmıştır. Ayrıca fermanın devamında kendi rızalarıyla Müslüman olanların eski dinlerine dönmeleri hususunda metropolit veya başkaları tarafından baskı görmemeleri ve rahatsız edilmemeleri emredilmiştir (Karataş, 2006: 277-278).

Gayrimüslimlerin ayrıca, mülk edinme ve seyahat etme gibi hakları engellenmemiştir. Müslümanların zimmilere zulmetme hakları yoktur. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.) bir hadisinde, bir zimmiye zulmeden, gücünün üstünde yük yükleyen ve isteği dışında ondan zorla bir şey alan kişiye kıyamet gününde bizzat kendisinin düşman olacağını belirtmiştir (Karataş, 2006:269). Dar'ul İslam içindeki gayrimüslimlere zulmedilmesi engellendiği gibi onların düşmanlara karşı korunması bir vecibe olarak belirtilmiştir. Devlet bu konuda Müslümanlarla zimmiler arasında ayırım gözetemez (Eryılmaz, 1990: 21).

Zimmiler, zekat ve mecburi askerlikten muaf olmalarının yanında aile ve miras hukuku gibi özel hukuka ilişkin davaları kendi mahkemeleri tarafından hususi kanunlarına göre yürütürlerdi. Böylelikle adli alanda kısmi bir özerkliğe de sahip olmuşlardır (Eryılmaz, 1990: 19). Zimmilerin kılık kıyafet açısından bir sınırlamaya tabi tutulup tutulmayacakları konusunda İslam hukukçuları arasında bir görüş birliği yoktur. Gayrimüslimlerin kıyafetlerinin Müslümanlardan farklı olmasını savunan görüşün gerekçesi, gayrimüslimler ile Müslümanların birbirinden ayırt edilebilmesidir; yoksa belli kıyafetleri giymeye mecbur etmek söz konusu değildir. Bu durum şöyle de yorumlanmaktadır (Muhammed Hamidullah, 1979: 191'den akt; Eryılmaz, 1990: 22-23):

“Hükümet işlerine katılmayan sınıfların mensupları arasında aşağılık duygusundan rahatsız olmak istidadı mevcuttur. Bunlar, kendilerine hükmeden insanlar gibi giyinmek isterler. Bu hal onların cemaat kültürünü öldürür. İslâm Devletinin, gayrimüslim tebaayı kendi himayesine alırken, onlara, Müslümanları elbise hususunda veya benzer sosyal tezahürlerde taklit etmemeyi emretmesi, kendilerinin menfaatinedir”.

Ayrı mahallelerde oturma ve ayrı kıyafetleri giyme gibi zorunluluklar konusu gayrimüslim gruplar tarafından da benimsenmiştir. Gayrimüslim halk için de Müslümanlarla karışmama, dinini ve ananesini bu yolla devam ettirme gibi bir keyfiyet söz konusuydu. Çünkü Osmanlı'daki millet biçimindeki teşkilatlanma ve bireylerin bu kesime aidiyeti modern dünyadaki azınlık statüsü ve psikolojisinden oldukça farklıdır (Ortaylı, 2010: 27). Kısacası bu tür zorunluluklar negatif bir durum gibi gözükse de aslında gayrimüslimler için bir ayrıcalık niteliğindedir.

Tüm bu haklara karşılık olarak zimmiler sadece fazladan cizye vergisi öderlerdi. Fakat bazı durumlarda bu verginin de alınmadığı olmuştur. Cizyenin yanında bir de haraç adı altında bir arazi vergisi ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Fakat bu haraç vergisi fazladan bir vergi değildir. Bir gayrimüslimin elinde bulunan topraklar bir Müslüman tarafından satın alınması durumunda haraç vergisi devam etmektedir. Diğer bir ifadeyle haraç vergisi araziye bağlı bir vergidir. Nitekim bir zimmiden tarım arazisinin satın alınması bizzat Hz. Muhammed (s.a.v) tarafından hoş görülmemiştir.

Bu konuya ilişkin olarak aktarılan hadisler durumu açıklamaktadır. Hz. Muâz (r.a) şöyle demiştir: “Kim kendi boynuna cizye akdi yaparsa, Resûlullah (a.s)’ın gittiği yoldan (sünnetten) berî olmuş olur”. Bu sözün açıklaması ise; “kim harâc vergisine tâbi bir araziye kâfirden satın alırsa, bu kimseye arazinin haracını vermek vâcib olur. Hârac ise cizye sınıfına giren bir vergidir. Netice olarak bu satınalma sebebiyle, kişi kendi eliyle zimmilerin ödediği çeşitten bir vergi (hârac) ödemeye kendisini mahkûm etmiş olmaktadır”. Bu hadiste zimmilerin ziraatten uzaklaşmalarını kolaylaştırmamak gereği de gözükmektedir. Ayrıca Ebu'd Derdâ (r.a)'den rivayet edilen şu hadis de benzer anlamı taşımaktadır: “Resûlullah (a.s) efendimiz buyurdular ki: “Kim bir araziye haracı ile birlikte satın alırsa hicretinden rücu etmiş demektir. Kim de bir kâfirin boynundan zilleti kaldırıp onu kendi boynuna koyarsa İslam'a sırtını dönmüş olur”. Diğer taraftan Hanefiler, Müslümanın kâfirden aldığı hâraciye arazinin haraç vergisini ödemesi gerektiğine hükmetmekle birlikte, tarladan kaldırılan hububat için ayrıca öşür vermeyeceğine hükmetmişlerdir. Hanefilere göre bir tarlaya hem haraç hem öşür düşmez (Canan, T.Y:102-103). Açık bir şekilde görüldüğü gibi Peygamber Efendimiz hâraciye arazisini satın almamayı tavsiye etmiştir. Gayrimüslimlerin arazilerini satın alarak onların ticaret, zanaat, sanayi gibi daha kârlı, daha verimli sahalara kaymalarına

zemin hazırlanmaması istendiği, bu sebeple böylesi bir davranışın, hadisin devamında “zilleti kâfirin boynundan kaldırıp, kendi boynuna geçirmek” olarak tavsif edildiği söylenebilir (Canan, T.Y:104).

Özünde hukuki bir kategori olan İslam’ın zimmi kavramı, Osmanlı Devleti’nde kapsamlı bir sosyal, dini ve kültürel düzen prensibine dönüşmüştür. Her önemli dini grup, en önde gelen dini liderinin yönetimi altında bir birim oluşturmaktadır. Örneğin, batılı veya Ortodoks Hıristiyanlar sinodun (kilise meclisi) yardımıyla toplumunun dini, kültürel ve hukuki işlerini özerk olarak düzenleyen Patrik’in yönetimi altındadır. Doğu Hıristiyanları Ermenilerce temsil olunur ve Musevilerin Hahambaşı altında kendi kurumları vardır (Karpas, 2002:13).

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimler din ve mezhep alanında olduğu gibi eğitim konusunda da serbest hareket imkânına sahip olmuşlardır. Devlet önceleri eğitim konusunu din ve mezhep imtiyazlarının bir parçası olarak kabul etmiştir. Gayrimüslim cemaatler mabetlerini idare ettikleri gibi okullarını da kendi cemaat teşkilatları vasıtasıyla kurup işletmişlerdir. Her cemaatin, kilise, havra ve benzeri mabedlerinin yanında, bunlara bağlı birer de okulu bulunmaktaydı. Eğitimin ilk kademesinde yer alan mektepler mahalli cemaatler; orta dereceli mekteplerle öğretmen yetiştiren okullar ise millet teşkilatları tarafından idare olunmaktaydı. Gayrimüslimler bu okullarda kendi dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenleyebilmekteydiler. Öyle ki, bu okullar devlet tarafından önceleri hiç denetlenmemiş ya da denetlenmeye lüzum görülmemiştir. Fakat bu okullar zamanla gayrimüslimlerin kendi tarih ve kültürlerinin öğretildiği, bağımsızlık fikirlerinin aşılandığı ve hatta milli istiklalleri uğruna yabancı devletlerin siyasetlerine alet edildiği eğitim kurumları olmuşlardır (Eryılmaz, 1990: 166-167).

Resmi olarak, yönetimin gözünde nüfus yalnızca Müslümanlar ve gayrimüslimler şeklinde ikiye ayrıldığından, yönetimle bağlantılı olmak ve siyasi bir konum elde etmek ayrıcalığı başlangıçta dışlayıcı bir biçimde Müslümanlara verilmiştir. Onyedinci yüzyılda, Rumlar’ın Babiâli’ye tercüman olarak atanması ve 1711-1712’den 1821’e kadar da Eflak ve Boğdan’a yönetici olarak gönderilmeleri ile istisnalar görülmüştür. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ise devlet görevi almaya dair dini kısıtlamalar teorik olarak kaldırılmıştır. Tımarların da ilk başlarda Hıristiyanlara verildiği olmuştur.

Zaman içinde pek çok Hıristiyan tımarlı din değiştirmiş ve yönetici elit içinde erimiştir. Hıristiyanlar köprü koruyucusu, köy temsilcisi veya vergi toplayıcısı olarak görevlendirilmiş ve böyle durumlarda cizye ödememişlerdir. Vergi ödememek devletle belli bir düzeyde ilişkiyi gösterdiği için bu, onların yüksek toplumsal statülerinin açıkça tanınması anlamına da gelmektedir (Karpas, 2002: 14-15).

Kanunların uygulanması bakımından Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir fark gözetilmemiştir. Mahkeme kayıtlarına göre Müslümanlarla zimmiler arasında dava konusu olan meselelerin birçoğunda zimmiler haklı bulunarak mağduriyetlerinin giderilmesi yönünde kararlar verilmiştir (Karataş, 2006: 274).

Kıbrıs'ın fethinden sonra 1572 tarihinde II. Selim tarafından Kıbrıs Beylerbeyi, kadısı ve defterdarına gönderilen fermanda ada halkına ne şekilde muamele edilmesi gerektiği özetle şöyle belirtilmiştir (12 Numaralı Mühimme Defteri, 1996'den akt.; Karataş, 2006: 274-275):

“Kıbrıs adası fethedilen bir yerdir. Halk savaş yüzünden zor duruma düşmüş olabilir. Kıbrıs halkı bana Yaratıcının emanetidir. Onlara adalet ve şefkatle muamele ediniz. Kimseye zulmetmeyiniz. Mahkemelerde, vergi alınmasında ve idareyle ilişkili tüm işlerinde onlara yardımcı olursanız Kıbrıs kısa zamanda kalkınır ve refah seviyesi yükselir. Onlardan her biri emniyet içinde yaşasınlar. Bu emirlerimin yerine getirilmesi konusunda hiç kimse ihmalkârlık yapmasın. Eğer emirlerim yerine getirilmeyerek Kıbrıs reayasına zulmedildiğini, gereğinden fazla vergi alındığını duyarsam hiçbir mazereti kabul etmeyeceğimi bilesiniz.”

Gayrimüslimlerin sahip olduğu haklar ve İslam devleti içerisindeki emniyetli konumları göz önünde bulundurulduğunda özerk birer topluluk olarak devlet ve toplum düzeni içerisinde yer almakta oldukları görülmektedir. Ayrıca askerlik gibi önemli bir kamusal mükellefiyetten de muaf tutulmaktadırlar. Eğitim, ibadet ve aile hukuku gibi alanlarda özerk bir statüye sahip kılındıkları için, kendi kimliklerini koruyabilmişlerdir. Dolayısıyla içinde yaşadıkları toplumda eritilme veya asimilasyona tabi tutulma gibi gayriinsani bir durumla karşılaşmaları söz konusu olmamıştır (Eryılmaz, 1990: 23). Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin askerlik mükellefiyetinden muafıkları 1856 Islahat Fermanı ile son bulmuş; fakat askerlik ödevini yapmak istemeyen İslam ve Hıristiyan tebaa için “bedel-i nakdî” formülü kabul edilerek bu konuda eşitlik sağlanmıştır.

Yine bu duruma örnek teşkil edecek başka bir uygulama ise, İstanbul'da Fener Rum Patrikliği'nin eski Bizans'tan kalma anane ve hurafeleri devam ettirebilmesidir. Mesela patrikhanenin kapısının üzerinde bir Bizans kartalı bulunmaktaydı ve her sene yaldızlanarak parlatılmaktaydı. Patrik, İstanbul imparatorlarının tacını giyer ve harmanisini taşırdı. Patrikhane, Bizans İmparatorluğu'nu Rum kiliselerinin içinde yaşatır gibiydi. Yine aynı şekilde Rum Patrik, Metropolit, Papaz ve Diyakosları kiliselerindeki dua vaizleriyle, mektep ve medreselerindeki ders ve talimlerle eski Bizanslılık ruhunu öldürtmemeye çalışmışlardır (Akçura, 1985: 18).

İslam topraklarında yaşayan zimmiler için tanınan bu haklar ve Hristiyan devletlerin kendi ülkelerindeki Müslümanlara karşı tutumu hakkında onsekizinci yüzyılda Fransız Voltaire şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

Hiçbir Hristiyan devleti, kendi topraklarında Türklerin bir camisi bulunmasına müsaade etmez. Oysa, Türkler bütün Rumların kiliseleri olmasını hoşgörürler (Voltaire, 1975: 81).

Dinlerine pek sıkı bağlı olan Türkler, Hristiyanlardan tiksiniyorlar; onlara kâfir gözüyle bakarlar. Böyle iken yine de onları bütün ülkeleri içinde, hatta devlet merkezinde hoşgörür ve korurlar. İstanbul'daki Hristiyan mahallesinin sokaklarında, paskalya yortusunda, ağır yürüyüşle yapılan âyinlere müsaade edildiği gibi, bu törenlerin başında dört yeniçerinin muhafızlık ettiği de görülür (Voltaire, 1975: 93-94).

İmparatorluğun eski gücünü kaybettiği ve bu güce tekrar kavuşmak için çabaladığı ondokuzuncu yüzyılda ise yine bir Fransız yazar Eugène Morel, o dönemde Avrupa'nın Türklere karşı tutumunu yansıtan şu ifadeleri kullanmaktadır:

Bir süreden beri Türklere karşı genel bir kudurganlığa ve kör bir gareze tanık olmaktayız. Onların bugünkü zayıflıkları, eski zamanlardaki büyüklüklerini ve üstün niteliklerini unutturmamalıdır. Bu nitelikler arasında bir tanesi vardır ki bilmezlikten gelinmesi ve günümüzde yapıldığı gibi karalanması güçtür: Bu nitelik Türklerin fetihlerine egemen olan yumuşaklık ve onların başka dinlere karşı gösterdikleri hoşgörüdür (Morel, 1984: 10).

Kısacası Osmanlı millet sistemi tarihin sui generis bir olayıdır. Bu bir idari teşkilatlanma özgünlüğü kadar, Osmanlı cemiyetinin bu özgün sosyo-kültürel ortamında gelişen bir teşkilatlanmadır. Ne kolonyalist imparatorluklardaki azınlık milletlerin durumuyla; ne de federatif yapılarla benzeştirilebilir. Osmanlı mirasını devralan Ortaşark ülkelerindeki ve Balkanlardaki farklı din ve dilden zümrelerin durumu da bununla bağlantılı değildir. Balkanlarda azınlık sorunu, çözülemeyen bir hukuksuzluk

yumağıdır. Ortadoğu ülkelerinde ise farklı dinde olup, aynı dili konuşan dengeler, politik gelişmelerle altüst olmaktadır. Mısır'da Kobtlarla Müslümanlar ve Suriye ve Lübnan'daki gerilim ve çatışmalar buna örnektir (Ortaylı, 1999b: 84).

2.2.Tanzimat Öncesi Osmanlı Kamu Yönetimi Anlayışı ve Durumu

Yazıldıkları dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı hakkında bilgiler içermesi, devrinin yönetim anlayışını ve değerlerini yansıtmaları bakımından siyasetnameler önemli tarihi kaynaklardır. Başta hükümdar olmak üzere toplumsal sınıf ve zümrelerin görevlerini, sorumluluklarını ve sınırlılıklarını ifade eden önemli referanslardır. Türk-İslam yönetim tarihi açısından ayrı bir önem arz eden bu eserler “nasihat”, “nasihatname”, “siyasetname” ve “layiha” olarak adlandırılmakla birlikte aralarında büyük farklılıklar yoktur.

Türk-İslam tarihinde bu eserlerin başlangıcını Kül Tigin'in 732 tarihinde diktirdiği yazıt ile başlatmak mümkündür. Daha sonra bu gelenek kesintisiz olarak sürmüştür. Yusuf Hâs Hâcib'in 1070 yılında Karahanlı Devleti hükümdarı Tabgaç Buğra Karahan'a ithaf ettiği “Kutadgu Bilig”, 1390'da Ahmedî'nin Germiyan Beyi için yazdığı “İskendernâme”, Keykâvus'un 1082'de oğluna yazdığı “Kabusnâme”, Nizamülmülk'ün 1092'de Selçuklu Sultanı Alparslan'ın oğlu ve veliahdı Melik Şah için yazdığı “Siyasetnâme” bu tür eserlerin bilinen örnekleridir.

Osmanlı Devleti'nde ise bu örneklerle özellikle onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda layiha (rapor) şeklinde rastlanmaktadır. Vezir Lütfî Paşa'nın Âsâfnâme'si (1541-1563), Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nushatu's-Selâtin'i (1581), Hasan Kâfi el-Akhisârî'nin Usûlu'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem (1596), Anonim olan Hırzu'l-Mulûk (1580), Anonim olan Kitâb-ı Müstetâb, Veysî Efendi'nin Sultan I. Ahmed'e yazdığı Hâbnâme (1608), Koçi Bey tarafından IV. Murad'a sunulan Koçi Bey Risalesi (1631), Veliyyüddîn Telhîsleri, Kânûnnâme-i Sultân-ı Azîz Efendi, Anonim Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfii'l-Mü'minîn, Kâtip Çelebi'nin 1652-1653 yılları arasında yazdığı Düstûru'l-Amel li - Islahi'l - Halel, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın Nesâyihü'l-Vüzerâ' ve'l-Ümerâ, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Telhîsu'l- Beyân'ı, Pir Mehmed Dede'nin Tercüme-i Siyâsetnâme'si, İbrahim Müteferrika'nın (ö. 1745) Usûlü'l-Hikem fi

Nizâmî'l-Ümem gibi metinler yazıldıkları yüzyılın toplum ve yönetim anlayışına dair ipuçları içermektedir.

Nasihatname, siyasetname ve layiha tarzı eserlere Batı'da "Hükümdarların Aynaları" adı verildiği ifade edilmektedir (Gündüzöz ve Gündüzöz, 2007: 35). Bunlar içerik olarak bazen bizzat hükümdarın, maiyetine, şehzadesine ya da halkına öğüdü şeklinde yukarıdan aşağıya; bazen de bilge ve bilgün bir kişinin krala, hükümdara, padişaha, halifeye, hakana, kısaca yöneticiye yönelik aşağıdan yukarıya verdiği öğütler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu türün ilk düzenleme öneri ve girişimlerinin ayırıcı özelliği, çözüm yolunu eski düzene geri dönmekte bulmalarıdır. Alternatif çözüm önerileri ya da yeni bir sistem önerisi yer almamaktadır. Bu eserlerde "Batı"ya ilişkin bir bilgi söz konusu değildir ve Batı dünyasının durumundan hiç bahsedilmemektedir. Bu layihaların yazarları meslekler arası geçişlere ve sosyal dengeyi sarsacak uygulamalara karşı çıkmaktadırlar. Bu tür uygulamaları kendi tecrübe ve gözlemleri doğrultusunda şiddetle eleştirerek, sosyal dengeyi bozacak gelişmelere müdahale edilmesini istemektedirler.

Bu eserlerin hepsinde yer alan ortak vurgular ve hükümdara tavsiyeler şu şekilde özetlenebilir: İşlerin daima adaletli görülmesi ve kanunların gözetilmesi, padişahın adil olması ve görevleri için ehline vermesi, müslim-gayrimüslim halkın halleriyle meşgul olunması, din bilginlerinin ve gaza yolunda canını feda eden gazilerin hükümdar tarafından korunması, her sınıfın iyilerine riayet edilmesi ve kötülerine hakaretlerin reva görülmesi, geçmişteki padişahların övülmeye değer ahlâkı ve beğenilen tavırları ile hareket edilmesi, kadim kanunlara aykırı olarak ortaya çıkan ihlallerin önlenmesi, devlet katında herkesin ittifak ve gönül birliği etmesi.

Risalelerde bahsedilen bu konuların dışında, nasihatnameler belli siyasi planları geliştirmek amacıyla tasarlanmış ya da yazarlarının ister bir sınıf isterse bireyler olarak yeniden iktidar ve imtiyaz kazanmasını hedefleyen ideolojik risaleler olarak da okunabilir. Risaleler, kimi durumlarda da belli bir dönemde iktidar sahibi olan bazı insanların bu gücü meşru bir şekilde kullandıklarını, dolayısıyla mevkilerini muhafaza etmeleri gerektiğini göstermek için de yazılmış olabilirler. Onaltıncı yüzyılda *Asafname*'yi yazan eski veziriazam Lütü Paşa bu tarzın bir örneği olarak görülmektedir. Nitekim Lütü Paşa bizzat kendisini görevinden ayrılmaya zorlayan kişileri suçlamaktadır (Abou-El-Haj, 2000: 59).

Bu çalışmaların başka bir özelliği ise, bütün nasihatname yazarlarının yönetici sınıf mensubu olmalarıdır. Dolayısıyla, yöneticiler üzerinde özellikle dururlar, çünkü nasihatname yazarlarının gözünde onlar toplumdaki en önemli unsurdurlar. Yazarlar reyanıkinden çok daha fazla bir biçimde yönetici sınıfın görev ve yükümlülükleriyle davranış kurallarının tanımlanmasına yer ayırmışlardır (Abou-El-Haj, 2000: 67).

Çalışmanın bu kısmında Osmanlı'da onaltıve onyedinci yüzyıllardan itibaren dönemin siyasal, yönetsel, toplumsal, ekonomik, hukuki sorunlarına değinilen risaleler ele alınmaya çalışılacaktır. Çünkü risaleler, aynı zamanda dönemin yönetim anlayışına ilişkin bilgilerin de yer aldığı önemli tarihi metinlerdir. Risalelerde yönetim bilimi ya da kamu yönetimi biliminin sistematik bir incelemesini bulmak elbette mümkün değil. Fakat dönemlerinin kamu yönetimi anlayışına ışık tutmak ve yönetimin içinde bulunduğu duruma ilişkin ipuçları elde etmek mümkün görünmektedir.

2.2.1. Vezir Lütfi Paşa ve Âsâfnâmesi

Arnavut kökenli, devşirme bir devlet adamı olan Lütfi Paşa'nın 1488-1563 tarihleri arasında yaşadığı belirtilmektedir. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında hizmet etmiş ve Kanuni'nin kız kardeşi ile evlenmiştir. 1539'da Vezir-i Azamlık görevine atanmış, fakat 1542'de bu görevden alınmış ve Dimetoka'ya yerleşmiştir (Gökbilgin, T.Y.: 96-101). Kendisi yalnız bir yazar ve devlet adamı değil, aynı zamanda bir komutandır. Ancak en ağır basan yönü şüphesiz devlet adamlığıdır. Vezir Lütfi Paşa'nın, Yavuz Sultan Selim'e ve onun dönemine karşı aşırı bir sevgi duyduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.

Emekliliği dönemi boyunca on dördü Arapça olmak üzere, yirmi kadar eser yazmıştır⁵. Bu eserlerden en önemlisi Âsâfnâme'dir. Bu eserle birlikte Osmanlı siyasetnâmeleri klasik siyasetnâme geleneğinden koparak "ıslahatnâme" ve "layiha" olarak adlandırılan muhteva olarak farklı bir şekle dönüşmeye başlamışlardır (Altay, 2011: 1796).

Vezir Lütfi Paşa Âsâfnâme isimli eserini yazma sebebi olarak şunları söylemektedir:

(...) Sultan Süleyman Han bu fakire veziriazamlık verdiği zaman, bazı töre ve yasaları, Divan-ı Hümayun'un kanunlarını evvelce gördüklerine aykırı olarak

⁵ Türkçe olan eserler, Kitâb-ı Tenbîhü'l-Gâfilîn ve Te'kîdü'l-Gâfilîn; Kitâb-ı Hayât-ı Ebed-î; Risâle-i Suâl ve Cevâb; Risâle-i Niyet; Tevârih-i Âl-i Osmân; Umûr-ı Mühimmât; Âsâfnâme (Uğur, 1982: 6).

perişan halde bulduğumdan, veziriazamlık hizmetine gelen kardeşlerime hediye olsun diye, veziriazamlık adabını ve veziriazamlığa gerekli olan önemli şeyleri toplayıp bu kitapçığı yazıp ona Asafnâme adını verdim. Ta ki veziriazamlığa getirilen kardeşlerim okudukça bu fakire dua ederler (Lütfi Paşa, 1982: 11).

Vezir olan kişinin kendi hiyerarşisi altında bulunan makamları iyi tanınması gerektiğini belirttikten sonra hiyerarşik yapı hakkında bilgi vermektedir (Lütfi Paşa, 1982: 18).

Lütfi Paşa, kendisinden daha önceki siyasetname yazarlarında olduğu gibi sınıfsal ayrımın korunmasını istemektedir. Bunu şu cümlelerle ifade etmektedir:

Veziriazam, atasından ve dedesinden sipahi olmayan, halktan birini, sipahi yapmamaya çalışmalıdır. Bu kapı bir açılırsa, herkes raiyyet olmaktan çıkıp sipahi olmak ister. Raiyyet kalmayınca da padişahın – devletin gelirlerinde azalma olur (Lütfi Paşa, 1982: 20).

Fakat Paşa bu cümlelerinin sonunda sanki söylediklerinden şüphe duyarcasına, “*Allah en iyi bilendir. Mülk elinde olan Allah yücedir. O her şeye kadirdir*” demektedir.

Diğer taraftan;

Halktan birisi, bir genel hizmette bulunup, bundan dolayı timara layık olarak sipahi olsa, akrabasını, babasını ve annesini himaye etmemelidir. Veya alim olsa, kendisi vergi veren halk olmaktan kurtulur ama, onun adamları, yine raiyyettir (Lütfi Paşa, 1982: 28).

Yine Lütfi Paşa’ya göre (1982: 28), “*...ve halka çok yüz vermemelidir. Malı çok olursa, kimse ona saldırmamalı, ama giyimde ve kuşamda, atda ve malda sipahi gibi, süslendirmemek gerektir.*”

Eserin hazine tedbirlerini açıklayan üçüncü bölümünde Paşa, siyasetname ve layiha geleneğinde yer alan “adalet” konusuna değinmektedir. “*Evvela, hazine tedbiri önemli işlerdendir. Saltanat hazine ile ayakta durur, hazine de tedbir ile olur, zulüm – işkence ile olmaz*” (Lütfi Paşa, 1982: 25) şeklinde yaptığı uyarı, hazinenin zenginleştirilmesinde halka zulüm derecesine varan vergi miktarlarından kaçınılmasını ifade etmektedir.

2.2.2. Koçi Bey ve Risaleleri

Koçi Bey’in hangi tarihte devşirilerek ne şekilde Enderun’a girdiğine dair esaslı kaynak bulunmamaktadır. Fakat bazı kaynaklarda I. Ahmed zamanında saraya girdiği belirtilmektedir (Imber, 1979: 248). Koçi Bey, saray protokolünü en ince ayrıntılarına

kadar bilen, Enderun'un iç işleyişini çok iyi tanıyan ve aynı zamanda IV. Murat'ın kendisine günde en az dört beş defa danıştığı, Sultan İbrahim'in de bilgisinin yetmediği durumlarda bunların altından kalkabilmek için kendisinden acele cevaplar beklediği bir devlet adamıdır. Bu durum, devlet mekanizmasının çeşitli şube ve müesseselerinde görev yaptığının ve buraların işleyişi, idari usul ve uygulamasına vakıf ve Divan-ı Hümayun kalemlerinin güngörmüş bir emektarı olduğunun bir göstergesidir (Akün, 2002: 144).

Risalelere bakıldığında Koçi Bey'in iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca iyi bir gözlemci olduğu, görüşlerini ve bilgisini çok iyi ifade edebildiği söylenebilir. Bunların yanı sıra IV. Murat gibi tarihin sert mizaçlı bir hükümdarına, Sultan İbrahim gibi her türlü telkine müsait hünkârına, sarayın ve devlet idaresinin düzeninin bozuk olduğunu, hükümdarın nasıl hareket edeceğini, aksi takdirde memleketin felakete doğru gideceğini çekinmeden arz etmesi onun sağlam bir karaktere sahip olduğunu gösteren delillerdendir (Danışman, 1972: V).

Koçi Bey'in hüküm süren ekonomik ve siyasi istikrarsızlığın toplumsal sonuçları konusunda oldukça duyarlı olduğu görülmektedir. Kendisi ve diğer devlet görevlisi ulema, vergi ödeyenlerle yönetici zümre arasındaki keskin ayrımı Osmanlı siyasi sisteminin temel bir prensibi olarak kabul ettiği için, bu farklılaşmada meydana gelecek herhangi bir aşınmayı ciddi bir siyasi bunalımın göstergesi olarak algılamışlardır (Abou-El-Haj, 2000: 52). Ancak Koçi Bey düzenin bozukluklarına dikkat çekse de daha ilk risalede *“Umulur ki saltanat-ı aliyyenin işleri fevkalade düzen bulup, ikbal ve devlet gül bahçesi evvelce olduğu gibi ter ü taze ola...ve ne istenirse, yüce Allah'ın fazlı ile meydana gele...”* (Koçi Bey, 1972: 4) sözleri ile yine de umutlu olduğunu belirtmektedir.

Koçi Bey devleti içten içe çürüten bir vakıa olarak devlet görevlerine liyakatsiz kimselerin alınmasına risalenin birçok yerinde değinerek bu gibi kimselerin makamlarının haklarını veremediğini ve halka karşı zulme sebep olduklarını belirtmektedir. Nitekim öncelikle orduya ve ilmiye sınıfına olmak üzere devlet makamlarında göreve alınma usul ve şartlarının yozlaştığını şu cümlelerle ifade etmektedir (1972: 25-26):

(...) (eskiden) Bilginler arasında yürürlükte olan kanun ve usul budur ki, bilginlerin en bilgisi, en faziletlisi, en dindarı, din emirlerine en fazla uyanı, en yaşlı şeyhülislam ve müfti-i enam olurdu. (...) Bir kere fetva makamına geçtikten sonra artık azlolunmazdı. (...) Şeyhülislamlar çekinmeden hakikati söyleyen kimseler olup, âlemin sığınağı padişah hazretlerine her vakit güzel nasihatlerden geri kalmazlardı. Bugün ilim yolu dahi fevkalade bozulmuştur. Aralarında yürürlükte olan eski kanun işlemez olmuştur.

Koçi Bey'in ifadeleri modern anlatımla; kamu hizmeti liyakat üzerine kuruludur. Atamalar da kamu hizmetinin standartlarına göre yapılır ve tecrübeye dayanır. Gereksiz azil hoş görülmez. Çoğu atamalar uzun süreli ya da yaşam boyu kaydıyla yapılmalıdır, çünkü toplumun çoğu katmanında görev yapan memurların etkin hizmeti, görevin babadan oğula geçişini de ima edecek uzun süreli bir atamayla sağlanır. Burada dile getirilen erken modern liyakat sistemi kapalı bir modeldir ve toplumun yalnızca belli bir kesimi için söz konusudur. Teoride bu sistem toplumsal hareketliliğe, ancak en asgari derecede izin vermektedir (Abou-El-Haj, 2000: 63).

Osmanlı devlet idaresinin temel kurumlarından biri de “kul sistemi”dir. Sarayda ve devlet işlerinde kullanılmak üzere kölelerden⁶ seçilen gençlerin yetiştirilmesi Osmanlılara Ortadoğu İslam devletlerinden gelen eski bir gelenektir. Nitekim bu yetiştirilen gençlerin başta askeri hizmetlerde kullanılırken zamanla devletin diğer kademelerinde de hizmete alındıkları ve disiplinli bir eğitimden geçirilerek Padişaha mutlak bağlılık ve itaat duygularının aşılandığı bildirilmektedir (İnalçık, 2003: 91). Koçi Bey zamanla bu sistemin bozulduğunu ve artık büyük vezirlerin, Beylerbeyilerin ve diğer üst düzey yöneticilerinin reaya kısmından ve çarşı halkından rasgele maaşlı kimseleri kullandıklarından bahsetmektedir. Bu kimselerin de yeterli eğitim ve itaat duygusunu kazanmadıklarından dolayı liyakatsiz olduklarından yakınmaktadır (Koçi Bey, 1972: 7). Risalesinin başka bir bölümünde de bu durumun başlangıcının nasıl olduğunu şu şekilde aktarmaktadır (1972: 39):

Bölük halkı*992 (M. 1584) tarihine gelinceye kadar temiz, mazbut, itaatli, emre boyun eğen, az ve öz bir taife idi. Adı geçen tarihte Özdemiroğlu Osman Paşa, yararlığı görülen bazı kimselere başlangıçta dokuz akçe ile bölük verüp, bu yol ile

⁶ Osmanlı örfi hukukunda kölelerle ilgili oldukça etraflı hükümler şeriatı tamamlamaktadır. Osmanlılarda köle (gulâm), şeriatın köleye sağladığı elverişli şartları daha da genişletmiştir. Devlet hizmetindekilere olsun, özel kişilere ait gulâmlar olsun toplumda aşağılık bir unsur olarak görülmediği, hatta bazı hallerde kul sıfatının bir nüfuz ve itibar vesilesi olduğu belirtilmektedir (İnalçık, 2003: 83-85).

* Kapıkulu askeri

yabancınnın girmesine sebep oldu. Ondan sonra gelenler iyi ve kötü demeyip, içeriye alır oldular.

Nitekim daha sonra onsekizinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda gözlemlerde bulunmuş olan Voltaire bu konuda şunları aktarmaktadır (1975: 162):

Aşağı tabakadan yetişmiş olmak Türklerce utanılacak bir durum sayılmaz. Onlarda kişizadelik yoktur. Aşamalar ancak görevlere bağlıdır. Makamlar ehliyete göre verilseydi bundan mükemmel bir usul olamazdı; ne yazık ki, vezirler, genel olarak, haremağalarının ya da gözdelelerin kayırmalarıdır.

Osmanlı Devlet yapısının genel olarak merkezi olduğu ve bütün yetkilerin padişahta toplandığı, devletin genişlemesiyle adem-i merkezi yapıya zorunlu olarak geçildiği düşünülmektedir. Fakat Koçi Bey risalelerinde, devletin ilk yıllarından itibaren astlara yetki devredildiğini, padişahın tek başına karar vermediğini ve bozulmanın da bu yöntemin terk edilmesiyle birlikte başladığını (Dinçer, 1992: 48) örneklerle anlatmaktadır. Yetki genişliğinin terk edilmeye başlanmasıyla doğal olarak merkezi yönetimin iş yükünün arttığını ve zamanın yerinden yönetim sorunlarından biri olan tımar ve zeamet davalarının vezir-i azamın hayli vaktini aldığını Koçi Bey şu şekilde anlatmaktadır (1972: 33):

(...) Bundan başka zeamet ve tımar İstanbul'dan verildiği için İslam ülkesinde olan zeamet ve tımarların ancak onda biri kavgasız olup, geride kalanı tamamen kavgalıdır. Vezir-i azam kulunuza, hala tımar ve zeamet davası dinlemekten başka iş ile uğraşmaya zaman kalmaz.

Nitekim Koçi Bey, bu işin İstanbul'da vezirlerin (üst düzey yöneticiler) değil, beylerbeyinin (yerel yönetici) yapmasının daha doğru olacağını vurgulamaktadır (Koçi Bey, 1972: 64). Ayrıca Koçi Bey zeamet ve tımarın İstanbul'dan verilmesinin diğer bir sakıncasına da dikkat çekmektedir ve bunu şu şekilde ifade etmektedir (1972: 35):

Şimdi açılan zeamet ve tımarları İstanbul'dan vezir-i azam vermektedir. Çünkü beylerbeyiler, ehliyetsiz kimselere verdikleri vakit, ehliyetli olanlar, divan-ı humayuna gelip, şikâyet ederlerdi. Fakat vezir-i azam olanlar, ehliyetsizlere verince hak sahibi olanlar kime varıp, şikâyet eylesinler?

Kısacası Koçi Bey eskiden Beylerbeyilerin bir tımarı ehliyetsiz bir kimseye vermeleri halinde hak sahiplerinin bu Beylerbeyini İstanbul'a yani merkezi yönetime şikâyet ettiklerini, ardından gereğinin yapıldığını ileri sürmektedir (Koçi Bey, 1972:13).

Bunun yanında Koçi Bey, eskiden Tımar sahiplerinin sorumlu oldukları topraklardan başka bir yerde bulunmalarının yasak olduğunu ve tımarlı sipahilerin barış zamanlarında sorumlulukları altındaki bölgelerde herhangi bir huzursuzluk durumunda derhal müdahale ettiklerini, bu sayede asayişin berkemal olduğunu bildirmektedir (Koçi Bey, 1972:13). Eskiden yetki genişliği uygulamalarının bu denli fonksiyonel olmasına rağmen merkezi otoritenin hiç de yabana atılır bir etkisinin olmadığını, merkezi otoritenin her halükarda güçlü olduğunu fakat bunun da zamanla aşındığını Koçi Bey şu şekilde aktarmaktadır (1972: 34-35):

Evvelce bir memlekette padişah tarafından bir mübarek emir gelse, o memleketin köylerine ve kasabalarına velvele, küçük ve büyüğüne korku ve dehşet düşüp, padişah fermanı gelmiş diye herkes kulak tutardı. Şimdi her iş için birçok emirler ve beratlar verilüp, birbirinden aykırı, yılda bin berat ve karar mektubu yazılır.

Koçi Bey'in bu tespitleri üzerinde, IV. Murat tımar sistemini ıslah etmek istemiş; iki kez yoklama yaptırarak defterleri gözden geçirtmiş ve haksız olarak dirlik alanların beratlarını ellerinden almıştır. IV. Murat'ın başlattığı bu ıslahat hareketini I. İbrahim'in sadrazamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa devam ettirmek istemiş ancak idam edilmesi sebebiyle başarılı olamamıştır (Cin, T.Y.: 64). Tımarların bozulmuş olması devleti, ordusunu ulufeli askerlerden kurmaya zorlamıştır. Koçi Bey bu durumu anlatmış ve rakamlarla ulufeli taifelerin sayısını vermiştir. Sonunda da *“Bu kadar çok kula mevacip mi (maaş) yetişir? Bu kadar mevacibe hazine mi dayanır?”*(Koçi Bey, 1972: 37-38) demektedir.

Koçi Bey, kamu hizmeti veren insanların esas olarak etik ve uhrevi kaygılarla hareket ettiklerini varsaymaktadır. Devlet adamları ile memurların yükselmesini sağlayan ve onlara kamusal sorumluluklarını yerine getirmelerinde kılavuzluk eden işte bu deruni niteliklerdir. Koçi Bey'in modeli yakından incelendiğinde, söz konusu etik ve uhrevi kaygıların hemen arkasında Osmanlı siyasi sınıfının yerleşik mensuplarının kendi menfaatlerinin yattığı anlaşılmaktadır. Bu, uzun süreli görevlendirme ve uygulamada neredeyse bütün sınıflar için geçerli olan, görevin bizzat kendisi değilse bile, atamalara eşlik eden maddi gelirin ve emlâkin babadan oğula geçmesidir. Bu sınıflara mensup biri ancak mevcut kuralları açıkça ihlal etmesi durumunda görevden alınabilir. “Haklı bir gerekçeyle” görevden alma, konumun kaybedilmesi anlamına geliyorsa da Koçi Bey bu durumda dahi azledilen kişinin oğullarının o mevki ve mali desteğin mirasçısı olması

gerektiğini önerir, çünkü sadakat, ancak söz konusu miras haklarının sağladığı yararların sürekliliğiyle devam eder (Abou-El-Haj, 2000: 65).

O'nun gözünden bakıldığında, bu dünya gerçekten de bir erken modern dönem bürokratinin rüyasının gerçekleşmesini ifade etmekteydi: Her şey nizam ve kurallara uygun şekilde olması gereken yerde ve bir kere uygulamaya geçtiğinde önceden kestirilemeyen hiçbir aksaklığa meydan vermeden mükemmel işleyen bir sistem. Bu ödüllendirme ve terfilerin dolaysız etkiler yerine devlet ya da sınıf temelli liyakat ya da deneyime dayalı olarak gerçekleştiği merkeziyetçi bir devlettir. Toplumsal, ekonomik ve mesleki sistem muhafaza edildiği sürece -ve bir alanda yetişmiş kişiler başka bir alana geçmediği müddetçe- her şey yolundadır ve dünya nizamına bir hanel gelmez. Koçi Bey'in tasarladığı devlet ve toplum modeli, ortaçağ ve erken modern dönemde Avrupalı yazarların kendi dönemlerindeki sınıflar sistemi (estate system) ile ilgili inşa ettikleri resim ile ortak özelliklere sahiptir (Abou-El-Haj, 2000: 66).

Koçi Bey Risalesi'nde döneminin devlet ve toplumunu betimlediğinde, "Sultanların ve Vezirlerin Statüleri" başlığı altında, hayati gördüğü iki hususa dikkat çekerek söze başlar: Yetki devri ve toplumsal sınıflar arasındaki sınır ve ayrımların belirsizleşmesi. Devlet işlerinin idaresinden elini eteğini çekmiş oldukları ve yetkilerini devrettikleri için sultanları suçlar. Daha da kötüsü, eş dost ve ahbablarla saray gözdeleri sultanlara ulaşma yollarını tekellerine alarak yönetim işlevlerini ele geçirmişler, böylece veziriazamın otoritesini etkisiz kılmışlardır. Koçi Bey Hicri 982 (1574-75) yılını vezirlerin hareket özgürlüklerini kaybettikleri ve saray gözdelerinin siyasete egemen olmaya başladıkları tarih olarak verir. Bu andan itibaren, vezirler sarayın içindeki kliklerin mensuplarınca atanmaya başlanmışlar, sonunda veziriazamlar bu görevlerinde yalnızca çok kısa sürelerle kalabilmişlerdir (Abou-El-Haj, 2000: 70).

Klâsik İslam halifeliğinde olduğu gibi Osmanlılarda da, hükümetin örgütlenmesinin, belli başlı organlarının ve işlevlerinin; egemenlik ve icranın meşruluğu üzerinde Ortadoğu'da hâkim devlet felsefesince belirlendiği ifade edilmektedir. Buna göre, egemenlik ve icrayı meşru kılan temel prensibin "adalet" olduğu vurgulanmaktadır (İnalçık, 2003: 94).

Nitekim Koçi Bey bu vurguyu sürekli yineleyerek, yönetimin adaletten ayrılmasının felaket getireceğini bildirmektedir ve “*Osmanlı saltanatının şevket ve kudreti asker ile, askerin ayakta durması hazine iledir. Hazinenin geliri reaya iledir. Reayanın ayakta durması adalet iledir*” (Koçi Bey, 1972: 50) sözleri ile Ortadoğu İslam Devletleri’nin üzerine kurulduğu temel olan “adalet dairesini” bir kez daha dile getirmektedir.

Koçi Bey aslında bozulmanın zamanın devlet görevlilerindeki adalet duygusunun ve devlete mutlak bağımlılığın körelmesinde yattığını ima etmektedir. Nitekim eskiden yöneticilerin sadece geçimlerini sağlamak için değil, aynı zamanda Allah rızası ve insanlara faydalı işler gerçekleştirmek için uğraşta bulduklarından bahsetmektedir (1972: 58):

Geçmiş zamanda gazi beyler ve beylerbeyiler, Allah rızası için gazalar edip, Osmanlı devletinin uğuru ile nice memleketler fethedip, din ve devlete layık nice hizmetlerde bulunmakla, ulu hakanlar dahi hizmetleri karşılığında fethettikleri memleketlerden kendilerine bazı köy ve tarlaları verirlerdi. Onlar da padişahların izniyle bütün Müslümanlara faydalı hayırlar ve güzel işler yapıp, camiler ve imaretler, tekkeler yaparak bu gibi işlere vakfederlerdi.

Koçi Bey’in kendi zamanında artık adaletli düzenin oldukça bozulduğu, adalet dağıtmakla görevli olan Kadı’ların durumlarından anlaşılmaktadır. Nitekim Koçi Bey, Kadı’ların durumunun oldukça vahim olduğunu şu paragrafta özet biçimde anlatmaktadır (Koçi Bey, 1972: 30) :

Kadıların ahvali ile meşgul olmak mühimlerin mühimidir. Çünkü çok hor ve aşağılık hale gelmişlerdir. Bir subaşı, bir haracının şikayeti ile mansıbları alınır, sebepsiz bir çokları azlolunur..Halk içinde hürmetleri kalmadı. Daha yüksek makamlara yazdıkları dinlenmez oldu. Bir zalimi bildirseler, o zalimin yükselmesine sebep olur.

Adalet konusunda bunları aktardıktan sonra Koçi Bey, toplum düzeninin sağlanmasında öncelikle toplumu ve devleti bir bütün olarak temsil eden Padişah’ın adaletli olması gerektiğini belirtmektedir. Bununla aynı zamanda sultanda bulunması gerekli olan özelliklere de değinmekte ve

Âlemin düzeni, padişahların mübarek kalblerine bağlıdır. Padişahlar âlemin kalbidir. Kalb iyi olunca vücut da iyi olur. Hükümdarlar iyiliğe yönelirse âlem baştanbaşa düzen bulur. Kötülüğe yönelirse hal kederli olup, ağaçlar meyve vermez ve yerlerde ot bitmez.

Sözleri ile hükümdarların iyiliğe yönelmeleri gerektiğinden bahsetmektedir (Koçi Bey, 1972: 62).

Nitekim Farabi de devlete organik bakışında devlet başkanını vücudun kalbine benzetmekte ve bir bütün olarak devletin hayat ve hareketinin kaynağı olarak belirtmektedir (Mücahid, 1995: 85). Burada Farabi'den farklı olarak Koçi Bey devlet başkanını vücudun kalbine benzetirken hem biyolojik manada kalbi hem de “yürek, gönül” anlamındaki kalbi kastetmektedir. İnsanların iyiliğe ya da kötülüğe yönelmeleri kalplerinin iyiliğine bağlıdır. Bu nedenle yönetici oldukça önemlidir. Çünkü yöneticilerin kamu hizmetlerinde adaletli davranmamaları yönetilenleri de yolsuzluğa itmektedir.

Koçi Bey risaleleri içeriği bakımından Machiavelli'nin 1513-1514 yıllarında kaleme aldığı “Prens” adlı kitabıyla benzerlik gösterdiği ifade edilmektedir. Her iki yazarın da paralı askerlik, hükümdarın sahip olması gereken özellikler, lüks ve eğlencenin devlete verdiği zararlar ve liyakat konularına değindiği belirtilmektedir (Kuray, 1988). Yine Koçi Bey (1972: 51) de, kulların itaat altına alınmasından bahsederken “İnsanoğlu, kahr ile zaptolunur. Yumuşaklıkla olmaz” (insanoğlu yumuşaklıkla değil, zor-güç kullanılarak düzene sokulabilir) demektedir.

Yaşadığı dönemin sorunlarını oldukça iyi analiz eden Koçi Bey sadece sorunları sıralamakla kalmamış, sorunların nasıl çözülebileceğine dair tavsiyelerde de bulunmuştur. Koçi Bey'e göre, devlet işlerinin düzelmesi, adaletin sağlanması ve hak sahiplerine haklarının verilebilmesi için rüşvet ve iltimas mutlaka önlenmelidir. Vezir-i azam, görevlerini ifa ederken tam yetkili olmalı, saray halkı onun işine karışmamalıdır. Üst düzey yöneticiler, görevlerinden kolayca ve sıkça azlolunmamalıdır. Padişah perde arkasında kalmamalı, işleri bizzat kendi yapmalı ve üst düzey yöneticilerini yakından tanımalıdır. Mevcut has, zeamet ve tımar sahibi olanların, devlet memurlarının, yeniçeri ve kapıkulu askerlerinin, ilmiye sınıfı mensuplarının sahip oldukları mal, mülk, makam ve mevki gözden geçirilmeli, kuralına uygun olmayan her şey iptal edilmelidir.

Koçi Bey'in ortaya koyduğu sorunlar ve sunduğu çözüm önerileri sadece onyedinci yüzyıl Osmanlı toplumunun sorunları olarak görülmemelidir. Nitekim hemen hemen benzer sorunlar günümüzde de yaşanmaktadır. Hatta Koçi Bey'in sunduğu bazı çözüm önerileri bile günümüz için geçerlidir.

Koçi Bey Risaleleri'nin, Türkiye'de kamu yönetiminin yeniden yapılanma çabalarının başlangıç çalışmalarından biri olarak okunabileceği belirtilmektedir (Dursun, 2006: 185). Diğer taraftan bu risalelerin hem Osmanlı Devlet yapısı ve işleyişi hakkında bilgi vermesi hem de o devirde yaşanan sorunları göz önüne sererek çözüm önerileri getirmesi açısından önemli olduğu söylenebilir. Nitekim risaleler tarihi bir vesika görevi de görebilecek bilgilere sahiptir.

2.2.3. Kâtip Çelebi ve Düstûru'l Amel li-İslahi'l-Halel (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar)

Şubat 1609'da İstanbul'da doğmuştur. 1623 yılında Enderun'a mensup olan babası vasıtası ile Divan kalemlerinden, Anadolu muhasebesi kalemine kâtip olmuştur. 1624 tarihinde, silahtarlık alayındayken, Abaza Mehmet Paşa isyanını bastırmak üzere ordu ile birlikte Tercan seferine çıkmıştır. 1625 – 1626 yılında da Bağdat seferine katılmış ve 1627 – 1628'de Erzurum muhasarasında bulunmuştur. Bu yılın sonunda İstanbul'a dönerek, Hüsrev Paşa ile birlikte yeniden sefere çıkana kadar, çok etkisinde kaldığı Kadı-zâde'nin derslerine devam etmiştir. 1631-1632'de tekrar, İstanbul'da Kâdi-zâde'nin derslerine katılmış ve 1634-1635'de Sultan IV. Murat ile Revan seferinde bulunmuştur. On yıl, ordu ile birlikte çeşitli seferlerde bulunduktan sonra İstanbul'a kendi deyimi ile “Cihad-ı asgardan Cihad-ı ekbere” dönmüştür (Can, 1982: 7-8).

Onüçüncü yüzyıldan sonra, İslam dünyasının dışında ve özellikle Rönesans dönemi boyunca Avrupa'da ortaya çıkan ilmî ve fikrî gelişmeler hakkında genişçe bilgi veren ilk ve tek Müslüman bilgin Kâtip Çelebi'dir denilebilir. Nitekim onun ve öğrencilerinin büyük gayretleri neticesinde onsekizinci yüzyıl açılımı gerçekleşmiş, bu ise-farklı biçimlerde tezahür etmiş olsa da- ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı modernleşmesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle Kâtip Çelebi, adeta İslam dünyasında yeni bir aydınlanma hareketinin yılmaz destekçisi ve dur durak bilmez emekçisi gibidir (Karlığa, 2009).

1657'de hayatını kaybeden Katip Çelebi'nin, tarih, denizcilik, coğrafya, hukuk, edebiyat ve matematik gibi alanlarda yirmibir tane eseri bulunmaktadır⁷. Bunlardan en önemlisi

⁷Katip Çelebi'nin “Arapça Fezleke, Türkçe Fezleke, Tuhfat al-kibar fi esfar al-bihar, Takvim al-tavarih, Kanunnâme, Tarih-i Firengi Tercümesi, Tarih-i Konstantaniyye ve kayasire (Ravnak al-saltanat), İrşad al-hyara ila tarih al-yunan v'al-rüm v'al-naşara, Sullam al-vusül ila tabakat al-fuhul, Cihannümâ, Lavami

Düstûru'l Amel li-Islahi'l-Halel günümüz Türkçesiyle Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar adlı kitabıdır. 1652'de yazılmış olmasına rağmen, ancak üç sene sonra meydana çıkarılmıştır. 1862'de İstanbul'da tab' edilmiş ve Bernhauer tarafından Morgenlandische Gesellschaft Dergisi'nde Almancaya tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır (Ülken, 1985: 179). Eser, üç bölüm ve bir sonuç bölümünden oluşmakta ve bir çeşit siyaset ve toplum nazariyesi karakteri taşımaktadır. Kâtip Çelebi bu eseri, 1652/1653 yılları arasında devlet bütçesinde gelirlerin azalması, giderlerin çoğalmasının sebeplerini araştırmak ve gelecek yılın vergisini peşin almayı gerektiren bütçe açığına çare bulmak için IV. Mehmed'in emri ile toplanan Divan'a iştirak etmesi neticesinde yazmıştır (Gökyay, 1985: 82-83; Gökbilgin, 1985: 215). Kâtip Çelebi bu durumu eserinin giriş bölümünde (Kâtip Çelebi, 1982: 18-19),

(...) padişahımız hazretleri tarafından, cihanı kapsayan ve hükmüne eğilmemiz görev olan bir ferman çıkarıldı. Buna göre, iş bilen divan memurları ve devletin sorunları ile uğraşan ileri gelenler, bir yerde toplanıp, aralarında konuyu tartışınlar ve bu sıkıntının tedbiri nedir anlaşılar (...) gölgesinde huzur bulduğumuz Osmanlı Devleti'nin başarısı ve yediğimiz ekmeğin şükürünü ödemek için tarihlerde görüp, denemekle iyice öğrendiğimiz konular üzerinde birkaç sayfa yazmak istedim.

Sözleri ile ifade etmektedir.

Aslında Kâtip Çelebi, Osmanlı devrinin belirgin bir İbn Haldun takipçisidir. O, tarih felsefesinin ve sosyolojisinin kurucularından biri sayılması gereken İbn Haldun'un felsefesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. İbn Haldun'da olduğu gibi, Kâtip Çelebi de toplumları “doğma ve gelişme, duraklama, gerileme ve yıkılma” devrelerinden geçirmektedir. Ona göre bu devrelerin kısalığı ya da uzunluğu kişilere ve toplumlara uygulanan tedbirlerin iyi ya da kötü olmasına bağlıdır. Kâtip Çelebi'ye göre toplumlar da insanlar gibi kaçınılmaz sondan, ihtiyarlık ve ölümden kurtulamazlar. Ne var ki, yerinde ve zamanında alınacak iyi tedbirlerle, bu sonu uzatmak ve bu devreleri daha uyumlu ve daha rahat geçirmek mümkündür. O, bu görüşü ile İbn Haldun'dan ayrılır (Can, 1982: 16).

al-nür fi zulmat atlas minür, İlham al-mukaddas fi fayz al-akdas, Kasf al-zunün an al-asami v'al-funün, Tuhfat al-ahyar fi al-hikam v'al-amşal v'al-aş'ar, Durar-i münteşire ve gurar-i münteşire, Racm al-racim b'il-sin v'al cim, Bayzavi Tefsirinin Şerhi, Muhammediye Şerhi, Cami al-mutün min call al-funün, Mizan al-hakk fi ihtiyar al-ahakk” başlıklı eserleri bulunmaktadır (Gökyay, 1985: 40-90; Gökyay, 1977: 436-438).

Kâtip Çelebi'nin anlayışına göre “mülk ve saltanat manasına olan devlet, birtakım kurullarla birbirine bağlanmış insanlardan oluşur” ve “insanın toplumsal durumu, bireysel durumuna çoğu durumda eşittir”. Bu düşünceleri ile de, kendinden önce ortaya atılmış fakat ondokuzuncu yüzyılda organizm denen sosyolojik görüş yönündedir. Sosyal sınıflarla, organik fonksiyonlar arasındaki benzerlik görüşü, ondokuzuncu yüzyıl organist sosyoloğu Herbert Spencer'i hatırlatır. Hippkrates'in mizaçlara ait sınıflamasından yararlanan Kâtip Çelebi, Osmanlı toplumunun sosyal yapısını; ulema, asker, tüccar ve reaya olarak belirler (Can, 1982: 17).

Eserin ilk bölümü reaya, ikinci bölümü asker ve üçüncü bölümü ise hazine ile ilgilidir. Sonuç kısmında da bunalımın giderilmesi ve devlet düzeninin eski hale nasıl getirilebileceğinden bahsetmektedir.

Reyanı durumunu anlattığı ilk bölümde öncelikle Adalet dairesini tekrarlamaktadır.

Öncelikle köylü ve halk; sultanlar, ümera ve Tanrı emaneti olmaktan başka “İnsansız mülk olmaz, ordusuz halk olmaz, parasız ordu olmaz, halk olmadan para toplanmaz, adalet olmasa da halk olmaz” (Kâtip Çelebi, 1982: 22).

İnsan vücudu, dört unsur tabiatından olan dört karışımdan meydana gelir (...). Dört esas dediğimiz; ulema, asker, tüccar ve reayadır. Saygın ulema zümresi, bedende en önemli bir unsur olan kana eşittir. İnsan vücudunun kaynağı kalptir. Kalp hoş bir cevherdir. Oldukça nazik yapısından dolayı, bedende hareket edemeyip, kan onu, beden in en ince noktalarına kadar ulaştırır. Şüphesiz beden in onunla beslendiği gibi, âlimler de kalp ayarında olup, bereket ve bolluğun temeli olan ilimle doğrudan ya da dolaylı olarak donanarak, beden in organları derecesinde olan cahilleri ve halkı aydınlatır. Beden in kalpten yararlandığı gibi, onlar da, âlimlerden yararlanırlar. Kalbin, beden in canlılığını sağlaması gibi, ilim de toplumun devamını sağlar (Kâtip Çelebi, 1982: 22).

Asker balgam, tüccar safra ve yapısı süfli ve toprakta olan reaya sevda derecesindedir. Nasıl bu dört karışım kendi arasında, kaynaşıp ayrılarak, birbirlerinden yararlanıyor ve böylece insan varlığı sağlığını buluyorsa, bu dört sınıfın yaradılışı gereği, birlikte yaşamak zorunda olması nedeni ile birbirinden yararlanması da toplum düzenini ve devlet yapısını sağlığa kavuşturmuştur (Kâtip Çelebi, 1982: 23).

Vücut yapısının bozulmaması, bu dört karışımın ölçülü olmasını gerektirir. Eğer nicelik ve nitelik bakımından biri fonksiyonunu yitirip bozulur veya aşırılaşırsa ya dışarı atılması ya da iyileştirilmesi gerekir (Kâtip Çelebi, 1982: 23).

Kanuni Sultan Süleyman zamanına atıfla “*reayadan birinin ziraatten ve çiftçilikten ayrılıp, şehre göçünü reva görmezdi*” demekte ve bu görüşe katılmakla birlikte, halkın

yerinde kalmamasının nedenini yüksek vergilere ve liyakatsiz yöneticilere bağlamaktadır.

20 yıla yakın bir sürede, taşraların bütünü ile harap olduğu ağızdan ağza yayılmıştır. Bu çöküntünün bir nedeni de, vergilerin kat kat artırılmasıdır. En büyük neden de, görevlerin ehline verilmesi ve ehil olmayanların ve gaddarların hakkından gelinmesi gerekirken, bütün makamların yüksek fiyat ile satılması olmuştur (Kâtip Çelebi, 1982: 24).

İkinci Bölümde, kul sayısının hızla artması neticesinde masrafın arttığını, neticesinde askerin yarıya indirildiğinden, fakat asker azaltılmıyorsa başka pek çok tedbir alınabileceğinden bahsetmektedir. Askeri vücuttaki balgama benzetir ve *“balgamın bedende lüzumu ve yararı, çokluğunun zararı, taşkınlığı ne ise askerin de öyledir”*(Kâtip Çelebi, 1982: 26) demektedir. Askerin fazlalığından korkmaya gerek olmadığını, maaşların fazlalığının da riayet ve uygun tedbirlerle azaltılabileceğini, taraflara ve kanuna uygun düzenlemeler yapılabileceğini söylemektedir (Kâtip Çelebi, 1982: 27-28).

Üçüncü Bölümde ise, hazinenin durumundan bahsetmektedir. Burada da insan bedeni ile sosyal hayat arasında bağ kurmakta ve baştakilerin kendi unvan ve nüfuzlarını genişletmeye başlayıp; orta tabakanın da gittikçe giyim, kuşamda hükümdarlar gibi olmaya, onlara özenmeye çalışması ile bireylerin ve toplumun masrafının artıp, günden güne çoğaldığını ileri sürmektedir. Bu nedenle giderlerin azaltılması ve düşürülmesinde son çare olarak zorla iş yaptırma gücüne sahip olan bir kişinin işleri ele alması gerektiğini ifade etmektedir (Kâtip Çelebi, 1982: 29-30).

Sonuç bölümünde devamla tüm bu sorunların çözümlerini şu şekilde özetlemektedir:

Birincisi, halkı hakka boyun eğdirecek dirayetli bir kişinin varlığıdır. Biri de; devletin ileri gelenleri, gerçek padişahın, mülkün sahibi olan, Allah olduğunu bilmelidirler. Gerçekte, hazine de, asker de halk da hep onundur. Yeryüzü padişahı onun halifesidir. Bu padişah, O'nun sebepleri yaratışı ile yeryüzünü yönetir. Uyanık bir yeryüzü padişahının huzurunda, nice doğruluk üzere hareket olunursa, bilinmeyen bilenin (Allah'ın) kulluğunu da öylece yapmak gerekir. Âdil ve hakça, tek bir gönül ve tek bir görüşle, terslik edenlere meydan vermeyip, devlet işlerinde alınması gerekli tedbirleri almak ve de hemen işe koyulmak gerekmektedir (Kâtip Çelebi, 1982: 31).

Çözümü istikrarlı bir yöneticide ve zor kullanarak işleri hal yoluna koymada gören Kâtip Çelebi, askerın desteğinin alınmasını (1982: 31) ve din ile devlete hizmette birleşilerek şeriatın ölçü ve rehber edinilmesini (1982: 34) vurgulamaktadır.

2.2.4. Defterdar Sarı Mehmet Paşa ve Nesâyihü'l-vüzera Ve'l-ümerâ (Devlet Adamlarına Öğütler-Kitab-ı Güldeste)

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, onsekizinci yüzyılda 20 yıl defterdarlık yapmış ve aynı zamanda uzun yıllar boyunca da Divan'da üye olarak yer almış önemli bir isimdir. Onsekizinci yüzyıl Osmanlı için de çok önemli bir yüzyıldır. Çok hızlı bir dönüşüm yaşandığı bu yüzyılda hem hazine hem de genel yönetim hakkında yetkiyle söz söyleyebilecek durumdadır. İstanbul'da doğan Defterdar Sarı Mehmet Paşa bir bakkalın oğludur. 1671 yılında yaklaşık 12-15 yaşları arasında Defterdarlığın en önemli şubelerinden biri olan "Ruzname-i Evvel" dairesinde kâtip adayı olarak göreve başlamış ve gösterdiği başarı neticesinde çok kısa bir sürede bu şubenin başına geçmiştir.

1702 yılında Râmi Mehmet Paşa sadrazam olduktan kısa bir süre sonra Mehmet Efendi'yi defterdar yapmıştır. Fakat İstanbul'da Edirne Vak'ası olarak bilinen isyan başlayınca bu mevkide sadece birkaç ay kalabilmiştir. Bu olay neticesinde Sultan Mustafa tahttan indirilmiş ve yerine III. Ahmed geçirilmiştir. Askerlerin ücretlerinin ödenmemesi yüzünden çıkan isyanda defterdar kusurlu görülmediği için başı istenmemiş; fakat yerine Muhsinzade Abdullah Efendi defterdar seçilmiştir. Defterdar Abdullah Efendi maaş ve cülûs bahşişlerini karşılayacak çok yüksek toplamlara varan parayı ödeyemeyince askerlerin ileri gelenleri Mehmet Efendi'ye haber göndermişler ve defterdarlığı ona teklif etmişlerdir. III. Ahmet döneminde 1703'te tekrar defterdarlığa başlayan Mehmet Efendi, askerlerin maaş ve cülûs bahşişlerinin kısa zamanda ödenmesinde büyük başarı göstermiştir. 1714'te İstanbul'dan uzaklaştırılmak için Selanik Beylerbeyi olarak tayin edilinceye kadar belirli aralıklarla dört defa Defterdarlık görevini sürdürmüştür. Sonra tekrar İstanbul'a çağrılmış ve bu defa defterdarlık görevinde altı ay kalabilmiştir. Sonrasında Rusya ile ortaya çıkan sınır anlaşmazlığının çözümü için kurulan üç kişilik komisyonda üye olarak yer almıştır. Fakat bu iki gelişme arasında geçen bir buçuk yıl zarfında ne yaptığı belli değildir. Rusya görevi dönüşünde 1716'da tekrar defterdar tayin edilmiştir. Ancak 1717 yılında bu mevkiden ve payitahttan uzaklaştırılmış ve Selanik Valiliğine gönderilmiştir. Sonrasında ise "vilayet

halkını tazyik etmek”le suçlanarak bütün malları müsadere edilmiş Adalar Denizi kıyısındaki Kavala Kalesi’ne hapsedilmiştir. Ocak 1717’de ise “dikkatsizlik, ihmal, din ve devlete hakaret, Tamşuvar Kalesi’nin düşman eline geçmesine sebep olmak ve padişah hakkında kötü söz söylemek”le suçlanıp ölüme mahkûm edilmiştir. Defterdar Sarı Mehmet Paşa’nın “Nesâyihül’-vüzerâ ve’l-ümerâ (Devlet Adamlarına Öğütleri) isimli ve dokuz bölümden⁸ oluşan eserini hangi tarihte yazdığına ilişkin kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, eserin 1714-1717 yılları arasında yazılmış olabileceği belirtilmektedir (Uğural, 1992: XVII-XIX).

(...) Çalışmaların ürününü elde etmek, mal ve yiyecek biriktirmek, deniz gibi hazineler meydana getirmek, evreni yaratan Allah’ın emaneti olan reaya fukarasının ve bütün Allah kullarının güven ve rahatını, dirlik ve düzenliğini korumaya çalışan, dindar, doğru ve Aristo gibi akıllı bir veziri tam yetkiyle vekil tayin buyurup “emanetleri ehline veriniz” sözü uyarınca yurt işlerinin yoluna konulup düzenlenmesi reyanın hallerinin iyileştirilmesi bu vezire bırakılmalı ve bu vezir Hükümet işlerinde tam bağımsız kılınmalı (...)

Sözlerinden de görüldüğü üzere, Defterdar Sarı Mehmet Paşa görüşlerinde ve önerilerinde sık sık ayet ve hadislere atıf yapmıştır (1992: 8-10).

Ayrıca sık sık Kanuni Sultan Süleyman Han zamanına atıfta bulunmakta ve eski kuralların yeniden uygulanmasını salık vermektedir. “(...) Allah’ın bağışlamasına kavuşmuş Sultan Süleyman Han saadet zamanlarında bu güzel tedbiri kullanırmış. O güzel kuralın yürütülmesine önemle çalışmalıdır” (Sarı Mehmet Paşa, 1992: 20). Görüldüğü üzere, Vezir Lütfi Paşa’nın Yavuz Sultan Selim’e karşı duyduğu sevgiyi Defterdar Sarı Mehmet Paşa Kanuni Sultan Süleyman’a duymaktadır.

⁸ Eserin bölüm başlıkları şu şekildedir:

- Birinci Bölüm: Sadrazamın Ahlâk ve Davranışlarını Anlatır.
- İkinci Bölüm: Makam Sahiplerinin Halleri ve Rüşvetin Zararını Anlatır.
- Üçüncü Bölüm: Hazine Defterdarı ve Makam Sahiplerinin Davranışlarını Anlatır.
- Dördüncü Bölüm: Bektaşî Ocağını Anlatır.
- Beşinci Bölüm: Reyanın Halleri, Zulmün ve Gariplerin Siteminin Zararını Anlatır.
- Altıncı Bölüm: Sınır Erlerinin ve Ordu Komutanının Niteliklerini Anlatır.
- Yedinci Bölüm: Cimrilik ve Cömertlik, Hırs ve Açgözlülük, Kibir ve Kıskançlık, Alçak Gönüllülük ve Gurur, Güzel Huy, Kötü Huy ve İkiyüzlülüğü Anlatır.
- Sekizinci Bölüm: Sadık Dost, Çekiştirme ve Arabozuculuğun Zararlarını Anlatır.
- Dokuzuncu Bölüm: Tımar ve Zeamet Hallerinin Niteliğini Anlatır.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, kendi hayatı boyunca yaşadığı görevden azledilmeler, sürgünler sebebiyle olsa gerek, makam sahiplerinin iyi bir tahkikat olmadan hemen görevden alınmaması gerektiğini (1992: 54),

Evvelâ taşrada olan makam sahiplerinin hallerinin niteliği araştırılıp hareketleri bilinmek lâzımdır. Bir iki şikâyetçi yüzünden bir memleket valisinin azli gerekmez. Ancak Vezirâzam hazretleri tarafından kendisine öğüt veren mektup gönderilip uyarılmalıdır. Bununla uslanmayıp yine şikâyetçileri tekrar gelüp yolsuzlukları meydana çıkarsa azlolunmak gerektir.

Sözleri ile ifade etmektedir.

Yine aynı şekilde görevlerin işin ehline verilmesi, kayırma rüşvet ve rica ile makamların tevdi edilmemesini belirtmekte ve bu durumu “Emanetleri ehline veriniz” hadis-i şerifi ile de desteklemektedir (1992: 54):

Makamları belli mevki sahibi kimselere vereler. Şeriatden ve dünyada olup bitenlerden haberdar olmayıp başaramayacak olanlara vermeyeler. Kayırma, rica veyahut rüşvet ile vermeyeler. Geçmiş bütün devletlerde vatana ve millete ziyanlıkların, batmanın, karışıklık ve bozuklukların, “Emanetleri ehline veriniz” sözü ile iş görmekte ihmal yüzünden meydana geldiği herkesçe kabul edilmiştir.

Yine liyakat meselesine layihanın ileri bölümlerinde de değinmekte sırf arkasında bir destekçisi yok diye işi bilen kişilerin devlet makamlarından uzaklaştırılmamasını, insanların kolaylıkla görevlerinden azledilmemesini belirtmektedir. İş bilmeyen şeriaten uzaklaşan kişilerin görevlerini kötüye kullandıklarını ve rüşvet aldıklarını ifade etmektedir.

İş erleri ve işbilir mutedil kimseler beyzâde değildir deye bir köşeye atılarak unutulmayup o gibilere uygun olan devlet makamlarının verilmesinde faide çoktur. Rüşvetle ehliyetsize ve zâlimlere devlet hizmeti vermekten çok çekinmek lazımdır (1992: 54).

Osmanlı devleti makamlarında azil sakıncası giderilmek ve buyruk sahiplerinden zulüm ve adaletsizliğe sapanları siyâset kılıcı ile ortadan kaldırmak va'di ve korkutmasıyle rütbelere lâyıkiye karşılıksız ve parasız ihsan oluna (1992: 58).

Zamanımızda kadılardan nicesi rüşvetin adını “Mahsûl” koyup Allahın emirlerini yerine getirmeyüp hüküm eder. İsterse alacaklıyı borçlu ve müflisi karun çıkarır. Allah rızası için, bu gibileri dahi büyük önemle araştırmakta güç kuvvet harcayalar ve bunları sözü geçen yoldan atıp uzaklaştıralar (1992: 60).

Ayrıca Defterdar Sarı Mehmet Paşa, kamu çalışanlarının sayısının artırılmasından ziyade az ama iyi çalışan liyakatli kişilere görev verilmesini vurgulamaktadır.

Kul tayfası çoğaltılmayıp “Az olsun amma öz olsun”, “derli toplu olup, ihtiyaç zamanında hepsi hazır olsun”. Bu konuda da çok özenle iş görerek defterleri gereği gibi tutup neferleri yerlerinde hazır ettirilmekte ilgi gösterip devamlı çalışmak gerektir (1992: 72).

Hazinenin geliri ve gideri belli olmak için toplu olarak yoklanmak üzere bütün defterler incelenip sayılarına bakıldıkta seferber Yeniçeriler, Emekliler ve serhad kalelerini korumakla görevli olanlar ile toplamı; elli üç bin iki yüz nefer Piyade Yeniçeri bulunup ve on yedi bin yüz otuz üç nefer Suvari Sıpah ve Silâhtar ve dört bin, bölük neferleri bulunup ve Padişah kapısı Cebecileri ve Topçu ve Top Arabacıları ve Hassa ve Edirne Bostancıları, Padişah katı ağaları ve Müteferrika ve Çavuşlar ve Kapucular ve Padişah Ahır ve Mutfağında ve Tersanede ve Padişah Peykleri ve öteki ocaklarda olan bütün neferler on yedi bin yedi yüz on altı nefer sayısı ki bunun toplamı doksan altı bin yedi yüz yirmi yedi nefere varmakla; sınır kalelerinde ve Topçu ve Top Arabacılarının et tazminatı ve kışlık yakacak bedelleriyle bir senelik aylıkları toplu olarak on bin keseden çok olur (1992: 76).

Koçi Bey’in de önemle vurguladığı yetki genişliğinin terk edilmeye başlanmasıyla doğal olarak merkezi yönetimin iş yükünün arttığına (1992: 144),

Osmanlı Devleti’nde düzenine ihtimâm olunacak maddelerden biri de zeâmet ve timar halleridir. Onun da verilmesi hususunda çok özen gerekir. “Boşalan yerleri lââyına verip vezirâzamlar kendi adamlarına çokluk zeâmet vermeyip timar ile yetinmek gerektir” diye yazmışlar (...) Eski kanuna uymak gerektir.

sözleri ile değinmekte ve zeâmet ve timarın yerel yöneticiler tarafından dağıtılmasının öneminden bahsetmektedir (1992: 150).

Lâkin sepetlerde olan timarları yalnız yoklanmak ile meydana çıkmaz. Bin on bir tarihinde Yemişçi Hasan Paşa zamanında ve sonra bin yirmi iki tarihinde Nasuh Paşa asrında zeâmet ve timarlar sepetlerden çıkarılarak ve müstahakkına verilip dağıtılmak üzere padişah emri çıkıp Hasan Paşa dahi İstanbul tarafından tevcih eylemişler. Düzeltmesi mümkün olmamış. Nasuh Paşa’da Rumelinde vaki olan Zeâmet ve Timar sahiplerini Edirne’ye getirip yoklama yerinde hizmetkâr ve köleler de beratları ile mevcut bulunup yoklanmışlar. Bir timar meydana gelmemiş lâkin her eyâletin valisine ve her sancağın beylerbeyine ferman olursa ve beylerbeyiler de mahallinde kimseye haksızlık ve adaletsizlik eylememek şartıyla gereği gibi teftiş ve inceden inceye araştırma ile yoklasalar her eyalet ve sancaklarda sâkin olan eski ocak erleri olup Askeroğlu olanlar bellidir

Timarların nasıl verileceğine ilişkin olarak eski kanunu yürütmenin en uygunu olacağını belirttiikten sonra timarların ne şekilde dağıtıldığı hakkında da bilgiler vermektedir (1992: 156-158).

Genellikle ülkede zeâmet yirmi bin akçe olup en aşağı yirmi bin ve daha çok olabilir. Yirmi bin akçesi kılıç; daha azı hisse sayılır. Rumelinde olan timarlar iki türlüdür. Biri altı bin akçe biri üç bin akçe. Meselâ Rumelinde olan beylerbeyiler beş bin dokuz yüz doksan akçeye varınca boşalan timarları kendileri tevcih edip kendi nişanlarıyla berat verirler. Altı bin akçe olunca beylerbeyiler kendi

beratlariyle vermeyip berat verilmesi için yazı yazarak İstanbul'a gönderirler. Anadolu, Cezayir ve Kıbrıs eyâletlerinde kılıç timar beş bin ve iki bin akçedir. Dört bin dokuz yüz doksan dokuz akçeye varınca beylerbeyileri tevcih edip taraflarından nişan ile berat verirler. Beş bin akçe olunca berat vermeyip yukarda işaret olduğu üzere berat getirtmek üzere İstanbul'a tezkere yazıp gönderirler. Basra, Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat ve Şehrizer eyaletleri Rumeli eyaletleri gibidir. Karaman, Maraş ve Sivas beylerbeyileri beratları ile iki bin dokuz yüz doksan dokuz akçeye verir. Üç bin akçe olunca tezkere yazıp devlet merkezine gönderir

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın adalet konusuna da önemle vurgu yaptığı görülmektedir. O'na göre reaya Tanrı'nın emanetidir ve onları zalimlerin elinden korumak ve onlara adaletli davranmak gerekir.

(...) Ancak reâyayı dahi asker zümresine katmaktan sakınmak gerektir. Atadan ve dededen Askeroğlu olmıyanı ilkten sipahi etmek düzeni bozar. Zira reâyâ asker mesleğine girmek gerekirse vergi veren halk azalır; hazine geliri eksilir ve bu yüzden Osmanlı Devleti'nin düzeni bozulur... Hazine ise vergi veren halkın yani reâyânın çokluğu ile olur. Reâyâ insanları yaratan Tanrı'nın emanetidir. Saltanat onlarla ve onlardan toplanan hazine ile olur. Vergi veren halkın ise perişan olmayup çoğalması daima onları korumakla olur. Hallerine acımak ve zalimlerin uzanan ellerinden onları korumak ibadettir. Lâkin reâyâyâ çokluk yüz verilmek ve yüze çıkarılmak da iyi değildir; olmaz. Giyimde, atda ve pusatta da asker gibi süs ve gösteriş yapmalarına izin verilememek lâzımdır. Ancak malı ve hayvanları çok olursa kimseye taarruz ettirilmemek üzere korunmaları gerektir (...) (1992: 96).

Ancak Mehmet Paşa'ya göre reayanın statüsünü de korumak gerekir. Çünkü reaya asker yapılırsa vergi veren halk azalır, dolayısıyla hazine geliri eksilir ve neticede Osmanlı düzeni bozulur. Yani reaya oğlu reaya olarak kalmalıdır.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın da,

Vilayet ileri gelenleriyle muamelecilerin halk üzerindeki tasallutlarının kaldırılmasına çalışılmalıdır. Güvenilen bir Kadı ve Vali sunuşu olmadıkça dilekçe ile vazifeler verilmesi, uygun ve beğenilir bir iş değildir. Haksızlık ihtimali çoktur (1992: 22).

Gerek şanlı padişah, gerek şanı yüksek vezir ve ülkenin Valileri, halkın yargıç ve subayları her zaman durumlarını kutsal şeriata uydurmaya ve adalet üzere hareket etmeye gayret ve dikkat eylemek gerektir. Zira adalet hakkında Peygamberimiz, "bir saatlik adalet, yetmiş yıllık ibadetin yerini tutar" buyurmuşlardır. Ve yine buyururlar: "Kıyamet gününde insanların en sevimsisi âdil önderdir" (1992: 26).

Bütün amirlerin adalete uygun davranmaya çalışmaları gerekir. Fakat padişahlar bu konuya herkesten daha fazla önem vermelidirler. Zira, adalet hazinenin artmasına ve halkın çoğalmasına yol açar. Hazine ise halkın çokluğundan ve ülkenin bayındırlığından kaynak alır. Memleketin umranı ise adalet ile olur. Harap olan bir ülkenin maldan nasibi olmaz ve halkı zenginlikte yetersiz olur (1992: 28).

Zira demişlerdir: “Sultanlık ancak devlet adamlarıyla (rical), devlet adamları ancak mal ile, mal bayındırlıkla, bayındırlık da ancak adalet ve iyi yönetme ile olur” Yani “Devlet düzeni rical iledir ve askerın ayakta durması hazine parasıyledir ve iyi hal iledir ve ülkenin bayındırlığı da adalet, iyilik ve zalimlere karşı koyma siyaseti iledir. Başka türlü olmaz” (1992: 98).

Sözleri ile Adalet Dairesi’ne ve yöneticilerin adaletli olmasına tekrar tekrar değindiğini görmekteyiz.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa da tıpkı Koçi Bey gibi kamu hizmeti veren insanların etik ve uhrevi kaygılarla hareket ettiklerini varsaymaktadır. Yine aynı şekilde Defterdar Sarı Mehmet Paşa’nın modelinde de Koçi Bey’in modelinde olduğu gibi söz konusu etik ve uhrevi kaygıların hemen arkasında Osmanlı siyasi sınıfının yerleşik mensuplarının kendi menfaatlerinin yattığı anlaşılır. Kendisi de bir devlet adamı olarak belirli periyodlarla görevden uzaklaştırıldığı ve sürgüne gönderildiğinden olsa gerek sık sık liyakatten ve adaletten bahsetmektedir. Yine aynı şekilde Koçi Bey’de olduğu gibi Defterdar Sarı Mehmet Paşa da zeamet ve tımarın merkezden dağıtılmasının sakıncalarından yola çıkarak aşırı merkezîyetçiliğın oluşturabileceği sorunları vurgulamaktadır.

BÖLÜM 3: TANZİMAT ÖNCESİ KLASİK SİSTEMDEN MODERN SİSTEME GEÇİŞ ÇABALARI ve YÖNETİM ANLAYIŞI

Osmanlı tarihinde değişimin kesintili olmadığı, çizgisel bir süreç izlediği genel kabul görmektedir. Bu çerçevede Osmanlı yönetim geleneği de anlık kesintiler yaşayarak değişmemiştir. Her dönem kendinden bir önceki dönemin özelliklerini taşımakla birlikte bir sonraki dönemin hazırlayıcısı olmuştur. Bu açıdan çalışmanın bu bölümünde Tanzimat öncesi klasik sistemden modern sisteme geçiş çabaları ve bu dönemdeki yönetim anlayışı üzerinde durulacaktır.

Abou El Haj'a göre (2000: 110); mevcut ondokuzuncu yüzyıl tarih çalışmalarının bir kısmı metodolojik sorunlar içermektedir. Bu çalışmalara göre, eski yönetim sistemi ve toplumsal düzeni bir şekilde kendini yeniden üretemez, yenileyemez hale gelmiştir. Dolayısıyla da ondokuzuncu yüzyıl değişimleri birdenbire gerçekleşen, yeni ve daha önce örneği görülmemiş bir olgu olarak ele alınmaktadır. Hâlbuki Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformları, sadece ithal edilerek Osmanlı toplumuna yukarıdan dayatılan bir dışsal -Batı'dan gelen- model üzerine inşa edilmiş değildir. Haj, bu yaklaşımın doğurduğu metodolojik ve bilimsel sorunlar karşısında tarihçilerin ciddi bir şekilde şüphecî tutum takınmalarını tavsiye etmektedir.

Ortaylı da (2001: 17), Osmanlı'da toplumun her alanında görülen reform ve değişmelerin kökünü sadece ondokuzuncu yüzyılda değil, bütün Osmanlı asırlarının içinde aranması gerektiğini belirtmektedir. Bu gelişim ve değişme hiçbir şekilde tek çizgili ve kesintisiz bir süreç değildi. Aksine, özellikle merkezileşme ve modern devletin oluşum sürecinde geri adımlar söz konusu olmuştur. Kimi Tanzimat reformları muhtemelen yalnızca görünüşte kalan değişimlerden ibaret iken kimileri de en azından iki yüz yıl geriye uzanan bir sürecin sonucu idiler. Diğer bir ifadeyle, Tanzimat bir bakıma iki yüz yıllık bir deneyimler ve ad hoc (geçici, plansız) çözümler zincirinin sentezi olarak görülebilir (Abou-El-Haj, 2000: 116). Karpas (2002: 17) da aynı görüşleri paylaşmakta ve ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda yaşanan toplumsal dönüşümün, onbeşinci ve onaltıncı yüzyılların oturmuş toplumsal düzenine değil, daha çok onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda harekete geçen güçlere bağlanması gerektiğini vurgulamaktadır.

Nitekim ondokuzuncu yüzyılın yönetim anlayışı doğrudan bu yüzyıldaki aktörler ve olaylar tarafından değil, bir önceki yüzyılın aktörleri tarafından temelleri atılmıştır. Söz konusu aktörler, imparatorluğun bir değişim ihtiyacı içinde olduğunu ve bunun geleneksel kurumlar ile çözülemeyeceğinin altını çizen sivil bürokrasi diyebileceğimiz kalemiye mensuplarıdır. Bunların fikirleri ve önerileri bir önceki bölümde yer verilen kalemiye mensuplarının çözüm önerilerinden bir hayli farklılık göstermektedir. Onsekizinci yüzyılın bürokratu artık çözümlenin tamamen farkındadır ve bu çözümlenin en azından geciktirilmesi için imparatorluğun yönünün Batı'ya çevrilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Diğer bir ifade ile İmparatorluğun giderek bir çözüme içerisinde olduğunu gören ve bunun çözümünün kadim kanunlara tekrar dönülmesinde yattığını vurgulayan onyedinci yüzyılın yazarlarının aksine bu yüzyılın yazarları, başta askerî olmak üzere Batı kurumlarının gözönüne alınmasının kaçınılmaz olduğunu açık açık dile getirmişlerdir. Kısaca bu yüzyılın Osmanlı bürokrasisinin yönetim anlayışı, yönetimi değişmez kalıplar içinde düşünen yönetim anlayışından, yönetimin artık değişen dünya şartları içerisinde ele alınması ve buna bağlı olarak dünyanın gidişatını belirleyen Avrupa Devletleri'nin izlenmesi gerekliliğinin farkında olan bir yönetim anlayışına doğru evrim geçirmiştir.

3.1. Onsekizinci Yüzyıl'da Sivil Bürokrasinin Yükselişi ve İslahat Girişimleri

Onsekizinci yüzyıldan önce Genç Osman, IV. Murat (1631-1640) ve Köprülülerin ıslahat çalışmaları yaptıkları ve Genç Osman haricindekilerin başarılı kabul edilebileceği bilinmektedir. Fakat Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma ve modernleşme çabalarının başlangıcı olarak kesin bir tarih verilemese de Tanzimat'tan önceki ıslahat hareketlerinde Batı etkisinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Batı etkisinin açık olduğu kabul edilen Nizam-ı Cedit hareketi de Batılılaşma ve modernleşme konusunda, kendisinden önceki dönemde atılmış adımların devamı olarak kabul edilmelidir (Karal, 1999: 14). Şüphesiz Nizam-ı Cedit hareketi de mesnetsiz ve ezbere yapılan girişimler yığını değildir. Nizam-ı Cedit düşüncesini oluşturan bazı gelişmeler ve düşünsel faaliyetler onsekizinci yüzyılın başlarında kendini göstermeye başlamıştır. Bu yüzyılın bürokratu devletin içinde bulunduğu buhranı sezmiş ve çözüm arayışı içerisine girmiştir. Fakat bu çözüm arayışı ne devletin gücünün zirvesinde olduğu dönemdeki kurallara geri

dönüş, ne de artık savaş meydanlarında karşısında durulması neredeyse imkânsız olan Batılı devletlerin kurumlarının aynen alınıp yerleştirilmesi şeklinde yansımamıştır.

Ortaylı'nın ifadesi ile “Osmanlı toplumunun modernleşmesi, modernleşmenin klasik tarifi olan, gelişmiş toplumun özelliklerinin az gelişmiş bir toplum tarafından alınması şeklinde ya da sadece değişen dış dünyanın zorlamasıyla meydana gelmemiştir” (2001: 14). Ayrıca Osmanlı devlet ricali Avrupayı ondokuzuncu yüzyıla kadar sadece savaş meydanlarında gören ve aldığı yenilgilerden sonra hayretle izlemekle yetinen bir kesim değildir. Osmanlı eliti her dönemde Avrupa ile bir şekilde ilişki içinde olmuştur. Hiçbir zaman yeni fikirlerin alışverişlerini engelleyen bir “demir perde” söz konusu olmamıştır (Abou-El-Haj, 2000: 119). Özellikle onsekizinci yüzyıl, Osmanlı dünyasının Avrupa'yı ve Rusya'yı bazen üstünkörü, bazen ustaca gözlemlediği bir dönemdir. Bu gözlem ve mukayeseler yazıya ve tanıtıma konu olmakla beraber, onsekizinci yüzyıl Osmanlı sefaretnameleri bugün Avrupa tarihçilerinin kendi toplumlarının o tarihi kesiti için kullandıkları kaynaklar durumundadır (Ortaylı, 2001: 15). Nitekim bu sefaretnameler ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformları için bir arka plan, bir ön çalışma olarak da okunabilir. Fakat bu sefaretnamelerden başka ve önce söz konusu olan bazı gelişmeler yönetim anlayışının nasıl bir evrim geçirerek Tanzimat'ın temellerinin atıldığını açıklamakta yardımcı olacaktır. Bundan önce gerek seferatnameler gerekse diğer onsekizinci yüzyıl yazarlarının incelenmesi, devletin yükselen sınıfı olan sivil bürokrasisi kalemiyye sınıfının belli bir zihni olgunluk ve bilinç düzeyine ulaştığını bizlere hissettirmektedir.

Osmanlı kalemiyye sınıfının henüz erken denilebilecek dönemlerde olduğu bilinmesine rağmen bu sınıf, onsekizinci yüzyıla kadar siyasal iktidar üzerinde doğrudan etkide bulunabilecek bir güce ulaşamamıştır. Bunda bu sınıfın kendi personelini bu zamana kadar ilmiyye ve seyfiyye sınıfından temin etmek zorunda kalışı önemli rol oynamıştır (Reyhan, 1998: 3-5).

Onsekizinci yüzyılda kalemiyyenin diğer yönetici sınıflar nazarında yükselişe geçişi Reisülküttab'ın durumu ile yakından ilgilidir. 1720 ve 1838 yılları arasında bütün büyük Türk reformcuları bir süre bu makamda bulunmuşlardır (Mardin, 1998: 162). Özellikle 1703'ten sonra vezir-i azamların çoğunun kalemiyyeden yetişmesi (İnalçık, 1964: 671), yönetici elitin bu sınıfının elini güçlendiren önemli hususlardandır. Öncelikle

Köprülüler devrinden itibaren vezir-i azam dairesinin yani Bâbiâli'nin saraydan ayrılarak hükümet işlerinin asıl merkezi haline gelmesi ve işlerin vezir-i azamın dairesinde kethüda bey, çavuş-başı ve reisülküttab gibi memurlar aracılığı ile yürütülmeye başlanması, reisülküttabın Nişancı'nın himayesinden çıkmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü nişancı sadaret dairesine dahil edilmemiştir. İkinci olarak onsekizinci yüzyılda diplomasinin öneminin artması da dışişlerinden doğrudan doğruya sorumlu olan vezir-i azamın bu görevini, kendi dairesinde muahede ve imtiyaznameleri muhafaza eden, dış ilişkiler hakkında yeterli bilgisi bulunan reisülküttab aracılığı ile yerine getirmiştir (İnalçık, 1964: 682).

Osmanlılar'da idarenin üç ana kapısını; genel siyasi ve idari meseleler için vüzera, maliye için defterdar ve hukuki işler için de kazasker oluşturmaktaydı. Vüzera kapısında küttab iki zümreye ayrılıyordu. Birinci zümre (kâtibân-ı ahkâm-ı divân) Reisülküttab nezaretinde olarak Nişancı⁹'ya, ikinci zümre (kâtibân-ı hizâne-i âmire) ise Defterdar'a tabi olmuştur (İnalçık, 1964: 673). Onyedinci yüzyıl sonlarına kadar Dîvân-ı hümâyun kâtiplerinin ve kalemlerinin şefi reisülküttâblardı. Divanın aslî üyelerinden olmasalar da tecrübeleri ve yazılacak yazıların kaleme alınması açısından önemleri büyüktü. İlk

⁹*Tevkîi*, *Tuğraî* veya *Muvakkî* de denilen Nişancı, Dîvân-ı hümâyun azasından olup yeri veziriazamın sağında ve vezirlerin alt tarafında idi. Dîvân üyelerinden olmalarına rağmen vezir rütbesine sahip olmadıkça arz günleri kanun üzere padişahın huzuruna kabul edilmezlerdi. Nişancılar XVI. yüzyılın başlarına kadar ilmiye sınıfı arasında kalemi kuvvetli olanlar arasından seçilirdi. Buldukları mevkiden ziyade, sahip oldukları selâhiyet bakımından birinci derecede bir memur sıfatını taşımaktaydılar. *Fâtiḥ kanunnâmesi*'ne göre nişancıların "dahil" ve "sahn" müderrisleri arasından seçilmeleri kanundu. Tuğrakeş-i ahkâm da denilen Nişancı padişah adına yazılacak fermanlara, beratlarla, nâmelere hükümdarın imzası demek olan tuğrasını çekirdi. Dîvânda tuğrası çekilecek iş çoksa veziriazamın emriyle kubbe vezirlerinden en kıdemsiz olanı kendisine yardım ederdi. Nişancıların en önemli vazifelerinden biri de devlet arazi kayıtlarını ihtiva eden *Tahrîr Defterleri*'ndeki düzeltmeler ve değiştirmelerin yapılmasıydı. Nişancıdan başka hiç kimse bu işe kalem karıştıramazdı. Bu düzeltme ve değiştirmeler dîvân heyeti huzurunda yapılır, orada vezirlerden kim varsa ismi defterin kenarınayazılırdı. Padişah mektuplarının yazımı işi XVI. yüzyıldan itibaren reisülküttâblara devredilince, nişancılar sadece tuğra çekmekle meşgul oldular (Halaçoğlu, 1996: 18-19).

XVII. yüzyıl sonlarından itibaren bu makama tecrübeli kişilerin gelmemesi, eski önemlerini yitirmelerine ve nâme, berat, ahidnâme gibi işlerin Divan Kalemi'ne bırakılmasına sebep olmuştur. XVIII. asırdan itibaren ise bu vazife hâcegân sınıfının ikinci derecedeki memurlarına verilmeye başlanmıştır. XIX. asırda ise ehemmiyetleri büsbütün azalmış, sadece teşrifatta yerlerini korumuşlardır. Nişancılık 1836'da kaldırılmış ve bu vazife Defter Emini'ne devredilmiştir (Halaçoğlu, 1996: 19).

devirlerden onyedinci yüzyılın sonlarına kadar nişancının maiyyetinde bulunmuşlardır. Reisülküttâbların vazifeleri kanunnâmelerde kaydedildiğine göre, verilen hükümleri ve kararları düzelttikten sonra tamamlamak; fermana uygun olarak emirleri yazmak; dîvânda tezkerecinin bulunmadığı zamanlarda onun vazifesini yerine getirmek ve en önemlisi de hükümdara ve veziriazama gelen mektupları tercüme ettirerek bunlara cevaplar hazırlamaktı (Halaçoğlu, 1996: 19). Fatih kanunnamesinde malî teşkilatın başı olan baş defterdarın ve defterdarların yetkileri, maaş gelirleri tespit edilmiştir (Halaçoğlu, 1996: 72). Baş defterdar hazine işlerini padişah adına yürütmekle görevlidir. Her türlü devlet malının alınıp satılması defterdara aitti ve yılda bir kere defterdar padişahın huzurunda devlet gelir ve giderlerini tespit edip rapor verirdi. Defterdar gelir toplayıp masraf yapan bir kişi olmaktan çok, Osmanlı bütçesini tespit eden memurdu. Fatih Kanunnamesine göre baş defterdarlığa ancak 300 akça gündelik alan kadırlardan veya mal defterdarlarından biri tayin edilebilir. Yani defterdar köken olarak *ilmiyye* sınıfındandır. Fakat bu memurun ilmiyye sınıfı mensuplarının imtiyazına ve güvencesine sahip olmadığını belirtmek gerekir. *İlmiyyeden* olanların tersine siyaseten katlolunabilirdi (Ortaylı, 2007: 223-224). Devletin bu iki zümresi yani Nişancı ve Defterdar ile temsil edilen idari ve mali kadrolar arasında geçiş mümkündü. Fakat idari kadrodan mali kadroya geçişler mümkünken, mali kadrodan diğerine geçiş maliye kâtiplerinin “umûr-ı mühimme tahrîri” için yeterli derecede hazırlıklı olmadıkları düşünüldüğünden pek uygun görülmezdi (İnalcık, 1964: 674).

İlmiye sınıfı mensupları eskiden beri uzun bir süre yönetim işlerinde bulunmuşlar iken bu yüzyılda git gide, şeyhül-islamlık ile nakib ül-eşraflıktan başka görevler geçici görevler durumuna getirilip, kıdem kuralına göre bir yıllık olarak verilmiş, bazen uzatılmıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 102). Fakat bu durum sadece kalemiyye sınıfının ilmiye karşısında güç kazanmasının bir sonucu şeklinde algılanmamalıdır. Nitekim bunun başka bir arka planı bulunmaktadır. İlmiye sınıfı mensuplarına önemli devlet görevlerinin verilmemesinin sebebi ilmiye yolunda yükselmenin asıl kanunlarına riayet edilmeyerek ehil olmayanların bu silke girmesi ve bir şekilde yüksek mertebelere çıkmalarıdır. Bu ehliyetsiz kimselerin adım adım yükselmesi ve ilmi ilerlemenin yalnız soya ve ilgiye dayanması artık bu sınıfı gözden düşürmüştür. Sınavı kazanıp müderrislik rütbesine ulaşırsalar bile kendilerine artık önemli görevler verilmemiştir (Ahmed Cevdet Paşa, T.Y: 1078). Denilebilir ki çözülmenin ve yozlaşmanın başladığı kurumlardan biri

olan ilmiye sınıfına mensup kişilerin liyakatlerinin şaibeli olmasından dolayı artık çok ihtiyaç olmadıkça kalemiyye mensuplarının görevlendirilebileceği yerlerde görevlendirilmemişlerdir.

Bu durum Karlofça Antlaşması ile birlikte Osmanlı yönetici sınıfları içerisinde icracı askerler için de söz konusu olmuştur. Nitekim daha önce antlaşma ve müzakereler için komutanlar görevlendirilirken, Karlofça Antlaşması'ndan itibaren kalemiyyeden yetişme kâtipler görevlendirilmiştir. Mesela 1718 Pasarofça görüşmelerinde Nişancı Silahdar İbrahim Efendi ile Tophane Nazırı Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması için Sadaret Kethüdası Ahmed Resmi ile İbrahim Münip Efendi hep kalemiyye sınıfına mensup şahsiyetlerdir (Şirin, 2004: 88). Kâtiplikten vezir-i azamlığa çıkan ilk şahsiyet 1702 yılında, Rami Mehmed Paşa'dır. Rami Mehmed Paşa ve sonrasında Koca Ragıp Paşa, Halil Hamid Paşa gibi kâtiplikten sadarete yükselen kimselerin sulh politikasına sıkı sıkı bağlı oldukları görülmektedir. Nitekim savaş zamanları doğal olarak iktidar, kalemiyyeden seyfiyeye kaymakta idi. Reisülküttaplık 1836'da Hariciye Nezareti haline getirilmiş ve bundan sonra hariciye nazırı olanlar, özellikle Reşid Paşa'dan başlayarak, devleti hep sulh siyaseti ile yönetmişlerdir (İnalcık, 1964: 682). Bu siyaseti izlemelerinde hem değişen şartları iyi okuyabilmeleri, Avrupayı ve oradaki gelişmeleri izleyebilmeleri ve kâtiplikte buldukları süre içerisinde aldıkları eğitimin de etkisi olduğu söylenebilir.

Din ulemasının şer'i ilimler dışına çıkmamasına karşılık, kâtipler serbestçe her türlü fûnun, hikmet ve edebiyat ile ilgilenebilmişler, yalnız hat sanatında değil tarih, coğrafya ve hukuk sahasında sivrilebilmişlerdir. Böylelikle onların yenilik hareketlerinde öncü olmaları tesadüfi değildir (İnalcık, 1964: 678-679). Sonraki dönemde buna istisna oluşturduğu söylenebilecek şahıs medreseden yetişme fakat çoğunlukla kalemiyye sınıfı ile muhattap olan ve tüm rical arasında saygı duyulan isim Ahmet Cevdet Paşa olmuştur.

III. Ahmet'ten (1703-1730) başlayarak bütün padişahlar ve kendilerinin tahta çıkmalarına destek veren güçler de dâhil olmak üzere hepsinin açıkça ıslahat yanlısı oldukları görülmektedir. Bu da temelde İstanbul'daki hâkim zümrenin tarafları arasındaki çekişmeye dayanmaktadır. Padişahın askeri gücünü, eski gelenekleri ve nüfuzunu savunurken bütün yasama yetkilerini elinde tutmak istemesine karşın,

hasımlarının onun bu nüfuzuna bir sınır koymak ve karar mercii olabilme gücü kazanmak için modernleşmeye sarılmaları gerekmiştir. Söz konusu hâkim zümre içerisinde ulema yeniçerilerin yanında yer alırken sivil bürokrasi (küttâb) padişahın yanında yer almıştır. Başta askeri alanda olmak üzere teknik modernleşmeye geçilmesi fikrini teşvik eden sivil bürokrasi olmuştur. Onsekizinci yüzyılda bu iki hâkim zümre arasındaki çekişmenin temel meselesi modernleşme ve yenilik fikridir (Ziyâde, 2003: 313). Ulema ile kâtipler arasındaki çekişme sadece Osmanlı Devleti'ne münhasır değildir. Önceki İslam Devletleri'nde de bu rekabet görülmüş, hatta kâtipler dinsizlikle suçlanmışlardır (İnalçık, 1964: 679). Şirin'e göre (2004: 119) de yenilik yanlısı olmak ya da olmamak tamamen ikbalperestlikle ilgilidir. "İkbalperest Osmanlı yönetici elitleri geldiği ve yetiştiği çevrenin etkisi ile yükselmenin yolunu kendi sınıfsal konumuna uygun hareket ederek gerçekleştirmeye çalışmıştır".

Sonunda sivil bürokrasi, hem toplumsal konumunu hem de padişah nezdindeki konumunu koruyacak ve onları değişimin yegâne mimarı kılacak bir modernleşme teorisi inşa etmiştir. Bu teorinin ana direği devletin bütün eksiklerinin merkezi otoritenin zayıflamasından kaynaklandığıdır (Karpat, 2002: 20). "Savunmaya yönelik" olarak nitelenebilecek bu modernleşme, çağdaş bir ordu kurulması, yönetimin rasyonelleştirilmesi, bürokrasinin yeniden düzenlenmesi ve dolaylı olarak, bir dizi laik okul açılması ve yeni hukuki ilkelerin yürürlüğe sokulması yoluyla her şeyden önce merkezi iktidarın sağlamlaştırılmasını hedefleyen bir dizi kurumsal yenilikten oluşmuştur (Göle, 1998: 65). Bu bilinç ile yola çıkan bürokrasi, III. Selim döneminden başlayarak II. Mahmut döneminde devam eden ve Tanzimat dönemi ile zirve noktasına ulaşan bir merkezîyetçi politikalar zincirinin lokomotifidir.

3.1.1. Huguenot Protestan Grubu ve Rochefort

İmparatorluğun ciddi bir toprak kaybına uğradığı 1718 Pasarofça Antlaşması'ndan hemen sonra, III. Ahmet'e sunulmak üzere Sadrazam İbrahim Paşa'ya verilen bir Takrir söz konusudur. Bu Takrir'de biri Müslüman diğeri Hristiyan iki kişinin konuşmaları yer almış ve Müslüman kişinin Osmanlı rejiminin ve Şeriat'ın üstünlüğüne yaptığı vurgu karşısında Hristiyan, bunu inkâr etmemekle birlikte Avrupa'da yaşanan yeniliklerin artık alınması gerektiği üzerinde durmuştur. Fakat bu yenilikler ekonomi ve kültür alanında olmaktan çok askeri alandadır. Böylelikle askeri alandaki ıslahatların Avrupa

örnek alınarak gerçekleştirilmesi gerektiğini ilk önerenlerin dışarıdan olduğu karşımıza çıkmaktadır. Berkes'e göre bu Takrir'deki şahıslardan Hristiyan olan kişi, 1717 yılı sonlarında İstanbul'a Fransa'daki Katolik baskısından bunalıp kendilerine yer arayan Huguenot¹⁰ Protestan grubunun başında bulunan Rochefort'tur. Bir Fransız deniz subayı olan bu şahıs ile zamanın sadaret kaymakamı İbrahim Paşa arasında görüşmeler olmuş ve kendilerine Osmanlı topraklarında yerleşme izni verilmesine karşılık olarak Rochefort "Bâb-ı âlî hizmetinde bir fen kıtası kurulması üzerine tasarı" biçiminde bir proje sunmuştur. Bundan başka Rochefort geleneksel Osmanlı askerî örgütleri dışında ya da onun yanında ilk kez Avrupa yöntemleriyle kurulup yetiştirilecek olan bir fen subaylığı örgütü kurulmasını teklif etmiştir. Nitekim bu grubun Fransa'da askeri alandaki yerine bakıldığında, bu alanda Avrupa'nın en ileri kişileri olduğu anlaşılmaktadır. Rochefort'un projesi içerisinde yer alan üçüncü teklif ise tüm bunları tamamlayıcı niteliktedir. Ona göre, Osmanlı devletinin çekmekte olduğu mali sıkıntının başlıca nedeni, Avrupa ile ticaretinin meydana getirdiği dengesizliktir. Avrupalılar Osmanlı ülkerinden ucuza aldıkları hammaddeleri kendi ülkelerinin sanayilerinde işledikten sonra daha pahalıya geri satmakla Osmanlı'yı zarara uğrattıyorlardı. Osmanlı ülkesinde değerli maden kıtlığının, sikke enflasyonunun ve mali bunalımın başlıca sebebi bu idi. Huguenot'ların getireceği teknik bilgilerle yerli hammaddeleri kullanacak yeni bir sanayi kurulabilir ve ülkenin ekonomik kalkınması sağlanabilirdi. Bu proje İbrahim Paşa tarafından kabul görmüş ve Divan'da tartışılmış olmasına rağmen bu grubun Osmanlı topraklarına yerleşme isteği reddedilmiştir. Bu reddedilmeyi sağlayan ise zamanın Fransız elçisi Marquis de Bonnac'tır. Elçi Divan'daki tercümanlar sayesinde bu projeden haberdar olmuş ve engellemiştir (Berkes, 2002: 45-47). Bu tarihten önce yapılması gereken askeri reformların Avrupa usulünde olması gerektiğini belirten bir öneri içeriden gelmemiştir. Rochefort'un teklifi Osmanlı devlet adamlarının kafasında yer etmiştir. Fakat uygulamaya geçirilmesi için III. Selim'in tahta çıkmasını beklemek gerekecektir.

¹⁰ Heguenot'ların büyük çoğunluğu, soylular sınıfının önemli bir parçasından ve eski lonca zanaatları yerine önem kazanan yeni zanaat ve sanayi kollarından olan kişilerdi. Bir ticaret burjuvazisinden çok yeni bir manifaktür sanayii burjuvazisini temsil ediyorlardı. Özellikle Fransa'nın Atlas Okyanusu kıyılarında önemli bir bölge olan La Rochelle'de yeni gemi yapımı sanayiinde, kara fen subaylığında önemli bir yerleri vardı. 18. Yüzyılda Fransa'da Protestanlara karşı artan baskı nedeniyle Heguenotlar Fransa dışına göçmeye başladı. Birçoğu İngiltere, Hollanda, Almanya, İsviçre ve Kuzey Amerika'ya göç etti. Bu yetişmiş insan gücünü topraklarına kabul etmekle bu ülkeler çok şey kazanmışlardır (Berkes, 2002: 46).

3.1.2. İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-hikem fi Nizâmü'l-ümem

İmparatorluğun askeri alanda gerçekleştirmesi gerektiği reformlara ilişkin çağrıda bulunanlardan biri de, daha çok matbaanın İmparatorluk içinde etkinleştirilmesi hususu ile tanınan, İbrahim Müteferrika'dır. Berkes (2002: 50), yukarıda bahsedilen Takrir'in yazılışında onun etkisinin bulunabileceğini ve hatta orada bahsedilen Müslüman kişinin İbrahim Müteferrika olabileceğini ifade ettikten başka, Müteferrika'nın meselenin sadece askeri reformla halledilebilecek bir iş olmadığını ve daha öteye götürülmesi gereken reformları kapsamaması gerektiğini vurgulayarak ilk kez Nizam-ı Cedit terimini ve ideolojisini işlediğini belirtmektedir.

1674 yılında Macaristan'ın Kolojvar şehrinde dünyaya gelen İbrahim Müteferrika'nın asıl adı bilinmemekle birlikte, dini kökeni ve İslamiyet'e girişi hakkında tutarsız bilgiler bulunmaktadır¹¹. Fakat bu bilgiler içerisinde gençliğinde ilahiyat öğrenimi gördüğüne ilişkin olarak mutabık kalınmaktadır. Bu öğrenimi sırasında Macar dilinden başka Fransızca ve Latince öğrendiği, Osmanlı hizmetine girdikten sonra da Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine vakıf olduğu (Okutan, 1990: 9) vurgulanması gereken hususlarındandır. Ne zaman Müteferrika¹² olduğu kesin olmamakla birlikte bu rütbe ile birçok diplomatik görev yürüttüğü anlaşılmaktadır. Diplomatik görevlere atanmasında bu kadar dil bilmesinin belirleyici olduğu aşikârdır. 1715 ya da 1716 yılında Viyana'ya, 1716 ya da 1720'de Belgrad'a gitmiş, 1734'de Bonneval ile birlikte Türk-İsveç ilişkilerinin geliştirilmesinde faal rol oynamış ve Kiev'de bulunmuştur, 1743'de Dağıstan'a gönderilmiştir. Son görevi sırasında rahatsızlanan Müteferrika, iki yıl süren hastalığının ardından vefat etmiştir (Kun, 1967: 897; Ziyâde, 2003: 310).

¹¹ Kun (1967: 896-897), Müteferrika'nın Calvinist bir Macar ailesinin oğlu olduğunu ve ilahiyat öğrenimi sırasında 1692'de Thökölöy isyanında Habsburglar yanında Osmanlı'ya karşı savaşırken esir düştüğünü, fidyeyi ödeyemediği için de zorunluluktan Müslüman olduğunu anlatır. Hatta yeni inancını daha iyi anlamak için Risâle-i İslâmiye isminde bir eser bile yazmıştır. Fakat Berkes (2002: 51-52) Müteferrika'nın teslis inancını reddeden İslamiyet'e daha yakın, Hristiyanlık mezhebi olan Unitarius mezhebine mensup olduğunu ve söz konusu eserinin Katoliklik'e Papalık'a ve Teslis inancına hücum eden bir polemik olduğunu iddia etmektedir. Ziyâde'ye (2003: 310) göre ise o bu eserinde İslamiyet'i nasıl kabul ettiğini anlatmakta ve Katolikliğe eleştiriler getirmektedir.

¹² Müteferrika deyiminin hükümdar, vezir ve diğer üst düzey yöneticilerin yanlarında bulunan bir nevi özel kalem müdürleri gibi görev yapan kişileri ifade eden bir terim olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fatih Kanunnamesi'nde de bahsedilen hizmetlilerden biri olması bir hayli eski bir makam olduğuna işaret etmektedir. Kanunname'de Vezir-i Azamlar, vezirler, beylerbeyiler ve nişancıların oğullarının müteferrika namıyla Padişah hizmetine alınacağı yazmaktadır. Yani ilk başlarda bu hizmetin zadedân sınıfına has bir makam olduğu anlaşılmaktadır. Fakat sonraları devşirmelere, sarayda eğitim alan savaş esirlerine ve Padişah'ın has odasındakilere de bu rütbe verilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. (Pakalın, 1983b: 637).

İbrahim Müteferrika'nın ilk girişimi Türkçe eserlerin ve yabancı dildeki kaynakların Türkçe'ye çevrilerek basılması gerektiğine olan inancı ile bir matbaa kurulması olmuştur. Bu süreç kolay olmamakla birlikte matbaanın kurulmasının önemine inanan Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Said Mehmet Efendi'nin ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın da katkıları ile 1727 yılında kurulması tamamlanmıştır. Kuruluşundan önce İbrahim Müteferrika matbaanın faydalarını ve kurulmasının gerekliliğini anlatan "Vesiletü't-tıbbâ" adlı bir layiha yazarak ilgili makamlara sunmuştur. Matbaanın Osmanlı topraklarında kurulmasını geciktiren bir faktör olarak dini taassubun oynadığı rol sürekli tekrarlanagelmıştır. Fakat işin sosyal ve ekonomik boyutuna bakıldığında asıl nedenin bu taassup olmadığı anlaşılabilir. Nitekim o dönemde hattat ve müzehhip esnaf loncasının, lonca mensuplarının yani geçimini bu işten kazananların işsiz kalabileceği endişesi ile bu girişimleri engellediği gerçeği (Okutan, 1990: 12-13) akla daha yakın görünmektedir.

Diğer taraftan Osmanlı ülkesi aslında matbaa tekniğine yabancı değildi. İbranice Tevrat, tefsir, gramer ve tarih kitapları basan, İspanya'dan gelen Yahudi mültecilerin kurduğu ilk matbaa 1493 ya da 1494 yıllarında kurulmuştur. Bunun ardından 1567 yılında Ermeniler, 1627 yılında da Rumlar kendi dillerinde baskı yapmak üzere kendi matbaalarını kurmuşlardır (Lewis, 2000: 51; Okutan, 1990: 11).

Her ikisinin de birçok alanla ilgili bilgi ve yeteneğe sahip olmaları açısından Kâtip Çelebi¹³ ile benzerlik gösteren Müteferrika'nın (Ziyâde, 2003: 310), mîknâtıs ve coğrafya ile ilgili yazılarından hem batıdaki hem de doğudaki bilim alanlarından, hem Avrupa'nın askeri ve siyasal ilerlemesinden hem de Rusya'daki en son gelişmelerden haberdar olduğu anlaşılmaktadır (Berkes, 2002: 52). Müteferrika'nın bu bilgileri elde etmesinde neredeyse 1745'teki vefatına kadar bulunduğu diplomatik görevlerin etkisi olduğu söylenebilir. İbrahim Müteferrika'nın ufkunun genişliğini asıl ifade eden ise onun

¹³ Matbaanın 1726 yılında kuruluşundan 1749 yılında kapatılmasına kadar 17 eser basılmış ve neşredilmiştir. Bu eserler içerisinde Kâtip Çelebi'nin Tuhfet-ül Kibâr fi il-Bihar, Cihannüma ve Takvim Üt-tevarih adlı üç eseri de bulunmaktadır (Okutan, 1990: 13-14). Buradan İbrahim Müteferrika'nın Kâtip Çelebi'nin eserlerine değer verdiği ve faydalandığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Usûlü'l-hikem fi Nizâmü'l-ümem*'de coğrafya ve tarih bilimine verdiği önemin kaynağı Kâtip Çelebi olabilir.

1731 yılında yazıp I. Mahmut'a (1730-1754) sunduğu *Usûlü'l-hikem fi Nizâmü'l-ümem*¹⁴ adlı eseridir.

Eser bir başlangıç kısmından ve toplam üç bölümden oluşmaktadır. Başlangıç kısmında eserin yazılış amacı, devletin içinde bulunduğu kötü şartlar, çözümlenin nedenleri ve çözüm önerilerinden bahsedilmektedir. Müteferrika, bu eseri kaleme almadan önce sanki inzivaya çekildiğini fakat devletin içinde bulunduğu durumdan rahatsız olarak ansızın bu eseri yazmaya karar verdiğini bildirmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 444'üncü yılına ulaştığı bu "hüzün dolu günler"de bozulmanın sebeplerinin gizli hikmetleri ve hakikatlerini sıralayan Müteferrika onaltıncı yüzyıl layiha yazarları ile mutabıktır. Ona göre; devletin vekilleri, divanın ileri gelenleri, siyaset esaslarında kusurludurlar. Önemli işlere yönelmekte gevşeklik göstermektedirler. Her durumda gerekli olan basiret ve ihtiyattan uzak olduklarını ve onların bu hallerini müsamaha ve gafletlerine vererek can ve gönülden teessüf etmektedir (Müteferrika, 1990: 20-21).

Müteferrika'nın bu eseri yazarken kendi bilgi, gözlem ve tecrübelerinin yanı sıra geçmişten ders alınması gerektiği inancı ile tarih kitaplarından, askerin tertip ve düzenini anlatan kanun divanlarından, savaşa dair önemli işleri anlatan ciltlerden de faydalandığını kendisi ifade etmektedir. O bu eseri yazarken sadece kütüphane araştırması yapmamış aynı zamanda "muhtelif eğitimcilerle, akıllı, güngörmüş, vukufu kişilerle, hikmet sahipleriyle ve subaylarla da" konuşup görüşmüştür (Müteferrika, 1990: 21-24). Onun araştırma sorularından biri de "Müslüman halka göre karakteri zayıf, cibiliyeti bozuk ve aşağılanan bir millet olduğu halde" Hristiyanların nasıl olup da bir süreden beri Devlet-i Aliye-i Kahire-i Osmaniye askerlerine dahi üstünlük gösterdikleri, bütün bunların nedenleri ve kullandıkları aletlerin neler olduğudur (Müteferrika, 1990: 23). Eserde farkedilen hususlardan biri Müteferrika'nın onaltıncı yüzyıl yazarlarından farklı olarak ne eski kadim kanunlara riayet edilmesi ne de devletin bozulmaya uğramış kurumlarından bahsetmesidir. Örneğin tımar sisteminden, vezirlerin, ilmiyenin ve kadıların durumundan bahsetmemektedir. O sadece devlet adamlarının, Hristiyan devletlerin takip edilmeyerek gelişimlerinin ne halde olduğundan

¹⁴ Bu eserin içeriğine yapılacak atıflarda Ömer Okutan'ın sadeleştirdiği metin kullanılmakla birlikte, eserin başında bulunan İbrahim Müteferrika ile ilgili bilgilere yapılacak atıflar ise Okutan'a yapılacaktır.

gaflete düştüklerini, bunun büyük bir hata olduğunu ifade etmektedir. Avrupa'daki ilmi gelişmelerden istifade edilmesi ve gerekli teknolojiye sahip olunması için himmet edilmesi gerektiğini yani padişahın bu işin üzerine eğilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Müteferrika seleflerinden farklı olarak adalet dairesinden de bahsetmemektedir.

Diğer taraftan eserin üçüncü bölümünde İslam askerinin son zamanlarda yenilgiye uğramasının nedeni olarak, şer'i hükümlerin yerine getirilmesinde kusurlu davranılmasını ve adalette yeterince titiz davranılmamasını göstermektedir (Müteferrika, 1990: 85).

Ülken'e (1999: 26) göre, Aristo ve Gazali'nin fikirlerinin bir çeşit özetinden ibaret olan Usûlü'l-hikem fî Nizâmü'l-ümem adlı eserinde İbrahim Müteferrika öncelikle monarşi, aristokrasi ve demokrasi olmak üzere üç siyasal düzeni kısaca tanıtmıştır. Bunlardan demokrasiyi diğerlerinden üstün gördüğü anlaşılan Müteferrika, bu düzenin gereklerinden olan halk egemenliği ve parlamento unsurlarından bahsederken gayet ihtiyatlı olduğu anlaşılmaktadır. Zamanın Avrupa ülkelerinden en ileri olarak bahsettiği Hollanda ve İngiltere'nin demokratik düzeni tercih ettiklerini ve bunların yasalarının Tanrı'dan kaynaklı ilkeler yerine, akıl yoluyla bulunmuş ilkere dayandığını belirtmektedir (Berkes, 2002: 53; Müteferrika, 1990: 30-31). Müteferrika'nın akla yaptığı vurgu sadece bununla kalmamış, Hristiyan milletlerin inanç, ibadet ve günlük yaşantılarını düzenleyen semavî kitaplarında hallerini, davranışlarını düzenleyen gerekli şer'i hükümlerin bulunmadığından, genel düzeni devletin, akla dayanan birçok kanun ve kaidelerle sağladığından bahsetmiştir (Müteferrika, 1990: 76).

Ülkelerin yönetim tarzına kısaca değinip geçen İbrahim Müteferrika'nın üzerinde en çok durduğu konu askerinin tertip, düzen ve disiplin meselesidir. Ayrıca askeri meselelerdeki ve savaş taktiklerine ilişkin verdiği bilgiler yoğunluktadır. Bu yönüyle eser sanki bir hariciye memurunun değil bir üst düzey komutanın ya da savaş uzmanının kaleminden çıkmış gibidir. Anlattığı taktiklerin öneminden, Hristiyan askerinin artık bu teknikleri kullandığından ve bu tekniklerin Osmanlı askeri tarafından öğrenilip kullanılmadıkça küffara karşı başarı sağlanamayacağına dair ikna edici bir şekilde anlatımı vardır.

Öncelikle asker sınıfını, insanlar arasında onlara benzemeyen bir grup şekline koymanın zaruretini belirtmektedir (Müteferrika, 1990: 34). Müteferrika'nın bu farklılığın gerekliliğini belirtmesinin nedeni, Koçi Bey ve diğerlerinde görüldüğü üzere, bir sınıflar arası geçişkenliğe olan şüpheden ya da itirazdan ziyade, askeri eğitimin ve üniformaların teknik anlamda önemli olduğunu vurgulamasındandır.

Koçi Bey ve diğerleri ile birleştiği nokta ise sadece askerin çokluğuna ve cesaretine itibar edilmeyip askerin işinin ehli olması gerektiğidir. Fakat yine farklı olarak, askerin miktarı, cesareti, savaş aletlerinin mükemmellik derecesi ne olursa olsun önemli olanın bu askerin tam bir emir komuta zinciri içerisinde, tertip, düzen ve tam bir intizam içerisinde komuta edilmesidir (Müteferrika, 1990: 46). Avrupa kıtasında, askerin teçhiz ve tertibindeki yeni şekille savaş araç ve gereçlerinin şaşılacak derecede yeni bir biçimde ortaya çıkışı yani fenn-i harp ile artık savaş taktikleri yeni bir hal almıştır. Yeni düzeni uygulayanlar, hiç hata etmeden hasımlarını yenmişler veya ülkelerini koruyabilmişlerdir (Müteferrika, 1990: 58-59). Askerin geometrik kaidelere göre sıralanması, böylece orduların yeni düzeni, savaş hileleri tam olarak anlaşıldıktan sonra artık Hristiyanların İslam ülkelerini istilasını engellenebilir (Müteferrika, 1990: 52).

Müteferrika gerek yurtdışı görevlerinden gerekse okuduğu kitaplardan öğrendiği anlaşılan birtakım uluslararası ilişkiler ve diğer devletlerin durumu hakkında da bilgiye sahiptir. Hristiyan devletlerin coğrafi keşifleri ile Çin, Hint ve Sind sınırlarına ulaşarak oralarda hâkimiyet kurduklarını ve bu hâkimiyet ile kuvvet kazandıklarını anlatmaktadır. Ona göre, onların bu keşiflerini gerçekleştirirken İslam ahalisi¹⁵, Hristiyan toplumların bu hallerine gaflet, küçümseme ve dikkatsizlik içinde kayıtsız kalmıştır. “O pis güruhun sultanları ve hükümdarları” araştırılıp haklarında bilgi sahibi olmak gerekirken, bundan gaflete düşülmüş, taassup kaynağına yönelinmiştir (Müteferrika, 1990: 51).

Müteferrika, medeni olma vasfı yüzünden bir toplum biçiminde yaşamak isteyen insanların her birinin bir diğerine ihtiyacı olduğunu (1990: 27) söyleyerek toplumsal işbirliğini vurguladıktan sonra eserin birinci bölümünün sonlarında bu toplumun dört

¹⁵ Müteferrika burada, İslam Devleti ya da Osmanlı devlet ricali gibi kavramları kullanmamaktadır. Buradan Müteferrika'nın Avrupa'da devlet haricindeki inisiyatiflerden de haberdar olduğu sonucu çıkarılabilir.

ana unsurdan oluştuğunu ifade etmektedir. Ashab-ı seyf (asker), ashab-ı kalem (memur), ashab-ı hars-u ziraat (çiftçi) ve erbab-ı hurfet ve ticaret (sanat ve ticaret) olmak üzere bu unsurlar devlet bedeninin terkidirler ve bu terkihi güçlendirmek için hikmetli bir usluyla devletin önemli işlerini yazılı olarak tutmak gerekmektedir. Asker sınıfının; hükümdarlar ve onların yardımcısı vekilleri, vezirler, beylerbeyiler, bütün diğer subaylarla bütün askeri birliklerden oluştuğunu belirttikten sonra bu sınıfa biçtiği rol olarak da memur sınıfına danışmak ve bütün esnafı disiplin altına almaktır. “Hikmetli kaide” dediği bu kurala küffarın herhangi bir şeye karar verirken muhakkak riayet ettiği ve bu kaidelerin güçlenmesine gayret ettiklerini anlatmaktadır (1990: 60).

Askere alma şekil ve usullerinin dikkatle ve titizlikle hazırlanmış bir kanunla olması gerektiğini belirterek, hazerde ve seferde asker olmayanların askerin içine karışmaları engellenmelidir (Müteferrika, 1990: 62). Askerlik görevinden hiç kimse istisna edilmemeli, bir vadeye bağlı olarak askere alımlar yapılmalıdır. Şehir halkı rahatlığına düşkün olduğundan köy ve kasaba halkından asker almak daha doğrudur. Çünkü köy ve kasaba halkı çocukluğundan beri yorgunluk ve meşakkate daha fazla tahammül edebilir (Müteferrika, 1990: 98).

Ona göre bir komutanın bir hatası yüzünden hemen görevden alınması, bir yenilgi sebebiyle katledilmesi doğru değildir. Çünkü her ne kadar yenilgi alınmışsa bile, o komutanın o yenilgide elde ettiği tecrübelerle ileride daha büyük zaferler kazanması muhtemeldir (Müteferrika, 1990: 94-95).

Müteferrikanın belki de cesaretle tavsiye ettiği hususlardan biri de ordunun modernizasyonu için Hristiyan ülkelerden Hristiyan harp hilelerini ve savaş düzenini bilen uzman kişiler getirilmesi gerektiğidir. Bu uzmanlara gerektiğinde mensubu buldukları ordudan daha fazla ücret verilmeli, savaş haricinde bile maaşları kesilmemeli ve en önemlisi de onları dinlerini değiştirmeleri konusunda rahat bırakmalı, ayinlerini yapmalarına izin verilmelidir. Böyle olunca birçok Hristiyan subay ve erinin bu tarafa çekilmeleri kolay olacaktır (Müteferrika, 1990: 107). Nitekim bu usulün işe yaradığının kanıtı olarak Müteferrika Rusya’yı örnek olarak göstermektedir. Rusya Avrupa devletlerinden uzmanlar getirterek ordusunu yeni nizama uydurmuştur. Donanmasını da Hollanda ve İngiltere gibi bu konularda ileri olan devletlerden getirttiği yetenekli kişilere modernize ettirmiştir (Müteferrika, 1990: 109-110). O tüm bu

anlattıkları ile aslında kısaca, Osmanlı ordusunun yeni ordu nizamına (Nizam-ı Cedit) uydurulması gerektiğini, eğer bu yapılmazsa Devlet'in çöküşünün yakın olduğunu vurgulamıştır.

Müteferrika orduda yapılacak modernizasyonun masrafları için de çare düşünmüştür. Sahip oldukları zenginliği vakıf yönetimine vermek isteyen hayır sahiplerinin bilgilendirilerek, servetlerini bu yolda sarfetmeye yönlendirilmesini salıkvererek eserini sonlandırmaktadır (Müteferrika, 1990:)

Müteferrika'nın üzerinde durduğu ve önemine inandığı konulardan biri de coğrafya ilmidir. Dünyanın aynası diye tarif ettiği bu ilim sayesinde dünya üzerindeki memleketlerin nerede olduğu, hangi yollarla birbirine bağlandığı ve coğrafi şartları hakkında bilgi edinip buna göre tedbir almak mümkün olabilir. Coğrafya ilmi İslam ülkelerinde bir ara önem verilen ilimlerden iken zamanla bu ilim de ihmal edilmiştir. Bu ihmalden dolayı da İslam dünyası zarar görmüştür. Çünkü İslam memleketleri sadece Osmanlı ülkelerinden oluşmamakta, başka memleketlerde de Müslümanlar yaşamaktadır. Bunların nerelerde yaşadığı ve nasıl ulaşılabilceği bilinmezse ihtiyaç halinde onlara yardıma gidilemez. Coğrafya bilmek Cihad gereğidir. Hristiyan topluluğu bu ilmi geliştirmesi sayesinde yeni dünyanın keşfini gerçekleştirebilmiş ve uzak doğuya da açılarak nüfuz kurabilmiştir (Müteferrika, 1990: 63-65).

İbrahim Müteferrika'nın eserindeki önerilerinden Sultan I. Mahmut etkilenmiş olmalı ki uygulamaya çalıştığı ıslahatlarda onun sesi duyulmaktadır. Bu sesin yankısı olarak da 1747 yılında vefatına kadar Osmanlı hizmetinde bulunan Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) bilinen ilk yabancı askeri uzman olarak istihdam edilmiştir. I. Mahmut'un girişimleri bununla sınırlı kalmamış, bir çok kütüphane kurdurmuş, bu kütüphanelere kitap toplamaları için başka ülkelerin başkentlerine görevliler göndermiştir. Ayrıca Müteferrika Matbaası'nın kâğıt ihtiyacı için de bir kâğıt fabrikası kurmuştur (Ziyâde, 2003: 312-313).

Müteferrika'nın önerilerinden etkilenen sadece I. Mahmut ve o dönemin devlet ricali değil, eserin yazılışından yaklaşık altmış yıl sonrasında işbaşında bulunan III. Selim ve çevresi de etkilenmiştir. Nitekim bu eserin Müteferrika'nın matbaasında bin adet basılan

kitaplardan biri olduğundan yola çıkararak, birçok devlet ricali tarafından okunduğu söylenebilir.

3.1.3. Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) ve Baron de Tott

I. Mahmut devrinde (1730-1754), aslen Fransız olan ve Avrupa’da askeri bir şöhret kazanmış bulunan Comte de Bonneval 1729 yılında Avusturya’dan kaçarak Bosna’ya gelmiş Avusturya’ya teslim edilmek istemediğinden İslamiyeti zahiren kabul ederek Ahmet ismini almıştır. Sadrazam Topal Osman Paşa bu ünlü generalden yararlanılabileceğini düşünerek onu İstanbul’a çağırılmış ve humbaracı ocağının ıslahı için görev vermiştir (Baysun, 1978: 199). Bu iş için yine onun gibi ihtida etmiş olan üç Fransız subayı ve Fransa hükümeti tarafından gönderilmiş olan iki topçu subayı yanında görevlendirilmiştir (Berkes, 2002: 64). Bu şahıs sadece Humbaracı Ocağı’nı¹⁶ eğitmekle kalmamış, orduda yapılması gereken ıslahatlara ilişkin raporlar da sunmuştur. Bu raporlarda, Avrupa ordularına karşı başarılı olabilmek için onların metodlarının ve silahlarını kullanmanın öneminden bahsetmiştir (Karal, 1999: 21). Ayrıca Bonneval sadece teknik alanın dışında olarak aynı raporunda hemşehrisi olan Montesquieu’dan da bahsetmiştir. Ülken, bu düşünürü Osmanlı topraklarında ilk tanıtan kişinin Bonneval olduğunu iddia etmektedir (1999: 403).

Bonneval’ın Avrupa’nın askerlik ve silah teknolojisinin alınması gerektiğine ilişkin düşüncelerinden başka, askeri teknolojiyi geliştirmek için ekonomik kalkınmanın zorunlu olduğunu anlatan ifadeleri de bulunmaktadır. Ona göre Anadolu’da ve Bosna’da madenler işletilmeli, Sakarya ile Marmara arasında ve Akdeniz ile Kızıldeniz arasında kanal açılması gerekmektedir (Berkes, 2002: 65). Anlaşılan o ki, Osmanlı topraklarına girdikten sonra mı yoksa girmeden de bu bilgilere sahip olup olmadığını bilmediğimiz Comte de Bonneval Osmanlı coğrafyası hakkında malumat sahibidir.

Humbaracı Ahmet Paşa ismiyle anılan De Bonneval’in ölümünden çok sonraları III. Mustafa zamanında (1755) bir Macar Beyzadesi olan *Baron de Tott* da ordunun topçu birliğinin ıslahına uğraşmıştır. De Tott’un topçu ve süratçi neferlerini talimi esnasında

¹⁶ Humbaracı Ocağı: Humbara, demirden içi boş olarak yapılan yuvarlak ve içine barut, demir ve kurşun parçaları doldurulup havan topu veya elle atılan harb aletinin adıdır. Humbaracı Ocağı ise, humbara yapanlar ve humbara kullananlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Havan topu ile atılan mermi ile el bombasına humbara denildiği için ocağa bu ad verilmişti. Muhtelif ortalara ayrılan ocağın humbaracıbaşidan başka zâbitleri ve kâtipleri vardı (Pakalın, 1983a: 854).

birçok kereler III. Mustafa ve oğlu III. Selim de iştirak etmişlerdir (Karal, 1999: 21). Baron de Tott'un topçu neferi yetiştirmekten başka yaptığı en önemli hizmetlerden birinin, Padişah'ın da arzusuyla, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'un (1773) kurularak burada ders vermesi olduğu söylenebilir. Fakat Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (1768-1774) mağlubiyet alınmasından sonra Baron de Tott İstanbul'dan ayrılmış, ardından sürat topçuları teşkilatı fazla masraflı olduğu düşüncesi ile lağvedilmiştir (Karal, 1999: 22). Baron de Tott'a bu işlerinde özellikle, İslamiyeti kabul ettikten sonra Mustafa ismini alan ve İngiliz Mustafa olarak bilinen Campbell adlı İskoçyalı yardımcı olmuş, Baron'un İstanbuldan ayrılmasından sonra da baş öğretmen olarak yerine geçmiştir (Lewis, 2000: 50). Buradan öğretmenleri, eğitimcileri ve uzmanları çoğunlukla yabancılardan oluşan, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ve daha sonrasında açılan benzeri okulların Batı düşünce ve kurumlarının Osmanlı'ya giriş kanallarından biri haline geldiği söylenebilir.

Askeri alandaki ıslahat çabalarının yeterli olmaması Osmanlı devlet adamlarının haricinde Fransa'nın da dikkatini çekmiş ve yakından ilgilenmişlerdir. Çünkü Osmanlı'nın Rusya karşısındaki yenilgisi, Fransa'nın doğudaki menfaatlerini de tehlikeye düşürmüştü. I. Abdülhamit nezdinde elçi olarak gönderilen Choiseul-Gouffier'ye hükümeti tarafından verilen talimatta askeri alandaki ıslahatın yeterli görülmediği, ıslahatların genişletilmesi gerektiği ve bu hususta Osmanlı devlet ricalinin dikkatinin celb edilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir (Karal, 1999: 23). Fransa'nın bu ilgisi ve sonrasındaki ilişkiler artık "Şark Meselesi" adı altında yer etmeye başlamıştır. Nitekim bu mesele sadece Fransa'nın değil, yükselen Rusya'ya karşı tüm Avrupa'nın meselesi haline gelmiştir. Çünkü 1798'deki Napolyon'un Mısır'ı işgali de diğer devletler tarafından yine bu çerçevede ele alınmıştır.

I. Abdülhamid'den sonra tahta çıkan III. Selim ve sonrasında II. Mahmut, artık alarm sinyallerinin yoğunlaştığı 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı ve 1798 Napolyon'un Mısır'ı işgalinin ardından, yaşanan krize bir cevap olarak, İmparatorluğu merkeziyetçiliğe ve savunma amaçlı bir modernleşmeye yöneltmişlerdir (Findley, 2011: 23). Fakat onları böylesi bir modernleşme hamlesine iten saikler Findley'in işaret ettikleri ile sınırlı değildir. Osmanlı devlet adamları için asıl endişelendirici mesele taşrada hâkimiyetin ayan, mütegalibe vb. yerel eşrafa geçmesi, Devletin kendi tebaası olan bazı

gayrimüslim milletlerin ulusçuluk hareketlerine yönelmeleri bu savunmaya yönelik modernleşmenin diğer nedenlerini oluşturduğu söylenebilir. Çünkü özellikle II. Mahmud'un hükümdarlığı döneminde başladığını söyleyebileceğimiz Osmanlılık politikası bu savunmaya yönelik modernleşmenin ürünlerinden birini oluşturmuştur. Gayrimüslim tebaaya tanınan haklar ve eşitlik meselesi, onların bu hakları hak ettikleri ve gerçekten Müslümanlarla eşit olduklarına inanıldığı için tanınmış değildir. Bunlar İmparatorluğun sonuna kadar istemeye istemeye verilen haklardır.

3.1.4. Sefirler ve Sefaretnamelerde Yönetim Anlayışı

Avrupa devletleri onbeşinci yüzyıldan itibaren Osmanlı başkentinde daimi elçilikler veya maslahatgüzarlar bulundurmasına rağmen Bâb-ı Âli böyle bir yola onsekizinci yüzyılın sonuna kadar başvurmamıştır. Bunun sebebinin anlamsız bir kayıtsızlıktan ziyade, İmparatorluğun geçmiş ihtişamının vermiş olduğu kibir hali olabileceği belirtilmektedir. Nitekim III. Selim zamanına kadar, başka devletlerin ülkelerine gelen elçilerin masraflarına karışmadıkları halde Osmanlı'nın topraklarına adım atar atmaz dönüşlerine kadar her türlü masraflarının karşılanmasının bir misafirperverlik ve büyüklük işareti olarak anlaşılabilirdi ifade edilmektedir (Unat, 2008: 14-15). Ahmet Cevdet Paşa (T.Y: 1513), III. Selim tarafından bu uygulamanın kaldırılmasını hazineye büyük menfaat sağladığından dolayı hayırlı işlerden saymaktadır.

Daimi elçilik bulundurulmasına ilişkin olarak, Osmanlıların Müslüman bir kimsenin ecnebi memleketinde yaşamasının zorluklarından dolayı ikamet elçilikleri kurmadıkları da ifade edilmiştir. Fakat geçici görevlere gönderilen kimselerin bile aylarca gittikleri yerde kaldıkları göz önüne alınırsa bunun bir neden olmayacağı anlaşılabilir. Bu konuda en mantıklı yorumu Karal'ın yaptığı söylenebilir. Ona göre Osmanlı'nın bu tutumunun nedeni, kendi kendine yetme prensibinden kaynaklanmaktadır. Çok geniş topraklara sahip olması ve buna bağlı olarak servet kaynaklarının çokluğu ve geçmiş zamanlarda yapılan savaşlarda Osmanlı ordularının müttefiklere muhtaç olmadan büyük zaferler kazanmaları bu tutumun yerleşmesinde etkili olmuştur (Karal, 1988: 164). Diğer bir ifade ile Karlofça Antlaşmasına kadar galip devlet hep Osmanlı olunca herhangi bir diplomatik ilişki kurulmasını gerektiren karşılıklı müzakereye ihtiyaç duyulmamış, bu zamana kadar Osmanlı tek taraflı olarak barış ya da antlaşma koşullarını belirlemiştir.

Onsekizinci yüzyılda bir süre Osmanlı ülkesinde bulunmuş olan Voltaire de, Türklerin Avrupa'da elçilik bulundurma konusundaki tutumunu ve bunun eksikliklerini şu şekilde anlatmaktadır:

Bizler her zaman Türklerin ayağına gideriz, onlar ise bir kez olsun batıya gelmezler; bu bizim ihtiyacımızın açık bir belirtisidir. Doğu iskeleleri ticaret filolarımızla doludur. Bütün Avrupa devletlerinin orada konsoloslukları vardır. Hepsinin Babıâlide elçileri varken Türklerin Batıda bir tek temsilcileri yoktur. Babıâli bu durumu, muhtaç Avrupalıların kendi haşmetine karşı yağcılığı diye bakar. Bu elçilere zaman zaman öyle hakaretler edilir ki, Avrupa prensleri arasında bunların bir nebzesinden harbe tutuşulurdu (Voltaire, 1975:115-116).

Babıâli yabancılara karşı o kadar gururluydu ki, İstanbulda her zaman bulunan elçiler Sultanın en gizli kararlarını öğrenip çok kez kendi dileklerine göre çevirdikleri halde, Divan, Avrupa Saraylarına hiç elçi göndermediği için hıristiyan ülkelerde olup bitenlerden büsbütün habersiz kalırdı (Voltaire, 1975:179).

III. Selim zamanında ilk daimi elçilikler tesis edilmeden önce Devlet-i Âliye muhtelif zamanlarda muhtelif nedenlerden ötürü görevli elçiler göndermiştir. Elçilerin gönderiliş sebepleri özetlenecek olunursa; tahta çıkan padişahların cüluslarını tebliğ etmek, başka devletlerin hükümdarlarının taç giyme törenlerinde temsil edilmek, yapılan bir anlaşmanın tasdikli metnini tevdi etmek, dostluk ilişkilerini yeniden tesis ve teyit için, ihtilafli sınır meselelerini görüşmek için, barış müzakeresi için, Sadrazamın mektubunu iletmek için, devlet alacağını istemek, diğer ülkelerdeki ilim ve fen alanındaki gelişmeleri tetkik ve son olarak diğer devletlerin isteği ile geçici görevli elçiler gönderilmiştir (Unat, 2008: 17-19). Bu elçilere verilen talimatta seyahatlerini ve gittikleri memlekette gördüklerini yazmaları da isteniyordu. Bu sebeple elçiler İstanbul'a döndüklerinde sefaretname adı verilen raporlarını hazırlayıp Bâb-ı Âli'ye sunmuşlardır. Bu sefaretnameler döneminin vakayinamelerine aynen geçirilmiştir (Kara, 1988: 163).

Sefaretnamelerde öncelikle dikkati çeken unsurun yazı üslubu olduğu görülmektedir. Bu eserler attığı her adımın hesabını vermek ve işini başarmak endişesi taşıyan sorumlu devlet adamının resmî üslubu ile kaleme alınmıştır (Gürsoy, 2006: 141). Dikkat çeken diğer bir husus ise sefirlerin bazılarının üstü kapalı olarak Osmanlı sistemini eleştirdikleri ya da bazı kurumların ve tutumların artık değişmesi gerektiğine ilişkin yaptıkları imalardır. İmparatorluğun sonuna kadar geleneksel olan layiha/rapor sunma yöntemi devam etmekle birlikte, sefirlik görevinin kurumlaşmasıyla birlikte bu edebi

türe bir de sefaretnameler eklenmiştir. Sefaretnameler sefirlerin gönderildikleri yerlerin müşahadesini içeren metinler olmalarının yanında, sivil bürokrasi sınıfına mensup bu kimselerin yeni fikirlerini ve önerilerini de ihtiva etmektedir. Bunlardan birçoğu yenilik hareketlerinin içinde yer almış, Avrupa'daki gözlemlerini ve kafalarında olgunlaştırdıkları fikirlerini uygulamaya koyma imkânı bulmuştur. Hatta bu gibi kimselerin yenilik karşıtları tarafından öldürülmeleri, onların ortak özelliklerinden biri olarak da belirtilebilir (Ebubekir Ratip Efendi ve Mahmud Raif Efendi gibi.)

Elçiliklerine giderken onlara verilen talimatnamelerde de kendilerinden Osmanlı ülkesinde tatbik edilebilecek uygulamaların rapor edilmesi söz konusudur. Mesela, Damat İbrahim Paşa'nın, 1720 yılında Paris'e sefarete yolladığı Yirmisekiz Çelebi Mehmed'e verdiği talimatta Fransa'nın "*vesait'-i umran ve maarifine dahi lâyıkiyla kesb-i ittıla ederek kabil-i tatbik olanların takrir-i*" ifadesi vardır. Osmanlı elçisi, bu elçiliğinden gezdiği, gördüğü yerlerin bir nevi fotoğrafı karakterini taşıyan ve zevkle okunan bir sefaretname ile dönmüştür. Sefaretnamesinde Paris'in saraylarından, Paris tıbbiyesinden, hayvanat bahçesinden, Goblin halı imalathanesinden, bir ayna fabrikasından, rasathane ve matbaadan bahsetmektedir. İlginç olan bir olay da Çelebi'nin Paris'in ressam atölyelerine giderek resmini yaptırmış olmasıdır (Unat, 2008: 55-56). Elçinin Paris seyahatinin bir başka neticesi de beraberinde götürmüş olduğu oğlu¹⁷ Sait Mehmet Efendi'nin oradan aldığı ilhamla, İbrahim Müteferrika ile birlikte, İstanbul'da ilk Türk matbaasının kurulmasına çalışması olmuştur (Karal, 1994: 56). Sait Mehmet Efendi örneğinde olduğu gibi bu elçilerin yanlarında götürdükleri akrabalarının bilim, teknik ve kültürel alanda birçok yeniliğin Osmanlı topraklarına girmesinde etkileri olduktan başka, bu şahısların bir kısmı daha sonra doğrudan

¹⁷ Sefaretnameler incelendiğinde elçilerin genellikle akraba ve hizmetlilerini elçilik maiyetlerine dahil etmiş oldukları dikkatten kaçmamaktadır. Fakat bu durum sadece sefirliğe has bir durum değildir. Nitekim genellikle paşalar sadrazamlığa gelince kendi dairelerindeki katipleri ve kethüdarları, yakın adamları sıfatı ile Bâbîâlî'deki kalemlerin başına getirmişler ve reisülküttab yapmışlardır. Bunlar da divan kalemlerine kendi akrabalarını sokarlar ve hızla yükselmelerini sağlarlardı (İnalçık, 1964: 679). Yirmisekiz Mehmet Çelebi ve oğlundan başka, Rusya'ya giden Nisli Mehmed Aga'nın oğlu, yine Rusya'ya giden Mehmed Emni Paşa ve kardeşi İbrahim Bey, Hindistan'a giden Salim Efendi heyetindeki Yusuf Aga ve oğlu Mehmed Emin Efendi, Prusya'ya giden Ahmed Resmi Efendi ve kayınbiraderi Ahmed Azmi Efendi ve yine Prusya'ya giden Giritli Ali Aziz Efendi ve oğlu Selüver Efendi bunlardan bazılarıdır (Yalçınkaya, 1996: 321). 1730 yılında Viyana'ya elçi olarak gönderilen Hacı Mustafa Efendi, 1757'de Viyana'ya ve 1764'de Prusya'ya gönderilen Ahmed Resmi Efendi'nin kayınbabasıdır. Hacı Mustafa'nın oğlu Abdürrezzak Bahir Efendi iki kez 1772-1774'e kadar ve 1779'da reisülküttaplık yapmış, oğullarından Aşir Efendi 1798-1800 arası şeyhülislamlık görevinde bulunmuştur. Morali Seyyid Ali Efendi, Londra sefiri Yusuf Agah Efendi'nin eniştesidir (Şirin, 2004: 103).

elçiliklere bile atanmışlardır. Mehmed Said Efendi ve Ahmet Azmi Efendi bunların en seçkinleridir (Yalçınkaya, 1996: 321).

Elçilik görevi ile yurtdışına gönderilen kimselerin özelliklerine bakıldığında, belli bir sınıftan olmalarına bakılmaksızın daha çok işin icabına göre muhtelif mesleklerden mevki ve şöhret sahibi kimseler oldukları görülmektedir. Fakat onsekizinci yüzyıldan sonra bazı elçiler Reisülküttaplık yapmış veya bu görevi yürütebilecek kabiliyette kimseler arasından seçilmeye başlanmıştır (Unat, 2008: 23-24).

İkamet elçilikleri Devlet-i Âliye'nin sadece diğer bir devlet nezdinde temsil edilmesi açısından düşünülmemiştir. Avrupa'da devletlerarası ilişkileri yeniden belirleyen Fransız İhtilali sonrasında gelişen olayları takip edebilmek için ikamet elçiliklerinin kurulmasının önemi anlaşılmıştır. Elçiliklerin temsil yanında bir de bu yolla "ahval-i düvele vâkıf bazı zatler yetiştirmek üzere" yani diğer devletlerin durumlarına vakıf kişiler yetiştiren birer eğitim yeri olarak, Osmanlı'nın Avrupayı izlediği pencereler şeklinde düşünüldüğü anlaşılmaktadır. İlk ikamet elçisinin gönderileceği devlet olarak Fransa üzerinde mutabık kalındığı hatta Fransa ile bu konuda görüşmeler yapıldığı halde, o zaman için Fransa'nın içinde bulunduğu çalkantılı durumdan¹⁸ dolayı diğer devletlerin tepkisini çekmemek için o zamanlar Osmanlı ile barış içinde olan İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi ile görüşülüp kararlaştırılarak¹⁹ eski kalyonlar Kâtibi Yusuf Agâh Efendi 1792 yılı sonunda Londra'ya ilk ikamet elçimiz olarak görevlendirilmiştir. Elçilerin üç yıl için görevlendirilmesi karara bağlanmıştır (Ahmed Cevdet Paşa, T.Y.: 1480). Ayrıca Yusuf Agâh Efendi'nin görev süresinin dolmasına yakın bir zamanda kendisine gönderilen kaimede Agâh Efendi'nin yerine Tersane-i Âmire anbarları Emîni İsmail Ferruh Efendi'nin gönderileceği ve orada acemilik çekmemesi için Agâh Efendi'nin yanında bulunan tercümanlardan birini orada bırakmasının uygun olacağı bildirilmesi, tecrübeli elçi yetiştirilmesi düşüncesi bakımından dikkate değerdir (Unat, 2008: 177).

¹⁸ Bu tarihlerde Fransa'da Ulusal Konvansiyon Dönemi yani Jakobenlerin terör yönetimi hüküm sürmekteydi ve hatta 16. Louis'yi idam etmişlerdi. Avrupa'nın diğer monarşileri ile olan savaşı ise devam etmekteydi.

¹⁹ İkamet elçiliği kurallarının henüz Osmanlı Devleti'nce bilinmediğinden ve gönderilecek elçilerin zor durumda kalmaması açısından, ikamet elçiliğine ilişkin kaidelerin öğrenilmesi için Reisülküttab Ebubekir Ratip Efendi ve eski Rumeli Kadıaskeri Tatarcık Abdullah Efendi İngiltere'nin İstanbul'daki elçisini ziyaret edip konu hakkında bilgi almışlardır. Söz konusu diyaloglar için bkz. (Karal, 1988: 168-175).

III. Selim dönemi boyunca muhtelif devletlere bu sürelerle de riayet edilerek elçiler gönderildiyse de sonrasında II. Mahmud döneminin 1834 yılına kadar geçen karışık dönem içerisinde uygulamada bazı aksaklıklar olmuştur. Ancak bu tarihten sonra (1834) daimi elçiliklerin görevlendirilmesi esaslı bir şekilde yapılmış ve Paris, Londra, Viyana, Berlin, Petersburg ve Tahran'a zaman zaman Büyük Elçi, Fevkalâde Büyük Elçi, Orta Elçi veya Maslahatgüzar unvanları ile elçiler gönderilmiştir (Unat, 2008: 20).

Sefaretnameler incelendikten sonra, Lewis'in (2000: 62-63) bu ilk diplomatların "basit birer saray veya hazine-i evrak memuru oldukları, batı dillerini bilmeyen, tutucu görüşlü kimseler oldukları, gittikleri ülkeler hakkında çok az şey öğrendikleri ve öğrendikleri şeylerden de fazla etkilenmedikleri" görüşüne katılmak mümkün değildir. Bunların batı dillerini bilmedikleri doğru olmakla birlikte, görevi esnasında bir batı dilini kısa sürede öğrenen ve hatta hazırladığı raporu ilk defa olarak bir batı diliyle yazan İngiliz Mahmud adıyla anılan Mahmud Raif Efendi gibi şahsiyetler de bulunmaktadır.

3.1.4.1. Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)

Girit'in Hanya şehrinde doğan Ahmed Resmi Efendi, 1733 yılında İstanbul'a gelerek tahsilini tamamlamış, 1738'de Reisülküttap Mustafa Efendi'ye intisab ederek damadı olmuş ve hâcegân silkine²⁰ girmiştir. Elçiliğe gönderilmeden önce Selanik ve İstanbul'da çeşitli görevlerde bulunmuştur. Döndüğünde maliye tezkirecisi, 1762'de Anadolu muhasebecisi olmuştur. Bu görevi esnasında 1763'de Prusya Kralı Büyük Frederik nezdine elçi olarak gönderilmiştir. Bu sefaretinden dönüşünde de çeşitli memuriyetlerde görev almış ve en son ulaştığı nokta şikk-ı sani defterdarlığı ve ruznamçe-i evvel olmuştur. Ahmed Resmi Efendi'nin bürokrasi hayatında göze çarpan bir unsur da Koca Ragıp Paşa (1757-1764) ve Halil Hamit Paşa (1782-1785) gibi (Unat, 2008: 102) iki yenilikçi kişiliğin sadaretleri sırasında görev yapmış olmasıdır. Birçok idari ve mali görevde bulunan Ahmed Resmi Efendi, *Sefinet-ürrüesa* isminde zamanına kadar gelmiş olan reisülküttapların ve *Hâmilet-ül kübera* isminde Darüssaade Ağaları'nın biyografilerini kaleme almıştır (Unat, 2008: 103). Ahmed Resmi Efendi'nin

²⁰ Hâcegân-ı Divan-ı Hümayun da denilen bu rütbe; devlet dairelerindeki yazı işlerinin başında ve Defterdarlık, Nişancılık gibi vazifelerde bulunanlara verilen rütbe isimlerinden biridir. Bu silke girebilenlerin yükselebilecekleri en yüksek memuriyetler; menasib-i sitte diye tabir edilen nişancılık, şikkı-evvel ve salis defterdarlıkları, reisülküttaplık ve defter eminliği idi (Pakalın, 1983a: 693). Yükselenebilecek mertebelere bakılınca hâcegânlığın devletin sivil bürokrat kısmını temsil ettiği ve önemli bir silk olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı sivil bürokrasisinin iki önemli mertebesinde bulunmuş kişilerin biyografisini yazması, yükselişe geçen kütta sınıfının kendi farkındalığına varmasının bir işareti olarak algılanabilir.

Ahmed Resmi Efendi'nin ilk elçilik görevi 1757 yılında III. Mustafa'nın cülusunu tebliğ için gönderildiği ülke Nemçe (Viyana) olmuştur. Dönüşü sırasında ya da döndükten sonra yazdığı sefaretnamesinde Avusturya İmparatorluğu'nun kuruluşu, dahili ve malî idaresi hakkında bilgi vermektedir. Avusturya devlet yönetimi hakkında en çok dikkatini çeken husus Avusturya İmparatoru'nun mütevazı bir hayat yaşaması ve idarede tutumlulukları olmuştur. Bunun yanında gelirlerin toplanması konusunda kesinlikle hileye başvurmamaları da Ahmed Resmi'nin müşahadelerindedir (Gürsoy, 2006: 146; Unat, 2008: 104).

Ahmed Resmi'nin ikinci sefaret görevi Prusya'ya (Berlin) olmuştur. Bu sefaretinde Bab-ıâli'de yetişen şahsiyetlerden ve daha sonra Fas (1787) ve Rusya'ya (1790-1792) elçilik görevi ile gönderilecek olan kayınbiraderi Ahmed Azmi Efendi'yi de maiyetine almıştır. Kaleme aldığı sefaretnamesinde Prusya'nın genişleme savaşlarından, bunun sebeplerinden, Prusya'nın askeri sisteminden, askeri okullarından, askeri talimlerden, askeri hastahanelerden (Şirin, 2004: 108), Berlin şehrinden, katıldığı tiyatro ve balolardan, yol üzerindeki Lehistan'ın önemli ticaret limanlarından, Lehistan'ın iç durumu ve kral seçimi meseleleri hakkında bilgiler vermiştir (Unat, 2008: 114-115). Ahmed Resmi Efendi'nin asıl önemli eseri Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan hemen sonraya rastlamaktadır. Bu eserde yapmış olduğu tespitleri onun uzun hariciye ve diğer önemli görevlerinde edindiği tecrübelerin ve ulaştığı sonuçların ifadesi olduğu söylenebilir.

Rusların Şumnu kuşatması sırasında orada Sadrazam Kethudası olarak bulunan Ahmet Resmi Efendi Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) görüşmelerinde baş delege olarak görevlendirilmiştir (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 72).

Bu antlaşmadan sonra *Hulâsatü'l-i'tibar* adlı bir risale daha kaleme alan Ahmed Resmi Efendi, bu risalesinde Rusya'nın nasıl yükselişe geçebildiği, Osmanlı'nın ise nasıl güç kaybettiğinin sebeplerini ve içinde bulunduğu durumu anlatmıştır. Bu risalesinde İbrahim Müteferrika'nın *Usûlü'l-hikem fi Nizâmü'l-ümem* adlı risalesini kaynak olarak

kullandığı ifade edilmektedir. Ahmed Resmi, patlak veren savaştan ve ortaya çıkan kötü sonuçtan Osmanlı yöneticilerini sorumlu tutmuştur. Osmanlı askerinin içinde bulunduğu durumla artık müthiş bir maddi servete ve askeri alanda gelişmişliğe sahip Rusya ile karşı karşıya gelmesinin mümkün olmadığını belirterek, bundan böyle savaş yerine sulh siyaseti güdülmesinin zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Ardından siyasi işlerdeki seçeneklerde dini taassubtan uzak durulması gerektiğini belirterek, gayrimüslim devletlerdeki değişimin takip edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur (Ziyâde, 2003: 314).

Ahmed Resmi Efendi'nin bu eserini yazdığı dönem Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) ve Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın (1782-1785) işbaşında olduğu döneme rastgelmektedir. Bu dönemdeki girişimlere bakıldığında yapılmaya çalışılanların yine bir sivil bürokrat olan Ahmed Resmi Efendi'nin tavsiyelerine uygun olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Fakat Sultan'ın ve Sadrazam'ının bu tavsiyelerden ne dereceye kadar etkilendikleri ya da dikkate aldıklarını bilemiyoruz.

Askeri teşkilatta yenilik yapma, talimli ve düzenli ordu kurma fikri III. Mustafa'dan sonra I. Abdülhamid (1774-1789) tarafından da korunmuştur. Fakat askerinin içinde bulunduğu disiplinsizlik, subayların cahil erleri istedikleri gibi kışkırtabilmeleri gibi olumsuzlukların farkında olan I. Abdülhamid'e, kardeşi III. Mustafa'nın düzenli asker kurma girişimlerinin olduğu, düzenlerini ve tüzüklerini kaleme aldırıldığı fakat Rusya seferi ortaya çıkınca yürürlüğe konulamadığı anlatılınca, eliyle sakalını gösterip "inşallah oğlu (III. Selim) bu işi başarır" şeklinde cevap verdiği rivayet edilmiştir (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 157). Fakat yine de Sultan ümitsiz olmamış, saltanatının ilk yıllarında daha önce bahsedilen yabancı uzmanlardan biri olan Baron de Tott'a ülkeden ayrılmadan hemen önce mühendishaneyi kurdurmuştur. Bu sıralarda Kaptan Gazi Hasan Paşa da Osmanlı denizciliğini yine Fransız uzmanlardan yardım alarak on yıl içinde deniz kuvvetlerini kırk yeni deniz aracıyla güçlendirmiştir (Ziyâde, 2003: 314).

Halil Hamid Paşa da yenilik girişimlerini büyük ölçüde, grafiker, ressam, topograf, subay ve teknikerlerden oluşan, geniş bir Fransız teknik heyetin eşliğinde İstanbul'a gelen, Fransız Akademisi üyesi Şallz Gaminiye'nin gayretlerine dayanarak yürütmüştür. Hatta Halil Hamid Paşa ile Fransız büyükelçisi arasında müzakere edilen projelerden biri de Fransa'ya Türk öğrencilerin gönderilme meselesiydi. Fakat bu proje uygulamaya konulamadan Paşa görevden alınmıştır (Ziyâde, 2003: 315).

Halil Hamid Paşa, daha önce kurulan sür'at topçularının sayılarını üç yüzden iki bine çıkarmış, silah ve teçhizatların tamamlanmasına uğraşmıştır. En önemlisi ve sonradan Sadrazamın hayatına mal olacak girişimi ise hem sınır boylarındaki hem de İstanbul'daki asker ulufelerini kontrol ettirip yoklama yaptırmasıdır. Bu kontroller sırasında birçok boşalmış yer bulunmuştur. Daha sonra asker ulufelerinin alınıp satılmasını yasaklayıp, kayırılmış kişilerin ve esnafların üzerlerinde bulunan asker ulufelerini geçersiz saydırmıştır. Bu durum elbette bu yasaktan menfaati olumsuz etkilenecek çevrelerin hoşuna gitmemiş ve sonunda entrikaları galip gelerek sadrazamı görevden aldırılmışlardır (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 158; Ahmed Cevdet Paşa, T.Y: 1066-1068).

3.1.4.2. Ahmed Azmi Efendi

1790 yılında III. Selim tarafından, Prusya ile Rusya aleyhinde olmak üzere daha önce yapılan ittifak antlaşmasına Osmanlı'nın sadık kalacağını bildirmek ve o sıralarda Rusya ile barış anlaşması yapan Prusya'nın niyetini öğrenmek amacıyla Berlin'e gönderilmiştir. Berlin'de kaldığı onbir ay boyunca da Prusya'yı Rusya'ya karşı savaşa sokmak için gayret göstermesi kendisine bildirilmiş fakat Azmi Efendi muvaffak olamamıştır. Dönüşünde kaleme aldığı sefaretnamesinde belirttiği üzere kendisini eğlendirmek üzere davet edildiği saray balolarında, opera ve tiyatrolarda vakit geçirmiştir (Unat, 2008: 150-151). Fakat sefaretnamesinin ikinci kısmında o sıralarda reform çabalarına girişmiş olan III. Selim için çok faydalı olabilecek gözlemlerde de bulunmuştur.

Prusya Devleti'nin iç nizamı, halkın yaşayışı, menzilhane teşkilatı, hazinenin durumu, devlet zahire teşkilatı ve Prusya ordusunun mühimmat ve silahları hakkında bilgiler vermiştir. Bu devlete ilişkin olarak dikkatini çeken hususlar ise; devlet kadrosunun ihtiyaca uygunluğu, memurların maaş ve geçimleri, kıyafetleri, kurulmaya çalışılan sanayii ve hazinenin gelir fazlası verdiği. Tüm bu müşahedelerini sadece aktarmakla kalmayan Azmi Efendi sefaretnamesinin "Hâtıme" başlığı altında bazı tavsiyelerde bulunmaktadır. Ona göre; Osmanlı ülkesinde zulmün ve haraplığın başlıca sebebi olan rüşvet tamamen kaldırılmalı, memuriyetlere liyakatli olanlar getirilmeli, memurlara uygun maaşlar verilmeli, memurlar devlet nizam ve usullerini bozan bir suçları olmadıkça görevden azledilmemeli, büyükleri taklide yeltenen aşağı tabaka terbiye

edilmeli, düzenli bir ordu ihtiyacına atfen asker bilhassa topçular ve denizciler yaz kış talim yapmalıdır (Unat, 2008: 152-153). Azmi Efendi'nin önerileri dikkate alındığında rüşvet, liyakatli kamu görevlisi, memuriyetten sebepsiz yere azledilme ve düzenli ve daimi bir ordu konularının bundan yaklaşık elli yıl kadar sonra Tanzimat Fermanı'nda işlenen konularla örtüştüğü açıktır.

3.1.4.3. Ebubekir Ratip Efendi

Tosya doğumlu olan Ebu Bekir Ratip Efendi, Amedi Edhem Efendi himayesinde yetişerek reformist sadrazam Halil Hamit Paşa'nın Amedciliğinde bu kalemde kâtiplik yapmıştır. Halil Hamit Paşa Tezkireci olduktan sonra da onun yerine Amedci olmuştur. Bu görevde bulunduğu sıralarda Şehzade Selim'in Fransa Kralı XVI. Louis ile olan mektuplaşmalarına yardım etmiştir. 1791 yılında Avusturya ile imzalanan Zıştovi Antlaşması'nın 13. Maddesi iki tarafın karşılıklı olarak orta elçi göndermesini karara bağladığından Ebubekir Ratip Efendi III. Selim tarafından bu göreve getirilmiştir. 1795 yılında Reisülküttap olmuştur. Fakat bu yardımlarının ve reformist faaliyetlerinin bedelini önce azledilip Rodos'a sürülerek sonrasında 1799 yılında Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa tarafından idam edilerek ödemiştir. Kalemi kuvvetli bir şair olan Ebubekir Ratip Efendi aynı zamanda Arapça ve Farsça'ya da hâkim bir şahsiyetti (Unat, 2008: 154-155). Ebu Bekir Ratip Efendi'nin de kalemiye sınıfının olgun şahsiyetlerinden biri olduğu, hem Viyana elçiliğinde (1791-1792) kaleme aldığı sefaretnamesinde hem de III. Selim'in bir ıslahat programı oluşturma çabaları sırasında devlet ileri gelenlerinden istediği çözüm önerilerine katkıda bulunmasından anlaşılmaktadır.

Hatta Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana sefaretnamesinin Nizam-ı Cedit reformlarında III. Selim'e sunulan diğer layihalardan daha fazla etkide bulunduğu dair görüşler bulunmaktadır. Sözkonusu reformların nispeten başarıya ulaşmasının ardındaki neden olarak reformların dayandığı bu fikir ve zihniyet olgunluğunun olduğu (Yalçınkaya, 1996: 322) belirtilmektedir.

Viyana elçiliği görevinde iken altı adet tahrir kaleme alan Ratip Efendi'nin 490 sayfadan oluşan asıl büyük layihasının, Avrupa'nın askeri, idari ve mali teşkilatı hakkında yerinde yapılmış esaslı ve en kapsamlı ilk tetkik olduğu (Unat, 2008: 158) ve

küttabın (kalemiyyenin) üzerine aldığı sorumluluk duygusunun düzeyini aksettirdiği (Ziyâde, 2003: 316) ifade edilmektedir. Nitekim diğer kalemiyye mensuplarının layiha ve sefaretnamelerinde görüldüğü gibi o da sadece gözlemlerini aktarmakla kalmamış bazı eleştiri ve önerilerde de bulunmuştur. Bu eleştiri ve önerileri arasında devlet adamlarının müsriflikleri ve sorunlara karşı lakaytlıkları da yer almaktadır.

İç ticaretin ve yerli sanatların geliştirilmesi gerektiğinden bahisle devletin iktisat politikasını da eleştirmekte ve milli servetin yabancı memleketlere gelişigüzel akmasını önlemek amacıyla padişah başta olmak üzere bütün ileri gelenlerin en azından ülke içinde dokunan kumaşları kullanmalarını ve ihraç mallarının kullanılmasının yasaklanmasını salıkvermektedir (Unat, 2008: 159). Bundan başka askeri idarenin içinde bulunduğu kötü durumun sebebinin Kanuni'den sonra gelen padişahların memleket genişliğinin verdiği sarhoşluktan dalâlete saptıklarını ve ecdatlarının koydukları kanun ve nizamlara saygı göstermedikleri gibi fitne ve fesatlardan ibret alıp yeni nizam ve kanunlar da ilave etmediklerini, böylelikle askerî ocakların disiplinden saparak bozulduğunu cesaretle yazmaktadır. Avrupa devletlerinin eski Yunan ve Romalılar'dan başlayarak Osmanlılara kadar devam eden askeri çalışmaları hakkında bilgi verdikten sonra, askerî gelişimin Avrupa devletleri arasında nasıl yayıldığını tetkik etmiştir. Ona göre her devlet kendisine nazaran üstün devletin harbe müteallik kanunlar ve nizamlarından seçmeler yaparak ve kendi yetenek ve bilgilerini bunlara ekleyerek bir *nizam-ı cedit* vücuda getirmiştir. Osmanlı devleti de askerî alanda Avrupalılara nazaran aşağı vaziyette olduğundan, onlara yetişmek için onların kanun ve nizamlarından lüzumlu olanlarını almak ve kendi yetenekleri ile bilgilerini katarak bir *nizam-ı cedit* vücuda getirmek zorundadır (Karal, 1988: 32-34). Nitekim daha sonra görüleceği gibi III. Selim'in devlet ileri gelenlerinden istediği çözüm önerileri arasında bu husus işlenmiş ve Nizam-ı Cedit ordusunun teşkilatlanmasına girişilmiştir.

Eserinin büyük kısmı Avusturya askeri teşkilatının en ince ayrıntılarına kadar bilgi vermekten başka sırasıyla, Rusya, Prusya ve Fransa'nın da askeri teşkilat ve ordularının durumu hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Bunlar arasında "Akademiya militer" gibi askeri okulların işleyişleri ve teşkilatları hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler dikkat çekicidir (Unat, 2008: 160-161). Bu bilgi ve önerilerin III. Selim tarafından dikkate alındığı sonradan kurulacak olan askeri okullara temel teşkil ettiği söylenebilir. Ratip

Efendi ile daha şehzadeliği sırasında başlayan yakınlığı da hatırlanacak olursa III. Selim'in bu kalemiye mensubunun sözlerine ve yazılarına itimat ettiği söylenebilir.

Ratip Efendi'nin eserinde görülen ilklerden biri de çağdaş devlet yönetimi hakkında bazı Avrupalı düşünürlerin görüşlerini de aktarmış olmasıdır (Ziyâde, 2003: 317). Hatta Ratip Efendi'nin gittiği bir kütüphanede Voltaire, Rousseau, Montesquieu ve Reinhold'un kitaplarının olup olmadığını sormasından, Aydınlanma düşünürlerinden de haberdar olduğunu ve eserlerini okuduğunu anlıyoruz (Şirin, 2004: 121). Avrupalılar'a göre bir devletin büyüklüğünün esaslarını Ratip Efendi şu şekilde sıralamaktadır: Askerin çok düzenli ve itaatli olması, hazinenin tertipli ve daima dolu olması, vezirler ve sair büyük devlet adamları ile memurların doğru, işbilir ve sadık kimseler olmaları, halkın huzuru, refah ve himayesinin temin edilmesi, tüm bunlar sağlandıktan sonra bazı devletler ile ittifak ve yardım anlaşmalarının yapılması (Karal, 1988: 32). Ratip Efendi'nin ordu-asker, hazine ve halkın huzuru hakkındaki tespitleri onyedinci yüzyıl risale yazarlarının sürekli vurguladıkları adalet dairesini anımsatmaktadır. Adalet dairesinde yer alan bu hususlara Ratip Efendi liyakatli kamu görevlisi ve devletlerarası ilişkiler-dış politikada aktif siyaset diyebileceğimiz unsurları eklemiştir.

Ratip Efendi Viyana'da bulunduğu süre boyunca Avusturya'nın ve diğer Avrupa devletlerinin askeri teşkilatları hakkında bilgi toplamaktan başka, Viyana Şark Dilleri Okulu'nun temelini teşkil eden (Unat, 2008: 161) Asya Akademisi'ne de gitmiş orada tercüman olan Hammer ile karşılaşmıştır. Bu akademiye İbn Haldun'un Mukaddimesi ve Ahkam-ı Nasiri gibi kitapları hediye etmiştir (Şirin, 2004: 121). Bundan başka Avrupa devletlerinin vergi toplama usullerinden, madencilikten, ziraat, sanayi, ticaret ve bankacılık gibi birçok modern kuruluşlardan bahseden Ratip Efendi'nin asıl önemli iki konu hakkındaki mülahazası oldukça çarpıcıdır.

Şöyle ki; Ratip Efendi, hükümetin fertlerin güven ve maslahatlarını korumak ve gözetmek için var olan bir oluşum olduğu üzerinde durmaktadır. Bu konuda "Avrupa devletlerinde hükümdarlar tarafından konulan kanun, kurum, yargı ve vergiler tabakaları farklı da olsa bütün insanlar tarafından kabullenilir. İnsanlar kendilerine konan vergileri de zamanında ödedikleri müddetçe onlara işlerine ve isteklerine ne kral ne subaylar ne de diğer görevliler müdahale eder. Bu devletlerde fert hiçbir şekilde yiyecek içecek ve serbest dolaşma gibi endişeler taşımadan istediğini söyler" şeklinde

ifadeleri bulunmaktadır (Ziyâde, 2003: 317). Bu ifadeler Ratip Efendi'den çok sonraları Sadık Rıfat Paşa'nın eserlerinde de karşımıza çıkacaktır. Böylelikle yönetici sınıf içerisinde kalemiyyenin ya da sivil bürokrasinin yönetim anlayışının Tanzimat'tan çok önceleri klasik Osmanlı yönetim anlayışından farklılaştığını ve belli bir olgunluk düzeyine eriştiğini söyleyebiliriz.

İkinci olarak Ratip Efendi'den önce İbrahim Müteferrika ve Ahmed Resmi Efendi'lerin de ima ile bahsettikleri Avrupa'da din kurallarına ilişkin ifadeleri, onyedinci yüzyıl devlet adamlarının belki de Ratip Efendi ve diğerlerini zındıklık ile suçlayabilecekleri, imalar içermektedir. Ratip Efendi dinin Avrupa'daki durumundan bahsederken, “onlar için bağışlayıcı dinî kural ve kanunlar yoktur, öyle ki evlilik ile ilgili hüküm dışında hiçbir Hri stiyanlılık hükmü kalmamıştır. Hükümdarlar tarafından da kendisine dayanılan bir şey olmaktan çıkmıştır. Miras taksiminde yaşanan sorunlarda da dinin bir etkisi yoktur. Yani bu durumda denilebilir ki Avrupa devletleri, artık Ehl-i Kitap şeklinde isimlendirilen sınıflandırmanın içinde değildir” demektedir (Ziyâde, 2003: 317). Ratip Efendi'nin bu ifadeleri, belki de ulemanın Nizam-ı Cedit reformlarına şüpheyle yaklaşmasına neden olmuş olabilir. Nitekim Nizam-ı Cedit reformlarından başlayarak imparatorluğun sonuna kadar dini kuralların tamamen devre dışı bırakılması söz konusu olmamış, hatta 1876 Kanuni Esasi'de “devletin dini, din-i İslam'dır” ibaresi yer almıştır. Fakat reformların geneline bakıldığında belirgin bir laikleşmenin de gerçekleştirilmediği söylenemez.

3.1.4.4. Yusuf Agâh Efendi

I. Abdülhamid devri ricalinden Süleyman Penah Efendi'nin oğlu olan Agâh Efendi 1744 yılında Girit'te doğmuştur. İkamet elçiliğinin haricinde birçok görevde bulunduğu görülmektedir. 1774'de Mektubi-i Sadriâli kalemine girmiş, bir müddet sonra hâcegândan olmuştur. 1780'de Mevkufatçı, 1784'de Enderun Emini, 1792'de Kalyonlar Kâtibi tayin edilmiştir. 1797'de Londra'dan dönüşünde Yeniçeri Kâtibi, sonra sırasıyla; Ambar Emini, Tersane Emini, 1807'de Rikab-ı Hümayun Defterdarı, Baruthane Nazırı, Rikâp Kethudası, Cephane ve Mehterhane Nazırı, Hibetullah Sultan Kethudası oldu. Beşiktaş Sarayı'nın tamirine memur edildi. Daha sonra Mübayaacılık ve Nüzül Eminliği görevlerinde bulundu. 1811'de Sadaret Kethüdası oldu. Vehabi ayaklanması halledildikten sonra fevkalâde Surre Emini olarak hacca gönderildi. Dönüşünde Nişancı,

1816'da tekrar Sadaret Kethüdası, 1818'de Tersane Emini, Mübayaacı, 1822'de üçüncü defa Matbah Emini olarak tayin edildi. Bu son görevinde iken 1824'de vefat etti (Unat, 2008: 168-169).

Yusuf Agâh Efendi'nin ikamet elçiliklerinin kurulması kararlaştırıldıktan sonra gönderilen ilk ikamet elçimiz olduğu daha önce belirtilmişti. Agâh Efendi 14 Eylül 1793 tarihinde maiyetinde sirkâtibi Mahmut Raif Efendi, ataşe Derviş Ağa, iki tercüman ve Hristiyan tebaadan bir maiyet memuru ile birlikte Londra'ya gönderilmiştir (Unat, 2008: 169). Ayrıca Agâh Efendi'nin maiyetindeki Müslüman kişizadeleri olarak bilinen Mehmed Derviş Efendi ile Mehmed Tahir Efendi, Avrupa'da dil tahsili gören ilk Türk öğrencilerdir. Hatta bunlar Sultan'a Fransızca yazdıkları iki küçük risale de sunmuşlardır (Yalçinkaya, 1996: 323).

Yusuf Agâh Efendi'nin sefaretnamesi diğer sefaretnamelerden muhtevası bakımından farklılık göstermektedir. Londra'da bulunduğu 1793-1796 yılları arasında Osmanlı ülkesinden aldığı haberler de birlikte olmak üzere, olup biten hadiseler, yaptığı siyasi müzakereler ve muhaberele hakkında sıra ile tuttuğu kayıtlardan ve aldığı emirlerle yazdığı cevaplardan oluşmaktadır (Unat, 2008: 170). Agâh Efendi'nin gönderdiği bu raporlar III. Selim tarafından bizzat okunmuş ve üzerine notlar düşülmüştür (Yalçinkaya, 1996: 329). Bunlar arasında İngiltere'de yedi senede bir yapılan parlamento seçimlerinin yapılacağına ilişkin bilgilendirme, Fransa elçisinin Fransa'da Robespierre döneminde Osmanlı ülkesinde istihdam edilen görevlilerin görevlerinden uzaklaştırılmasını istediği, buna izin verilmediği ve malum görevlilerin kendiliklerinden Malta Adası'na gideceklerine dair Yusuf Agâh Efendi'yi haberdar eden not (Unat, 2008: 174) ve İstanbul'daki Fransız elçisine gösterilen fazla yakınlığın Avrupa'da uyandırdığı akisleri bildiren kaime (Unat, 2008: 176) gibi Agâh Efendi ile Bâbüali arasında geçen bilgilendirme yazıları bulunmaktadır.

Agâh Efendi'nin Osmanlı ordusunda çalıştırılmak üzere İngiltere'den subaylar getirttiği, bu subayların Nizam-ı Cedid ordusunun Fransız harp tekniğine göre yetiştirilmesini sağladığı ifade edilmektedir (Gürsoy, 2006: 150). Fakat bu işi sefaret sırasında mı yoksa ülkeye döndükten sonra mı gerçekleştirdiği hakkında bilgi verilmemektedir. Yusuf Agâh Efendi'nin ikamet elçiliğinin önemi, ilk olmasının yanında, maiyetinde götürmüş olduğu Mahmud Raif Efendi'nin Fransızca olarak iki eser kaleme almasıdır.

3.1.4.5. Mahmud Raif Efendi

İngiliz lakabı ile anılan Mahmud Raif Efendi henüz küçük bir yaşta Mektubî-i Sadr-ı Âli Kaymakamlığı'na girmiş yetenekli bir şahsiyettir. İnşa ve kitabetteki başarıları yanında coğrafya ilminde geniş bir bilgiye sahip olan Raif Efendi aynı zamanda tanburî unvanına sahip bir müzisyendir. Yusuf Agâh Efendi ile birlikte bulunduğu Londra'da Fransızca'yı öğrenmiştir. İngiltere dönüşünde Donanma-yı Hümayûn Müsteşarlığı, Divan-ı Hümayûn Rikâb Beğlikçiliği, Reisülküttaplık, Karadeniz Boğazı ve Rumeli canipleri İnşaat Nazırlığı gibi önemli makamlarda bulunmuştur. III. Selim reformlarının önde gelen isimlerden olan Raif Efendi, Kabakçı Mustafa isyanının kurbanlarından biri olmuştur (Unat, 2008: 178). III. Selim döneminde en uzun süreyle Reisülküttaplık görevinde kalan Raif Efendi 1800-1805 yılları arasında bu makamda bulunmuştur (Ziyâde, 2003: 318).

Mahmud Raif Efendi'nin ilk eseri Londra'da bulunduğu süre içerisinde müşahedelerini ve anılarını kapsayan ve Fransızca olarak yazdığı *Journal du Voyage de Mahmoud Raif Effendi en Angleterre, écrit par lui meme* adlı eseridir²¹. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümü yolculuğunu ve Londra'ya varışını, ikinci bölümü İngiltere'nin idari ve askeri durumu, üçüncü bölümü ise Londra şehrinin tasvirini içermektedir. Metinde yer alan görüş ve tahlilleri Raif Efendi'nin batı kültürünü benimsemiş bir zihniyete sahip olduğunu göstermektedir (Unat, 2008: 178-179). Eseri neden bir Avrupa dilinde yazdığını açıklamayan Mahmud Raif, neden Fransızca'yı seçtiğini “dünya dili olması sebebiyle ihtiyacımı karşılayacak derecede kendimi Fransızca öğrenmeye verdim” şeklinde açıklamaktadır. İngiltere'deki ikameti boyunca Fransızca gramer kitaplarını ve sözlüklerini yoğun bir şekilde incelediğini söyleyen Mahmud Raif, sadece dil öğrenmekle kalmamış, coğrafya²², tarih, siyaset ve kamu hukuku gibi daha sonra İstanbul'da ders kitabı olarak hazırladığı ilimlerde kendini geliştirmiştir. Mahmud Raif'in İngiltereye gitmeden önce bu tür çalışmalarda bulunup bulunmadığı bilinmemekle beraber onun, belki de kendi ülkesinde yeterli imkânlar bulamamış olması

²¹ Mehmed Alaaddin Yalçınkaya, “Mahmud Raif Efendi As The Chief Secretary Of Yusug Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador To London (1793-1797)”, **OTAM**, Sayı:5, 1994'de eserin tam metnini İngilizce olarak yayınlamıştır.

²² Coğrafya ile ilgili olarak Fransızca olarak hazırladığı eserin ismi Ucâletü'l Coğrafiyye (Coğrafyayı Cedit)'dir ve Viyana maslahatgüzarı Yakovaki Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Şirin, 2004: 133).

ya da yeterli görmemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü daha sonra yazdığı başka bir eserin önsözünde, “genel bir bilgi ve kültürel donanımına ulaşmamı sağlayacak kaynakları elde edebilmemin, ancak Avrupa’ya yapacağım bir sefer ve bir yabancı dil öğrenmem vasıtasıyla olacağını hissettim” demektedir (Ziyâde, 2003: 318).

Raif Efendi İngiltere’nin idari durumunu ele alırken parlamenter sistemini ve hukuk düzenini aktarmıştır. Bu sistem içerisinde kralın çok kısıtlı yetkilere sahip olduğunu, parlamentodan habersiz vergi koyma hakkına sahip olmadığını aktarmaktadır. O da Ebubekir Ratip Efendi’nin Viyana’da gözlemlediği gibi İngiltere’de de halkın kanunlara uymak mecburiyetinde olmakla birlikte, ifade özgürlüklerinin kralın aleyhinde konuşacak kadar ve gazetelerde kralın karikatürlerini yayınlayacak kadar geniş olduğunu vurgulamaktadır (Gürsoy, 2006: 144). Eğitim ve bilim hizmetlerinin yaygınlığından bahseden Raif Efendi, eğitimde gazetenin de ne denli önemli olduğunu bildirir (Şirin, 2004: 131). Dikkatini çeken başka bir husus ise İngiltere’deki merkantilist ekonomi politikasıdır. Osmanlı iktisat anlayışına tamamen zıt olan uygulamaya göre İngiliz Hükümeti yabancı mal ithalinden %40-50 civarında vergi almaktayken ihracattan ise hiç vergi almamaktadır (Şirin, 2004: 132).

Bundan başka Raif Efendi’nin *Cedvelü’l-Tanzimati’l-cedîde fi’d-Devleti’l-Osmâniyye* isimli ve sonradan Fransızca olarak da yazdığı eseri bulunmaktadır. Bu eseri İstanbul’daki mühendishanenin matbaasında basılmıştır. Eserini bir Avrupa dilinde yazmasının nedeni ise, Avrupa devletlerini muhattap alarak, III. Selim’in ıslahatlarına Avrupa’nın dikkatini çekmek istemesi ile alakalı olduğu belirtilmektedir (Ziyâde, 2003: 318). Fransızcası *Tableau Des Nouveaux Reglemens De L’Empire Ottoman* olan eserin, bu amaçla yazılan ve basılan ilk eser olduğunu düşünenler de vardır (Yalçınkaya, 1996: 324).

3.1.4.6. Moralı Seyyid Ali Efendi – Halet Efendi ve Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi

Moralı Seyyid Ali Efendi Fransa’ya gönderilen ilk ikamet elçimizdir. Fransız İhtilali sonrasında Direktuvar yönetimi sırasında (1795-1799) 26 Mart 1797 tarihinde onsekiz kişilik bir maiyetle birlikte deniz yoluyla Fransa’ya gitmiştir. Sefaretnamesi bu yolculuğu ve görevi sırasındaki müşahedelerini içermektedir (Unat, 2008: 179). Seyyid

Ali Efendi çeşitli gözlemlerini aktarmakla birlikte, diğer sefirlerimizden farklı ve ondan sonra Fransa'ya gönderilecek Halet Efendi'den daha yumuşak olarak, Batı'ya eleştirel ve küçümseme ile yaklaşmaktadır. Ali Efendi'nin diğer bir özelliğinin ise bir diplomatta bulunması gereken yeterli açıkgozlülük ve kurnazlığı gösterememesi olduğu söylenebilir.

Ali Efendi Fransa'da dönemin meclisleri olan Beşyüzler ve İkiyüzelliler Meclisleri'nde randevulu ziyaretçi olarak izlenimlerde bulunmuş, çalışma biçimlerini teferruatlı bir biçimde anlatıp, karar alma yöntemlerinin çok zaman aldığını belirterek eleştirel bir yaklaşımda bulunmuştur (Gürsoy, 2006: 143). Bundan başka Ali Efendi Copernicus sistemine bağlı olarak, dünyanın güneşin etrafında dönüşüyle gece ve gündüz olaylarını deney yoluyla seyretme imkânı bulmuş fakat bu tür deney ve uygulamaları “mezheb-i bâtila” diyerek küçümsemiştir (Gürsoy, 2006: 152). Fakat bir tersane binasını ayrıntıları ile gözlemleyen ve bir fırkateynin denize indirilişindeki tekniği beğenip pragmatik bir anlayışla bizde de uygulanmasını arzu ettiği, Osmanlı deniz kuvvetleri komutanı Hüseyin Paşa'ya yazdığı mektup (Gürsoy, 2006: 153), Osmanlı sefirinin Batı tekniğine açıklığının bir yansıması olarak okunabilir.

Diğer taraftan Ali Efendi'nin görevi sırasında başarmaya çalıştığı önemli bir konu da Fransa-Osmanlı ekonomik ilişkileri alanındadır. Zaten III. Selim'in Ali Efendi ile birlikte göndermiş olduğu Name-i Hümayun'da iki ülke arasında ticari ilişkilerin geliştirilmesi için bir ikamet elçisi gönderdiği belirtilmiştir. Fransa Dışişleri Bakanı Talleyrand'a sunduğu 20 Ağustos 1797 tarihli bir nota ile Fransız tacirlerinin Osmanlı topraklarında sahip oldukları imtiyazlara karşılık aynı hakların Fransa'da Osmanlı tacirlerine de tanınmasını talep etmiştir. Bu durum Osmanlı'nın dış politikasında önemli bir değişikliğin, dış ilişkilerde mütekabiliyet prensibinin uygulanması için yapılan ilk Osmanlı girişi olması açısından önemlidir (Karaer, 2012: 73). Ayrıca Osmanlı yönetiminin dış ticaret konusundaki anlayışının da farklılaşmaya başladığı şeklinde ya da en azından mevcut sistemin Osmanlı ekonomisine zarar verdiğinin bilincine varılmaya başlandığının işareti olarak algılanabilir.

Ali Efendi'nin sefaretnamesi Fransa'nın o dönemdeki durumu hakkında bilgi vermesi yanında, Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasında da elçinin Paris'te bulunması ve Osmanlı-Fransa ilişkileri açısından önemli görünmektedir.

Ali Efendi'nin Paris'e gönderilişi Direktuvar yönetiminin isteği üzerine gerçekleştirilmiştir. Daha önce belirtildiği gibi ilk ikamet elçisinin Paris'e gönderilmesi arzu edilmişken, Fransa ile çatışma halinde olan diğer Avrupa devletlerinin tepkisini çekmemek için ilk ikamet elçisi Londra'ya gönderilmişti. Bundan önce Prusya, Avusturya ve Rusya'ya da elçi gönderilmiş, bu durum Direktuvar yönetimi tarafından içerlenmiş ve İstanbul'daki temsilcisi Verninac aracılığı ile Paris'e de elçi yollanmasını istemiştir (Karal, 1988: 177). O sırada Rusya'ya karşı bir destek arayışı içerisinde olan III. Selim bu amaçla Seyyid Ali Efendi'yi üç yıl süre ile Paris'e göndermiştir (Unat, 2008: 180). Fakat Ali Efendi beklenen desteği elde edemediği gibi Napolyon'un ve Talleyrand'ın Mısır'ı işgal planlarından da haberdar olamamıştır.

Fransızcaya tam anlamıyla hâkim olmayan Ali Efendi, tercümanı Kordika'dan casus gibi faydalanmak istemiş fakat Fransa Dışişleri Bakanı Talleyrand tarafından daha önce elde edilen tercüman, Ali Efendi ile Bâb-ı Âli arasındaki yazışmaların bir kopyasını Talleyrand'a vermiştir (Karal, 1988: 178; Şahin, 2009: 829). Ali Efendi'nin oldukça saf bir karaktere sahip olduğunu, Napolyon'un ordusu Toulon Limanı'ndan ayrılıp Malta Adası'nı işgal etmesine rağmen, onun Fransız ordusunun hâlâ İngiltere'yi istila için yola çıktığı inancını sarsmamasından anlıyoruz. Ali Efendi buna ilişkin olarak Bâb-ı Âli'ye bir mektup göndermiş, bu sırada Mısır'ın işgal edildiği haberi Saray'a gelince III. Selim çok sinirlenmiş ve Sadrazam'ın arzı kenarına Ali Efendi için "ne eşek herif imiş" ibaresini yazmıştır (Karal, 1988: 179).

Ali Efendi Mısır'ın Napolyon tarafından işgal altında kaldığı sürece Fransa'da göz hapsinde tutulmuştur. Barış anlaşmasının imzalanması için 1802'de Paris'e fevkalade elçi olarak gönderilen Amedî Mehmed Said Galip Efendi'nin dönüşünden sonra (Unat, 2008: 180-181) Ali Efendi'nin yerine, 1802-1806 yılları arasında görev yapacak olan Halet Efendi Fransa ikamet elçisi olarak gönderilmiştir. Avrupa'dan pek hoşlanmayan ya da bu şekilde bir görüntü vermek isteyen Halet Efendi her gönderdiği mektubunda bunu dile getirmiştir (Karal, 1988: 179).

Paris'te kaldığı süre içerisinde de Avrupa'yı görmek istediği gibi gören ve aktarımlarında da hiçbir olumlu yaklaşımda bulunmayan Halet Efendi, Napolyon'un İmparatorluğunu ilan etmesi ile zor anlar yaşamıştır. Çünkü Rusya ve İngiltere'nin şimşeklerini üzerine çekmek istemeyen Bab-ı Âli Napolyon'un İmparatorluğu'nu önce

tanımamıştır. Ancak Napolyon'un 1806'da Ruslara karşı kazandığı Osterliç zaferi üzerine Napolyon'un İmparatorluğu tanınmış, bunu bildirmek üzere Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi, Halet Efendi'nin yerine ikamet elçisi olarak görevlendirilmiştir (Karal, 1988: 179-180). İstanbul'a döndüğünde III. Selim'i tahttan indiren koalisyon içerisinde yer alan Halet efendi, Alemdar Mustafa Paşa'nın kısa süreli hâkimiyeti sırasında Kütahya'ya sürgüne gönderilmiştir. Bu yüzden II. Mahmut'un ilk yıllarında hizmet olanağı bulmuştur. 1810'da Bağdat'taki Memlük lideri Süleyman Ağa'yı ortadan kaldırarak Irak'ta doğrudan doğruya Osmanlı egemenliğini kurması ile II. Mahmut'un lütfunu kazanmıştır. İlk önce rikab-ı hümayun kethüdalığına getirilmiş, 1815'de Divan-ı Hümayun'a nişancı olarak atanmıştır (Shaw ve Shaw, 1983: 33).

3.1.5. III. Selim ve Nizam-ı Cedit

III. Selim Han, kişilik olarak yumuşak huylu, şiire ve müziğe düşkün, şair ruhlu, zarif ve nükteci bir tabiata sahipti. Zaten mevlevî tarikatına yakınlığı (Mustafa Nuri Paşa, 1980:214) da bu özelliklerinden kaynaklanmaktaydı. Fakat III. Selim'i kendinden önceki Padişahlardan ayıran temel özelliği onun yetiştirilme ve eğitim tarzının haleflerinden farklı olmasıdır. Nitekim bilindiği gibi Osmanlı sultanlarından ilk on tanesi şehzade iken sancak ve vilayetlerde ikamet eder, idari ve askeri işlerde yoğun bir eğitim aldıktan sonra tahta geçerdi. Bu zamandan sonra onsekizinci yüzyıla kadar olan dönemde şehzadelerin tamamı Topkapı Sarayı içinde dışarıyla irtibatları oldukça sınırlı bir hayat sürmüşlerdi. Bu yetiştirme tarzı onların tahta geçtikleri zaman idari işlerde ve savaş ile ilgili konularda etrafindakilere bağımlı olmaları sonucunu verdi. III. Selim ise biraz daha şanslı olarak babası III. Mustafa (1757-1774) ve babasının yenilikçi Vezir-i Azam'ı Koca Ragıp Paşa'nın (1756-1763) sayesinde yenilikçi kişiliğini kazanacağı bir eğitim alma imkânını bulmuştu. Kendisine daha önceki şehzadelerin mahrum edildiği, Fransızca öğreten, kapsamlı ve özgürlükçü bir eğitim veren yabancı hocalar tayin edildi. Ayrıca daha önce dışarıdan getirtilen Avrupalı uzmanların ordunun ıslahı için yaptıkları çalışmaları gözlemlemesine izin verilmiştir. Bu imkân ve fırsatlarla yetişen III. Selim doğal olarak, Osmanlı devletinin son zamanlarda başarısızlıklara uğramasının sebebinin yalnızca geleneksel kurumların işletilememesinden değil, Avrupa'nın idari, siyasi ve askeri alanda çok daha sağlam kurumlar geliştirdiklerinden dolayı Osmanlı karşısında ileri olduklarını kavramıştı (Shaw, 2002: 611).

Babası III. Mustafa'nın ölümü üzerine tahta geçen amcası I. Abdülhamid tedbir olarak III. Selim'i saraya kapatmış fakat dış dünya ile ilişkisini tamamen kesmemiştir. I. Abdülhamit'in bu tedbiri almasında Halil Hamit Paşa ve çevresinin tahtta genç şehzadeyi görmeyi yeğlediklerine ve buna ilişkin bazı girişimlerde bulduklarına dair işaretler etkili olmuştur. Ayrıca Halil Hamit Paşa önce azledilmiş, sonra da öldürülmüştür (Karal, 1988: 13). III. Selim'in saraydan çıkmasına izin verilmemesine rağmen bu durumu kabullenmeyip dış dünyayı tanımaya ve olan bitenden haberdar olmayı sürdürmüştür. O bunu şahsi doktoru Venedikli Dr. Lorenzo ve hizmetkârı İshak Bey sayesinde başarmıştır.

Dr. Lorenzo kendisine Fransızca kitaplar temin etmenin yanında Avrupalı diplomatlarla, özellikle Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Choiseul-Gouffier'le ilişki kurmasını sağlamakla kalmamış, Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaşmayı sürdürmesini de sağlamıştır. İshak Bey de III. Selim'e kitap temin eden ve dış dünyada olup bitenler hakkında bilgi vermiştir (Shaw, 2002: 611). Selim, XVI. Louis'e yazdığı bir mektubunda şu an için gerçekleştirilen ıslahatların yeterli olmadığını fakat ne olursa olsun İmparatorluğun içinde bulunduğu sorunlara çare bulunacağı ümidini taşıdığını ve bunun için bazı dost devletlerin yardımına muhtaç olduğunu belirtmiştir. Rusya belasına karşı Fransa'ya göz kırpan veliahtın bu düşüncesinde Fransız elçisinin büyük tesiri olmuş, daha önceki elçiler gibi o da ülkesinin menfaatleri için Padişah ve Sadrazam üzerinde nüfuz kazanmaya çalışmıştır. Fakat bu sıralar Osmanlı hükümeti Rusya ile bozuşmak istemediğinden Fransa'ya pek yüz vermek niyetinde değildir (Karal, 1988: 14). Dönemin dış politikasının hassasiyetine rağmen veliaht Selim'in bu davranışı onun hem cesaretini hem de ileride gerçekleştireceği ıslahatlar açısından ne kadar kararlı olduğunu göstermektedir.

Selim sadece XVI. Louis ile mektuplaşmakla kalmamış, işi daha ileri götürerek, Dr. Lorenzo aracılığı ile Fransız elçisine, çok itimad ettiği İshak Bey'i Fransa'ya göndermek istediğini bildirmiştir. Elçi bu hususta Fransa başbakanı Monmoren'in muvafakatini elde ettikten sonra İshak Bey'in Fransa'da göreceği işler için bir plan hazırlamıştır. Bu plana göre İshak Bey (Karal, 1988: 14-15);

“Avrupa devletlerinin durumunu ve birbirleriyle olan iyi, kötü münasebetleri, birçok senedenberi icadolunan kara ve deniz harplerine dair bilgiler ona anlatılacak

ve öğretilenektir. Bu zat daha sonra Fransa'nın en muteber kalelerine, tophanelerine, tersanelerine ve sair kârhanelerine gönderilecek ehemmiyetsiz veya ehemmiyetli işler, tertip ve nizamlar kendisine öğretilecektir. İyi nizam ve zabıtlere tam saygı ile elde edilerek sefer esnasında düşman ile muharebe edeceklere talim ve terbiye, her ne ise, sulh günlerinde devamlı olarak o talim ve terbiye, taklit olunup İshak Bey kullarına gösterilecektir. Şöyle ki, her bir marifetten malûmat sahibi oldukça harp sefineleri ve silahları vesair aletler ve posatların resimleri ve nûmuneleri kendisine verilir. İshak Bey akıllı ve zeki ve yüksek hizmetlerinizde çalışmak arzusuyla yandığından lâıykıyla tahsil ve terakki göstereceği şüphesizdir”

Veliaht Selim'in Fransa'ya olan bu itimadı, onun Batı medeniyet ve tekniğinin Osmanlı'ya nazaran ileride olduğunun bilincinde olduğunu ve zamanın askeri teknolojisi bakımından en ileri devleti olarak Fransayı görmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Bu durum Veliahtın kendisinden daha güçlü bir devlete kapılanma ya da dış ilişkilerde himaye arama arayışı olarak değerlendirilmemelidir. Nitekim İshak Bey'in Fransa'ya giderken yanında götürdüğü mektuba XVI. Louis'in nasihat tarzında yazdığı cevaba, Ebubekir Ratip Efendi ile birlikte nasihata ihtiyacı olmadığı hakkında kaleme aldıkları mektuptaki sert üslup bunu teyid etmektedir. Mektubun sonundaki “Ve ben âbâü ecdadımın kanunlarını bu vaktin tabiat ve nizamına göre ihya edeceğim” cümlesiyle de (Karal, 1988: 16-19) ıslahatlar konusundaki kararlılığını vurgulamaktadır.

Nuri Paşa'ya göre, III. Selim ulemaya önem vermemekte, onların görüşlerine kulak asmamaktaydı. Fransızlarla birinci kez anlaşma yapılacağı sırada devlet ileri gelenleri bu anlaşmanın sakıncalarını, devlet ricali ve bilginlerin toplanarak konuyu tartışmalarını arz ettiklerinde III. Selim, “bu iş, sudur²³ denilen adamların bileceği şey değildir” diye hattı hümayun çıkarıp tez elden Fransızlarla ittifak anlaşması yapmıştır. Oysaki bunun hemen ardından Fransızlar Mısır'a asker çıkarmışlardır (1798). İkinci bir kez Fransızlara güvenip ve devlet ileri gelenlerinin sözlerini dinlemeyip ittifaka girdiğinde ise İngiliz donanmasının İstanbul'a gelmesi ve Rusların Hotin ve Bender kalelerini ele geçirmeleri ile sonuçlanmıştır (1980: 215). III. Selim üzerindeki Fransız etkisi bununla da sınırlı kalmamış, yeni oluşturulan ordunun yani Nizam-ı Cedit ordusunun eğitiminde Fransız subaylar yer almış hatta askerlerin kıyafetlerinden cephanelerine kadar hepsi Avrupa'dan özellikle de Fransa'dan getirtilmiştir. Şehzadeliği sırasında Batı'yı Fransa üzerinden tanımış olması, III. Selim'in Batı'ya açılışın Fransa eksenli olarak başlaması ve devam etmesi gerektiğini düşünmesine yol açmış olabilir. Diğer taraftan yapılacak

²³ Sudur: Kazaskerler hakkında kullanılan bir tabirdir. Vesikalarda sudur-i kiram suretinde de geçmektedir (Pakalın, 1983c: 262).

ıslahatlar hakkında meclis-i meşverette toplantılar düzenlemesi ve devlet ileri gelenlerinden ülkenin durumu hakkında raporlar istemesi ile Mustafa Nuri Paşa'nın yukarıda anlattıkları, III. Selim açısından bir paradoks oluşturmaktadır.

Çünkü Sultan, İmparatorlukta ıslahat yapmayı tasarlarlarken, danışmak için emekli vezir, şeyhülislam, ordu komutanı gibi kimselerle hükümet görevlilerinin de katıldıkları toplantılar yapmış ve sorunlar burada tartışılmıştır. Meclis-i Meşveret adı verilen bu oluşum, Padişaha yapılacak yenilikler hakkında fikir vermiştir (Çadırcı,1988: 605). Ayrıca III. Selim padişahlığı halka hizmet şeklinde anlamlandırmış ve devlet ileri gelenlerinin elbirliği ve gönül birliği ile devlet işleri hakkındaki tedbirleri padişaha arz etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bir hatt-ı hümayununda meşveretin Allah emri ve sünnet-i şerif olduğunu belirten III. Selim, bu meclislerde alınan kararlarla kendisini bağlı saymıştır. Karal'a göre bu tutumu ile bir dereceye kadar meşruti hükümdar görünümü almıştır. Meşveret usulünü devlet yönetiminde esas olarak kabul eden padişah hem burada görüşülen siyasi meseleleri sır olarak kabul etmiş ve riayet edilmesini emretmiş hem de iç siyasetle ilgili konuların tartışılacağı meclislerin kalabalık, dış siyasetle ilgili konuların tartışılacağı meclisleri ise daha sınırlı tutmuştur (1988: 147-149). Meclis-i Meşveret daha sonra II. Mahmut zamanında geliştirilerek çeşitli meclisler oluşturulmuştur.

3.1.5.1. III. Selim'e Sunulan Layihalar

III. Selim, ıslahat hareketlerine girişmeden önce hem ıslahatın selametini sağlamak hem de yaygınlaşması için belki biraz da Fransız İhtilali'nin "cahier"lerinden ilham alınarak (Akçura, 1985: 40); âlimlerden, devlet adamlarından, kumandanlardan ve hatta yabancılardan ıslahat hakkında layihalar vermesini istemişti. Söz konusu layihalar III. Selim devrinin ayırdedici özelliklerinden birini oluşturmaktadır (Tanör, 1995: 28).Verilen layihalarda, ticaret dengesine, ihracattan, ithalat yapılmasının sakıncalarına, memlekette mevcut madenlerin işletilmesine, madeni paraların taşışından hazineye faydadan ziyade zarar geldiğine ve halkın israftan çekinmesi gerektiğine dair önerilerin yer almış olması dikkat çekicidir (Onur, 1964: 21).

Layihalara başvurma yöntemi, geleneksel bir Osmanlı devlet usulü olan meşveret çerçevesinin genişletilerek yabancılara bile açılacak derecede canlandırılmasını

göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu geleneksel yöntemden artık batılı düşüncelerin içeriye akışını sağlayıcı yönde yararlanıldığı da ifade edilmektedir (Tanör, 1995: 29). Diğer taraftan III. Selim'in böylesi bir girişimde bulunması onun ıslahat teşebbüslerinde devlet ricalinin tüm kesimini haberdar etmesi ve girişimlerinde yalnız kalmama arzusu ve layiha sahiplerinin ileride her birinin liyakat ve dirayetine göre istihdam etmek istemesi olduğu söylenebilir (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1409).

Padişah'ın emri üzerine layiha sunan devlet adamlarının sayısı ikisi Osmanlı hizmetinde bulunan Hristiyanlardan olmak üzere toplam yirmi ikidir²⁴. Layihalara genel olarak bakıldığında çoğunun, gerek o zaman henüz sonuçlanmış Avusturya savaşının etkisi ve gerekse Rusya ile devam eden barış müzakerelerinin etkisi ile daha çok askeri ıslahatlar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu askeri ıslahat önerileri arasında tam bir mutabakat olmadığı, mutabakat sağlanan tek konunun ise askeri ıslahatın muhakkak gerçekleştirilmesi gerektiği yönündeki görüşlerdir (Karal, 1988: 36). Bu layihalardan sadece üç tanesi askeri birliklerin Avrupa silahları ile donatılmalarını ve Avrupa Tarzı eğitim verilmesini önerirken, sadece iki layiha yeni silahları kullanmak için Yeniçeriler haricinde yeni askeri birlikler oluşturulmasını önermiştir. Fakat bunlardan hiçbiri Yeniçerilerin tek başına reformlar önünde en önemli engel olduğu gerekçesiyle lağvedilmesi gerektiğini ima bile etmemişlerdir (Shaw, 2002: 613). Buna sebep belki de o sıralar Yeniçerilerin henüz ortadan kaldırılamayacak kadar güçlü olmalarından dolayı layiha sahiplerinin çekinmiş olmaları olabilir. Ayrıca Yeniçeri Ocağı'na geçmişteki başarılarından ve hizmetlerinden dolayı duyulan saygının da bunda etkisi olduğu söylenebilir. Layihalarında askeri ıslahata değinenlerin sıklıkla Yeniçerilerin eski düzen ve cesaretlerinden, başarılarından söz etmesi bunu doğrular niteliktedir.

Ayrıca eğer ki Yeniçeri Ocağı'nın ya da diğer disiplini bozulmuş ocakların kaldırılmasına karar verilmiş olsaydı, bu ocaklardan bir şekilde ellerine esame denen maaş kartlarını elde etmiş olan ve geçimini buradan sağlayan birçok kimse zor durumda

²⁴ Layiha sunanların isimleri ve o sırada buldukları görevleri şunlardır: Sadrazam Koca Yusuf Paşa, Tatarcık Abdullah Efendi, Veli Efendi Zade Emin, Salih Zade Efendi, Aşir Efendi, Hayrullah Efendi, Defterdar Şerif Efendi, Çavuşbaşı Reşid Efendi, Abdullah Berî Efendi, Hakkı Bey, Tersane Emni Osman Efendi, Kethüda-i Sadr-ı Âli Çelebi Mustafa Reşid Efendi, Muhasebe-i Evvel Elhâc İbrahim Efendi, Rasih Mustafa Efendi, tarih yazarı meşhur Enverî Efendi, Lâleli Mustafa Efendi, Ali Raik Efendi, Mabeyinci Mustafa İffet Bey, Beylikçi Sun'î Efendi, Tezkire-i evvel Firdevsî Efendi (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1410-1411). Fransız Subayı Bertrano ve İsveç elçiliği memurlarından M. D'Ohosson (Karal, 1988: 35-36).

kalacaktı (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1408). Bunun ise devleti ne kadar zor duruma sokacağını layiha sahiplerinin ve meşveret meclisine katılanların bu durumu gözardı edecek kadar tecrübesiz olmadıkları açıktır.

III. Selim tahta çıktığında henüz yirmisekiz yaşındaydı ve 1787’de Avusturya ve Rusya ile başlamış olan savaş devam etmekte, Osmanlı ordusu arka arkaya yenilgiler almaktaydı. Hatta bu yenilgiler utanç verici bir şekilde de bürünmüştü. Çünkü Rusların sekiz bin askerden oluşan düzenli ordusu Tuna’yı geçerek yüzyirmi bin Osmanlı askerini bozguna uğratmada muvaffak olmuştur (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1407; Karal, 1988: 27). Bu ve benzer yenilgiler sonucunda ıslahatın ilk önce askeri alanda başlatılmasına neden olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Ahmet Cevdet Paşa’ya göre, devlet yönetimi bir saatin çarkları gibi birbirine düzenli bir şekilde bağlı olduğundan ve bu çarklardan herhangi birindeki arıza diğerlerinin de düzgün çalışmamasına neden olacağından dolayı, devletin bozuk olan mülkiye durumunun da ele alınması gerektiğine inanan III. Selim, baştan sona her şeyi yenilemeye niyet etmiştir (T.Y: 1407).

III. Selim’in bu niyetinde söz konusu layihalardan özellikle kalemiyyeden Ebubekir Ratip Efendi’nin ve ulemadan Tatarcık Abdullah Efendi’nin etkili olduğu söylenebilir. Çünkü yalnız bu ikisi ıslahatların askeri meseleleri aşarak devletin diğer kurumlarına da sirayet etmesini tavsiye eden düşüncelerini dile getirmişlerdir. Bu iki şahsiyetten Tatarcık Abdullah Efendi’nin layihası Ahmet Cevdet Paşa’nın Tarihi’nde de uzunca durduğu metinlerden biridir.

Abdullah Efendi, ordunun nasıl ıslah edilebileceğinden başka (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1414), tımar ve zeamet erbabının düzeni ve disiplini (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1416), paranın değerinin düşürülmesinin sakıncaları ve madenlerin işletilememesinin zararları (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1422), ilim adamlarının durumları ve ıslahına ilişkin önerileri (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1441), Padişahın Halife unvanının önemi ve Padişahın sadece Payitaht’ta oturmayıp ordu ve halktan soyutlanmamasının gereği (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1443), sınırların tahkim edilmesi ve tersanenin düzene konulmasına ilişkin önerileri (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1444), devlet yönetiminde israftan kaçınıp bazı gereksiz masrafları azaltmanın gereği (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1446), vezirler ve taşra yönetiminin durumu (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1446), cizye ve zulmün kaldırılması (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1448) ve son olarak masraflarına

bakılmadan Hristiyan devletlerin savaş tekniğine dair olan yeni kitap ve yazıların tedarik ve tercümesinin yapılması (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1448) gibi konularda düşünce ve önerilerini kaleme almıştır.

Ebubekir Ratip Efendi ise daha önce bahsedildiği gibi III. Selim tarafından Avusturya'ya sefaretle gönderilen ve ona çok yakın olan isimlerden biridir. Viyana sefaretindeki görevi sırasında yazdığı sefaretnamesi III. Selim tarafından okunmuş ve dikkate alınmıştır. Bu sefaretnamenin kendisine verilmesinden iki, üç ay sonra Padişah devlet ricalinden ıslahatlar konusunda layihalar kaleme almalarını istemiştir (Karal, 1988: 34). Ratip Efendi'nin bir devletin büyüklüğünün esasları olarak sıraladığı; askerinin çok düzenli ve itaatli olması, hazinenin tertipli ve daima dolu olması, vezirler ve sair büyük devlet adamları ile memurların doğru, işbilir ve sadık kimseler olmaları, halkın huzuru, refah ve himayesinin temin edilmesi, tüm bunlar sağlandıktan sonra bazı devletler ile ittifak ve yardım anlaşmalarının yapılması gibi hususlar Nizam-ı Cedid ıslahatlarında yankı bulmuştur.

Diğer taraftan Ratip Efendi'nin Avrupa'da siyasi otoritenin, fertlerin güven ve maslahatlarını korumak ve gözetmek için var olan bir oluşum olduğuna ilişkin gözlemlerini herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan ifade etmesi, III. Selim'in hükümet anlayışı²⁵ ile de paralellik göstermektedir (Karal, 1988: 147).

3.1.5.2. Askeri Alanda Islahat Çabaları

Selim sadrazama ve sadaret kaymakamına yazdığı birçok hatt-ı hümayununda ordunun ıslah edilmesi gerektiğinden ve bu ıslahatın mevcut kanunnameler dairesinde ve ocakların kendileri tarafından yapılması gerektiğini bildirmiştir (Karal, 1988: 22-23). III. Selim'den önce askeri alanda ıslahat çabasına girmiş olan Halil Hamid Paşa da ordunun lojistik ihtiyaç ve desteğinin kendilerinin uhdesinde olduğunu fakat ocakların tedip ve terbiyelerinin kanun üzere ocak ağalarına ait olduğunu belirtmiştir (Karal, 1988: 25). Sadrazamın ve padişahın bu tutumu, ordunun ıslahına doğrudan karışmayıp özellikle teknik alanda yapılması gereken yenilikleri onlara bırakmak istedikleri ve yenilik karşıtlarını şüpheye sevk edecek girişimlerde bulunmak istemedikleri şeklinde

²⁵ III. Selim'in daha veliaht iken kaleme aldığı şu beyit bunu doğrular niteliktedir:

Lâyık olursa cihanda bana taht-ı şevket
Eylemek mahz-ı safadır bana nâsa hizmet

yorumlanabilir. Fakat asker ricalinin ıslahat girişimlerinde bulunacaklarına dair beklentileri beyhude olmuştur. Diğer taraftan III. Selim ve ekibi boş durmamış ordunun ıslahına girişmişlerdir. Bu girişimler Nizam-ı Cedit ismiyle anılmıştır.

III. Selim'in ismiyle beraber kullanılan "Nizam-ı Cedit", dar ve geniş manada olmak üzere iki şekilde tarif edilmiştir. Dar anlamda Nizam-ı Cedit; III. Selim devrinde Avrupa usulünde yetiştirilmek istenilen talimli askeri ifade eder. Geniş anlamda ise; III. Selim'in yeniçerileri kaldırmak, ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı devletini Avrupa'nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyette yaptığı ilerlemelere ortak yapmak için giriştiği yenilik hareketlerinin bütünüdür (Karal, 1994: 61).

Her şeye rağmen Nizam-ı Cedit'in ağırlık noktası ordunun ıslahı yönünde olmuştur. Daha önce kurulan Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun (Deniz Okulu-1773), yanında Kumbarahane (1792) ile Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'u (Topçu Okulu-1794) kurulmuştur. Bu okulların kurulmasında yabancı uzmanlardan geniş ölçüde faydalanılmış; İsveç, İngiltere ve çoğunluğu Fransa olmak üzere diğer Avrupa memleketlerinden mühendis, deniz mühendisi, ustabaşı ve ustalar getirilmiştir. Fransa'dan daha geniş ölçüde istifade edilmesinin sebebi olarak devrin askerlik bakımından ileri bir ülkesi olmasının yanında III. Selim'in Fransa'ya olan sempatisi de söz konusudur (Karal, 1994: 67). Bu dönemde yabancı uzmanları Osmanlı hizmetinde istihdam etme yeni bir durum olmamakla birlikte yoğunluk Fransız uzmanlara verilmiştir. Bu sıralarda Fransa'da Ulusal Konvansiyon Dönemi yaşanmaktadır ve Fransız orduları her cephede başarılar kazanmakta ve diğer Avrupa devletleri Fransa Cumhuriyeti'ni birer birer tanımaktadırlar. Ayrıca Osmanlı-Fransız ilişkileri ortak düşmanları olan Rusya ve Avusturya aleyhine gelişmektedir. Osmanlı askeri ıslahat konusunda kadim düşman olan Rusya ve Avusturya'dan faydalanamayacağını bildiğinden yardım alabileceği tek devlet olarak Fransa'yı görmüştür.

Yabancı uzmanların Fransa'dan getirtilip Osmanlı hizmetine alınmasında başrolü Viyana elçiliği dönüşünde Reisülküttab olan Ebubekir Ratib Efendi oynamıştır. Fransa'daki Kamu Selameti Komitesi ile mektuplaşarak ve Fransız elçisi Verninac ile görüşerek Osmanlı ordusunun ihtiyacı olan subay, teknik eleman ve işçi ihtiyaçlarını bildirmiştir. Komite'den olumlu cevap gelmiş ve Osmanlı Devleti'nin istediği subay ve teknik elemanlar gönderilmiştir. Hatta Osmanlı hizmetine girmeye talip olanlar arasında

Napolyon Bonapart²⁶ da bulunmaktayken, başka bir göreve tayin edildiğinden bu mümkün olmamıştır (Karal, 1988: 73-76). Gönderilen diğer subay ve teknik elemanlar sadece görev yapmakla kalmamış Osmanlı devlet adamlarının Avrupa hakkında daha çok bilgi sahibi olmalarını da sağlamışlardır.

Padişah, kurduğu okulların idaresi için özel bir kanunname hazırlatmıştır. Topçu okulunda Fransızca mecburî ders olarak bir Fransız öğretmeni tarafından okutulmuştur (Karal, 1994: 67-68). Ayrıca, Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un kuruluşunda Fransız askeri okulu olan Fléche model alınmıştır (Bilhan, 1981: 228). 18. Yüzyılın ana kitaplarından sayılan Ansiklopedi de dahil olmak üzere 400 ciltten fazla seçme Fransız eserini getirtilip okulların kütüphanesinde istifade ettirmiştir (Lewis, 2000: 60; Onur, 1964: 22). Bu yeni okulların kurulması daha çok ordunun teknik alanda ıslahı amacına yöneliktir. Fakat daha sonra bu ıslahatların farklı sonuçları görülecektir.

Çünkü III. Selim'in askerlik alanında sayılan bu icraatları, Osmanlı ülkesinde ilk defa Batı'ya dönük bir asker aydın tipinin oluşumuna yol açmıştır. Bunun yanında yabancı ülkelerle olan diplomatik ilişkilerin sürekli hale gelmesi ve bu işlerde görevlendirilenlerin genç kadrolardan oluşması da Batı düşüncesinin tanınmasına zemin hazırlamıştır. Böylece asker aydın tipine paralel olarak, Batı'ya dönük bir sivil aydın tipi de oluşmaya başlamıştır (Tanör, 1995: 30).

Askeri alanda yapılan bu girişimlerin elbette maddi açıdan karşılıkları olması lazımdı. Fakat ordunun acil ıslahatı için mali yönünün sonradan düşünülmesine neden olmuştur. Savaş giderlerinin ve yeni kurulan ordunun masraflarının karşılanabilmesi için ne yapılması gerektiğine dair III. Selim birçok hatt-ı hümayun yazmış fakat kayda değer cevaplar alamamıştır. Masraflar için başka devletlerden borç isteme, halkın ve devlet ricalinin elinde bulunan altın ve gümüş eşyanın satın alınarak akçe döktürülmesi ve terkedilmeye başlanmış olan müsadere usulüne bile başvurulmuştur. Fakat bu tedbirlerle ordunun ihtiyacı giderilememiştir (Karal, 1988: 83-87). Bu cümleden

²⁶ Napolyon, Osmanlı ordusunda hizmete girme yönündeki isteğini Kamu Selameti Komitesi'ne sunduğu dilekçesinden başka Sadrazam Melek Mehmet Paşa'ya yazdığı bir mektubunda da dile getirmiştir. Hatta mektubunda, Fransa'da İhtilalcilerin kendisinin kıymetini bilemediklerini ve başarılı hizmetlerine rağmen unuttuklarını dile getirmekte ve artık Fransız ordusuna hizmet etmek istemediğini belirtmektedir. Fakat Bonapart'ın "saltanat karşıtı ve ihtilal taraftarı olup, Cumhuriyet benzeri bir fesat düzmesine ihtimal" olduğundan, değil orduda görev verilmesi, İstanbul'a sokulması bile sakıncalı görülmüştür (Şakir, 2011: 45-46).

müsadere yönteminin Tanzimat'ın ilanından önce de kaldırılmaya teşebbüs edildiğini görmekteyiz. Bu usulün kesin olarak kaldırılması için Tanzimat Fermanı'nı beklemek gerekecektir.

Mali kaynak bulma konusunda birçok girişimden sonra Nizam-ı Cedid masraflarının karşılanabilmesi için İrad-ı cedid²⁷ ismiyle ayrı bir hazine oluşturulmuş ve bazı vergi gelirleri buraya aktarılmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 368). Bu hazinenin talimli asker ile olan ilişkisinden dolayı iki görevin aynı şahısta birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Talimli askerle meşgul olacak kişi “talimlû asker nazırı” aynı zamanda irad-ı cedit hazinesinin başında bulunduğu için “İrad-ı cedit defterdarı” unvanını da taşıyacaktı (Karal, 1988: 87-88; Koç ve Yeşil, 2012: 96). Bu yeni hazinenin teşkilinden dolayı menfaatleri zarar görebilecek kimselerin, toplanan vergilerin halkta tahammül bırakmadığı, halkı çok zor duruma düşürdüğü gibi bahanelerle fitne çıkarabilecekleri de öngörülerek, bunların “devletin izmihlâlüne mucib olacaklarına binaen” suçlu olacakları (Koç ve Yeşil, 2012: 102) ilgili kanunnamede peşinen belirtilerek, bu gibi davranışların önüne geçilmek istenmiştir. Fakat irad-ı cedide ayrılan mukataaların iltizama verilmesi esnasında bazı görevlilerin şahsi menfaat elde etmesi önlenememiştir (Karal, 1988: 91).

Bu dönemde de lüks tüketimin artması, halka konan yeni vergiler, Lâle Devrini andıran sefahat, sömürü ve yolsuzluklar halkın gözünde Batılılaşma ile eş anlam kazanmıştır (Tanör, 1995: 33).

3.1.5.3. Yönetim Alanında Islahat Çabaları

III. Selim ıslahat girişimlerini sadece askeri alanda bırakmamış, mülki yönetime ilişkin olarak da bazı girişimlerde bulunmuştur. III. Selim yönetim alanında kapsamlı düzenlemelere girmeden biraz da plansız olarak ilk önce İmparatorluğun başkentinde bazı düzenlemeler yapmaya çalışmıştır. Selim'in bu çabalarının plansız olması, onun mevcut aksaklıkları tebdil-i kıyafet gezerek gördüğü sorunları derhal Sadrazama yazmasından anlaşılmaktadır. Yapılan düzenlemeler ise köklü değişiklikler olmaktan çok inzibati ve geçici düzenlemeler olarak kalmış, hatta bazı konularda değişen pek bir şey olmamıştır.

²⁷ 1791-1800 yılları arasında çıkarılmış tüm Nizam-ı Cedid Kanunları'nın transkripsiyonu için bkz. (Koç ve Yeşil, 2012).

Padişahın ilk olarak gözüne çarpan sorun İstanbul'un artan nüfusu ve buna bağlı olarak şehrin iâşe ve asayiş sorunu olmuştur. Buna ilişkin olarak bir komisyon kurulmuş ve bu komisyon başkentteki dükkânları, medreseleri, zaviyeleri dolaşarak taşradan gelenleri kayıt altına almıştır. Kayıt altına alınanlardan iş gücü sahibi olanlar yerlerinde bırakılarak geri kalan işsiz güçsüzler memleketlerine gönderilmiştir. Geri gelmeleri olasılığına binaen de kontrollerin altı ayda bir yapılması kararlaştırılmıştır (Karal, 1988: 95). Bunlardan başka dilenciler arasında da kontroller yapılarak Padişahın hatt-ı ile eli ayağı tutan, vücut yapıları uygun olan dilencilik yapmaması gerekenler çalıştırılmak üzere tersaneye gönderilmişlerdir (Karal, 1988: 96).

Eskiden beri başkentte bulunan sefirler ve gayrimüslim cemaatler alkollü içecekleri ancak divan-ı hümayunun izni ile getirebilirlerdi ve bunları Müslümanlara satmaları yasaktı. Fakat zamanla Müslümanlara da satılır olmuştu. Bu durumdan rahatsız olan III. Selim İstanbul'un birçok semtinde meyhaneleri kapattırmıştır (Karal, 1988: 98-99). Alkollü içki tüketiminden sonra karara bağlanan konulardan biri de halkın kıyafet konusu olmuştur. Müslim ve gayrimüslimlerin birbirlerinden ayırdedilebilmesi için eskiden beri uygulanan kurallar artık uygulanmaz olmuştur. Nitekim III. Selim'i asıl rahatsız eden kıyafetlerin birbirine benzemesinden çok birbirine özenen insanların şık kıyafet edinebilmek için içine düştükleri israftır. Özellikle devlet adamlarının ve maiyetlerinde bulunanların şık ve pahalı elbiseler giymesi, halkı da buna özendirmiştir. Pek çok kimsenin bu kıyafetleri elde etmek için gelirleri yetmeyince de irtikâb ve rüşvete meyleder olmuşlardır. Ayrıca III. Selim devlet adamlarının tüm ikazlara rağmen hâlâ Hint ve İran malı kumaş kullandıklarını hâlbuki kendisinin İstanbul ve Ankara kumaşlarını kullandığını ifade ettikten sonra yerli mallarını kullanmalarını tavsiye etmiştir (Karal, 1988: 100-102). Farkedileceği gibi yerli malı ürünlerin kullanılmasının faydası daha önce Ebubekir Ratip Efendi tarafından da vurgulanan hususlardan biriydi.

İstanbul'un durumundan tebdil-i kıyafet gezerek haberdar olan ve sorunlara çözüm üretmeye çalışan III. Selim'in, İstanbul'dan hiç ayrılmadığı halde İmparatorluğun geri kalanının yani taşranın durumundan da bir şekilde haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Kaymakam Paşa'ya yazdığı hatların birinde hem taşradaki halkın içinde bulunduğu durumu hem de sorunların nedenini açıklamakta ve sorumluluğun ilmiye, askeriye ve devletin diğer üst düzey mevkilerinde bulunanlarda olduğunu bildirmektedir.

Kesret-i mezalimden âlem harap oldu. Reayada takat kalmamıştır. Kadılar ve naipler ve voyvodolar ve âyanlar ve cizyedarların etmedikleri mezalim yok. Bunlar hep emanet ehline sipariş olunmadığından neşet etmiştir. Gerek manasib-ı ilmiye ve gerek manasib-ı devlet-i aliye ve vazaif-i askeriyeyi yarın Cenab-ı Allah ruz-i cezada cümlemizden sual eder... (Karal, 1988: 112).

Başka haber kaynakları olması bir yana, III. Selim’i eyalet yönetimi ve eyalet vezirleri konusunda harekete geçiren en önemli etken layiha sahiplerinden biri olan Tatarcık Abdullah Efendi olmuştur. Dokuz bölümden ve bir de sonuç raporundan oluşan layihasının sekizinci bölümünde büyük vezirlerin durumundan ve dolayısıyla eyaletlerin durumundan bahsetmiştir.

Tatarcık Abdullah, büyük vezirlerin görev yerlerinde uzun süre kalmalarının sakıncalı olarak görüldüğünden dolayı yerlerinin değiştirilmesinin eskiden beri kural olarak benimsendiğini fakat bu değişikliklerde vezirlerin itibarlarının muhafazasına dikkat edildiğini ifade etmektedir. Vezirler liyakatli olmalarından dolayı da görev yaptıkları yerlerde etkili bir nüfuz ve iktidara sahip olabilmişler, merkezi iktidarın gücünü hissettirebilmişlerdir. Fakat giderek liyakat ve hak sahibi gözetilmeksizin ehil olmayanlara büyük vezirlikler ihsan edilmeye başlandığından dolayı bu gibi kimseler gittikleri yerlerde disiplin ve asayiş sağlamamışlar, halk nazarında itibarlarını yitirmişlerdir. Bunun yanında liyakat sahibi olsa bile vezirlerin eyaletlere vali olarak atanmalarında bir kural haline gelmiş bulunan, göreve atanmaları sırasında ödedikleri caize denilen parayı ödeyebilmek için borca girdikleri olmuştur. Daha sonra bu borçlanmalarını ödeyebilmek için ise gittikleri yerlerde halka zulüm ederek fazladan gelir toplamaya çalışmışlardır. Bu hareketlerinde çoğu kez bölgedeki âyân, derebeyi ve eşkıya ile de işbirliği yaptıkları olmuştur. Bu hal bilindiğinden olağanüstü zenginleşen vezirler azledilmiş ve malları müsadere edilmiştir. Bu yüzden üst düzey yöneticilere vezirlik rütbesi verilecek olsa almaktan imtina etmişlerdir. Çünkü azledilen bir vezirin İstanbul’da kalmasına izin verilmemektedir. Eyaletlerin en üst düzey yöneticilerinin hali bu iken onların hizmetinde bulunan kapu kethüdalarının²⁸ da durumu pek farklı

²⁸ Kapı Kethüdası: Valilerle sancak beylerinin, dairelerin ve Patrikhanenin Bâb-ı Âli ve resmi dairelerdeki işlerini takip etmek üzere tayin ettikleri memurlara verilen addır. Eyalet kapı kethüdaları valilerin tam yetkili vekilleri durumunda olup onlar namına haberleşmede ve taahhüplerde bulunurlardı. Kapı kethüdaları önceleri vali ve sancak beyleri tarafından seçilir, vazifeleri de onların memuriyetlerinin devamı süresince devam ederdi. Bu hizmetin şahsa bağlı kalması mahzurlu görülerek 1863 yılında kapı kethüdalarının tayin ve azilleri devlet tarafından yapılmaya başlanmıştır (Pakalın, 1983b: 172).

değildir²⁹. Onlar da vezirleri zor duruma sokacak türlü yolsuzluklar ile servet edinme yolunu tutmuşlardır. Kapı kethüdalığı görevi hatra binaen usulsüz bir şekilde güvenilmez insanlara verilince bu görev de yozlaşmaya uğramış, hizmetinde oldukları vezirlerin gördükleri işlere harcadıkları parayı deftere iki katıyla geçirmişler ve vezirlerin mansıb gelirlerinden fazla olacak biçimde onları borçlandırmışlardır. Ardından bir nevi lobıcılık faaliyeti ile vezirlerin zamansız olarak makamlarının değişmesine neden olmuşlardır (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1446-1447). Tatarcık Abdullah Efendi'nin tespit ettiği durum aslında bu dönemden çok önce başlamıştır. Onaltıncı yüzyıl ve onyedinci yüzyıl devlet adamlarının aktardıkları da liyakat, rüşvet, makamların satılması gibi paralel ifadeler içermektedir.

Vali olarak görev verilen kimseler bu hal içinde olunca merkezi hükümetin kendilerinden beklentileri olan vergileri toplama işinden başka, gerektiğinde asker bile toplayamamışlardır. Diğer taraftan usulsüz bir şekilde birçok kimseye vezirlik rütbesi verildiğinden dolayı rütbelere uygun gelir elde edebilmeleri için yeterli makam bulunamamıştır. Mirimiran ile idare edilen sancakların çoğu vezirlere verildiğinden boşta kalan mirimiranlar geçim sıkıntısı çekmişlerdir. İmparatorluğun bazı bölgelerinde ise valiler uzun yıllar aynı yerde kalmanın avantajı ile bir hayli güçlenmişler ve kendilerinden sonra idare ettikleri eyaletlerin yönetimi, ihmal edildiğinden ve görmezlikten gelindiğinden dolayı, yavaş yavaş babadan oğula miras gibi geçer olmuştur (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1447-1448). Merkezi iktidarın otoritesinin bir hayli sarsılmış olduğu ve bir dereceye kadar adem-i merkezileşmenin gerçekleştiği bu satırlardan anlaşılıyor. Eyaletlerde valilerin yanında diğer bazı yöneticilerin onlarla işbirliği yaptığı ve halka zulmettiği, sistemin oldukça yozlaştığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca ulemanın durumu da yöneticilerden pek farklı değildir. Kazalarda adlî işleri yürüten kadılar uzunca süredir görev yerlerine gitmeyip, yerlerine kendi namlarına davalara bakacak olan naibleri göndermişlerdir. Bunlar da daha çok ehliyetsiz kimseler olduklarından şeriat hükümlerini diledikleri gibi tefsir etmiş, dini alet ederek türlü yolsuzluklarla halkı soymaya çabalamışlardır (Karal, 1988: 111).

²⁹ Ahmet Cevdet Paşa'nın Tatarcık Abdullah Efendi'nin layihısından aktardığı bilgiler, az çok farklı dönemin kanunnamelerinin ilgili yerlerinde de yer almaktadır. Buradan Tatarcık Abdullah Efendi'nin III. Selim'in ıslahatları üzerinde oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Tataarcık Abdullah Efendi'nin bu layihası III. Selimi eyalet yönetimi ve vezirler konusunda harekete geçirmiş olmalı ki bir vüzerâ kanunnamesi çıkarılmıştır.

Kanunname yukarıda belirtilen sorunlar anlatıldıktan sonra atamalarda vezirlerden nizam-ı cedîd gereği olan “caize-i mu'ayyene” hariç olmak üzere boğça bahâ ve hediye gibi ödeme alınmaması, yönetimde istikrar sağlanabilmesi için valilerin görev yerlerinde en az üç en çok beş sene kalmaları, halkın kendilerinden hoşnut olması durumunda bu sürenin uzatılması hükmü konmuştur. Valilerin kapı halkları ile bir yerden başka bir yere giderken yolları üstündeki halka zararları dokunduğundan, bunun en aza indirilmesi için mansıplarının değiştirilmesi durumu ortaya çıkarsa buldukları yerden fazla uzağa atanmamaları, sefer vuku bulmadıkça Anadolu'dakilerin Rumeli'ye Rumeli'ndekilerin de Anadolu'ya gönderilmemeleri de kanunname yer almaktadır (Koç ve Yeşil, 2012: 52-53).

O zamanlar Anadolu ve Rumeli'de mevcut yirmi sekiz eyaletten³⁰ Kars, Maraş ve Adana farklı vezirlere verilmeyip, Musul ve Trablusşam da genellikle beylerbeyi rütbesine verildiğinden mevcut vezirlik makamı yirmi üçe indirilmiştir. Bağdat valisinin uhdesinde bulunan Şehrîzor ve Basra eyaletleri de yeni vezirlere verilinceye kadar vüzeraya mahsus menâsib yirmi bir eyalete indirilmiş fakat mevcut vezir sayısının Belgrad ve Vidin'e münhasır olarak fazla olmasından dolayı yirmi üçde karar kılınmıştır (Koç ve Yeşil, 2012: 54-55).

Kanunname vezir rütbesine getirilecek kimselerin özelliklerini de sıralamıştır. Ehliyetsiz, derebeyi ve menşei bilinmeyen kimselere vezirlik verilmemesi, devletin güvenini kazanmış, âkil ve dindar, sadık, tecrübeli kimselerden vezir tayini kararlaştırılmıştır. Eğer ki vezirlik verilen bir kimsenin sonradan bu özellikleri taşımadığı anlaşılırsa görevin kendisinden geri alınacağı belirtilmiştir. Mirimiranların atanmasında da aynı hassasiyetin gösterilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Koç ve Yeşil, 2012: 55). Taşrada asayişin sağlanabilmesi için Vezirlerin ve mirimiranların hizmetlerinde bulunan iç ağası, delil, tüfenkçi ve karakullukçu gibi hizmetlilerinin namuslu, dürüst kimseler olmasına dikkat edilmesi buyrulmuştur. Bu gibi görevlilerin

³⁰ İmparatorluğun o zamanki eyalet taksimi şu şekilde idi: Mısır, Şam, Bağdad, Basra, Şehrîzor, Haleb, Karaman, Rakka, Diyarbekr, Adana, Sayda, Musul, Anadolu, Trabzon, Erzurum, Çıldır, Van, Kars, Mar'aş, Sivas, Cidde, Trablusşam, Girid, Rumili, Silistre, Bosna, Mora, Cezayir. (Koç ve Yeşil, 2012: 54).

herhangi bir görev için gittikleri mahallerde kabul olunabilmesi için yanlarına üzerlerine verilmiş ve iki üç ay süreyle kullanabilecekleri izin belgeleri verilmesi emredilmiştir (Koç ve Yeşil, 2012: 57). Ayrıca Vali ve mutasarrıfların kapılarında besledikleri askerleri kaldırmak mümkün olmadığından, gelirlerine göre yanlarında besledikleri “delil” olarak adlandırılan askerlerden fazla miktarda bulunduranlardan bunların azaltılması istenmiştir. Çıkarılan fermanla bunlara izin tezkeresi verilerek memleketlerine gönderilmeleri, emre uymayıp geri dönen kapısız delillerin kabul edilmemesi emredilmiştir. Buna benzer birkaç ferman çıkarılmışsa da olumlu sonuç alınamamıştır. 1804 Temmuzunda çıkarılan bir ferman, bu kapısız dolaşan delillerin geçip uğradıkları yerlerde halka zulüm ettikleri ve bu yüzden birçok kimsenin oturdukları yerleri terk ettikleri belirtilmiştir. Buna çözüm olarak da vali, mutasarrıf, kadı ve naiblerden bunların kendiliklerinden teslim olanların çiftçilikle uğraşmayı kabul ettikleri ve halktan kendilerine güvenilir bir kefil buldukları takdirde geçmişte işledikleri suçların bağışlanacağı belirtilmiştir. Direnenlerin ise halkın da desteği ile üstlerine gidilmesi istenmiştir (Çadırcı, 1997: 64).

Vüzera Kanunnamesi Kapı Kethüdaları'na da el atmıştır. Her vezirin kapı kethüdalığında en çok altı kişi görevlendirilmekle birlikte bunların ne idiği belirsiz kimseler olmamasına dikkat edilmesi emredilmiştir. Vezirlerin kendilerine makul miktarda tayin ettiklerinden başka bir şey istememeleri hükme bağlanmıştır. En önemlisi kapı kethüdalarının tuttıkları hesaplar üzerinde denetim kurulmuş, böylelikle vezirlerin zor durumda kalması önlenmek istenmiştir (Koç ve Yeşil, 2012: 58-59).

Taşrada yozlaşmaya uğramış ve ciddi bir sorun oluşturan diğer bir konu ise âyânlardır. Onsekizinci yüzyılda gerek beylerbeyiler gerekse sancak beyleri kendilerine bağlı olan sancaklara gitmeyip buraları vekilleri durumunda olan mütesellimler aracılığı ile yönetmeye çalışmışlardır. Eyalet ve sancak yöneticilerinin mütesellim kullanmalarının başlıca nedenleri arpalık tevcihi, sancak beylerinin uzun süren savaşlarda görev almalarından dolayı bulunamamaları ya da başka görevler de verilmesi olarak sayılabilir (Özkaya, 2002: 699-700).

Onsekizinci yüzyıla kadar mütesellimlerin büyük çoğunluğu yerli hanedanlara mensup kişilerden olsa da bu bir kural değildir. Sayıları fazla olmamakla birlikte dışarıdan mütesellim atandığı da olmuştur. Fakat bunlar herhangi bir yerli hanedan ya da ileri

gelen kadar kuvvet sahibi olmadıklarından ne verilen emirleri yerine getirebilmiş ne de vergileri toplayabilmişlerdir. Onsekizinci yüzyıl boyunca tayin edilen mütesellimlerin hemen hemen hepsinin ise yerli hanedana mensup oldukları gözlenmiştir. Dikkati çeken diğer bir husus ise yerli ailelerin uzun süre âyânlık görevini elde ettikleri gibi daha sonraki tarihlerde bu iki görevin aynı yerli hanedanda birleştiğidir (Özkaya, 2002: 700).

Onaltıncı yüzyılda buldukları yerlerde ekonomik durumları ve prestijleri ile sivrilen ileri gelen hanedanlar devlet ve halk nazarında etkili bir durum kazanmışlardır. Henüz resmi âyânlık söz konusu değilken bile eşkıya tedibi, asker temini, zahire sağlanması ve hazinenin sağ salim İstanbul'a ulaştırılması gibi konularda merkezi hükümet bu gibi kişilerden yardım istemiştir. Âyânlık resmileştikten sonra Tevzi Defterlerine³¹ âyânlar için "ayâniye" adıyla bir ücret konulduğu görülmektedir. Fakat bu ödenek daha sonra kötüye kullanılmaya başlanmış, âyânlar kadırla anlaşarak tevzi defterlerine fazla akçe yazdırmışlardır (Özkaya, 2002: 701; Çadırcı, 1997: 35). Tevzi defterlerinin vali, mütesellim ve voyvodalar tarafından memleketin ileri gelenlerinin hazır olduğu halde ve Kadının huzurunda düzenlendiği ve mahalli şer'iyeye mahkemesinin siciline kaydedildiği (Pakalın, 1983c: 486) göz önüne alındığında, bu yolsuzluğa diğer devlet görevlilerinin de bulaştığı anlaşılmaktadır.

Âyânlık kurumunun kuvvetlenip gelişmesi, Anadolu'daki devlet memurlarının itibardan düşmesi ile orantılı olmuştur. Vali buyruktusu ve merkezi hükümetin onayı ile halkın istediği kişiler arasından atanan âyânların zulmü artınca bir tedbir olarak daha önce var olan şehir kethüdalığı gündeme getirilmiştir. Ancak bunların bir kısmı zaten eski âyân ve âyânzâdeler olmakla birlikte âyânzâde olmayan şehir kethüdalarının nüfuz sahibi olmamaları nedeni ile halkın gözünde itibarları olmamış, işler sürüncemede kalmıştır. Özellikle kazalarda devlet adına işleri yürütebilecek kimselerin âyânlık sıfatı kalmadığından bunlar da işlere karışmamışlar, şehir kethüdalarını ileri sürmüşlerdir. Devlet işleri sürüncemede kalınca 1790'da çıkarılan bir fermanla âyânlık yeniden yürürlüğe konmuştur. Bu fermanın çıkarılması fermanlarda âyânlık seçimine sancakbeylerinin müdahale etmeyecekleri, âyânlık için ferman, mektup ve buyruktu

³¹ Sâlyane defteri de denilen bu defterlere her kazada o yer halkının ödemesi lazım gelen memleket masrafı, oradan gelip geçen memurların menzil ücretiyle kaldıkları süredeki masrafları, vali, mütesellim, voyvodalarla köy muhtarlarının kezalik masrafları, hükümet konakları, kışlalar, köprüler, suyuolları inşaat ve tamir bedelleri geçilirdi (Pakalın, 1983c:485).

verilmeyeceği, rüşvet ile âyân atanmayacağı belirtilmiştir. Fakat bu kurallara pek uyulmamıştır (Özkaya, 2002: 701).

Mütesellim ve âyânlar çoğunlukla ulema (kadılar) zümresi ile anlaşarak halkı soymayı alışkanlık haline getirmişlerdir. Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru, kadı ve naiplerin yolsuzlukları ile ilgili fermanların arttığı gözlenmektedir (Özkaya, 2002: 702). Âyânlara ilişkin yapılan düzenlemeler de hep kâğıt üzerinde kalmış, taşradaki nüfuzları kırılmamıştır. Eski alışkanlıklarına ve yolsuzluklarına âyânların birer birer ortadan kaldırılmaya başlandığı II. Mahmut döneminde bile devam etmişlerdir³² (Çadırcı, 1997: 34).

Kazalarda âyânların eskiden olduğu gibi ahali tarafından usulü dairesinde seçilmesi ve bu seçime valilerin müdahale etmemesi kararlaştırılmıştır. Kadılar şer’î mazeretleri olmadıkça memurluk yerlerine gitmemelik etmeyecekler, kanunnamelerin gösterdiği miktardan fazla hiçbir nam ile halktan para almayacaklardı, tımar ve zeamet usulü yeni kanunnamesinde gösterildiği şekilde yürütülecekti. Tüm bu düzenlemeler yönetim alanındaki ıslahatın eski esasların içinde yapıldığını ve yalnız bozulmuş olan disiplini tekrar kurmak gibi bir maksatla alınmış olduğunu göstermektedir (Karal, 1994: 71). Diğer bir ifade ile yönetim uygulaması açısından değişen bir şey yoktur.

Bu girişimlerden sonra III. Selim, daha ileri bir tarihte Fransa’daki usulün nasıl olduğunu öğrenmek ve tatbik edilebileceklerin ayrıntılarıyla kendisine aktarılmasını istemiştir. Bu hususta 1806 yılında Napolyon Bonapart nezdinde gönderilen elçi Abdurrahim Muhib Efendi’ye verdiği talimatnamesinde; “France devletinin suret-i idaresini ve tedbir mâneviyatını ve nizam-ı mülke dair kâffe-i halâtı (...) velhasıl Devlet-i aliyenin işine yarayacak kâffe-i halâtı gereği gibi tahkik ve iştirak etmek hususunu sefir-i mumaileyh iltizam ve bunların tafsilâtını peyapey tahrir ihtimam eyliye” demektedir (Karal, 1988: 79). Padişah askeri alanda çok ileride gördüğü Fransa’nın o zamanki yönetim düzenini de merak etmiş ve bu konuda malumat istemiştir. III. Selim’e bu konuda malumat gelmediği gibi Muhib Efendi’nin

³² Örneğin Ankara sancağına bağlı Sufla Kasabasına âyân seçilmiş olan Göğüş Ağa, kürk giyip mahalleler arasında dolaşırken 150 kuruş bahşiş dağıtmıştı. Kendisini seçtiren mutasarrıf, kadı ve adamlarına ise 3750 kuruş “hediye” vermişti. Bu giderleri 1820 yılı Recep ayı Salyanesine ekleterek halktan tahsil etmişti (Çadırcı, 1997: 35).

sefaretnamesinde de yer almamıştır. Zaten Muhib Efendi'nin Fransa'ya gidişinden yaklaşık bir yıl sonra III. Selim tahttan indirilmiştir.

Nizam-ı Cedit ekibi gereği gibi kurulamamış, ıslahat taraftarı olan büyük rütbeli devlet adamlarının sayısı birkaçı geçmemiştir. Sadrazamlardan ve şeyhülislamıardan padişahı yenilik yolunda tutanlar arasında ise işe dört elle sarılanların sayısı oldukça sınırlı kalmıştır. Islahat çalışmalarına girişildikten sonra III. Selim sık sık tebdil-i kıyafet ile özellikle tersane ve askeri birliklerin buldukları yerlere gitmiş, işlerin savsaklandığını gördükçe sadrazama sitem yüklü hattı hümayunlar yazmıştır (Karal, 1988: 66-70; Karal, 1994: 77; Mustafa Nuri Paşa, 1980: 215-216). III. Selim zamanındaki ıslah çabalarına ve çıkarılan onca kanunname, nizamname, ferman ve benzerine rağmen bunların sonuçsuz kaldığına bakılırsa, merkezi otoritenin ne kadar etkisiz ve aciz kaldığı anlaşılmaktadır.

Nihayet 29 Mayıs 1807'de III. Selim Kabakçı Mustafa adında bir Yeniçeri zorbasının liderliğinde başlatılan bir ayaklanma ile tahttan indirilmiş ve saraya kapatılmış yerine IV. Mustafa tahta çıkarılmış, Nizam-ı Cedit ordusu dağıtılmış, yenilik taraftarları ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Ayaklanma sırasında kaçabilenler dönemin güçlü âyânlarından Tuna âyânı Alemdar Mustafa Paşa'ya sığınmışlar ve onu III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak üzere ikna etmişlerdir. Bu konuda gayet ihtiyatlı davranmaya çalışan Alemdar Mustafa Paşa İstanbul'a gelmiş fakat asıl niyeti anlaşılınca III. Selim katledilmiştir. Amcaoğlu III. Selim'in akıbetine uğramaktan son anda kurtulan II. Mahmut tahta çıkarılmış ve hayatını borçlu olduğu Alemdar Mustafa Paşa'yı birazda mecburiyetten Sadrazam ilan etmiştir.

3.1.6. II. Mahmut Dönemindeki Gelişmeler

II. Mahmut tahta çıktığında henüz 24 yaşındaydı ve uğraşmak zorunda kaldığı birçok iç ve dış sorunlar yumağı ile karşı karşıya idi. Yeniçerilerin durumu ortadaydı. Bir yandan Rusya ile olan savaş devam etmekte, bir yandan da İmparatorluk içinde yaşayan farklı etnik unsurlar ayaklanmaktaydı. Ayrıca herhangi bir ayrılık talebi olmasa da merkezi hükümetin otoritesini tehlikeye düşüren âyânlar da söz konusu idi. II. Mahmut, her ne kadar bir âyân tarafından tahta çıkarılmış olsa da âyânlarla mecburen imzaladığı Sened-i İttifak sonucu onların Devlet'in bekası için nasıl tehdit oluşturabileceğini anlamış, daha

sonra onlara karşı da harekete geçmiştir. Âyânların güçlerinin kırılmasından sonra artık ıslah edilemeyecek olduğu anlaşılan ve reformların önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı kaldırılmıştır. Fakat çok geçmeden kendisine sadık gibi görünen Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile uğraşmak zorunda kalmış, bu sorunun tam bir çözüme ulaştığını göremeden ve Mısır ordusunun İstanbul'a ilerlediği haberini aldıktan sonra vefat etmiştir (1 Temmuz 1839).

Tüm bu sebeplerden dolayı, Onsekizinci yüzyıl sonu ve ondokuzuncu yüzyıl başında Fransız Devrimi ve Napolyon istilasıyla sarsılan Avrupa'nın kendi iç buhranlarıyla meşguliyeti (Ortaylı, 2001: 49), Osmanlı Devleti'nin toparlanabilmesi için fırsat olarak değerlendirilememiştir. Her şeyden önce gerçekleştirilmesi düşünülen ıslahatların bugünden yarına hemen ortaya konulması mümkün değildir. Özellikle Balkanlarda milliyetçilik düşüncesi ile baş gösteren isyanlar ve ayrılıkçı talepler İmparatorluğun enerjisini bunları bastırmaya yöneltmek zorunda bırakmıştır.

Diğer taraftan II. Mahmut ıslahatlar için açık seçik bir programa sahip olmadığı gibi, etrafında köklü reformların yükünü çekecek kadrolar da yoktu. Bu dönemin başında, Osmanlı devlet adamlarının birçoğu modernleşmeyi geçici bir heves ve yüzeysel bir uğraş olarak değerlendiriyordu. Buna rağmen reform girişimleri farklı ve yeni bir arayışa dayanmaktadır. Bu farklılık yapılan reformların amacının Kanuni devrini geri getirmesinden ziyade, dünyanın değiştiğini ve kendilerinin de değişmesi gerektiğinin bilincinde olmalarından kaynaklanmaktaydı (Ortaylı, 2001: 41). Bu bilinci kazananlar da bir önceki dönemde olduğu gibi yönetici sınıfın kalemiye sınıfı olmuştur. Dönemin ayırdedici özelliklerinden biri de Padişah'a sunulan herhangi bir kapsamlı layiha ve kapsamlı ıslahat raporlarının olmamasıdır. Değişimin nasıl ve neye göre gerçekleşmesi gerektiği ve hangi ihtiyaçlara cevap vereceğine ilişkin soruların cevabı bu dönemde, belki de üstü kapalı olarak cevaplanmıştı. Nitekim merkezi hükümetin güçlendirilmesi ve taşrada otoritenin tekrar tesis edilmesi, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, bakanlıkların kurulması, posta teşkilatının kurulması gibi girişimler hep Avrupai bir biçimde gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile soruların cevabı artık kesin olarak Batı'da bulunmuştur.

II. Mahmut tarafından yapılan yeni düzenlemeler padişah ile halk arasında yeni münasebetler kurmak gibi bir maksatla yapılmamıştır. Padişah, devletin sarsılan

otoritesini yeni tedbirler ve yeni kurallarla kuvvetlendirmek istemiştir. Fakat devletin dayandığı temeller önceki padişahlar devrinde nasılsa öyle kalmıştır. Batının kuralları ve kurumları padişah otoritesinin kesin ve tartışmasız olarak yürütülmesine yardım ettiği derecede benimsenmiştir (Karal, 1994: 143). Padişah, otoritesini tekrar kuvvetlendirecek modernleşmeyi sağlayacak aktörler olarak devletin sivil bürokratik kadrolarının iktidarının artmasına yardımcı olmuştur.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra reformlar hız kazanmış ve hayatın hemen her alanına yayılmıştır. II. Mahmut tarafından, “Şer-i şerife ve nizama asla dokunur yeri olmadığından maada mülküne pek çok menafii olacaktır” ifadesiyle yayınlanmasına izin verilen ilk resmi gazete Takvim-i Vekayi, 1831 yılından itibaren devletin önemli olaylarını yazan haftalık bir gazete olmuştur³³. Beş bin sayı olarak basılmış İstanbul'da ve taşrada olan memurlara ve elçilere gönderilmiştir (Karal, 1994: 162). Türkçe, Fransızca ve zaman zaman da Ermenice ve Rumca nüshaları çıkarılmıştır. Gazetenin sade bir dille yazılmış olması, yönetimin geniş halk kitlelerine ulaşma, reformlardan haberdar etme isteğinden kaynaklandığı söylenebilir. Diğer bir ifade ile devlet tebaası ile basın organı aracılığı ile ilişki kurmuştur³⁴. Nitekim sadece yayın hayatında değil bürokratik yazışmalarda da sadeleşmenin³⁵ görülmesinin modernleşme geçiren tüm ülkelerde kural gibi (Ortaylı, 2001: 46) olduğu ifade edilmektedir.

Padişah, devlet protokol ve teşrifatında daha önce benimsenen kurallarda da değişiklik yapmış ve bizzat uygulayarak hayata geçirilmesini sağlamıştır. Bakanlar ile ulemanın huzurunda oturmalarına müsaade etmiştir. Mısırlı kıyafetini benimseyerek dışarıda da bu kıyafeti giymiştir. Önceki padişahlardan farklı olarak sakalını kısa kesmiştir. Devlet adamlarını da kendisi gibi hareket etmeye teşvik etmiş, hatta eski adetlerle kıyafetlere bağlı kalanları azarlamıştır. Devlet dairelerine portresini astırılmıştır. Avrupa

³³ Osmanlı ülkesinde ilk gazete Alexandre Blaque tarafından 1825'de İzmir'de Spectateur de l'Orient'i kurulmuştur, sonra bu İzmir Postası haline gelmiştir. Sultan Mahmut, 1831'de B. Blaque'ı Resmî Gazete'nin Fransızca olarak yayınlanacak bölümü olan Moniteur Ottoman'ın yönetimiyle görevlendirmiştir (Morel, 1984: 181; Mardin, 1998: 218).

³⁴ Gazetenin çıkmasından önce halkın buyruklardan ve önemli olaylardan haberdar edilmesi gerektiğinde, hükümet buyruklarını mahalle imamlarına yazar, bekçiler akşamları sokaklarda dolaşır “bu gece camiye buyurun uyarma var” diye bağırarak ahaliyi camiye davet ederdi. Hükümetin buyruğu camide imamlar tarafından okunur, halk bilgilendirilirdi (Abdurrahman Şeref, 1980: 25).

³⁵ Abdurrahman Şeref, resmi dilde sadeleştirmeye önyak olan kişinin ilk hariciye nazırı (1835) ve bilgin, mektup türünde yazmakta usta ve ozan olan Akif Paşa olduğunu bildirmektedir. Bu sadeleştirmenin yavaş yavaş sıradan yazışmaları da etkilediğini ve Namık Kemal'in “yöntemine göre yazı yazmayı Akif Paşa'dan öğrendim” dediğini de eklemektedir (1980: 23).

hükümdarlarının yaptırdıkları gibi doğumunun yıl dönümünü törenle kutlamıştır. Osmanlı padişahlarının İstanbul'da kapanmaları âdetini de bırakmış, ilk seyahatini Rumeli'ye yapmıştır. Asker ve memurlar için fesi³⁶, serpuş olarak kabul etmiştir (Karal, 1994: 158).

Bundan başka padişah, tebaası arasında din bakımından herhangi bir fark gözetmediğini, hayatının sonlarına doğru söylediği; “Tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hristiyanları kilisede, Musevileri de havrada tanımak isterim” cümlesinde ifade edilen fikrin Avrupa'nın da saygısını kazanan icraatlarından biri olduğu ifade edilmektedir (Engelhardt, 1999: 41).

II. Mahmut her alandaki reformlarını daha önce himayesinde yetiştirdiği ve kilit noktalara yerleştirdiği sınırlı sayıdaki devlet adamları eli ile gerçekleştirmiştir. Orduda, İngilizlerle birlikte Fransızları Mısır'dan çıkaran Hüsrev Paşa (1756-1855), Halil Rifat ve Sait Mehmet Paşalar, Sadrazamlardan Reşit Mehmet Paşa (1829-1833) ve Mehmet Emin Rauf Paşa (1833-1839), içişlerinde Pertev Paşa³⁷, dışişlerinde Akif Paşa ve hariciye nazırlığındaki ilk döneminde (1837-1838) pek çok alanda reform programları hazırlayıp uygulanması konusunda Padişah'ı ikna eden Mustafa Reşit Paşa, II. Mahmut'un reform ekibini oluşturmuştur. Fakat bu ekibin arasında da Osmanlı hükümet yaşamının her döneminde görülen üst düzey yöneticiler arasındaki çekişmeler eksik olmamıştır. Bu çekişmelerin farkında olan III. Selim bunları birbirlerini denetleyebilecek mevkilere getirme ve böylece hepsini dengede tutup kullanabilme politikasını tutmuş, bu politika halefleri tarafından da devam ettirilmiştir. Fakat bu

³⁶ Yeniçeri Ocağının kaldırılışı sırasında donanma ile Akdeniz boğazında bulunan Koca Hüsrev Paşa ki daha önce Mısır Valiliği yapmıştı, daha sonra İstanbul'a geldiğinde Sultan Mahmut'un yeniçerilerden geriye eskiyi hatırlatacak hiçbir şey bırakmama kararlılığında olduğunu görmüş, Tunus'tan sağladığı bir miktar fesi kalyoncu erlerine giydirerek selamlık resmine çıkarmıştı. Bu durum Sultan Mahmut'un hoşuna gitmiş, eski serpuşların (başlık, şapka) yerine fesin giydirilmesini uygun bulmuştur. (Abdurrahman Şeref, 1980: 15). Fesin Tunus'ta ortaya çıkışının da ilginç bir öyküsü bulunmaktadır. Aynı sayfanın dipnotunda bu bilgi verilmektedir. Buna göre; Yunan kolonilerinden Frigya'da özgür bırakılan tutsaklara kırmızı başlık giydirilmiş. Fransız ihtilalinde bu kırmızı başlıklar özgürlük simgesi olarak tüm halk tarafından benimsenmiş. Biçimi kırmızı feslere benzememekle birlikte, İhtilal sonrasında Fransa'da modası geçen bu kırmızı başlıklar Yunan adalarında oradan da Kuzey Afrika'da kullanılır olmuş.

³⁷ Ahmed Cevdet Paşa, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra devletin dizginlerini ele alan Pertev Paşa'nın yanlış kararlar sonucu devleti zarara uğrattığını ifade etmektedir. Ayrıca ıslahatlar konusunda ise; “sırf taklid yoluna gidildi. Bunda da ifrât edildi. Binanın ihkâm-ı erkânına bakılmadı” diyerek Pertev Paşa'yı eleştirmektedir (1991d: 220).

durum reformcular arasındaki bölünmeyi derinleştirmiştir (Shaw ve Shaw, 1983: 65-66; Shaw, 2002: 624). Her ne kadar reform ekibi kalemiye sınıfına mensup yenilik yanlılarından oluşmuş olsa da Mekkizade Mustafa Asım, Mehmed Es'ad, Mustafa Behcet ve ardından Yasincizade Seyyid Abdülvehhab Efendi gibi ulemanın üst düzey isimleri, reformların Ulema'ya kabul ettirilmesinde büyük rol oynamışlardır (Heyd, 2002: 100, 119).

Reform ekibinin hemen hepsinin kalemiye sınıfından oluşu onsekizinci yüzyılda başlayan sivil bürokrasinin yükselişinin devam ettiğini ve etkinliklerinin giderek arttığını göstermektedir. Tanzimat döneminde de bu yükseliş devam etmiş hatta bu reform çevresinin sonraki yetiştirmeleri olan Âli ve Fuad Paşalar döneminde had safhasına ulaşmıştır. Nitekim Âli Paşa'nın sadrazamlığında devletin tüm iç ve dış politikası onun tarafından belirlenmiştir.

3.1.6.1. Senedi İttifak

Osmanlı ülkesinin her yanında ve her devirde yönetimde söz sahibi olan yerel nüfuz grupları vardı. Yüz yılı aşan bir süredir Rumeli ve Anadolu'da yönetim güçlenen bu derebeylerin eline geçmişti (Ortaylı, 2001: 29). Özellikle onsekizinci yüzyılın başından beri Rumeli toprakları zenginleşmekteydi. Avusturya gelişen sanayisinin hammaddesini Balkanlardan karşılıyordu. Balkanlar onsekizinci yüzyıl boyu büyük çiftliklerin, zenginlik getiren tarımın ve tüccarın bölgesi olmaya başladı. Eskinin güçsüz küçük feodalleri ya elenip yok oldular ya da zenginleşip toprak beyi oldular (Ortaylı, 2001: 34). Balkanların bu durumu göz önüne alındığında Alemdar Mustafa Paşa'nın nasıl on beş bin iyi yetişmiş askere sahip olduğu, Rusya üzerine sefere çıkan ordunun gıda ihtiyacını nasıl karşılayabildiği ve sonunda İmparatorluğun başkentine gelerek merkezi otoritenin yeniden tesisinde nasıl rol oynadığı daha iyi anlaşılacaktır.

II. Mahmut'un tahta çıktığı sıralarda da Osmanlı ülkesinin bölge bölge bazı âyânların yönetiminde olduğu görülmektedir. II. Mahmut tahta çıktığında Arnavutluğun bir yanı Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa'nın ve bir yanı da İşkodra Valisi Kara Mahmut Paşa Hanedanı'nın yönetimleri altında bulunuyordu. Serez ve Selanik bölgeleri Serezli İsmail Bey elinde, Rumeli'nin öteki şehir ve kasabaları, diğer âyân denilen zorbalardan yönetimleri altında olduğu gibi, Cezayir-i Garb Ocakları (Trablus, Cezayir ve Tunus)

dayıların, Mekke ve Medine bölgeleri Vehhâbî taifesinin zulmü altında, Mısır ülkesi Kavalalı Mehmet Ali Paşa yönetiminde, Bağdad, Kölemen Paşaları, Çıldır ve Kürdistan eyaletleri de emîr denilen zalim ve soyguncuların ellerinde idi. Anadolu'nun Bozok bölgesi (Yozgat) Cebbar Zadelerde, Aydın bölgeleri Karaosman Oğullarında olup geri kalan şehir ve kasabalara, derebeyleri denilen zorbalar çöreklenmiş olup, valiler sadece eyalet merkezi olan yerlerde oturmakta ve kendi çıkarlarını sürdürmek için zorba ailelerle işbirliği etmekteydiler (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 282).

Âyânların bu yükselişi ve devlet görevlileri ile olan işbirlikleri karşısında elbette ezilen üretici temel birim olan köylüler oluyordu. Köylülerin giderek artan iktisadi hoşnutsuzluğu, eski savaşıklık geleneğine yürekten bağlı olan göçebeler ve iyice etkisizleşen taşra askeri eliti arasında da yankı buldu. Uçlarda çarpıştıkları düşmanlarının yerine, gerçek Osmanlı değerlerine ihanet eden merkezi iktidarı ve hükümdarı koydular. Böylece merkezi otorite zayıfladı ve fiili yerel özerklik arttı. Bu durum muhtelif yerel eğilimlerin kuvvet kazanmasına ve grupların çıkarlarının açıkça ifadesine yol açtı. Aslında bu değişim bir taraftan topluluğu merkeze daha da bağımlı hale getirdi. Çünkü merkez meşruiyet sağlayabilecek, yaptırımlar uygulayabilecek ve yerel otonomiye olduğu kadar, benzeri topluluklarla kaynaşmayı da düzenleyebilecek tek otoriteydi (Karpat, 2002: 18). Bu yüzden âyânlar arasında İstanbul'u ve saltanatı ele geçirmek isteyen âyânlara rastlanmamaktadır. Âyân olmamakla birlikte tek istisna, Osmanlı'nın kendi valilerinden biri olan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dır. Nitekim o da bu emelinde başarılı olamamıştır.

Âyânlar arasında hakikaten isyancı durumda olanlar varsa da bunlardan hükümetin eline geçenlerin hemen şiddetle cezalandırılmaları diğerlerini korkutmuş ve hemen hepsi Osmanlı'dan emin olamadıkları için devlete asî duruma düşmüşlerdi. Alemdar Mustafa Paşa'nın meşveret çağrısına uyup İstanbul'a gelenler de zaten her ihtimale karşı orduları ile birlikte gelmişlerdi (Ahmed Cevdet Paşa, T.Y: 2240). Nitekim yukarıda sayılan âyânlardan bazılarının merkezi hükümet ile iyi geçindikleri ve padişahın buyruklarının yerine getirilmesini temin eden itaatli kişilerden olduğu belirtilmektedir. Bu aileler; Cebbar Zadel, Karaosman Oğulları ve Serezli İsmail Bey olarak sıralanmaktadır (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 282-283).

Alemdar Mustafa Paşa, merkezi hükümetle âyânların çatışmasına meşveret usulüne başvurarak son vermek istiyordu. Bu nedenle valileri ve ünlü âyânları başkentte “meşveret-i ammeye” davet etti. Arnavutluk’taki ünlü Tepedelenli Ali Paşa ve Bulgaristan Âyânı bu davete uymadılar (Ortaylı, 2001: 35).

Osmanlı siyasi tarihi bakımından Sened-i İttifak büyük âyânın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade etmektedir (İnalçık, 1974: 603) ve Osmanlı tarihinde örneği bulunmayan bir vesikadır. Rumeli’de ve Anadolu’da kendi kendilerine sivrilmiş âyânların varlığını devlet bu senetle kabul ettikten başka onlara ve çocuklarına bazı haklar da tanımıştır. Bu aşağı yukarı derebeylik sistemi idi. Alemdar Mustafa Paşa, âyânları sindirecek bir orduya malik bulunmayan devlet için bu senedin mevcut şartların içinde realist bir düşüncenin neticesi olarak imzalanmasını sağlamıştır (Karal, 1994: 93). Yoksa Sened-i İttifak, Osmanlıların Magna Carta’sı, hükümdar ile âyân arasında yazılı bir anayasa sayılabilecek bir anlaşma değildir (Berkes, 2002: 163). Zaten gelen âyânlardan sadece dört tanesi imzasını koymuştur. Sultan görüşmelere katılmamış, ortaya çıkan metin kendisine daha sonra takdim olunmuştur. Padişah ilk önce bu senedi imzalamaktan çekinmiştir. Başçuhadar Eğriboyun Ömer Ağa’nın; “bu sened sizin istiklâl-i saltanatınıza dokunur. Lâkin reddi dahi kabil değildir şimdilik, çaresiz tasdik olunup da sonra bunun fesh ve ilgası çaresine bakılmalıdır” sözü üzerine Sened’i tasdik etmiştir. Fakat o günden itibaren âyânlara ve onları destekleyenlere kin duymaya başlamış ve onları ortadan kaldırmayı kafasına koymuştur (Ahmed Cevdet Paşa, T.Y: 2243). Nitekim fırsatlar el verdikçe çeşitli yöntemlerle âyanları birer birer ortadan kaldırmıştır.

Sened-i İttifak’ın görüşülmesi sırasında Yeniçeri Ocağının kaldırılması da gündeme gelmekle birlikte II. Mahmut buna izin vermemiştir. Çünkü o sıralar İstanbul Alemdar Mustafa Paşa’nın Kırçalı askerleri ile doluydu. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması, yönetimin kontrolünü tümünden sadrazamın eline vermek olacaktı (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 230). Zaten Alemdar Mustafa’nın sadrazam olması şartların zorlaması ile gerçekleştiğinden ve ileride âyanları ortadan kaldırmayı düşündüğünden, II. Mahmut’un ocağın kaldırılmasına izin vermemesi yerinde bir karar olarak değerlendirilebilir.

3.1.6.2. Yönetimde Merkezileşme

Osmanlı Devlet sistemi geleneksel olarak otoritenin bütünlüğü ve birliği esası üzerine kurulu olduğundan ve devlet kültürel ve ulusal entegrasyondan ziyade coğrafi entegrasyon politikasına önem verdiği için (Eryılmaz, 2010b: 64), şartların zorlaması sonucu Sened-i İttifak ile fiili durumları tanınan âyânların devlet iktidarını paylaşmaları kabul edilemezdi. Çünkü gelirin büyük kısmı tarımdan ve tarım ticaretinden sağlanmaktaydı ve gelirin artması ya da sabit kalması coğrafi entegrasyonun sağlanmasına bağlı idi. Fakat o sıralar Rusya ile olan savaş devam ettiğinden ülke içinde yeni cephelemler açılması mantıksız olurdu. Bu yüzden âyânlara ve asi valilere karşı hemen harekete geçilmemiş, ortalığın yatışması beklenmiştir. Âyânları ortadan kaldırıp merkezi otoritenin taşrada hâkimiyetini yeniden tesis etmeye ilişkin olarak asıl amansız mücadeleler Rusya ile barışın sağlandığı Bükreş Antlaşması (1812) sonrasında rastlanmaktadır.

Âyânları ortadan kaldırma ya da otoritelerini bertaraf etme adına, âyânların ölümlerini bekleme³⁸, âyanları birbirlerine karşı kullanma³⁹ ve doğrudan kuvvet kullanma⁴⁰ olarak üç yöntem benimsenmiştir. Aslında savaşın bitmesini beklemeden bir kısım âyân ortadan kaldırılmıştır⁴¹ (Mert, 2002: 724-725). Âyânların ortadan kaldırılması ile önceden onların gördükleri güvenlik hizmetleri sekteye uğramıştır. Çünkü âyânların görevleri arasında sefer sırasında istenen askerin toplatılıp gönderilmesini sağlamak, gerektiğinde bu askerle birlikte savaşa katılmak ve barış zamanında asayişin temin edilmesi gibi işler bulunmaktaydı (Çadırcı, 1997: 35). Âyânlardan sonra oluşan boşluk 1834-1836 yılları arasında Redif⁴² askeri örgütünün oluşturulması ile giderilmiştir.

³⁸ 1814'de Çapanoğulları'nın ve 1816'da Karaosmanoğulları'nın varisleri başka yerlere gönderilmiştir (Mert, 2002: 724).

³⁹ 1812'den 1834'e kadar Trabzon, Rize ve civarında Hazinedaroğulları'nın Tuzcuoğulları'na ve 1819 yılı civarında Serezli Yusuf Paşa'nın Batı Trakya'daki âyânlara karşı kullanılması gibi (Mert, 2002: 724).

⁴⁰ 1814'de Hüsrev Paşa vasıtasıyla Antalya ve havalisine hâkim olan Tekelioğulları (Mert, 2002: 725), 1822 yılında iki yıl süren kuşatmadan sonra Hurşit Ahmet Paşa vasıtasıyla da Arnavutluk ile Mora Yarımadası taraflarını nüfuzu altında bulunduran Tepedelenli Ali Paşa ortadan kaldırılmıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 250).

⁴¹ Canikli Ali Paşaoğulları, Kadı Abdurrahman Paşa (Mert, 2002: 724); Tekelioğlu, Kalyoncu, Dağ Devirenöğlü üzerlerine gönderilen vezir ve komutanlar tarafından ortadan kaldırılmıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 248).

⁴² Redif Teşkilatı, büyük bir kitleyi uzun süre silah altında tutmadan, askerlik çağına gelmiş olanları, kendi bölgelerinde az masrafla ve kısa aralıklarla eğiterek savaş anında işe yarayacak yeterli sayıda asker bulma amacı ile kurulmuştur. Savaş zamanları haricinde içgüvenliğin sağlanması, hükümet emirlerinin eksiksiz yerine getirilmesi için bu askerden yararlanılmıştır (Çadırcı, 1997: 61).

Böylece hem asayiş sağlanmış olacak hem de vali, mutasarrıf ve mütesellimlerin kapılarında asker beslemelerine imkân verilmemiş olacaktı (Çadırcı, 1997: 68). Diğer taraftan bundan sonra âyânlar da artık kapılarında asker bulunduramamışlar ve onsekizinci yüzyıldaki gibi bir güç temerküzüne gidememişlerdir. Fakat yine de taşrada, nüfuzları daha sonra oluşturulan meclislerde görev almaları ile Devlet'in yıkılışına kadar devam etmiştir.

Düzenlemelerin ağırlık noktası, eyaletlerin başkente bağlılığını sağlamak suretiyle kuvvetli bir merkezilik yaratmak olmuştur. Bunun için de valilerin vergileri müstakilen toplamalarına son verilerek kendilerine maaş bağlanmıştır. Valiler bundan böyle ücretli birer memur haline gelmişlerdir. Fakat merkeziyetçi bir mali örgütün kurulması sanıldığından daha zor olduğundan valiler sadece maaşlı memur haline getirilmekle kalmışlardır (Ortaylı: 2001: 47). Bundan başka ülkenin idari taksimatında askeri nedenlerle değişiklik yapılmıştır. Dağınık olan Redif taburlarını bir elden yönetme olanağının sağlanabilmesi için bu taburlar takım takım toplatılarak idarelerine muktedir vezirlerden “Müşir-i Redif-i Hassa Ve Mansure” unvanıyla atanmıştır. Bu amaçla Anadolu'da altı “müşirlik” ve bunların altında da “feriklik” oluşturulmuştur (Çadırcı, 1997: 16). Müşirlik altında birleştirilen sancaklar coğrafi açıdan birbirine yakın yerleşim birimleridir. Asayiş ile ilgili herhangi bir durumda hızlı bir şekilde müdahale edilebilmesi amacı ile böyle bir örgütlenmeye gidildiği söylenebilir.

Valiliklere genellikle âyân menşeli olmayan, devlete büyük yararlıkları dokunmuş kimseler atandığı gibi, Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun başarılı subaylarından da müşir ünvanı ile valiler de atanmıştır. Valilerin ödevleri arasında Redif teşkilatına asker yazılması, defterlerin tutulması ve Seraskerlik makamına göndermek de bulunmaktadır. Sancaklarda ise bu işi sancak mütesellimi yerine getirmiştir (Çadırcı, 1997: 61). Âyânların yeniçerilerin ortadan kaldırılması ile taşrada oluşan güvenlik hizmeti boşluğu Redif teşkilatı ile giderildikten sonra eskiden âyânlar tarafından yerine getirilen yönetimle ilgili diğer boşluklar da yine âyânlardan yararlanarak, fakat merkezi otoritenin denetimi altında doldurulmaya çalışılmıştır.

Nüfus ve arazi tahrirleri modern merkeziyetçi mali sisteme geçiş için önemli adımlar olarak değerlendirilebilir. II. Mahmut döneminde Rumeli ve Anadolu'da eş zamanlı olarak modern anlamda ilk nüfus sayımı yapılmıştır. Hükümet Yeniçeri Ocağının

kaldırılmasından sonra kurulması kararlaştırılan yeni asker için insan ve vergi kaynaklarına muhtaç olduğundan bunlar hakkında bir düşünceye sahip olmak için sayım yapılması kararlaştırılmıştır. Nüfus sayımının ne şekilde yapılacağını kararlaştırılması için özel bir meclis kurulmuştur. Bu meclis gereken talimatnameleri hazırladı. Esas itibariyle sayım, Anadolu'nun ve Rumeli'nin erkek nüfusunun bilinmesi için yapılmıştır (Karal, 1994: 155).

II. Mahmut döneminin mülki idarede yaptığı asıl yenilik, köy ve mahalle muhtarlıklarının kurulması olmuştur. Muhtarlık teşkilatı kuruluncaya kadar köylerde köyü temsilen bazı görevleri yerine getiren kethüda, ihtiyar ve bazen de muhtar denilen kimselerin bulunduğu bilinmektedir. Kentlerde mahalle düzeyinde ise benzer görevleri imamlar yerine getirmişlerdir. II. Mahmut'un 1829'da İstanbul'un güvenliği için aldırıldığı bazı önlemler arasında muhtarlık örgütünün kurulması da yer almıştır (Çadırcı, 1997: 38). Başkent dışında ise bu örgütün kurulması 1833-1836 yılları arasına rastlamaktadır. Kastamonu mütesellimi Dede Mustafa Ağa, Kastamonu sancağına bağlı Taşköprü halkının âyân Hacı Ömer'den zulüm yaptığı gerekçesi ile şikâyetçi olması ve uyarılar üzerine isyan etmesi sonucu üzerine kuvvet göndermiş ve bazı adamları ile birlikte öldürmüştür. Sonrasında yeni bir âyân seçimine gitmeyerek İstanbul mahallelerinde uygulanan muhtarlık usulünü Kastamonu sancağında tesis etmiştir. Buna göre Kastamonu sancağının mahalleleri ile bağlı kazaların mahallelerinde, mahalle halkı tarafından "muhtar-ı evvel" ve "muhtar-ı sani" olmak üzere iki muhtar seçilmiştir. Bütün mahalle halkını toplayarak muhtarlara mahalle imamını kefil etmiş, mahalle halkına da muhtarlar kefil olmuştur. II. Mahmut bu durumdan haberdar olunca memnun olmuş ve bu nizamın diğer vilayetlerde de uygulanması için emir vermiştir (Çadırcı, 2007: 15-16). Muhtar seçilenlerin isimleri kadı tarafından şer'iyye siciline kaydedildikten sonra ayrıca Defter Nazırı'na ve Ceride Nazırı'na gönderiliyordu. Nezarete bildirilen isimler tetkik edildikten sonra usul gereğince Padişah'a arz ediliyordu. Uygun görülenlere mühürleri Darphanede hazırlanıp gönderiliyordu (Çadırcı, 2007: 18).

Muhtarlar asayişini sağlamak, vergilerin tevziinde ve toplanmasında yardımcı olmak gibi eskiden âyânlar tarafından yapılan görevlerin büyük kısmını yapmakla yükümlü

olmuşlar ve daha başka görevler de kendilerine verilmiştir⁴³ (Çadırcı, 2007: 19). Mahalle ve köy muhtarları, 1831 nüfus sayımından sonra kurulan Defter Nazırı'na, Defter Nazırı da yine bu tarihte İstanbul'da İhdas edilmiş olan Ceride Nezareti'ne bağlanmıştır. Fakat muhtarların denetimi mütesellimler tarafından yerine getirilmiştir (Çadırcı, 2007: 20-21).

3.1.6.3. Vaka-i Hayriye: Yeniçeriliğin Kaldırılışı ve Yönetim Açısından Sonuçları

Osmanlı Devleti'nin asker ocaklarından biri olan Yeniçeri Ocağı, kuruluşundan itibaren savaşlarda birçok yararlılık göstermekle kalmamış, aynı zamanda merkezi hükümetin otoritesinin sağlanması hususunda başlıca rolü oynamıştır. Fakat kimi zaman da merkezi hükümetin hal edilmesinde baş aktörlerden biri olarak sahneye çıkmıştır. Böylelikle Osmanlı ordusunun gözbebeği ve Padişah'ın biricik kulları olan bu ocak Osmanlı saray siyasetinde gözetilmesi gereken denge unsurlarından biri haline gelmiştir.

Voltaire'in, Ocağın kaldırılmasından yaklaşık yetmiş beş yıl öncesinde, Türk Devletini bir demokrasi olarak nitelemesinin sebepleri şu satırlarından kolaylıkla anlaşılacaktır:

Yeryüzünde en güçlü görünen sultan, tahtından pek az emindir. Bir günlük ayaklanma onu tepetaklak edebilir. Bu konuda Türkler, yere vurmuş oldukları Yunanistan'ın usullerini kopya etmişlerdir. Şu farkla ki, onlar Osmanlı soyuna çok bağlıdırlar. Bir sultanlarını atarlar ya da boğdururlarsa, onun yerine Osmanlı hanedanından başka birini getirirler. Oysa Yunan imparatorluğu, katil ve cinayetlerle türlü ellere geçmiştir. Bir padişah için en büyük fren azledilmek korkusudur. Müftüden bir fetva çıkarmakla yanındaki adamlardan dilediğinin canına kıyabilirse de, devlet işlerinde keyfine göre hareket edemez; vergileri arttıramaz, Hazinesinin parasına dokunamaz. Bütün tarihçilerimiz Türk İmparatorluğunu istibdada dayanan bir devlet olarak göstermekle bizi çok aldatmışlardır. Bunlar arasında, en derin bilgileri olan Kont de Marsigli şöyle diyor: İstanbulda bulunan Yeniçeri Ocağı, sultanı hapse atmak, öldürmek, yerine başkasını getirmek yetkisindedir. Savaş açmak ya da barış yapmak için padişah çoğu kez süel ve siyasal çevrelere danışmak yükümünde kalır. Paşalar da taşrada alabildiğine buyuramazlar. Kentin ileri gelenleri onlar hakkında Divana rapor yazıp yakınlabilirler. Türk devleti bir demokrasidir (Voltaire, 1975: 89-90).

İstanbul'un fethinden hemen sonraki icraatları ile devletin siyasi ve sosyal kurumlarını geliştirerek kesin şeklini veren, gelecekteki siyasi gelişmelerini belirleyen Fatih Sultan

⁴³ Muhtarlara verilen diğer görevler için bkz. (Çadırcı, 2007: 19-20; Çadırcı, 1997: 39).

Mehmet, İmparatorluğu mutlak şekilde bir merkezden yönetmek istemiş ve bu amaçla yeniçerilerin silahlarını yenilemek ve sayılarını artırmak suretiyle güçlendirmiştir. Her zaman için emri altında bulunan ve doğrudan doğruya şahsına bağlı olan bu kuvvet sayesinde herhangi bir karşı hareketi önleyecek duruma gelmişti. Nitekim yeniçeriler yalnız İmparatorluğun başkentinde değil fethedilen önemli kalelere de garnizon olarak yerleştirilmişlerdi. Bunlar, o bölgede valiye veya başka bir otoriteye tâbi değillerdi ve yalnız merkezden emir alırlardı. Buldukları hisarlara kimse ayak basamazdı. Bu garnizonlar sadece bu yerleri düşmandan korumakla kalmaz, iç güvenliği sağlar ve eyaletlerde padişah otoritesinin temsilcisi olarak bulunurlardı (İnalçık, 2012: 116-117). Sipahilerden farklı olarak Yeniçerilerin maaşları imparatorluk hazinesinden yani Sultan'ın "hass" adı verilen kişisel dirliklerinden sağlanan gelirden ödenirdi (Karpas, 2002: 22).

Fakat Yeniçerilerin nizamı da zamanla bozulmuş, bunlar askerlikten başka esnaflık ve rençberlik yapar olmuşlardı. Düzensizlik sadece Yeniçeri Ocağında değil, diğer ocaklarda da başgöstermiştir. Hatta ocak mensuplarının ulufeleri kişisel mal gibi hisse senetleri tarzında alınıp satılır olmuştur. Doğal olarak bu durum hazineyi boş yere zarara sokmakta idi. Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığında duruma bir son verilmesi kararlaştırılmış fakat birden bire uygulamaya konulmamıştır. Ellerindeki esami kâğıtlarını kendi rızaları ile getirip teslim edenlere yarısının gümrüklerden verilmesi, vermemekte ısrar edenlerin esamilerinin ileride hepten hazineye kalması hakkında bir irade çıkarılmıştır. Bu irade etkisini göstermiş olmalı ki on gün içinde yüz bin akçe kadar hazineye kaldığı bildirilmiştir (Ahmed Cevdet Paşa, T.Y: 2245). Anlaşılabileceği gibi bu uygulama birçoklarının içten içe kızgınlığına sebep olmuştur. Fakat henüz kimse Alemdar Mustafa Paşa'nın korkusundan ses çıkaramamıştır.

Daha sonra Nizam-ı Cedid Ocağı canlandırılmış ve yeniden nefer alımlarına başlanmıştır. Bunlar önceden Nizamı Cedid askeri ve Asakir-i Şahane denirken, Sekban-ı Cedid olarak isimlendirilmiştir. Kıyafetlerinde de değişiklikler yapılmıştır. Yeni düzenlenen bu askeri birlik önceden Bostancı Ocağı'na bağlı iken yeni bir Ocak olması kararlaştırılmış ve kışla alanlarına tuğ asılmıştır. Sekban-ı Cedid⁴⁴ Ocağı artık Osmanlı Devleti'nin sekiz ocağından biridir ve bu durum diğer ocakları özellikle

⁴⁴ Yeni Hizmetkârlar

Yeniçeri Ocağı'nı kızdırmıştır (Ahmed Cevdet Paşa, T.Y: 2244-2246). Bu yeni kurulan ocağa Nizam-ı Cedid ordusu için kurulmuş olan ve aynı türden gelirleri sağlayacak olan hazineye, İrad-ı Cedid'in akıbetine uğramaması için, bu sefer Umur-ı Cihadiye Nezareti adı verilmiştir. Merkezi otoritenin bu yeniden toparlanma çabaları, III. Selim'e duyulan tepkiye benzer bir tepki yaratmıştır. Diğer taraftan Alemdar Mustafa Paşa'nın varlığı artık hem halk arasında hem de saray çevresinde rahatsızlık uyandırmaya başlamıştır. Nihayet Alemdar Mustafa'nın kendi âyânlık bölgesi olan Tuna bölgesinde bir ayaklanma tertip edilmiş ve Alemdar'ın ordusunun büyük kısmının İstanbul'dan ayrılmasına sebebiyet verildikten sonra yeniçeriler harekete geçmişlerdir (14 Kasım 1808) (Shaw, 2002: 619).

Alemdar Mustafa Paşa yeniçeriler tarafından öldürüldükten sonra II. Mahmut IV. Mustafa'nın tekrar tahta çıkarılabileceği riskine karşı ve kendisinden başka alternatif kalmaması için kardeşini öldürtmüştür (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 232). Bu sıralarda sarayın kapısına dayanan yeniçerilere, hanedandan II. Mahmut'tan başka kimsenin kalmadığı ve itaat etmeleri gerektiği bildirildiğinde, hükümdarın ve devlet ricalinin kesin kararlar almasını gerektiren sözler işitilmiştir. Saray önünde toplanan kalabalık, "Padişah bir insan değil midir? Kim olsa olur. Esmâ Sultan olsun, ya ki Konya'daki şeyh padişah olsun... Kırım Tatar hanzadelerinden biri padişah olsun" diyerek kapıkulu ocakları için hanedanın hiçbir kutsallığının kalmadığını göstermişlerdir (Ortaylı, 2001: 37). Sonuçta isyancıların kendilerine verilmesini istedikleri Galip Efendi, Kadı Paşa ve Ramiz Paşa'nın firarlarından ya da ölümlerinden emin olduktan sonra, Sekban-ı Cedid'in kaldırılması karşılığında 17 Kasım 1808'de İtaat Senedi'ni Sultan'a sunmuşlardır (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 2266). Ayrıca o sıralarda, 1806 yılında başlayan Rus savaşı devam ettiğinden Sultan'ın fazlaca yapabileceği bir şey yoktu. Böylelikle II. Mahmut'un tahta çıkışından bu tarihe kadar yapılan tüm çabalar boşa gitmiş fakat Sultan, Alemdar Paşa'nın gitgide artan hâkimiyetinden kurtulmuştur.

1808 yılının bu olaylarından 1826 yılına kadar II. Mahmut yeniçerilerin ve reform karşıtlarının tepkisini çekebilecek girişimlerden uzak durmuş fakat otoritesini tekrar tesis edeceği gün için hazırlıklar yapmıştır. Kendisine bağlı olan bir grup genci eğitmiş ve onları kilit mevkilere getirmiştir (Shaw, 2002: 620). Bu süre zarfında bazı gelişmeler, özellikle yeniçerilerin, halk ve devlet ricali nazarındaki itibarları iyiden iyiye sönmüştür.

Yeniçerilerin, 1804 yılında başlayan, 1814 yılında geçici olarak bastırılabilen Sırp isyanı ve 1820 yılındaki Yunan isyanının bastırılmasındaki başarısızlıkları ve 1825 yılında Mısır Valisi'nin oğlu İbrahim Paşa'nın Mora isyanını bastırmasındaki başarısını karşılaştıran II. Mahmut ve devlet ricali, devletin varlığını devam ettirebilmesi için modern bir orduya artık kesin ihtiyaç duyulduğunu anlamışlar ve harekete geçmişlerdir (Shaw, 2002: 622-623).

Yeniçerilerden “eşkinici” unvanı ile yeniçeriler arasından alınacak erlerle talimli bir asker sınıfı kurulmasına karar verilmiş ve 1826 Temmuz’unda talim ve öğretime başlamışlardır. Fakat yeniçerilere güvenilemeyeceğinden, ayaklanmaları durumunda hemen bastırılmaları konusunda topçu, humbaracı, lağımçı ve tersane ocaklarının komutanları uyarılmıştır. İstanbul’dan biraz uzakta bulunan iki üç bin kadar sekban askeri de Payitaht’a çağırılmıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 254). Yeniçeri Ocağı’nın ilgası için fetva vermeyen Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi’yi azledip onun yerine siyasi otoriteye daha sadık ve daha enerjik Kadızade Mehmet Tahir Efendi’yi atamıştır (Akyol, 1999: 175). Shaw (2002: 623), tüm bunların bilinçli olarak yeniçerileri kışkırtmak ve son isyanlarını çıkarmalarını sağlamak amacıyla kamuoyundan saklanmadan yapıldığını ifade etmektedir.

Nitekim talim ve öğretimlerine başlanmasından bir ay geçer geçmez yeniçeriler son isyanlarına Bâb-ı Âli’yi ve Ağa Kapısı’nı basıp talan ederek başlamışlardır⁴⁵. Durumu haber alan II. Mahmut Sancak-ı Şerif’i çıkarmış ve devlet ileri gelenleri ile Sultan Ahmet Camii’nde toplanarak burayı üs olarak kullanmıştır. Gerekli hazırlıklar daha önceden yapıldığından ve yeniçerilerin diğer ocakların ve halkın da nefretini kazanmış olmalarından, birkaç saat içinde dağıtılmaları mümkün olmuştur. Daha sonra subaylarından ve erlerinden geçmişte suçları saptanan binden fazla yeniçeri ya İstanbul’da ya da sürgün edildikleri yerlerde yakalanıp asılmışlardır (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 254-255). Bütün sancaklara Ocağın kaldırılması ve alınan tedbirler ile ilgili birçok emir gönderilmiş ve bunlar taşrada da hassasiyetle uygulanmıştır (Sezer, 1997: 221).

⁴⁵ Asiler saraya haber göndermişler ve “Biz bu talimi istemiyoruz. Eski usulümüz, testiye kurşun atmak, keçeye pala çalmaktır. Bu usule bağlı kalmak istiyoruz. Talim işini kararlaştırmış olanların başları muradımızdır” demişlerdir (Karal, 1994: 147).

Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla birlikte artık reformların önünde silahlı bir kuvvet kalmamıştır. Kaldırılan Ocağın yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye⁴⁶ adıyla yeni bir ordu kurulması kararlaştırılmıştır. Ordunun subayları II. Mahmut'un daha önce Yeniçeri Ocağı'na yerleştirdiği sadık destekçilerinden, 1826'dan önce Avrupa'ya eğitim için gizlice gönderilen az sayıda kişiden ve kısa bir sürede modernleştirilen Mühendishane-i Berri Hümayun mezunları arasından alınmıştır. Yeni ordunun kurulmasında daha önce de olduğu gibi yabancı subay ve uzmanlardan, daha çok Avrupa'nın en güçlü ordularından birini kurmasıyla meşhur Prusya'dan faydalanılmıştır (Shaw, 2002: 624). Yeni ordunun yanında bir de Batı'daki gibi atlı birlikler de oluşturulmasına karar verilmiştir. Bunun dikkati çeken özelliği ise bu atlı birliklerin İstanbul dışında, Silistre'de üstlenmesi ve süvari alayını oluşturacak üç gruptan birinin Tuna'nın karşı yakasındaki Hristiyan Kazaklardan oluşmasıdır. O zamana kadar Hristiyan vasallarin askerlerinin savaşlarda yedek birlikler olarak ve donanmada Rum denizcilerinin kullanılmasına rağmen kara ordusunda kullanılmaları ilk kez gerçekleşmiştir (Shaw ve Shaw, 1983: 52). Bundan sonra hız verilen askeri reformlar hayatın her alanına yayılmış, modern askeri eğitim için doğa bilimleri, tıp ve matematik gibi dallar Türkiye'nin kültür ve eğitim ortamına girip yerleşmiş ve bilim terimleri Türkçeleştirilmiştir (Ortaylı, 2001: 45).

1884 yılında Viyana Sefiri Sadullah Paşa'nın, Ahmet Cevdet Paşa'nın 1774-1825 yılları arasını kapsayan Osmanlı Tarihi'ni Yeniçeri Ocağının kaldırılması olayı ile sonlandırmasına binaen müteessir olduğunu bildiren mektubuna yazdığı cevapta Yeniçeri Ocağının kaldırılmasının yönetim açısından önemini belirten birkaç ipucuna rastlamak mümkündür. Her ne kadar Ahmet Cevdet Paşa olayı Vaka-i Hayriye olarak belirtmiş olsa da Tezakir'inde yer alan mektup cevabında, ocağın ilgasını Rusya'da Petro'nun Strelitz askerini ilgası ile karşılaştırmış ve Ocağın toptan kaldırılmasının hata olduğunu belirtmiştir. Rusya'da Strelitz askerinin ilgası Rusya'nın kuvvetlenmesi ile sonuçlanmışken, Yeniçeri Ocağının kaldırılmasının benzer bir sonuç doğurmamasını Târih açısından önemli bir mesele olduğunu belirten Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin ıslahatların başlangıcı ve aktörleri açısından, İngiltere ve Fransa'dan farklı olmak üzere Rusya'ya benzediğini belirtmektedir.

⁴⁶ Kuruluş kanunnamesi için bkz. (Keleş, 2006).

Strelitz askerinin ilgası da Yeniçeri Ocağının ilgasına benzemektedir. Fakat yeniçeri askeri Devlet-i Aliyye'nin kalbinde bir kanser (seretân) illetine benzerken Strelitz askeri Rusya'nın omuzunda bir ur gibiydi. Yeniçerilik Osmanlıların iligine işlemiş ve ocaklar asabiyyet-i milliye makaamına kaaim olarak devâir-i devletin usûl ü fûrû'unu istilâ eylemiş olduğuna nazaran devletin zâtiyyâtından ma'dûd olmuş idi. Anın ilgaasiyle ehl-i islâmın kuvve-i asabiyesine za'f' geldi. Strelitz askeri yeniçeri gibi Rusya'nın ahvâl-i zâtiyyesinden ma'dûd ve kavmiyyet ü milliyyete merbut olmayıp anın ilgaasiyle yalnız dâire-i askeriyede açılan yer asâkir-i nizâmiyye ile dolup taşı (Cevdet Paşa, 1991d: 218-219).

Bu satırları ile Cevdet Paşa Yeniçeri Ocağının Devlet'in en köklü kurumlarından biri olarak idarenin hemen her kısmında yer aldıklarını ve böylelikle Devlet'in zâtından sayıldıklarını vurgulamak istemiştir. Nitekim Yeniçeri Ocağı sadece askerî bir ocak olmakla kalmayıp, askerî görevlerinin yanında Divan-ı Hümayun muhafızlığı, kale muhafızlığı, subaşılık, itfaiye işleri ve başka görevlerde de bulunmaktaydı. Ocağın kaldırılmasıyla birlikte bu görevlerde ilk etapta bir boşluk oluşmuştur. Çünkü Ocağın ne zaman kaldırılacağı, kaldırılıp kaldırılmayacağı, Ocak ilga edilse bile diğer görevlerinin devam edip etmeyeceği bilinmiyordu. Bu sebeple bir planlama yapılmamış, kamu hizmetlerinde doğan boşluklar zamanla doldurulmaya çalışılmıştır.

Ocak kaldırıldıktan sonra kale muhafızlığı görevini yapan yeniçerilerin de işlerine son verilmiş, yerlerine diğer kalelerden gönüllü askerler gönderilmiş, Tophane-i Amire'den topçu ortaları gönderilerek kalelere yerleştirilmiştir (Sezer, 1997: 221). Taşrada asayişin sağlanabilmesi için ise sancaklar birer ikişer güçlü vezirlere vermeye başlanmıştır. İstanbul'un güvenliği ise işsiz, güçsüz kimselerin ellerine mürur tezkereleri verilerek memleketlerine gönderilmeleri ile sağlanmaya çalışılmıştır. Bunların geri dönme olasılığı ihtimaline karşılık da men'-i mürûr düzenine eskisinden daha çok özen gösterilmesine ilişkin birçok emirler gönderilmiştir (Sezer, 1997: 226-227).

3.1.6.4. Yeni Bir İdari Kadronun Teşkili ve Tercüme Odası (1821)

Divan-ı Hümayunda müzakere esnasında Türkçe bilmeyen bir yabancıнын davasını anlatmak için ve yabancı devlet sefirlerinin sadrazamla ve padişahla görüşmelerine aracılık eden bir tercümanın bulunması kanundu. Özellikle onsekizinci yüzyıldan itibaren reis-ül kütta ile yabancı sefirler arasındaki tebligata ve görüşmelere tercümanlık eden görevlilerin önemleri artmıştı. Bir sefirle reis efendi görüşürken sefirin tercümanı reise Türkçe olarak sefirin mütaleasını söylese bile, reis efendi sefire

onun vasıtası ile hitap etmeyip divan-ı hümayun tercümanı vasıtasıyla cevap verirdi. Çünkü divan tercümanı reis-ül küttabın Avrupa sefirleriyle vuku bulacak resmi tebligatının bir vasıtası olduğundan, reis efendi mükâlemesine onu iştirak ettirmek zorundaydı (Uzunçarşılı, 1988: 71). Bu cümleden ilk anda reis-ül küttabın kibir duygusuyla hareket ettiği izlenimi çıkmaktadır. Fakat anlaşılın o ki bu davranışı diplomatik kurallardan biridir.

Tercümanların hemen hepsi onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Müslüman idiler ve maaş olarak da tımarları mevcuttu. Onsekizinci yüzyıl ve ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar divan tercümanlığı tamamen bazı Fenerli Rum ailelerin eline geçmişti. Bu yüzyıllarda devlet kaba bir taassubun etkisiyle Müslüman tercüman yetiştirmemiştir. Muhtelif zaman ve olaylarda Rum tercümanların devletin aleyhine casusluk ettiği ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine yine aslen Rum olan fakat Müslüman Yahya Naci Efendi'ye önemli evraklar tercüme ettirilmiş ve Bab-ı Ali'de yabancı lisanı öğrenmeye hevesli gençlerden bir kısmına Fransızca öğretmesi için görevlendirilmiştir. Bu suretle 1821 yılında Bab-ı Ali'de bir Tercüme Odası açılmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 72-73). Ayrıca, bir okul haline gelen Tercüme Odasına girecek olan gençleri teşvik için kendilerine hediyeler verilmiştir. Buraya ilk devam edenler Nedim, Âli ve Safvet Efendilerdir. (Uzunçarşılı, 1988: 74). Tercüme Odası'nda yetişen şahsiyetlerin birçoğu devletin önemli mevkilerinde yer almış ve İmparatorluğun son dönemlerinde önemli aktörler olmuşlardır.

II. Mahmut zamanında açılan Tercüme Odası'na bundan böyle gayrimüslim görevli istihdam edilmemiştir. Âli Paşa'nın zamanına kadar bu durum üç gayrimüslim memur haricinde istikrarını korumuştur. Fakat Âli Paşa ehl-i İslam'dan yetişecek olanların ileride kendisine rakip olma endişesi taşıdığından Tahrîrât-ı Hâriciyye Odası'na hep Ermenileri yerleştirmiştir. Buraya yerleşen Ermeniler de zamanla diğer müslim unsuru uzaklaştırdığından, "Hâriciyye dairesinin umûr-ı nâzükesi hep ermeniler elinde" kalmıştır (Cevdet Paşa, 1980: 1-2). Hâlbuki Cevdet Paşa'ya göre, Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin zaten devlet memuriyetlerinde istihdamları gerekmişti. Fakat bunları "devletin rûhu mesabesinde olan umûr-ı politikıyye ve hâriciyyede" görevlendirmek yerine, eskiden beri alışık oldukları maliye alanında istihdam etmek "ehven ü evlâ"

olurdu (Cevdet Paşa, 1980: 2). Diğer taraftan Ermenilerin devletin menfaatlerine halel getirecek bir faaliyette bulunup bulunmadıklarından bahsedilmemektedir.

Tercüme Odası aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine has örgütlenmelerinden biri değildir. Nitekim bu kuruma benzer uygulamaları Batı devletleri yaklaşık üç yüz yıl öncesinden İstanbul'da gerçekleştirmeye başlamışlardı. Venedik Cumhuriyeti kendi uyuğundan olan doğu dilleri ve özellikle de Türkçe bilen tercümanlarını yetiştirmek amacıyla 1551'de İstanbul'daki elçiliğinin bünyesinde ilk dil oğlanları okulunu kurmuştur. Venediklilerin uygulamasını, 1669 yılında Fransa, 1754 yılında Avusturya, 1766 yılında Polonya ve 1814 yılında İngiltere izlemiştir (Ağıldere, 2010:695). Bu okullarda doğu dillerini öğrenen tercümanlar limanlarda, konsolosluk yanında ve sefaretlerde görevlendirilmişlerdir. Bu şekilde dil öğrenip Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilenler "Dil Oğlanları", (Jeunes de Langues, Enfants de Langue, Giovane della Lingua, Sprachknaben) olarak adlandırılmışlardır (Balcı, 2006: 13).

Bu devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapacak görevlilerinin Türkçe eğitimini küçük yaşlardan itibaren devlet eliyle sağlamışlardır. Buradaki amaç, başka milletlerin tercümanlarına ihtiyaç duymamak ve ihanet riskini en aza indirmek için kendi uyuğundan yetiştirdikleri kişiler vasıtasıyla doğrudan Osmanlı Devleti ile iletişime geçebilmektir (Ağıldere, 2010:695).

Fransa Kralı XIV. Louis'nin nazırı Jean Baptise Colbert'in teşvikiyle ve Marsilya ticaret odasının isteği üzerine, uluslararası ilişkiler ve ticari faaliyetlerde yoğun gereksinim duyulan Türk, Arap ve Fars dillerinde tercüman yetiştirilmesi amacıyla Doğu Dilleri Dil Oğlanları Okulu 18 Kasım 1669'da kurulmuştur (Ağıldere, 2010: 696). Görüldüğü gibi bu okulun bizim Tercüme Odamızdan öncelikli farkı, diplomasi trafiğini yürütecek personel yetiştirmenin yanında bir de ticari faaliyetlerde de uyruklarına yardımcı olmaktır.

3.1.6.5. Eğitim Alanında Reform ve Yurtdışına Öğrenci Gönderilmesi

Osmanlı devletinin kuruluşundan Tanzimat'ın ilanına kadar askeri ve sivil olsun, devletin ihtiyaç duyduğu personelin yetiştiği yerlerden biri medreselerdir. Ortalama bir Müslüman için dini kurum, ulema, ana yükselme kanalüdür. En basit köylü bile

medreseye softa olarak yazılabilir ve zamanla en yüksek dereceye ulaşıp müderris olabilir, böylece kadı olması da mümkün olurdu. İyi eğitilmiş ve başarısı kanıtlanmış bir Müslüman yönetimde de yer alabilmekteydi. Onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru ve devamında, medrese eğitimi almış yöneticilerin sayısı artma eğilimi göstermiştir (Karpat, 2002: 30). Fakat onsekizinci yüzyıldan itibaren ilmiye sınıfının içinde bulunduğu yozlaşma ve kendi hiyerarşilerindeki şaibeli yükselmeler yüzünden zamanla sivil bürokratik kadrolarda yer verilmemiştir (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 102; Ahmed Cevdet Paşa, T.Y: 1078). Ayrıca medrese uleması imparatorluk hakkında genel bilgilere sahipse de dış dünya hakkında etraflı bilgiye sahip değildi. Ulema kendi içine kapanmış ve her türlü değişimi din dışı saymaya başlamıştır. “Kâfir ile ilişki kurmaktan duyulan kuşku, korku ve kibir eğitimde duraklamanın nedenleri olmuştur” (Davison, 1987: 1032).

Medreseden başka eğitim alanında hizmet veren kuruluşlardan biri de I. Murat tarafından devlet idaresinde görev alacak elemanın yetiştirilmesi amacıyla açılan ve dünyada ilk kamu yönetimi okulu olarak kabul edilen Enderun Mektebi’dir.

İlk zamanlarında bu mektebe yalnızca Hıristiyan çocukları Acemioğlanlar arasından seçilerek alınırdı. Türkler ya da diğer Müslüman unsurlar buraya alınmazdı. Enderun mektebinde yalnızca devşirme usulü ile getirilen Hıristiyan çocukları değil, aynı zamanda rehine olarak İstanbul’a getirilen hükümdar çocukları da eğitim görürlerdi. Mesela Arnavut Kralı Jan Kasteryoti’nin küçük oğlu Jorj Kasteryoti ve Eflâk Beyi Kostanin’in oğlu Dimitriyus Kantmir bunlardan iki tanesidir (Ergin, 1977: 11). Kesin şekli onyedinci yüzyılda alan Enderun’da verilen dersler, birinci derecede İslam dini ve terbiyesi, ikinci derecede iyi geçinme usulleri, üçüncü derecede büyüklere hizmet usulleri ve muaşeret edepi hakkında derslerdir. Bunlardan başka sportif faaliyetler denilebilecek dersler de söz konusu idi. At biniciliği (cündilik), okçuluk (kemankeşlik), ciritbazlık ve musiki (hanendelik) bu faaliyetlerdendir (Ergin, 1977: 14).

Enderun’da sarayın mimarı, nakkaşı, ressamı, hattatı, kâtibî, imamı, müezzini, münecimi, müverrihi, şairi, silahşoru, hanendesi, sazendesi, hatta soytarısı yetiştiği gibi; Enderun’dan çıkanlar, serasker, kazasker, sadrazam, kaptan-ı derya, valilik, sancak beyliği gibi görevlere getirilirdi (Ergin, 1977: 16-17). 1825’de askeri ve mülki mektepler açıldıktan sonra Acemioğlanlar mektepleri ortadan kaldırıldığı halde Enderun

mektebi uzun zaman sessiz ve sedasız bir şekilde 1908'e kadar devam etmiştir (Ergin, 1977: 22). İmparatorluğun kendine özgü eğitim kurumları bunlar olmakla birlikte bu kurumlar II. Mahmut'un ihtiyaç duyduğu personelin yetiştirilmesi için uygun değildir. Ayrıca reformlarda öncelik askeri alanda olduğu için eğitim konusunda askeri okullara ağırlık verilmiştir.

Diğer taraftan II. Mahmut'un çevresindeki reformcu ekibin çoğunun da yetiştiği gibi, kendi kendini yetiştirme ve bazı üst düzey devlet adamlarının konaklarını birer eğitim yeri olarak kullanmaları devam etmiştir. Hatta zaman zaman bu devlet adamlarından bazıları kendi imkânları ile kendilerinin olmayan çocukları yetiştirmişlerdir. Bunlardan biri Koca Hüsrev Paşa'dır. Sadrazamlığı sırasında Tanzimat ilan edilen Koca Hüsrev Paşa; çocuk sahibi olmadığı için birçok köleyi okutarak ve çocukları gibi yetiştirerek çeşitli devlet görevlerine vermiştir. Bunlardan sekizi müşir olmuş, birçoğu da yüksek rütbeli askerî ve sivil görevlerde bulunmuştur. Hatta eski sadrazamlardan Reşit Mehmet Paşa da bunlardan biridir (Abdurrahman Şeref, 1980: 18).

Batı'da ilköğretimin zorunlu olması görüşü onsekizinci yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Özellikle 1789 Fransız İhtilali'nin eğitim konusunda da dönüm noktası olduğu söylenebilir. Nitekim İhtilal sonrasında eğitimin devlet hizmeti olarak kabul edilmesi söz konusu olmuştur. Fransız düşünürleri mutluluğun ve bilinçlenmenin yani "vatandaş" olmanın yolunun eğitimden geçtiği kanaatini yaymakla kalmamış, yasa tasarısı olarak mecliste tartışılan yirmisekiz büyük eğitim projesinden bazıları yasalaşmış, bazıları ise kitap haline getirilerek eğitimcilere rehber işlevi görmüştür (Bilhan, 1981: 223). Lepelletier ve Condorcet gibi ihtilal adamlarının milli meclislerine arz ettikleri raporları eğitimin devlet eline geçmesinde ve ilerleme kaydedilmesinde önemli etkileri olmuştur (Antel, 1999: 443). Bunlardan özellikle Condorcet'in eğitim projesi İhtilalin laik eğitim politikasını belirlemiştir. Kilisenin eğitimle ilgili tüm kurumlarına ve Kilisenin bu konudaki bütün mallarına el konulmuştur. Condorcet'e göre eğitim, devredilmez ve vazgeçilmez bir devlet görevidir ve kadın, erkek her vatandaş eğitim olanaklarından yararlanacaktır. İlköğrenimin zorunlu olması, parasız olması ve hiçbir din ve dini düşüncenin aracı olmaması gerektiğine ilişkin üç ilke benimsenmiştir (Bilhan, 1981: 224). Bu ilkeler ışığında Fransa'nın sonraki

dönemlerinde vatandaşların bilinçlendirilmesi ve biçimlendirilmesi için eğitime büyük önem verilmiş ve öğrenci sayısı giderek artmıştır⁴⁷.

Fransa'dan farklı olarak eğitim⁴⁸ ile ilgili olarak kapsamlı bir projeye sahip olmayan II. Mahmut da 1824 tarihli bir fermanı ile ilköğretimin zorunlu olduğunu bildirmiştir. Fakat fermanda verilecek olan eğitimin, okuma yazmanın öğretilmesinden başka İslamlaşmanın şartları ve din kaideleri olacağı belirtilmiştir. Başka bir ifade ile eğitimin laik bir nitelik alması düşünülmemiştir. Diğer taraftan bu uygulama sadece İstanbul için düşünülmüş, imparatorluğun geri kalanında uygulanmamıştır (Karal, 1994: 159). Fermanın yayınlanış tarihine bakılırsa bunun Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından önce olduğu ve Sultan'ın Ocağın kaldırılışına kadar ulema ve Yeniçerilerle iyi geçinme siyasetinin bir ürünü olduğu söylenebilir. Nitekim laik nitelikte ve daha çok teknik alanda eğitim veren okulların açılması Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından hemen sonrasına rastlamaktadır.

Bu konuda hükümet daha cesur bir şekilde Batı düşünce ve usullerini benimsemiştir. Harp Okulu (Harbiye-1837) ile Tıp Okulu (Tıbbiye-1827) program, vasıta ve çalışmalarıyla Batıdaki benzerlerine çok yakın okullar olarak kurulmuşlardır (Karal, 1994: 159). Fakat Mekteb-i Harbiye ismiyle kurulan harp okulunun önemi halk tarafından anlaşılammış ve okul öğrenci bulmakta sıkıntı çektiğinden dolayı devlet sokakta dolaşan kimsesiz ve garip çocukları Harbiye'ye alarak subay yetiştirmek zorunda kalmıştır (Karal, 1994: 160).

⁴⁷ 1806 yılında Fransa'da yalnız iki sene içinde 22.000 talebe mevcudu olan 370 resmî ortaokul, 27.000 talebe mevcudu olan 377 özel ortaokul ve bunlardan başka 25.000 talebesi bulunan 4.500 özel okul açılmıştır (Antel, 1999: 443).

⁴⁸ Fransa'da eğitim konusunda asıl değişim Napolyon zamanında yaşanmıştır. Öğretim ilk önce ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim olmak üzere kademelendirilmiştir. Napolyon için yükseköğretimin ayrı bir anlamı vardı. Ona göre yükseköğretim eski feodal düzende olduğu gibi bir amaç değil bir araç olmalıydı. Kuramsal bilgiler kuramsal kaldıkça bir anlam taşımamaktaydı. Bu nedenle hukuk ve tıp bilimlerine daha fazla önem vermekle birlikte diğer teknik alanların canlılık kazanmasına da çalıştı. Fakat uygulamalı eğitime öncelik vermekle birlikte bu dönemin yükseköğrenim kurumları daha ziyade Burjuvazi gereksinimi yönünden, toplumda saygınlık gören hukuk ve siyasal bilimler gibi öğrenim dalları öncelik kazandı (Bilhan, 1981: 226).

1833 yılında Guizot'un Din ve Eğitim İşleri Bakanlığı'nda yeni bir eğitim reformu gündeme geldi. Okullar devlet ile kilise arasında bölüştürüldü. Laik okullar (Ecole Publique) devletin yönetiminde tüm vatandaşlara hizmet götürmeyi yüklenirken kilise özel okulları (Ecole Libre) yönetimine aldı. Böylece kilisenin baskısı devlet okullarının üzerinden kaldırılmış oldu (Bilhan, 1981: 226).

Bu askeri okul mezunları kimi zaman, 1860'da hükümetçe kurulan orta ve ilk düzeydeki laik okullarda öğretmen ve uygulayıcı olmuşlardır. Fransızca eğitim yapan bu okulların en büyük yararı, yeni bir düşünce dünyasının kapılarını açması ve Batılı matematik, fen, coğrafya, tarih ve politika kavramlarını getirmesidir. Ayrıca imparatorluğun son yüzyılında rol alacak olan ilk Jön Türkler de askeri tıp okulundan çıkmıştır (Davison, 1987:1038). Böylelikle bu okullar, imparatorluğa Batılı düşüncenin girebilmesini sağlayan büyük eğitim kuruluşları olarak değerlendirilebilir.

II. Mahmut ıslahatlara başladığı sıralarda Müslüman halkın Hristiyan'lar hakkındaki duygu ve düşüncelerini göz önünde tutarak Müslüman öğrenciler yerine Hristiyan reayadan öğrenciler göndermeyi düşünmüştür. Fakat Harb Okulu ile Tıp Okulu kurulduktan sonra, öğretmen ve memur yetiştirmek için bu okullarla Enderun ağalarından yüz elli kişilik bir kabile Avrupa'nın türlü memleketlerine gönderilmiştir. Fakat bu hareket o zamanlar halk tarafından pek tasvip edilmemiştir (Karal, 1994: 162).

Yurt dışına öğrenci gönderilmesi yenilik hareketleri içerisinde atılan adımlardan biridir. Bu konuda ilk adımı atan şahsiyet Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dır. 1815 yılında İtalya'ya matbaacılık tahsiline gönderilen Massâbbiki'nin, Mehmet Ali Paşa'nın Avrupa'ya gönderdiği ilk öğrenci olduğu ve 1818'de Fransa'ya yine Mehmet Ali Paşa tarafından Osman Nureddin'in Fransaya gönderilen ilk öğrenci olduğu söylenebilir (Şişman, 2004:3). Mehmet Ali Paşa, Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerden iyi bir geri bildirim almış olmalı ki bu uygulamayı devam ettirmekte bir sakınca görmemiştir. Diğer taraftan İmparatorluğun başkentinde yurtdışına öğrenci gönderilmesine ulemanın ve halkın tepkisinin pek hoş olmadığı belirtilirken, Mehmet Ali Paşa daha önce hem ulemanın hem de Mısır'lı Kölemen Beyleri'nin nüfuzunu kırdığından herhangi bir muhalefetle karşılaşmamıştır.

Mısır Valisi, 1826 Mart'ında İskenderiye'ye gelen bir Fransız donanma komutanının etkisiyle kalburüstü ailelere mensup beşi Mısırlı, çoğunluğu İstanbul doğumlu bir kısmı Müslüman, bir kısmı Ermeni kırkdört öğrenciyi hemen bir ay sonra Paris'e göndermiştir. Bu öğrenciler Paris'te 1826 yılında açılan ve 1835'e kadar faaliyet gösteren Ecole Egyptienne'e devam etmişlerdir. 1833'e gelindiğinde okulun öğrenci mevcudu 115'dir (Şişman, 2004: 4). Dikkat çektiği üzere Mehmet Ali Paşa sadece yurt dışına öğrenci göndermekle kalmamış bir de Paris'te okul açmıştır. Diğer bir ifadeyle

yurt dışına öğrenci gönderilmesinde Fransa merkez ülke olmuştur. Nitekim II. Mahmut da ilk öğrencileri Fransa'ya göndermiş ve Fransa'nın Osmanlı öğrencileri için merkez olması uzun süre devam etmiştir.

Mehmet Ali Paşa ile başlayan yurt dışına öğrenci gönderme uygulaması devam ederken başkentten ilk öğrenciler 1830 yılında gönderilmiştir. Fakat bu tarihten önce 1820-1821 (H. 1236)'de Cezayir ulemasından Hamdan Efendi'nin oğlu Seyid Ali (sonradan Osmanlı müşir ve valilerinden olacak olan Ali Rıza Paşa), Osmanlı devleti hesabına Fransa'ya gönderilmiştir. Paris sefiri Reşit Paşa tarafından bir askeri idadiye mektebine yerleştirilmiş, dokuz senelik topçuluk ve istihkâmcılık eğitiminden sonra yüzbaşı rütbesi ile mezun olmuştur (Şişman, 2004:4).

Bâb-ı Âli tarafından Fransa'ya gönderilen ilk öğrenciler, II. Mahmut'un seraskeri, kaptan-ı deryası ve sadrazam Hüsrev Paşa'nın himayesinde Daire-i Seniyye⁴⁹'de eğitim gören, tahsil masrafları devlet tarafından karşılanan Hüseyin, Ahmed, Abdüllatif ve Edhem isimlerindeki öğrencilerdir. Bunlardan Edhem, Institut Barbet'ten mezun olduktan sonra 1835-1836 (H. 1251)'da Ecole des Mines'e girmiş, 1839-1840 (H. 1255)'da sınıf birincisi olarak mezun olmuştur. Avrupa'da bir süre seyahat etmiş ve 12 Temmuz 1838'de diğer üç arkadaşıyla birlikte, 23 yaşında İstanbul'a dönmüştür. Miralay rütbesiyle önce Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri'de görevlendirilmiştir. Bahsedilen bu kişi II. Abdülhamid zamanında sadrazamlık yapmış olan önemli Türk siyaset ve ilim adamlarından Edhem Paşa'dır (Şişman, 2004: 5). Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi muhtelif zamanlarda devam etmiştir. Anlaşılan o ki öğrenci gönderilmesinde belli bir periyod izlenmemiştir. Kanımızca yeni okullar bir yandan eğitime devam etmiş bir yandan da eğitim dilinin ileride Türkçe olabilmesi için öğrencilerini fırsat buldukça Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya göndermiştir. Bu dönemde gönderilen öğrencilerin çoğu hep devletin üst kademelerinde görev almışlardır. Aşağıdaki tabloda II. Mahmut döneminde Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin kim oldukları, gittikleri ülke, gidiş dönüş tarihleri ve döndükten sonra aldıkları görevler özetlenmiştir.

⁴⁹ Daire-i Hususiye de denilen mekân, Dolmabahçe, Yıldız, Beylerbeyi ve Çırağan saraylarında padişahın kendisine çalışma yeri olarak seçtiği Mabeyn bölümü. Maruzata burada bakılır, buyruklar burada verilirdi. Buraya daire-i seniyye veya eski deyimle "hünkâr dairesi" de denirdi (Sakaoğlu, 1985: 28).

Tablo 1. II. Mahmud Dönemi'nde Avrupa'ya Eğitim İçin Gönderilen Öğrenciler

Öğrencinin ismi	Gittikleri ülke	Gidiş dönüş tarihleri	Görevi
Hüseyin	Fransa	1830-1838	Topçu Ferik
Ahmed	Fransa- 2 sene Fransız gemisiyle Brezilya'da bulunmuştur.	1830-1838	Bir kaynağa göre, Amerika'da bir Fransız gemisinde şehit olmuş, başka bir kaynağa göre ise Fransız gemisiyle 2 sene Brezilya'da kalmış, dönüşte Osmanlı Bahriyesi'nde Fırkateyn Süvarisi olmuş.
Abdüllatif	Fransa	1830-1838	Erkân-ı Harbiye Miralay
Edhem	Fransa	1830-1838	Miralay - Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Sadrazam
Asâkiri Mansûre Kaymakamlarından Mehmed Reşit Bey	Fransa	1832-1838	Tophane-i Âmire Feriki
Miralay Hafız Eyüb Paşa	Fransa	1832-1839	
Yüzbaşı Ali Ağa	Fransa	1832-1837	
Yüzbaşı İbrahim Ağa	Fransa	1832-1837	
Mâbeyn-i Hümâyûn Karakolu'nda Memur -Mehmed Emin Paşa	Fransa – İngiltere (8 ay kalmıştır)	1832-1838	Kolağası –Mekteb-i Harbiye'de Binbaşı – Miralay - Sadrazam
Ahmed Vefik	Fransa	1834-1837	Tercüme Odası
Derviş Efendi (Mehmed Emin)	İngiltere-Fransa	1834-1841	Ergani Madenleri Başmühendisliği – Fizik Hocalığı – Müşir – Kimyager – Maarif Nazırlığı
İbrahim Efendi	İngiltere – Fransa	1835-1839	Ferik Ressam
Halil Efendi	İngiltere – Fransa	1835-1839	Tophane-i Amire Müşiri
Selim Efendi	İngiltere – Fransa	1835-1839	Mekteb-i Harbiye
Tahir Efendi	İngiltere – Fransa	1835-1839	

Kaynak: Tablodaki veriler (Şişman, 2004: 4-8)'deki bilgilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo'da görüldüğü gibi bu dönemde yurtdışına gönderilen öğrencilerin büyük çoğunluğu askeri tahsil görmüş ve dönüşlerinde de askeri görevlere yerleştirilmişlerdir. Fransa haricinde İngiltere'ye de gittikleri olmuştur da orada kalış süreleri birkaç ayı geçmemiştir.

3.1.6.6. Tercih Usulünün Terkedilmesi ve Memurlara Maaş Bağlanması

Osmanlı Devleti'nde vezirler de dahil olmak üzere memurların atanması bir yıl süre ile gerçekleşmekteydi. Bu bir yıllık süre bitmeden hizmetlerinden memnun olunan memurlar ya kendi müracaatları ile ya da sadrazamın tasvibi ile görevlerinde kalmalarına izin verilirdi. Buna ibka veya mukarrer denilirdi. Devlet kademelerindeki askeri, mali, idari ve ilmi bütün tayinler, sadrazamın arz ve buyrulduzu ile gerçekleşirdi. Yalnız ilmi tayinlerde şeyhülislamın arzı gerekirdi. Memurların bir yıl süre ile atanmasındaki temel sebep Uzunçarşılı'ya göre, onaltıncı yüzyıl sonlarında vezir, beylerbeyi, sancak beyi, divan hocaları ve diğer memur sayısındaki artışı (Uzunçarşılı, 1988:150). Tercihatın başlaması Şevval ayının ilk haftası iken Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra her sene Şaban ayında yapılması uygun görülmüştü. 1838 yılında ise tercih usulü terk edilmiş ve bundan sonra memurların sebepsiz yere azledilmemesi kurala bağlanmıştır (Uzunçarşılı, 1988:157).

II. Mahmut, 1834'de yüksek yönetici ve kalemiye memurlarını ağır politik ve toplumsal baskı altında bırakan her yıl yeniden atanma geleneğini değiştirmiş, daha sonra tümüyle kaldırmıştır. Resmi görevlilerin gelirlerinin büyük bir bölümünü oluşturan geleneksel ücret olan bahşiş yerine, düzenli bir aylık sistemi getirmiştir. Böylece memurlar hem daha az rüşvet almaya fırsat bulacaklar hem de kendi yarı özerk gelir kaynakları olduğu zamandan daha çok bir merkezi denetim altında bulunacaklardı. Ancak bu memurlar yeni aylıkları karşısında eski ücretlerinden kolay kolay vazgeçemediklerinden bahşiş terimi ilk kez bu yıllarda modern rüşvetin karşıtı olmaya başlamıştır (Shaw ve Shaw, 1983: 68-69).

3.1.6.7. Bakanlıkların Kurulması

II. Mahmut bir yandan merkezileşmeyi artırma isteği ile bir yandan da bu merkezileşmenin bürokrasinin sivil memurları elinde toplanması amacıyla merkezi

hükümetin yapısında da birtakım değişikliklerde bulunmuştur. Bu değişiklikler, merkezi hükümetin görevleri itibari ile bakanlıklar şeklinde bölümlenmesini içermektedir.

III. Selim dönemindeki gelişmeler sonucu Divan-ı Hümayun varlığını korumakla birlikte yerini büyük ölçüde Bab-ı Âli'ye bırakmıştı. Bab-ı Âli, iç ve dış işlere ayrılan alt bölümleriyle Sadrazam ve Reis ül-küttap tarafından yönetilmekteydi. Fakat Divan-ı Hümayun ile Bab-ı Âli arasında kesin bir yetki ve görev sınırı belli değildi (Shaw ve Shaw, 1983: 66).

Sadrazam ve şeyhülislamda toplanmış olan yetkiler Batı devletlerinde olduğu gibi, türlü bakanlıklar arasında paylaştırıldı ve bu suretle geniş ölçüde bir işbölümü yapıldı. Sadrazamlık unvanı Başvekâlete çevrildi. Sadrazam, padişahın mutlak vekili olmak durumundan çıktı. Bu sıfatla kendisine eskiden geçmekte olan yetkiler bakanlara (nazırlara) geçti. Mühür, yetkilerin alameti olarak kaldı. Sadrazamda olduğu gibi bakanlarda da bulunması uygun görüldü. Bundan sonra başvekâlet bakanlıklar arasında işbirliğini ve ahengi sağlayan bir şeref yeri oldu. Başvekile türlü işlerde yardım etmek için bir de başvekâlet yardımcılığı kuruldu. İlk defa olarak başvekâlete Rauf Paşa getirildi (Karal, 1994: 152).

Sadaret Kethüdalığı ilkin 1836'da Umur-ı Mülkiye Nezaretine, iki yıl sonra da Dâhiliye Nezaretine, Reis ül-küttaplık Hariciye Nezaretine dönüştürüldü ve Sadrazam ve Reis ül-küttap adına iç ve dış işlerinin yürütüldüğü Amedî Kalemî⁵⁰ iki bakanlık arasında bölünmüş oldu (Shaw ve Shaw, 1983: 66). Nezaretlerin kurulması, memurlar arasında da işbölümü yapılmasını gerektirmekteydi. Bu zamana kadar fonksiyonları bakımından aynı olmayan içişleri ile dışişleri Bâbîâlî'de aynı memurlar tarafından görülmekteydi. Bu itibarla içişleri ve dışişleri memurları da ayrı birer sınıf ve kariyer halinde düzenlendi. Bütün memurların atanması ve ilerlemeleri sağlam temellere dayandırıldı (Karal, 1994: 153). Bab-ı Âli'nin Çavuşbaşı ve Tezkereci kalemleri Nezaret-i Deavi sonradan Nezaret-i Adliye adını aldı (Shaw ve Shaw, 1983: 66).

Darphane-i Âmire ile Hazine-i Âmire de Maliye Nezaretine çevrildi. Maliye Nezareti'nin kurulmasında (Umûr-ı Mâliye Nezâreti) iki amaç güdülmüştür. İlk olarak,

⁵⁰ Amedî Kalemî'nde yapılan bu düzenleme Reşit Paşa'nın önerisi üzerine gerçekleşmiştir (Kaynar, 1991: 107).

belirli devlet masraflarına karşılık olarak kurulan belirli hazinelerden oluşan çokluğu ortadan kaldırmak ve gelir ve giderleri mümkün olduğu kadar tek hazineye toplama; ikinci olarak taşralarda vergi tarh, tevzi ve cibâyetini tek elden kontrol etmek, yolsuzluk ve zulmü önleyerek gelirleri artırmak. Böylece taşra teşkilatı merkezi maliye teşkilatına raptedilerek yeniden düzenlenebilecekti (Ortaylı, 2007: 477). İktisat bir bakanlık oluşturacak kadar önemli görülmediğinden özellikle dış ticaret ile ilgili işler Hariciye Nezareti'ne bırakılmıştı (Shaw ve Shaw, 1983: 67). Aslında iktisadi işler için bir bakanlık benzeri yapılanmanın oluşturulmamış olması, iktisada önem verilmeyişinden ziyade, Hariciye siyasetinin elini kuvvetlendiren birtakım avantajlar sağlayabilmesinden dolayı dış ticaretle ilgili işlerin Hariciye Nezareti'e bırakıldığı söylenebilir.

Merkez örgütünde önemli bir görev de Serasker'indi. Asakir-i Mansure-yi Muhammediye'nin kurulmasıyla genelkurmay başkanı karşılığı olan Seraskerlik makamı oluşturuldu. 1835'den sonra meratip silsilesi yeniden düzenlendiğinde, Sadrazamlık ve Şeyhülislamlıkla aynı seviyede sayıldı (Çadırcı, 1988:604).

Şeyhülislamla ilgili olarak yapılan değişikliklerden, yeni görevlerin verilmesinden ziyade, çalışma bürosunun Bab-ı Âli dışında tutulmuş olması dikkat çekicidir. Şeyhülislam'a Süleymaniye Camii'nin yanındaki eski Yeniçeri Ağası karargâhı tahsis edildi. Bundan başka Şeyhülislam artık ilmiye sınıfının lideri ve baş müftülük gibi geleneksel görevlerinin dışında eskiden Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından yönetilen tüm yargı düzeninin başına getirilmişti. Böylelikle Şeyhülislam'ın makamı olarak Bab-ı Meşihat yönetim örgütünün merkezi oldu ve ulema hiyerarşisi de diğer bakanlıklardakilerle paralel ve benzer olarak geliştirildi (Shaw ve Shaw, 1983: 67).

Kurulan bakanlıkların her biri birer uzmanlık kurulları olan bakanlık meclisleri ile donatılmıştır. Meclisler giderek ihtiyaca binaen çoğalıyordu. Meclislerin artışı aynı zamanda devlet kurumlarının hangi şekilde geliştiğini de göstermektedir. Bir meclis veya kurul oluşturmak, çoğu zaman henüz kalıcı bir kurumun varolmadığı bir yerde bir ihtiyacı karşılamak ve personel yetersizliği içindeki bürokrasinin etkisini genişletmeye yaramıştır (Findley, 2011: 95). Kurulan meclislerde görev alanlar giderek uzmanlaşmış ve meclisler geçici olmaktan çıkınca da buralarda görev almışlardır.

1838 yılında Meclis-i Ziraat ve Ticaret sanayi ve tarımı kalkındırmak amacıyla kuruldu. Sonradan Meclis-i Nafia adını aldı. Bakanlık meclislerinin oluşturulması Tanzimat döneminde de devam etmiştir. 1840'da Meclis-i Muhasebe-i Mâliye Mâliye Nezareti bünyesinde malî ıslahatın yürütülmesini gözetmek için kuruldu. 1845 yılında eğitim alanında yeniden yapılanma için Meclis-i Maarif-i Umûmiye'den başka; muhtelif tarihlerde Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye, Meclis-i Zabtiye, Meclis-i Tophâne-i Âmire, Meclis-i Bahriye, Meclis-i Meadin, meclis-i Rûsûmat, Meclis-i Hazâ'in, Meclis-i Karantina, Meclis-i Es'ar gibi uzmanlık alanlarına ayrılan reform meclisleri oluşturulmuştur. Tüm bu meclislerin çalışmaları sonunda nihai kararlar Meclis-i Vâlâ'da verilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2006: 262). Diğer taraftan meclislerin sayıca artması aynı zamanda devlet idaresinin artan karmaşıklığını da gösteriyordu. Bu karmaşıklığı giderebilmek için oluşturulan meclisler giderek uzmanlıklarını artırmış ve iktidar merkezini saraydan Bâb-ıâlî'ye taşımıştır.

Bakanlıkların kurulmasıyla birlikte, Meclis-i Hass-ı Vükela, Meclis-i Hass, Meclis-i Vükela ya da Heyet-i Vükela adı ile başvekilin başkanlığında bir kabine kuruldu. Bu kabine bakanlıkların yürütme görevlerini koordine edecek, böylece bir hükümet politikası oluşturacak ve yasama önerileri hazırlayıp Padişah'a sunacaktı (Shaw ve Shaw, 1983: 67).

Aslında Heyet-i Vükela ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, yetkili ve kuvvetli bir merkezi hükümet organı olarak ortaya çıkana kadar, bu meclislerin yanında yetkileri bariz olmayan bir kurul gibiydi. Heyet-i vükela esas itibariyle bir "danışma/hazırlama" organıdır. Diğer bir ifadeyle kararları padişah iradesi ve onayı ile yürürlüğe konulmakta ve "vâcibül-ittibâ" yani uyulması gereken ve kanun değeri taşımaktadır. Böylelikle heyetin irade-i seniyye haline gelen kararlarının kanun hükmünde olduğu, kalan kararlarının düzenleyici işlem niteliğinde olanlarının da kanun gibi işlem gördüğü, o dönem Osmanlı hukukunda idari işlemlerle kanunlar arasındaki rejim farklılığının belirgin olmadığı söylenebilir. Tanzimat ile I. Meşrutiyet dönemleri arasında Meclis-i Vükela azasının sayısı artmış, 1876'da sadrazamın başkanlığında meclise serasker ve şeyhülislamın yanında Bahriye, Hariciye, Adalet, Maliye, Ticaret-Nâfia, Zabtiye ve Evkaf nazırları ve ayrıca sadâret müsteşarı, Şûrâ-yı Devlet reisi, rûumat emini, Defter-i Hâkani nazırı katılmıştır (Ortaylı, 2007: 483).

3.1.6.8. Çeşitli Meclislerin Ortaya Çıkışı ve Fonksiyonları

II. Mahmut, devlet adamları ile yapılan toplantıların yararını kavradığından, birer danışma meclisi niteliğinden öte fonksiyon görebilmesi amacıyla bu meclislere resmi bir hüviyet kazandırma gereğini duymuştur. Tüm kanunların padişahın adına ferman olarak ya da Hatt-ı Hümayun olarak yayınlanmadan önce görüşüldüğü Divan-ı Hümayun sistemi kapsamlı ve karışık yasama konularında yetersiz kalmaktaydı. Ayrıca ne yeni kabinenin ne de bakanların her öneriyi ayrıntılarına kadar inceleyecek zaman ve uzmanlıkları da yoktu. Bu ihtiyacı karşılamak için Mustafa Reşit Paşa'nın önerisiyle 24 Mart 1838'de Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adı ile bir meclis oluşturuldu. Bir hafta içinde üye ve başkanı atanarak kuruluşu tamamlandı. 31 Mart'taki ilk toplantısında müsadere usulünün kaldırılması ikinci kez kabul edildi. Müsaderenin kaldırılması daha önce 1826 yılında kararlaştırılmış ve bir adalet fermanı ile duyurulmuştu. Fakat bu fermana çoğunlukla uyulmadığı görülmüştü (Çadircı, 1988: 605-606).

Melis-i Vâlâ'dan başka askerlik işleri için kurulan Dâr-ı Şûray-ı Askerî ve bir nazırlar meclisi gibi idari işler yapmak üzere teşkil edilen Dâr-ı Şûray-ı Bâb-ı Âli kurulmuştur (Yalçındağ, 1970: 46). Yeniçeri Ocağının kaldırılması üzerine 1836 yılında askeri reformları kararlaştırıp uygulamak üzere kurulan ilk meclis "Dar-ı Şûray-ı Askerî" olmuştur. Bu meclis kişilerin askerlik ödevleriyle ilgili kuralları saptamak, Batı devletlerinde yürütülen askerlik usullerini incelemek ve Türk ordusunun ilerlemesi yolunda gereken tedbirleri bulup ortaya koymakla görevlendirilmiştir. Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âli adıyla kurulan meclis de sadrazama danışmanlık yapmak üzere bir "ministro meclisi" olarak kurulmuştur (24 Mart 1838) (Karal,1994: 153; Seyitdanlıoğlu, 2006: 260).

Bu meclislerin öneri ve kararları Meclis-i Vâlâ'nın onayından geçtikten sonra yürürlüğe girmiştir. Bu haliyle Meclis-i Vâlâ bir üst meclis olmakta ve Batı ülkelerinde görülen meclislere şekil açısından da benzemektedir. Bu meclisin en önde gelen görevi kanun ve tüzük hazırlamaktı (Çadircı, 1988: 610). Bu meclislerin teşkil edilmesiyle artık eskiden Divan-ı Hümayun'da alınan kararlar, bu tür kuruluşlarda alınmış ve son olarak Padişahın onayından geçtikten sonra yürürlüğe girmiştir.

II. Mahmut'un ve etrafındaki reform ekibinin herhangi bir demokratik kaygısının olmadığı kesindir. Zaten bahsedildiği gibi dönemin tipik özelliği merkezi yönetimi mümkün olduğu derece güçlendirmek, tebaa ile merkez arasında oluşmuş herhangi bir güç odağını ortadan kaldırmak olmuştur. Fakat demokrasi kaygısı güdülmese de Padişah'ın yasama yetkisini kullanmada kolaylık sağlayacak, reform önerilerinin tartışılacağı danışma meclislerinin kurulması uygun görülmüştür. Meclislerin kurulmasında Reşit Paşa'nın etkisinin olduğu söylenebilir. Nitekim Reşit Paşa Paris ve Londra elçiliklerinde bulunduğu yıllarda Avrupa'daki yönetim şekilleri hakkında bilgiye de sahip olmuştur.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âli kurulduktan sonra Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa tarafından, Tanzimat-ı Hayriyye'nin esaslarını hazırlamak üzere haftada ikişer gün Başvekil (sadrazam), Serasker, Nâfiz Paşa, Kaptan Paşa, Hasib Paşa ve Reşit Paşa'nın Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âli'de toplanarak "Mevâdd-ı hayriyye"yi (hayırlı maddeler) müzakere edebilmeleri için II. Mahmut'tan izin isteyen bir izin tezkiresi gönderilmiştir. II. Mahmut doğrudan cevap vermemiş bu konuda Reşit Paşa'nın fikrini yazılı olarak sormuştur. Padişah yazısında, bu haftada iki gün müzakere hususunun meclislerin kuruluş layihasında sayılan usul, şart ve nizamına muvafık olup olmadığını, usul ve nizama aykırı olmayıp şartların gereği ve maslahattan mı olup olmadığını sormaktadır. Reşit Paşa'nın mütealasını ise gizli olarak (mahremâne) bildirmesini istemiştir (Kaynar, 1991: 102-103). Bu olaydan II. Mahmut'un Reşit Paşa'ya olan güveni de görülebilmektedir.

II. Mahmut bu meclisleri ilgilendiren her konuda ve her yeni durumda Reşit Paşa'ya danışmış gibidir. Çünkü yukarıdaki yazışmanın hemen ardından, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âli üyelerinden Erzurum Valisi Es'ad Paşa'nın meclisteki hal ve davranışları uygun görülmediğinden meclisten çıkarılması konusunda da Reşit Paşa'nın görüşü sorulmuştur. Reşit Paşa'nın Erzurum Valisi'nin durumu hakkındaki cevabı⁵¹ bir kenara; bu yazıdan meclislerin Avusturya ve Prusya'daki benzer meclislerden örnek alındığı anlaşılmaktadır. Paşa öncelikle, Fransa ve İngiltere'deki parlamenter yapıdan ve

⁵¹ Reşit Paşa'nın şu satırlarından Erzurum Valisi'nin reformlara muhalefet ettiği anlaşılmaktadır. (...) "usûl-i hayriyyeyi cidden ve hakikaten zihni kabul edemeyerek eski âdemlerin me'lûf oldukları etvar ve âdâtı külliyyen elden çıkarmamak niyyetinde görüldüğünden bi'l-farz sair hidemât-ı münasibede istihdam buyrulsa bile bu mizacda bulunan âdemin mecalis-i aliyyede kullanılması nâ-münâsib görünüb... (Kaynar, 1991: 105).

parlamento üyelerinin seçiminden bahsetmiştir. Fakat onların meşrutiyetle yönetilen devletler olduklarından “âdât-ı mer’iyyeleri bize uymayup” Avusturya ve Prusya gibi mutlakiyetle yönetilen devletlerde ise meclis üyelerinin seçimi, atanması ve ihracı sadece hükümdarın selahiyetindedir. Reşit Paşa’ya göre, Osmanlı devleti de hükûmet-i meşruta olmadığından bizde de bu şekilde olması gerekmektedir (Kaynar, 1991: 104-105). Böylece Meclis-i Vâlâ, hükümdara veya mutlak vekiline bağlı, onun tarafından tayin edilen, onun adına reformlara ilişkin görüşmeleri yapan ve yürüten bir kurul olarak ortaya çıkmış oluyordu.

Diğer taraftan o dönemin Avrupa’sında benzer meclisleri görmek mümkündür. Fransa’da *corps legislatif* ve Rusya’da *senato* gibi Meclis-i Vâlâ’ya benzeyen yapılar bulunmaktaydı (Ortaylı, 2001: 140). Almanya’da da III. Friedrich Wilhelm 1838’de çıkardığı Hanedan Yasası’nda Reichstag adında karma bir meclisi öngörmüştür. Bu meclis eyalet meclis üyeleri ve Devlet Konseyi üyelerinden oluşmaktaydı ve yasama kralın onayına bağlıydı. Prusya’daki Staatsrat da Fransa’daki Conseil d’Etat’ın bir benzeri idi (Seyitdanlıoğlu, 1999: 28).

3.1.6.9. Ulemanın Gücünü Kırmaya Yönelik Bir Girişim: Vakıfların Devletleştirilmesi

Kuzey Afrika’da habus-ihbas adıyla, başka yerlerde farklı isimlerle bilinen vakıf, İslam ülkelerinde üst düzey bir sosyokültürel benzerlik sağlayan özel bir İslami kurumdur. Özünde, hayırsever bir mülk sahibinin mülkünü veya onun gelirini toplumun ve dinin yararına bir faaliyete ayırması demektir. Vakfiye, vakfetme ahdi, olayın şartlarını belirler ve bu hizmetine karşılık ücret alacak olan, mülkün yönetiminden sorumlu mütevelliyi atar. Pek çok İslam devleti gibi, Osmanlılar da halka eğitim, sağlık, refah ve benzeri hizmetleri doğrudan sağlamazdı. Bu tarz işler –ki, imaretlerden kuş beslemeye, gelinlik kızlara giysi ödünç vermeye kadar binlercedir- modernleşme çağına kadar vakıflar tarafından görülmüş ve finanse edilmiştir. Vakıflar özellikle cami, medrese ve zaviyeleri desteklerler ve böylelikle dini kurum niteliği kazanırlar. Çoğu kez, sıradan birine göre daha güvenilir, daha ciddi ve bilgili buldukları için, müteveli ulemadan birisi olur. Son tahlilde, vakıflar hem dini düzenin önemli bir parçası, hem de merkezin ancak vakfiye şartlarına uyulup uyulmadığını kontrol edebilme imkânından dolayı, ciddi bir idari özerklik yaşayan kendi kendine yönetim aracıdır. Vakıf arazisine

yönetimce el konulamaz ve vakıf vergiden muaftır. Ancak, vakıf klasik dönemde toplum ve eğitim açısından hayati bir rol oynamakla birlikte, gelirlerden oransız bir pay da emmemiştir. Kadı, vakfın ve tımarın işleyişinde merkezi önemdeki kişidir ve mülkiyete dair tüm davaları karara bağlar. Ulema sınıfının bir üyesi olarak Kadı merkezce atanır ve Kazaskerin gözetiminde iş görür (Karpaz, 2002: 26-27).

Vakıfların devletleştirilmesini II. Mahmut'tan çok önce Fatih döneminde de görmekteyiz. O dönemde de amacın ulemanın gücünü kırmak, merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak olduğu söylenebilir. Osmanlı toplumunda nüfuz sahibi ve zengin ailelerin ellerindeki mîrî araziye mülk ve vakıf haline çevirmeye çalıştıkları ve vakıf mütevellisi olarak kendi çocukları için bu toprakları sağlam bir gelir kaynağı haline soktukları bilinmektedir. Fatih, asker dirliklerini artırmak ve buna bağlı olarak asker sayısını artırmak için bir kısım vakıfları mîrî arazi haline sokarak bunları tımar olarak askerî sınıfa dağıtmıştır. Şüphesiz o dönemde de bundan en çok zarara uğrayanlar şeyhler, eski Türk Müslüman aileleri ve özellikle ulema olmuştur (İnalçık, 2012: 122). Bu durum II. Selim devrinde saray nedimleri, kapıkulu zorbaları ve ulemanın devlet işlerine karışmaları, bürokrasinin devlet çıkarlarını ve düzenini her şeyin üstünde tutan geleneksel bağımsızlığını çiğnemeleri sonucunda düzenin bozulmasıyla tersine dönmüştür. Fatih'in devletleştirdiği topraklar tekrar geniş ölçüde mülk ve vakıflar halinde devlet kontrolünden çıkmaya başlamıştır (İnalçık, 2012: 193).

Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman vakıflarının yönetimleri, şeyhülislamla tahsis edilmişti. Bunlar dışında kalan sultan vakıfları ile nesli tükenmiş kimi vezirlerin ve emîrlerin vakıfları, padişahın yakınlarına ve padişahın özel hizmetlilerine çıraklık olarak verilirdi. Vakfı kuran hayır sahipleri, vakfın yürütülmesi konusunda gerekli koşulları saptadıktan sonra yönetimlerini genellikle kendi soylarından olanlara bırakırlardı. Vakıfların gözetim ve kontrol işini ise sadrazam, şeyhülislam, dar üs-saade ağası ve İstanbul Kadısı gibi yüksek devlet görevlilerine bırakırlardı. Bu yöneticilerin vakıfların denetimi için birer müfettişi bulunurdu. Eğer vakfı kuranların nesilleri sona ermiş ise, vakfın yönetimi bağlı olduğu makam (şeyhülislam, sadrazam gibi) tarafından uygun kişilere "sadaka tevliyetleri" adı ile verilirdi. Bunun için padişahın tevcihi söz konusu olduğundan bir tür memuriyet anlamına gelmekteydi (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 284-285).

Zamanla İstanbul, neredeyse bir vakıflar cenneti olmuştu. Bu nedenle alım satım işlerinin belgelendirilmesinde ve vakıfların yönetilmesinde türlü fesat ve hileler söz konusu olduğundan bunların nezaret hakları 1826 yılında Evkaf-i Hümayun Nezareti altında birleştirildi. Mustafa Nuri Paşa (1980: 285), yapılan bu düzenlemenin uygun olduğunu söyledikten sonra, görevlendirilen şahısların “kiminin hırsız mizaçlı kiminin ise hukuk kurallarından anlamadığından” yolsuzluklara neden olduğunu belirtmektedir.

Hâlbuki vakıfların yönetiminin merkezileştirilmesindeki amaç, her vakfın hayır kuruluşunun bakım onarım gerektiğinde masraflarının Evkaf hazinesinde toplanan havuzdan karşılanması idi. Fakat bu Hazine'nin kuruluşu ile yönetimi için birçok idari birim oluşturulmuş ve yeni personel istihdam edilmiştir. Bunların aylıkları ve diğer giderler, sevaptır inancı ile yeni yeni ortaya çıkan tekkelere yemek paraları, yüksek tutarlarla yeniden onarım harcamaları gibi kontrolsüz harcamalar söz konusu olmuştur (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 286). Diğer bir ifadeyle, Evkaf Nezareti etkin bir yönetim sergileyememiştir.

Vakıf gelirlerinin yönetim ve denetimi ulemanın elinden alınmak suretiyle, devlet hazinesine geniş bir kaynak sağlanmış, ulemanın finansal gücü de zayıflamıştır. Böylelikle ulema Osmanlı-Türk tarihinde hiçbir önemli rol oynayamamış, onun yerine modernist bürokrasi hızla güçlenmiştir. Türk modernleşmesinin bariz özelliğini oluşturan ordu ve bürokrasi önderliğinin temellerini Sultan Mahmut'un attığı söylenebilir (Akyol, 1999: 176-177). İnalçık'ın ifadesi ile “ulemanın şeriatçılığına karşı devlet ve toplumun ihtiyaçlarını daha serbest bir şekilde göz önüne alan pratik idareciler olarak bürokratlar, kütüb, mücadele etmiş ve yeniliklerle reformların öncüsü olmuşlardır” (İnalçık, 2012: 147). Ulema da vakıfların kontrolünü elden kaçırdıktan ve yönetimdeki etkisini kaybettikten sonra kitlelere yönelerek destek aramıştır (Karpat, 2002: 31).

Tanzimat'ın ilanı ile bütün vakıf topraklarından Maliye hazinesi tarafından öşür, yani onda bir gelirleri alınmaya başlanmıştır. Bu onda birlik kısım yılda kırkdört bin keseye kadardı ve bu gelir her ay maliye hazinesinden vakıflara verilmekteydi. Fakat daha sonra Fuad Paşa, devlet bütçesinde açıklar oluştuğça, bu açığı bu gelirlerle kapatma yoluna gitmiş ve vakıflara ödenen miktar gerçek miktarın dörtte birine kadar inmiştir

(Mustafa Nuri Paşa, 1980: 287). Böylelikle gelirsiz kalan vakıflar, yıkılmaya yüz tutmuştur.

3.1.6.10. Bürokrasiyi Güçlendiren Gelişmelerden Biri Olarak Müsadere Usulünün Kaldırılması

Osmanlı İmparatorluğu'nda ziraat, ticaret ve sanat çalışmalarının dışında devlet hizmetlerinde bulunanların kazandıkları servetin ölümlerinde müsadere edilerek, ailesinin perişan olmaması için gereken mal ve para bırakıldıktan sonra devlet hazinesine konması gelenek idi (Abdurrahman Şeref, 1980: 47). Bu uygulama giderek genişlemiş ve kötüye kullanılır olmuştur. Memurluğun dışında servet sahibi olanların mallarına da el koyulduğu oluyordu. Bu ise mülkiyet hakkının devamlı bir tehdit altında bulunması manasını taşımaktaydı (Karal, 1994: 152). Diğer taraftan müsadere artık bir gelir sağlama aracı işlevi görmeye başlamıştı. Nitekim Voltaire (1775:117) devlet görevlilerinin mali durumlarına ilişkin olarak, “en yüksek dereceli memurların dahi maaşları çok azdır. Armağanlarla müsadere olsa, sadrazamlık bile, -harp zamanları müstesna- paradan ziyade itibar sağlayan bir mansıptır” tespitinde bulunmaktadır.

II. Mahmut, Vak'ai Hayriye'nin sonunda müsaderenin kaldırıldığını şu sözlerle bildirmiştir: “Bundan böyle saltanatın millet için bir dehşet, bir korku kaynağı değil, fakat bir destek olmasını istiyorum. Bunun için kişinin malına devletçe el konulması geleneğini kaldırıyorum; isyankârların babalarından kalan mallarını almasını bile isterim” (Engelhardt, 1999: 27).

Müsaderenin kaldırılışına ilişkin olarak okunan emirname sadece müsaderenin kaldırıldığını bildirmemekte, aynı zamanda müsadere usulüne daha önceleri neden başvurulduğunu da anlatmakta ve bu rahatsız edici uygulamanın müsebbibi olarak yeniçerileri göstermekteydi.

“Yeniçerilerin cüreti ve itaatsizliği, onları çeşitli isyankâr fiillere sevk etti. Ayrıca kendi taraftarlarının ileri sürdüğü aşırı iddialar, hazineyi büyük sıkıntılara düşürmüştür. Bu durumun sonucunda ortaya çıkan düzensizlikler arasında devlet hazinesi tarafından malların haczi ve mirasın müsaderesine devam edilmesi, Yeniçeriler yüzünden yapılan israflardan kaynaklanan açığı kapatmak lüzumu üzerine seçilmiş tedbirlerdendir. Yeniçeriler ortadan kaldırılınca, gerek Babıâli gerek tüm Müslümanlar bu ocağın kötülüklerinden kurtulmuş oldu ve devlet mallarının israf edilmesine set çekti. Bu günden itibaren malların müsaderesi kaldırılacak bu Müslümanlar ve de reayaya tatbik edilmeyecektir. Bunlardan vefat

edenlerin tüm mirasları yetimleri ve varisleri arasında taksim edilecektir” (Engelhardt, 1999: 27).

Müsaderenin kaldırılmasıyla birlikte Osmanlı bürokrasisi diğer yönetici sınıf olan ulema gibi güvenceye kavuşmuştur.

3.2. Tanzimat Arifesi: Mısır Meselesi – 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması

1825 yılı sonlarında Mora’daki Yunan isyanının bastırılmasında, Bâbîâli’den çok önce modernleşme yoluna girmiş ve ordusunu güçlendirmiş olan sözde sadık Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’dan yardım istenmişti. Vali oğlu İbrahim Paşa komutasında bir ordu göndererek isyanı bastırdı. Bu durum, Akdeniz’deki siyasal dengenin değişmesi anlamına gelmekteydi ve Avrupa için sakıncalıydı. Ne varki İngiltere, Fransa ve Rusya Akdenizde yeni bir gücün yükselmesine imkân vermemek için müdahil olmuşlar, 1827 yılında Navarin’de Osmanlı donanmasını yakmışlardır. Sonuçta Yunanlılar 1829 Edirne Anlaşmasıyla bağımsızlık kazanmışlardır. II. Mahmut, Mısır yardımının bağımsızlığın gerçekleşmesini önleyemediği gerekçesi ile söz verdiği Girit ve Mora valiliklerini Mehmet Ali Paşa’ya ve oğluna vermemiştir. Buna ilaveten Mehmet Ali Paşa Suriye ve Lübnan’ın yönetimini de istemekteydi (Ortaylı, 2001: 55). 1831 yılında harekete geçen Mısır Valisi oğlunu bu eyaletleri işgal için gönderdi. İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu Suriye’yi geçip Çukurovaya kadar ulaşmış, hatta 1833 yılında Kütahya’ya kadar gelmişti. Yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra yeni ordu tam manasıyla kurulamamıştı. II. Mahmut’un yapabileceği bir şey yoktu. İngiltere ve Fransa ikilisi olayları seyrederken, II. Mahmut Rusya ile anlaştı. İşin içine Rusya karışınca İngiltere ve Fransa hemen müdahil oldular ve İbrahim Paşa’ya Şam, Halep ve Adana valilikleri verildi. Ayrıca Mehmet Ali Paşa’nın Cidde ve Girit valisi olduğu teyit edildi (1833 Kütahya Antlaşması) (Shaw, 2002: 626).

Yapılan antlaşmanın üzerinden çok geçmeden İbrahim Paşa’nın zorba yönetimine⁵² karşı Suriye ve Lübnan’da isyan çıktı (Altundağ, 1944: 233-243). Mehmet Ali Paşa’nın bağımsızlık için uluslararası diplomatik girişimleri, Osmanlı Devleti’ni İngiltere’ye yakınlaştırdı. 1838 yılında Reşit Paşa, Mısır meselesinin halli için hariciye nazırlığı üzerinde kalmakla beraber Londra sefaretine tayin edilmişti. Mısır meselesine

⁵² İbrahim Paşa’nın Suriye hâkimiyeti sırasında orada uyguladığı yönetim biçimi hakkında bkz. (Altundağ, 1944: 231-243).

İngiltere'yi müdahil yapan Reşit Paşa olmuştur. Bu sorunu bir Avrupa sorunu biçimine sokmuştur (Abdurrahman Şeref, 1980: 68). Reşit Paşa Londra'ya giderken Lord Ponsonby'ye verilmek üzere bir mektup hazırlanmıştır. Mektupta, Mısır kuvvetlerine yapılacak taarruz halinde İngiltere'den donanma yardımı (iâne-i bahriyye) istenmiş ve bunun “kadr u kıymeti”nin bilineceği ifade edilmiştir (Kaynar, 1991: 141).

1820'li yıllardan beri İngiltere'nin Osmanlı ülkesi ile ticareti hızla artmaktaydı. Fakat İngiliz tüccarlar Osmanlı Devleti'nin koyduğu engellerden şikâyet ediyor ve ticareti uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlamak istiyorlardı. Siyasal, askeri ve malî bakımdan zor durumda olan Osmanlı'nın İngiltere'nin serbest ticaret yönündeki baskılarına direnmesi güçtü (Pamuk, 2010: 207). İngiltere Başbakanı Palmerston sürekli İstanbul'daki elçisine Osmanlı'da özellikle iç ticarete uygulanan tekelleşme usulünün (yed-i vahit) kaldırılmasının tavsiye edilmesi yolunda talimatlar yazıyordu (Kaynar, 1991: 123). Nihayet İngiltere'nin beklediği fırsat Mısır sorunu ile çıkmıştı. Mehmet Ali Paşa Mısır'da dış ticareti devlet tekeline almış, elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askeri harcamalara yöneltmişti. Fakat bu tekeller İngiltere'nin de Mısır'daki menfaatlerini olumsuz etkiliyordu. Mısır Valisi'nin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü tehdit etmesi sonucu İngiliz yardımını sağlamak amacıyla 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı yönetimi antlaşmanın iktisadi ve mali sonuçlarından habersiz olmamakla birlikte, esas olarak siyasal nedenlerle bu antlaşmayı imzalamıştır (Pamuk, 2010: 207-208).

Batılı devletlerin araya girmesiyle sorunlar görünüşte bitmiş gibiydi fakat Mısır ordusunun hâlâ Konya taraflarında bulunması ve birtakım hazırlıklar yapması gibi nedenlerle tekrar savaş başladı. Halep yakınlarında Nizip adlı yerde Osmanlı ordusu ile Mısır ordusu karşılaştı. Yeteri kadar hazırlık yapılmadan savaşa acele edilmesi Osmanlı ordusunun ağır bir yenilgiye uğramasına sebebiyet verdi. Bu sırada sağlığı iyice bozulmuş olan Sultan II. Mahmut vefat etti (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 274-275).

Saltanatının ilk günlerinde Nizip felaketinin haberini alan Abdülmecid, Mısır meselesinin halli yolunda bir adım atmak üzere Mehmed Ali Paşa'yı affetmiş ve donanmayı İstanbul'a getirmesi için Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âli kâtibi Akif Efendi ile Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa'ya talimat vermiştir. Fakat aralarında husumet bulunan Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinden ürken Ahmet Fevzi Paşa

donanmayı Mehmet Ali Paşa'ya İskenderiye'de teslim etmiştir (Kaynar, 1991: 160). II. Mahmut tarafından on üç yılda meydana getirildiği ve zamanın en büyüğü olduğu ifade edilen bu donanmadan mahrum kalmak ve Nizip'teki ağır yenilgiden sonra devletin içine düştüğü acziyet anlaşılabilir (Onur, 1964: 29).

Abdülmecid'in Mehmet Ali Paşa'yı affetmesine ve Mısır'ın babadan oğula geçmek şartıyla kendisine bırakıldığını bildirmesine karşın Mısır Valisi Suriye'yi de istedi. Ayrıca Mısır'da bulunan yabancı devlet konsolosluklarının donanmanın iadesinin uygun olacağına dair telkinlerine de uymadı. Avrupa devletleri, Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması ile bu durumdan faydalanmasını önlemek için müdahil oldular ve Prens Methernich'in teşebbüsü ile Mehmet Ali Paşa tarafından yapılan teklifler hakkında kendi iştirakleri olmadıkça kesin bir karara varılmamasını Bâb-ı Âli'den rica ettiler. Buna rağmen Fransa açıkça Mehmet Ali'nin tarafını tuttu. Bu durum karşısında Reşid Paşa İngiltere'yi Hindistan yolu üzerinde Fransa nüfuzunun kurulmasındaki tehlike ile uyardı (Onur, 1964: 49-50). Böylelikle Mısır meselesinin çözülmesi işi İngiltere'ye ihale edilmiş oldu. İngiltere ile yapılan 1838 Ticaret Anlaşması'nın bu ihalenin bedeli olduğu söylenebilir. Anlaşmanın Osmanlı ekonomisi üzerindeki tüm olumsuzluklarına karşın, Reşid Paşa'nın bu diplomatik manevrası zamanın koşullarında başka çare olmamasından kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim bilindiği gibi Mehmet Ali Paşa karşısında duracak ne ordu ne de donanma kalmıştır.

BÖLÜM 4: TANZİMAT DÖNEMİ YÖNETİMDE YENİDEN YAPILANMA ve YÖNETİM ANLAYIŞI

4.1. Tanzimat'ın Aktörlerinde Yönetim Anlayışı

Tanzimat döneminin mimarları kabul edilen Mustafa Reşit Paşa (1800-1858), Mehmed Emin Âli Paşa (1814-1872) ve Mehmed Fuad Paşa (1814-1868) Devletin umur-u kalemiyyesinde yetişmiş ve tecrübe kazanmış kişilerdir. Ayrıca bunlar, Bab-ı Âli'nin Hariciye ve Mülkiye işlerinde çalıştıklarından, ülkenin iç ve dış sorunlarına yabancı değillerdi. Bunların amacı, Osmanlı Devleti'nin kurumlarına Avrupai bir biçim vermektir. Tanzimat dönemi yeniden yapılanma çabaları az sayıdaki bu devlet adamlarının eseridir (Eryılmaz, 2010b: 61). Bu isimlere Tanzimat Fermanı'nın ideoloğu sayılan Sadık Rıfat Paşa; Reşit, Âli ve Fuad Paşa'ların yanlarından neredeyse hiç ayırmadıkları, daima danışma ihtiyacı hissettikleri, dönemin neredeyse tüm hukuki metinlerini kaleme alan Ahmet Cevdet Paşa da eklenmelidir.

Bu devlet adamları kendilerinden önceki dönemin devlet ricalinden farklılık göstermektedirler. Öncelikle Tanzimat'ın ilanı sırasında hepsi çok gençtir. Reşit Paşa 39, Âli ve Fuad Paşa'lar 25, Sadık Rıfat Paşa 32, Ahmet Cevdet Paşa 17 ve Sultan Abdülmecid sadece 16 yaşındadır. Hepsi en az bir tane yabancı dil bilmektedir. Nitekim yabancı dil bilme olgusu artık Tanzimat bürokrasisinin olmazsa olmazlarından. Reşit, Âli, Fuad ve Sadık Rıfat Paşa'ların diğer bir ortak özelliği ise Tercüme Odası'nda görev yapmış olmalarıdır.

Tanzimat dönemi reformlarındaki başarı ve başarısızlıkların ardında, diğer nedenlerin dışında olmak üzere, bu dönemin devlet adamlarının kişisel özellikleri, buldukları görevler, hırsları, kişisel anlaşmazlıkları ya da yakınlıklarının da belirleyici olduğu söylenebilir. Mesela yurtdışında görev yaptıkları ülkelerin kültürlerinden, yaşam biçimlerinden ve diğer özelliklerinden ne derecede etkilendiklerinin bilinmesi reformların zihinsel arka planı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır. Tanzimat mimarlarının yönetim anlayışlarını doğrudan ifade edebilecek herhangi bir teorik belge bırakmamış olmaları onların yönetime ilişkin düşüncelerini tasnif etmeyi oldukça güçleştirmektedir. Bu güçlük kimi vakanüvislerin birbiri ile bağımlı ya da bağımsız yüzlerce olayı anlatırken dönemin aktörlerine yaptıkları atıflardan, çok azının bırakmış

olduğu layiha, rapor, vasiyetname ve hatıratlardan yararlanarak giderilmeye çalışılmıştır.

4.1.1. Sadık Rıfat Paşa (1807-1858)

Masarifat Nazırı Hacı Ali Bey'in oğlu olan Mehmet Sadık Rıfat Paşa, bir süre Enderun Mektebi'nde eğitim gördükten sonra çalışma yaşamına Hazine Odası'nda başlamıştır. Birinci yılın sonunda Sadaret Mektubî Odası'na çırağ olmuş ve buradan 1824 yılında Hâcegan rütbesine yükseltilmiştir. 1829 yılında Amedî Odası'na giren Sadık Rıfat Paşa, zamanın Dâhiliye Nazırı Pertev Paşa'nın –ki aynı zamanda Mustafa Reşit Paşa'nın da hamisidir- dikkatini çekip güvenini kazanmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın ek bir görev ile Paris Osmanlı Elçiliği'ne atanması üzerine Amedciliğe önce vekâleten (1834), Reşit Paşa'nın Hariciye Müsteşarlığı'na tayininden sonra (1836) da asaleten tayin edilmiştir⁵³. Pertev Paşa'nın 1837'de önce Edirne'ye sürgün edilip sonra da öldürülmesi üzerine Dâhiliye Nazırı olan rakibi Akif Paşa tarafından Bâb-ı Âli'den uzaklaştırmak amacıyla hariciye müsteşarlığı payesi ile önce orta elçi ve bir ay sonra da büyükelçilik ünvanı ile Viyana'ya gönderilmiştir (Abdurrahman Şeref, 1980: 94-95; Semiz, 1994: 135-136). İki yıl süren elçiliği sırasında Avusturya İmparatoru Ferdinand'ın İtalya Krallığı tacını giyme törenine Rıfat Paşa da çağırılmıştı. Paşa bu gezinin izlenimlerini kapsayan bir İtalya Seyahatnâmesi kaleme almıştır (Unat, 2008: 215). Bundan sonra Sadık Rıfat Paşa'nın kalemiyyenin müstesna şahsiyetlerinden biri haline gelmesi için yıldızı parlamıştır. Viyana'da bulunduğu süre içerisinde Avusturya üst düzey yöneticileri arasında kabul görmüş, Prens Metternich ile yakın dostluk kurmuştur.

1840 yılında Mısır meselesinin nihayete ermesi ve Mehmet Ali Paşa'ya Londra Konferansı sonucu hazırlanan belgeyi kabul ettirmek için İskenderiye'ye gönderilmiş, fakat Mısır Valisi'ni ikna edememiştir. İstanbul'a döndükten sonra 1841 yılında vezirlik rütbesine yükseltilerek Hariciye Nezareti'ne tayin edilmiştir. Kısa bir süre sonra bu görevden alınarak Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye üyeliğine getirilmiştir. İkinci kez Viyana Elçiliği'ne atandı fakat bu görevi de uzun sürmedi ve 1845 yılında Meclis-i Vâlâ'ya başkan oldu. 1853 yılında Rus Prensi Mençikof İstanbul'a geldikten bir süre sonra istifa eden Fuad Paşa'nın yerine dördüncü kez Hariciye Nazırı olarak

⁵³ Rıfat Paşa'nın oğlu Rauf Efendi de 1856 yılında âmedî görevinde bulunmuştur (Cevdet Paşa, 1991b: 37).

görevlendirilmiştir. Fakat aynı yıl görevinden alınarak tekrar Meclis-i Vâlâ reisliğine atandı. 1854 yılında bu görevinden de ayrıldı ve bir süre sonra son görevi olan Meclis-i Âli-i Tanzimat azalığına atanmıştır. 1858 yılında 51 yaşındayken vefat etmiştir (Abdurrahman Şeref, 1980: 96-97; Semiz, 1994: 137-138). Sadık Rıfat Paşa'nın yaşamı boyunca bulunduğu idari görevler O'nun, devletin içinde bulunduğu sorunları yakından görmesini sağlamışken, diplomatik görevleri O'nu bu sorunlara karşı çözüm önerileri üretebilecek olgunluğa ulaştırmıştır.

Abdurrahman Şeref, Rıfat Paşa'nın yönetici olmaktan çok bir diplomat olduğunu ifade etmektedir. Siyasal konulardaki bilgisi, zekâsı ve kavrayışı, ileri görüşlülüğü ile kabul görmekle birlikte, Paşa'nın üyesi ya da başkanı bulunduğu meclislerde herhangi bir sorun hakkında birkaç çözüm önerisi sunması ve bunlardan herhangi biri üzerinde ısrar etmemesi yadırganan özelliklerinden biri olmuştur (1980: 97). Cevdet Paşa (1991b: 17), Rıfat Paşa'nın varlıklı, servet sahibi bir devlet adamı olmasına rağmen rütbe ve makam düşkünü (harîs-i câh u mansıp) olduğundan sürekli ma'zûliyyet endişesi taşıdığını belirtmektedir. Bir hayli zengin olan Rıfat Paşa'nın hanesinin daima açık olduğu ve her gece sofrasında büyük küçük birçok misafirlerin en iyi şekilde ağırlandığı ifade edilmektedir. Hatta Rıfat Paşa'nın vefatına üzülen Fuad Paşa'ya Cevdet Paşa; böyle bir kapının kapanmasından dolayı asıl İstanbul için üzölmek gerektiğini söylemiştir. Nitekim daha sonra devlet adamlarının hanelerinde kalabalık misafirler ağırlamaları âdeti yavaş yavaş ortadan kalkmıştır (Cevdet Paşa, 1991b: 18).

Sadık Rıfat Paşa'nın fikirlerinde Viyana elçiliği sırasında sık sık muhattap olduğu Avusturya Prensi Metternich'in etkisi olduğu belirtilmektedir (Abdurrahman Şeref, 1980: 95). Avusturya Başbakanı Prens Metternich, Fransız İhtilali sonucu iyiden iyiye yayılmaya başlayan milliyetçilik akımlarının kendi ülkesindeki olumsuz sonuçlarını engelleyebilmek için çaba harcamış, ülkesinde hem siyasi birliği sağlayabilmek hem de ekonomik atılımı gerçekleştirebilmek için kameralizmden faydalanmıştır (Erdem, 2010: 176). Metternich'in Osmanlı Devleti'ne yakınlığı ve Osmanlı reformlarına⁵⁴ karşı ilgisi aslında onun kendi ülkesi için duyduğu endişenin yansıması olarak düşünülebilir. Yunan isyanında hem Yunan ulusalcılara itiraz etmiş hem de Balkanlar konusunda

⁵⁴ Metternich'in İstanbul'daki elçisi Baron von Stürmer'e Tanzimat'ın ilanından sonra gönderdiği ve Reşit Paşa'ya da okutmasını istediği mektup için bkz. (Timur, 1999: 703-708). Benzer bir mektup için bkz. (Engelhardt, 1999: 55-56).

Rusya'yı uyarmıştır. Çünkü Osmanlı bünyesindeki Yunanlıların, Sırp'ların ve Karadağlıların bağımsızlık elde etmesi halinde, Avusturya bünyesinde bulunan kültürel ve politik yönden daha gelişmiş uluslar olan Macarlar'ın, Polonyalılar'ın ve Çekler'in elde tutulması mümkün olmayacaktı (Ortaylı, 2001: 49). Diğer bir ifade ile Osmanlı içindeki ulusların İmparatorluktan ayrılarak ayrı birer milli devlet kurmaları en başta Avusturya'yı olumsuz etkileyecekti.

Metternich'in ülkesinde izlediği politika, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü açısından, Sadık Rıfat Paşa'ya çekici gelmiştir. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi çok uluslu bir imparatorluk olan ve sürekli bu ulusların ayaklanmaları ile karşılaşan Metternich Avusturya'sında devlet, toplumun dizginlerini kontrolü altına almayı başarmıştır. Sadık Rıfat Paşa'nın gözlemleri, devletin tebaa üzerinde kontrolünü sağlayabilmesi için, tebaanın refahının, eşitliğinin, hakkının, eğitiminin sağlanması gerekliliğini ortaya koymuştur. Viyana büyükelçisi olarak Avusturya'da kaldığı zaman boyunca hem Paşa'nın kendi gözlemleri hem de Metternich'le olan konuşmaları onu bu sonuca götürmüştür (Erdem, 2010: 184). Hemen belirtmelidir ki Sadık Rıfat Paşa'nın eserlerinde kameralizmin teorik bir tartışması ya da bizzat kavramın kendisi herhangi bir yerde geçmemektedir. Onun genel olarak ilgilendiği kısım uygulamaların neler olduğu ve nasıl bir zihni arka plana sahip olduğudur.

Sadık Rıfat Paşa, Viyana'da bulunduğu süre içerisinde, kendisiyle aynı zamanda hem Londra Büyükelçiliği'nde bulunan hem de Hariciye Nazırlığı'nı yürüten Mustafa Reşit Paşa'ya Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılacak reformlarla ilgili geniş teklifleri içeren mektuplar göndermiştir. Bu teklifler daha sonra Gülhane Hattı'nda belirtilen prensipleri ortaya çıkarmıştır (Mardin, 1998: 199).

Bunun yanında, gerek Tanzimat'ın baş mimarı Reşit Paşa'nın gerekse Ferman'ın ilanında onun kadar ehemmiyetli olan Sadık Rıfat Paşa'nın tutum ve düşünceleri liberal ideoloji ile irtibatlı (Mardin, 2006: 95-103) olmakla birlikte, Rıfat Paşa'nın fikirleri 1830'ların Avrupa meşrutiyetçilerinin öne sürdüğü fikirlerden ziyade, önceki Avrupa devletlerini yaratan büyük bürokratların idari yenilenme metodlarına daha yakındır. Bu durum, Rıfat Paşa'nın Metternich'in fikirlerinden etkilendiğinin göstergesi olarak belirtilmektedir (Mardin, 1998: 202). Mardin'in bu büyük bürokratlardan kastı Avusturya İmparatoru II. Joseph ve Prusya Kralı Büyük Friedrich (daha sonra

Metternich) gibi merkeziyetçi devlet kurucularının kameralist bürokratlarıdır. Merkeziyetçi bir devlet kurma adına güçlü ve problemsiz bir orta sınıfın da oluşturulması gerektiğinden, bunlar tebaanın can ve mal güvenliğini sağlamak, eğitim ve ticareti kolaylaştırarak onları birer üretici haline getirip elde edilecek vergilerle orduyu, bürokrasiyi ve genel olarak devlet kurumlarını güçlendirmek amacını gütmüşlerdir (Mardin, 1997: 83). Diğer bir ifade ile merkezi hükümet kameral politikalarla devletin ve toplumun dizginlerini ele geçirmiştir.

Tanzimat dönemi bürokratlarına göre Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin asıl sebebi, devletin toplumun dizginlerini ve doğal olarak vergi kaynaklarını elinden kaçırmış olmasıydı. Batı'da aydın despotizminin kuram haline getirilmiş düşüncesi olan kameralizmin (Mardin, 1987: 83), uygulamaya konulduğu Fransa, Prusya, İngiltere ve Avusturya gibi devletlerden Osmanlı Devlet adamlarının kendi ülkelerinin gerçeklerini de unutmuyarak zihniyet ve hâkimiyet anlayışı olarak kendi bünyelerine daha yakın buldukları Avusturya modelini tercih ettikleri söylenebilir (Akyıldız, 1993: 293). Avusturya kameralizmi ise, Sadık Rıfat Paşa'nın yazılarında da görüldüğü gibi, devletin yeniden yapılanmasında temel olarak muhafazakâr bir yaklaşım, soyut hürriyetten çok verimliliği korumayı hedef alan tedbirler (Mardin, 1998: 202) olarak ifade edilebilir.

Paşa'nın yazılarında ve reform önerilerinde dikkati çeken bir husus da yerel yönetimden, belediyeden ve kent meclislerinden bahsetmemesidir. Sadece Avrupa Ahvaline Dair Risale'sinde kent hizmetlerinin nasıl yürütüldüğünden, cadde ve sokakların düzeninden, genişliğinden, temizliğinden bahsetmektedir. Zaten görüleceği gibi Rıfat Paşa, kameral düşünceye paralel olarak, devlet yönetiminde merkeziyetçilikten yana bir bürokrattır.

Ayrıca genel olarak yazılarında, reformist bürokratların yönetim sürecine yaklaşımları ile uyuşan Rıfat Paşa'nın Osmanlı kalemiyyesi lehinde titizlikle durduğu da görülmektedir (Mardin, 1998: 202). Nitekim görüleceği gibi Paşa, her şeyden önce bir devletin dış politika alanındaki gücünün içeride sağlam bir şekilde oluşturulmuş iyi idareden kaynaklandığına inanmakta, yürütme kuvvetinin (kuvve-i icraiyye) önemini vurgulamakta ve devlet görevlilerinin bazı güvencelere kavuşması gerektiğini belirtmektedir.

Kameralist uygulamalarla ve sonuçlarıyla Viyana sefirliği görevinde iken karşılaştığı Sadık Rıfat Paşa'nın olgunlaşmış fikirleri reformların yol haritasını belirleyen çerçeveyi çizmiştir. 1837-1839 yılları arasında Viyana'da bulunan Rıfat Paşa, aynen kendisinden önceki sefirler gibi Avrupa'nın sosyal, ekonomik, idari, askeri durumu hakkında bilgiler ihtiva eden yazılar kaleme almıştır. Ancak bu yazılar kendisinden önceki sefirlerin yazılarından hem yazım üslubu hem de nitelik açısından farklılığını hissettirmektedir.

Sadık Rıfat Paşa'nın fikirlerini ihtiva eden risale ve yazıları Müntahabât-ı Âsâr⁵⁵ adlı eserde toplanmıştır. Dört bölüme ayrılan eser incelendiğinde Sadık Rıfat Paşa'nın hem yönetim anlayışına hem de Tanzimat Fermanı'nın teorik temellerine ulaşmak mümkündür. Özellikle diğer yazılarının da temelini oluşturan Avrupa Ahvaline Dair Risale'sinde, Avusturya özelinde Avrupa devletlerinin kurumları ve arkasındaki yönetim anlayışı açıkça seçilmektedir. Rıfat Paşa'nın temel kaygısı Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını önleyecek siyasi birliğin nasıl sağlanabileceğidir. Risale-i Ahlâk ve Zeyl-i Risale-i Ahlâk isimli yazıları ise sadece bir insanda bulunması gereken güzel ahlâkı tanımlamakla kalmamış, devlet hizmetinde çalışacak olanlarda bulunması gereken özellikleri sıralamıştır.

Ahlâka ilişkin risalesinin birçok baskısı yapılarak II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar okullarda okutulmuş (Mardin, 2006: 98) olmasına rağmen, bu risalesini konu alan bir çalışma bulunmamaktadır.

4.1.1.1. Avrupa Ahvaline Dair Risale

Sadık Rıfat Paşa, Viyana'da bulunduğu zaman dilimi içerisinde Avrupa ülkelerinin⁵⁶ mamuriyetini ve halkının refahını gözlemlemiş ve bu durumlarını da öncelikli olarak, Avrupa devletlerinin birbirleri ile genel olarak sulh siyaseti uygulamalarına bağlamıştır. Nitekim ona göre de savaş, ülkelerin gelişmesini önleyen yegâne olumsuzluklardan biridir. Savaş durumu söz konusu olduğunda her ne kadar bir taraf kazandığı zaferle

⁵⁵ Bu eserin içerisinde yer alan dört eserin kısaltılmış transkripsiyonu Kaplan, Mehmet, İnci Enginün ve Birol Emil (1974), **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s. 26-53'de bulunmaktadır. Atıflar Sadık Rıfat Paşa'nın kendisine yapılacaktır.

⁵⁶ Viyana Sefirliği zamanında 1838 Temmuzunda Avusturya İmparatoru I. Ferdinand'ın İtalya Krallığı tacını giyme töreni vesilesiyle bu memlekete yaptığı yolculuk sırasında Linz, Salzburg, Münih, Innsbrück, Trento, Verona, Milano, Venedik gibi Avrupa kentlerini görme fırsatı bulmuş ve İtalya Seyahatnamesini kaleme almıştır (Unat, 2008: 215-216).

itibar kazanmış olsa da aslında o zaferi kazanmak için sarf ettiği çabalarla epey tahribata uğramış olmaktadır (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 26). Diğer bir ifade ile Paşa, savaşın kazananı olmadığını vurgulamıştır. Bunun farkına varmış olan Avrupa devletleri savaştan uzak durmaktadırlar.

Avrupa devletlerinin yönetim şekli birbirinden farklılık arz etse bile temelde; halkın refahını temin (istirahat-ı tebaa ve mülkiyye), hazinenin bolluğu (vefret-i hazine) ve askerî kuvvet (kuvve-i askeriyye) olmak üzere üç unsura dikkat ettiklerini ifade eden Paşa, sebepli sebepsiz savaşa girmek yerine, silah kuvvetinin ikizi olan (tev'em-i seyf) diplomasi kuvveti ile sorunları çözmeyi yeğlediklerini belirtmektedir. Bunun yanında her an savaşıyor gibiler gibi ordularını daima ikmal etmektedirler (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 27). Paşa'nın burada aynı zamanda kendisinin de bir neferi olduğu kalemiyenin önemine ince bir göndermede bulunduğu söylenebilir. Zaten genel olarak bakıldığında Tanzimat bürokratlarının dönem boyunca savaşa girmekten çekindikleri görülmektedir. Nitekim bu durum hem Osmanlı ordusunun yetersizliğini bilmelerinden hem de bürokrasinin barış zamanlarında iktidarı elinde tutma olanağının daha yüksek oluşunun farkında olmalarından kaynaklandığı söylenebilir.

Düvel-i Avrupa müttefiken, barış içerisinde kalıp birbirlerinin topraklarına göz dikmeyerek, içeride memleketlerini mamur etme yolunu tutarak, “muvazene-i düveliyye” hususlarına hanel getirecek hareketlerden sakınmaktadırlar (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 27). Avrupa devletler topluluğu bu şekilde toprak bütünlüklerini sağlamışlardır. Osmanlı devletinin dış politikada, bu topluluğa dâhil olarak bütünlüğünü koruma çabasının Tanzimat'la başladığı söylenebilir. Fakat Osmanlı devleti'nin Avrupa devletlerinden biri sayılması 1856 Paris Barış Antlaşması'na kadar gerçekleşmemiştir⁵⁷.

Avrupa devletlerinin halkın refahının sağlanması hususunda temel esas ise; her bir “akvam ve millet” can, mal, ırz ve itibarının tam bir emniyet altında olmasıdır. Hükümet idaresinde halkın hak ve hukukuna riayet etmekle birlikte, hiçbir hükümdar ve

⁵⁷ Paris Barış Antlaşması'nın yedinci maddesinde; “Fransa İmparatoru, Avusturya İmparatoru, Büyük Britanya ve Birleşik İrlanda Krallığı Kraliçesi, Prusya Kralı, tüm Rusların İmparatoru, Piemonte Kralı Osmanlı hükümetinin devletler hukuku kurallarından, Avrupa devletleri konseyinden yararlanmasını onayladıklarını ilân ederler. Adı geçen hükümdarlar Osmanlıların bağımsızlık ve memleket bütünlüğüne saygı göstereceklerini ayrı ayrı üstlenir ve bu üstlenmenin tümü ile yerine getirilmesi için birlikte güvence verirler. Bu bakımdan bunu bozacak nitelikte olan her eylem ve davranışa, genel çıkara değgin bir sorun gözü ile bakacaklardır” denilmektedir (Abdurrahman Şeref, 1980: 129-130).

vükelası dâhil kanunlara aykırı işlem yapmamaktadır. Avrupa’da hükümetler genellikle insan haklarına saygı çerçevesinde davranmaktadırlar ve bu onlara manevi bir kuvvet vermektedir (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 28). Ayrıca onlar, dünyevi işlerinin idaresinde, sorunların çözümünde aklı öncelleyip, akıl ile hareket etmekle birlikte, her milletin dini ayinlerine ve dinlerinin gereğini yaşamalarına çoğunlukla saygı göstermektedirler (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 29). Paşa’nın; bireyin hak ve ihtiyaçlarının sağlanmasını akılcı bir devlet ve yönetim anlayışı ile gerçekleştirebildiğine ilişkin düşünceleri, onun liberal ideoloji ile bağlantısını ortaya koymaktadır. Seyitdanlıoğlu (1996: 118) Bu hali ile Paşa’nın Avrupa Ahvaline Dair Risale’sinin Osmanlı siyasal düşüncesinde bu problemi ilk kez ele alan bir belge niteliği taşıdığını iddia etmektedir.

Rıfat Paşa, Avrupa’da devlet görevlerine ehil olmayan kimselerin rüşvet ve iltimasla bile atanmadığını ve bu cihetle gereksiz yere adam alınmayarak rütbe-görev dengesini gözettiklerini aktarmaktadır. Ayrıca devlet memurlarının büyük bir suç işlemedikçe ve gerekmedikçe görevden alınması ya da disiplin soruşturmasına uğraması söz konusu olmadığından, memurun haksız yere itibar kaybına uğramadığından bahsetmektedir. Memurların kişisel husumetler ve yabancıların müdahaleleri sonucu görev değişiklikleri yaşanmamakla birlikte, ölümlerinden sonra mal varlıklarına da devlet tarafından dokunulmamaktadır. Böylelikle memurlar her an görevden alınma korkusu yaşamayarak, devletten akçe kapmak yerine namuslu bir şekilde görevlerini yürütürler (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 29). Bu cümleleri ile Paşa aslında o zaman Osmanlı devletinde carî olan sebepsiz yere ve yabancı elçiliklerin müdahalesi ile görevden alma, değiştirme ve müsadere usulünün zararlarını belirtmek istemiştir.

Sadık Rıfat Paşa’nın gözlemlerinden Avrupa’daki eğitim sistemi de nasibini almıştır. Avrupa’da kız ve erkek çocukları beş altı yaşlarında mahalle okullarında eğitime başlar, oniki yaşına kadar temel bilgileri ve lisanlarına göre okuma yazmayı öğrenirler. Oniki yaşından sonra birçoğu devlet akademilerinde olmak üzere yeteneklerine göre istedikleri alanı seçerek eğitimlerine devam ederler. Bazıları da Paşa’nın “terbiye-hâne” dediği yatılı okullarda eğitimlerini sürdürür ve haftada bir kez ailelerinin yanına giderler. Geri kalan vakitlerde daima eğitimle meşgul olurlar (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 30). Eğitim sisteminde Paşa’ya ilginç gelen konu öğrencilerin sadece ilimleri öğrenmekle kalmayıp, eğitimin “tecrübe-i ameliyyesi dahi istihsal olunmak üzere”, yani

uygulamalı eğitimle desteklenmesi ve bu hususta bitki örneklerini kapsayan bahçeler yapılmasıdır.

Okuma yazma oranının hayli yüksek olduğu Avrupa’da buna paralel olarak basımevleri de gelişmiştir. Fransa ve İngiltere’de tamamen serbest bırakılan basım, Avrupa’nın geri kalan ülkelerinde kontrole ve sansüre tabi tutulmaktadır. Paşa’ya göre basım işinin serbest bırakılması, “ezhân-ı nâsı ifsad edecek şey olduğundan muzır”dır (halkın aklını karıştıracak şey olduğundan) (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 31). Rıfat Paşa’nın bu görüşü liberalizmin ifade hürriyeti ilkesi ile çelişmekte ve bu noktada liberal teoriden ayrılmaktadır.

Avrupa’daki merkantilist politikayı da gözlemleyen Rıfat Paşa, günlük erzak ve zorunlu ihtiyaç malzemelerinden fazla bir gümrük ve resm alınmamakta iken, ipek, tütün, şarap gibi lüks sayılabilen ve diğer memleketlerden gelen eşyalardan külliyetli vergi alındığını belirtmektedir. Memleketin parasının dışarı çıkmamasına dikkat ederek, mümkün olduğunca ihracata yönelmişlerdir. Hem yerli malının kullanımını hem de yeni bir icad vb. gerçekleştirenler devlet tarafından özendirilmektedir (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 31).

Avrupa’da büyük yatırımlar isteyen demiryolu veya fabrikalar gibi ülkeye faydası dokunan şeyler devlet eliyle yapılmamaktadır. Bu tür yatırımlar bir iki muteber sarrafın taahhüdü ile halktan para toplanarak “aksiyon” dedikleri yöntemle göre, devlet hazinesine yük olmadan kurulan kâr ortaklıkları ile gerçekleştirilmektedir. Devlet bu işten sağlanan yarara müdahil olmamaktadır (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 32). Batı’da devletlerin bu şekilde kalkındıklarını ve refahlarını temin ettiklerini ifade eden Rıfat Paşa, Batı şehirlerinde belediye kavramını kullanmaksızın kent hizmetlerinin nasıl yürütüldüğünü ve şehirlerin mamuriyetini de anlatmaktadır.

Şehirlerdeki binalar ekseriyetle kargîr olduğundan dolayı yangınlar yaşanmamakta ve böylece diğer alt yapı hizmetleri çoğalmaktadır. Halkın şehir içi gidiş gelişlerini kolaylaştırmak için kaldırımlar yapılmıştır. Yazın yollardan tozun kalkmaması için üzerlerine delikli fiçılar konulan arabalar ile yollar sulanmakta, kışın ise kar ve çamur süpürülmektedir. Sokaklar gaz lambaları ile aydınlatıldığından kimse fenere ihtiyaç duymamaktadır. Tüm bunların masrafı devlet hazinesinden karşılanmamakta, müstakil

bir vergi alınmamaktadır. Sadece şehre giren arabalardan alınan cüz'î bir vergi ile karşılanmaktadır. Şehirlerarası yollar ise şose tabir olunan, tesvîyye edilmiş yollardır. Her dört saatlik mesafede menzilhane ve menzil atları bulunduğundan kısa zamanda çok mesafe katedilebilmektedir (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 32). Sokakların muntazamlığı taşınması gereken eşyaların at arabaları ya da el arabaları ile taşınabilmesini mümkün kıldığından, insan haysiyetine yakışmayan “arka hamallığı misüllü san’at-ı müşkile yoktur” (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 34). Şehirlerde hasta, düşkün, yaşlı ve meczuplar tımarhanelerde bakıma alındığından ve nüfusun çoğu fabrikalarda istihdam edildiğinden bu gibi bakıma muhtaç insanlara ve serserilere sokaklarda rastlanmamaktadır (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 33-34).

Avrupa’da halkın hayatını kolaylaştıran uygulamalardan biri de paranın ayarı ile oynanmamasıdır. Bu suretle enflasyon engellenmektedir. Kâğıt paranın da kullanıldığını anlatan Paşa, her ne zaman halktan biri kâğıt parayı gümüş akçe karşılığında değiştirmek istese muhakkak karşılık bulunduğunu belirtir (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 33). Güvenlik ve asayiş sağlandığından herkes istediği gibi gezip tozmakta, herkesin malî gücü yettiğince seyahat özgürlüğü devlet tarafından kısıtlanmamaktadır. “Tabîat-ı insaniyyenin hilâfı olarak <şöyle eyle, böyle etsin> gibi hükümet-i tahkiriyye icra olunamaz” (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 33). Halkın refahının oldukça iyi koşullarda olduğunu gören Paşa, Avrupa’da halkın balo, mesire, tiyatro vb. eğlenceye düşkün olduğundan “zevk ve şevkten bir güne fesadât düşünmeğe vakitleri” olamadığına (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 33) kanaat getirmiş, hükümetlerine karşı herhangi bir karşı harekette bulunmamalarını, can ve mal güvenliklerinin sağlanmasının yanında bir de eğlenceye düşkünlüklerine bağlamıştır.

Halk arasında eğlencelere bu derece müsaade edilmesine rağmen herhangi bir olay vukuu bulmamakta, bulsa bile “polis” tabir edilen güvenlik güçleri hemen müdahale etmektedirler. Kanunun emrettiği şekilde cezalandırılırlar. Fakat suçların cezalandırılmasında siyaset (idam) çok nadir uygulanmakla birlikte, uzunca süren birçok soruşturma ve araştırmadan sonra suçun sabit olması durumunda kanunun emrettiği şekilde uygulanmaktadır (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 33).

Sadık Rıfat Paşa’nın bu risalesi, Avrupa’da bulunduğu süre içerisindeki gözlemlerini ustaca aktarmaktan ibarettir ve onun fikirlerinin temelini oluşturmaktadır. Paşa’nın

Osmanlı Devleti için uygun gördüğü yenileşme tedbirlerini tavsiye ettiği eseri ise *İdâre-i Hükûmetin Bazı Kavâid-i Esâsiyyesini Mutazammın Risale*⁵⁸ adlı eseridir.

4.1.1.2. İdâre-i Hükûmetin Bazı Kavâid-i Esâsiyyesini Mutazammın Risale

Bu risalesine, insanların toplum halinde yaşamasının gereği olarak, birbirleriyle işbirliği ve yardımlaşma içerisinde olmalarının zaruretinden bahsederek başlayan Rıfat Paşa, toplumsal yaşamın belli bir istikrar üzerinde olmayarak yeni görünümler aldığını ifade etmektedir. O, toplumsal düzenin sağlanması ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması (rü'yet-i umûr-ı ibâd) için her memlekette devletin bulunmasının zorunlu olduğunu, tartışmadan açık olduğunu belirtir. Her devletin sürekliliği ise adalet ile sağlanır (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 35). Onun yazılarında merkeze oturan ve her fırsatta vurgu yaptığı kavram adalettir.

Adalet devletin esasıdır ve adalet ise; mutlaka memleketin menfaati ve milletin “hüsn-i muhafazası” meselesidir. Bu esas üzerine kurulmayan, *şeriata*, akla ve hakkaniyete aykırı olan hükümetin istikrarlı ve sürekli olması mümkün değildir (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 35). Bir devlette adil kanunlar konulması ve uygulanması ihmal edilirse o devletin zevale uğrayacağı malumdur. İnsanı ıslah ve terbiye eden ancak kanun ve nizâmattır. İyi terbiye edilmiş insanlar da nice güzel eserler ortaya çıkarırlar. Fakat kanunların tüm kamunun faydasına olacak şekilde yapılması gerekmektedir. “Fâide-i hususiyeye bakılmaz” (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 37). Çünkü bütün tabii haklarda çeşitli milletleri (mîlel-i muhtelif) eşit tutmak adaletin gereğidir (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 39).

Mardin (2006: 99-100), Sadık Rıfat Paşa'nın adalet konusunda, Fransız yazar Volney'in “devletlerin çöküşüne neden olan unsurun adaletsizlik olduğu” tezini işlediği ve konusu kısmen Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi olan *Les Ruines de Palmyre* adlı eserinden etkilendiğini iddia etmektedir. Rıfat Paşa'nın yaşadığı dönemden biraz önce Avrupa'da bir hayli popüler olmuş bu eserin hangi dillere çevrildiği hakkında bilgi

⁵⁸ Bu eserin günümüz Türkçesi'ne uyarlanan ve asıl metinden biraz farklılık gösteren metni Abdurrahman Şeref Efendi'nin Tarih Söyleşileri (Müşahabe-i Tarihiye) adlı eserinde bulunmaktadır. Bu kısımda Kaplan, Mehmet, İnci Enginün ve Birol Emil (1974), **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul'da bulunan transkripsiyon metni kullanılacak, atıflar Sadık Rıfat Paşa'nın kendisine yapılacaktır.

vermeyen Mardin, bu eserin Türkçeye çevrilmesinin 1870 senelerine doğru yapıldığını da eklemektedir.

Bilindiği gibi Vezir Lütü Paşa, Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Sarı Mehmet Paşa ve bunlardan öncekiler gibi Osmanlı devlet adamları da devletlerin gerilemesinin sebebi olarak adaletten sapılmasına işaret etmişlerdi. Nitekim Fransızca bilmeyen⁵⁹ Sadık Rıfat Paşa'nın Volney'in eserinden ziyade bunlardan etkilendiği kuvvetle muhtemeldir. Fakat şurası da bir gerçektir ki, Rıfat Paşa'nın içerisinde "eşitliği" içeren adalet anlayışı ile Türk-İslam devlet geleneği yönetim anlayışında merkeze oturan ve herkese hakkı olanı veren, eşitliği içermeyen Osmanlı klasik adalet anlayışı farklılık göstermektedir. İçinde eşitliği de barındıran bir adalet anlayışının önemi ise, yönetimde yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesini gerektirmesinden kaynaklanmaktadır. Mesela Müslüman olmayan unsurların Müslümanlarla birlikte yönetimde söz hakkı olması, eğitim kurumlarından eşit faydalanabilme, aynı cins ve oranda vergi verme, mahkemelerde eşit şahitlik ve en önemlisi devlet görevlerinde bulunabilme gibi durumların adalet anlayışının eşitliği içermesiyle birlikte söz konusu olmuştur.

Bununla birlikte Rıfat Paşa geleneksel İslam yönetim düşüncesini yansıtan adalet dairesini de tekrarlamaktadır. O, "Mülk-i devlet ve asker rical ile ve rical mal ile bulunur. Ve mal ahali ve tebaadan husûle gelir. Ahali dahi adl ü hakkaniyet ile muntazamü'l-hal olur" ve "cemî-i devlete ârız olan za'af ve zeval daima bu esasın ihlâlinden neş'et edegelmiştir" (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 36) derken Koçi Bey ve diğerlerini hatırlamamak mümkün değildir. Yine Koçi Bey ve diğerlerinin tekrarladığı "*Mülk küfürle birlikte devam eder, fakat zulümle devam etmez*" kibar-ı kelamı (ulu, değerli söz), Sadık Rıfat Paşa'da aynı düşünceyle farklı cümlelerde ifadesini bulmuştur. O, idaresini zulüm ile yürüten hükümetlerin düşmanlarından çok kendi tebaalarından çekinmeleri gerektiğini belirtmiştir (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 36). Çünkü kötü yönetilen ahâlinin ümitsizlik içine düşmesi, devlet ve hükümet için kötü sonuçları davet eder (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 39). Gerçek bir hürriyetin ve emniyetin olmadığı devlette

⁵⁹ Sadık Rıfat Paşa'nın 1837-1839 yılları arasında Viyana'da elçilik görevinde bulunduğu bilinmektedir. Herhangi bir yabancı dili bildiğine ilişkin bir bilgi de yoktur. Nitekim 1853 yılında Kutsal yerler meselesini görüşmek üzere gelen Rus Prensi Mençikof, Damat Mehmet Ali Paşa ve Hariciye Nazırı Sadık Rıfat Paşa'nın görevden alınmalarını istemiş, içeriden bazı üst düzey yetkililerin Paşa'yı dönemin diplomasi dili olan Fransızca'yı bilmemesinden dolayı eleştirmesi eklenince görevden alınarak Meclis-i Vâlâ reisliğine atanmıştı (Türkgeldi, 2012: 12; Semiz, 1994: 138).

bilginlerin (erbâb-ı dirayet) yetişmesi, bilginin ve erdemin tesirlerinin görünmesinin mümkün olmadığını (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 40) söyleyerek hürriyete vurgu yapan Paşa, sonraki satırlarında bu hürriyete şart koşmaktadır. Ona göre; ancak ahlâk ve terbiyesi güzel olan kavim ve milletler serbestiyet ve hürriyete hak kazanırlar. Çünkü onlar bu serbestiyi hayırlı ve faydalı işler için sarfederler. Kötü ahlâka sahip olan millet ise, serbestiyetin hayırlı sebeplerini kötü işler için kullanacaklarından dolayı serbestiyete hak kazanamazlar (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 41).

Rıfat Paşa, devletler arasında barışın sağlanmasının içeride memleketi mamur etmenin önemine binaen olsa gerek, bir devletin sahip olduğu toprakların genişliğinin önemli olmadığını belirtmektedir. Bu yüzden toprak kazanmak amacıyla savaflara girilmesini doğru bulmamaktadır. Ona göre mevcut arazinin gerektiği gibi ekilip biçilmesi ve memleketin bayındır edilmesi asıl önemli olan husustur (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 36). Bu düşüncesinden O'nun artık savaş ekonomisinden, verimliliğe dayanan bir ekonomi anlayışına geçilmesini önerdiği sonucu çıkarılabilir.

Fakat toprağın işlenmesi ve bayındırlık işleri için yeterli nüfusun da olması şarttır. Eğer ki ülkenin mevcut nüfusu yeterli değilse, ecnebilerin de gelip yerleşmesine, mal ve mülk edinmelerine izin verilmeli ve bu hakları garanti altına alınmalıdır. Nüfusun dışarı kaçması devletin maliyesinde zaafa ve çökmeye neden olur (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 36). Bundan sonra Paşa, merkantil politikaya işaret ederek yeterli nüfusla işlenen topraktan ve sanayiden elde edilen ürünlerin ihracatına özen gösterilmesi gerektiğini belirtir. İhracat ithalattan fazla olursa, ülke içindeki nakit dışarı çıkmaz ve o ülke mamur olur. Aksi olursa çöker. Fakat iş bununla da bitmemektedir. Her devletin iyi idaresi (hüsn-i idare) gelir ve giderlerinin denk olmasına bağlıdır. Eğer giderler gelirlerden fazla olursa açığı kapatmak için fazla vergi alınmasına başvurulması gerekecektir ki bu da halka zulümdür (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 36).

Bütçe dengesinin önemine böylece değinen Rıfat Paşa, özel teşebbüse de işaret ederek devlet hazinesinin gücünün halkın zenginliği ile orantılı olarak artacağı için servet sahiplerinin tam bir emniyet içinde sermayelerini kullanmalarının genel fayda için gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Fakat bunun için de yönetimin istikrarlı olması gerekmektedir. Önemli işlerin düzenlenmesinde idare, kararsızlık göstermemelidir (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 37). Bu yüzden yönetimde şahsiliikten uzak durulup kanunlara

riayet edilmelidir. O'na göre, bir memlekette *ahkâm-ı şer'iyye* ve kanunların hükmünden ziyade şahsi yönetime tabi olunursa o memlekette yerleşmek uygun değildir. Mülkiyet hakkının tanındığı ve garanti altına alındığı, emniyetin sağlandığı memleket ancak vatan olarak düşünülebilir (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 37).

Hükümetlerin varlık nedeni halkın işlerini düzenlemek ve haklarını korumaktır. “Hükümetler halk için mevzu’ olup, yoksa halk hükümetler için mahlûk değildir” (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 35). Paşa'nın açık bir şekilde modern ve liberal bir tavır taşıyan, bu sözünün, klasik Osmanlı devlet anlayışının dışında, Avrupalı liberal fikirleri yansıttığı ifade edilmektedir (Seyitdanlıoğlu, 1996: 116). Osmanlı devlet ricali arasında aynı görüşü daha önce yüzeysel olarak dile getiren Ebubekir Ratip Efendi de hükümetin fertlerin güven ve maslahatlarını korumak ve gözetmek için var olan bir oluşum olduğu üzerinde durmuştu (Ziyâde, 2003: 317). Rıfat Paşa, hükümetlerin halk için kurulduğunu belirtmekle birlikte, halka hizmet edecek hükümetin şekline ilişkin bir yorumda ya da öneride bulunmamıştır. Ona göre hükümetin şekli ne olursa olsun, emir ve yasaklar yukarıdan aşağıya doğru olmalı, yani “hükümet-i icrâiyye merkezinden vuku’ bulmak muktezidir”. Eğer yürütme kuvveti aşağıdan gelirse, mesela tebaadan hükümete emir ve yasak konulursa, o zaman mülk ve devletin iyi idaresi bozulmuş olarak bâki ve pâyidar olamaz (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 38). Paşa, halkın yönetime katılmasını istemediği gibi meşrutî meclisleri de bazı grupların çıkar çatışması içinde bulunduğu yerler olarak gördüğü söylenebilir.

Çünkü O'na göre; bir hükümete ne kadar az adam müdahale ederse, maslahat o kadar layıkında görülür. Hükümete müdahale eden fırkalar birbirlerine üstün gelerek ve birbirlerinden intikam alarak kalıcı olabilirler. Halkın yüksek tabakası (uzemâ-yı kavim) şan ve şeref amacıyla yükselirken, aşağı halk tabakası hürriyet elde etme arzusuyla eşitlik peşindedir. “Hükümet ise lütuf ve adalet ile devam ve kıvâm bulabilir” (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 39). Paşa'nın meşrutiyet yanlısı olmadığı ve devlet işlerinin geniş meclislerde görüşülmesini -Âli Paşa'da olduğu gibi- istemediği açıktır. O'nun daha çok otokratik Metternich'in Avusturyası'ndaki gibi güçlü ve merkezci bir devlet makinesinin oluşturulmasından ve bunun da hükümdarın etrafında örgütlenmiş dar bir meclis ya da meclisler tarafından hükümdar adına gerçekleştirilmesinden yana olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte Rıfat Paşa meşverete de değinmektedir. O, bir devletin devamının sadece hükümdarının iyi idaresine bağlı olmadığını, ülkenin iyi halinin hükümdarın ölümünden sonra da devam etmesi için faydalı nizâmâtın danışarak (bilmüşavere) vaz' ve tesis edilmesini gerekli bulur. Böylece adil kanunların bugünden yarına sıklıkla değişmesi, ihlal edilmesi veya iptal edilmesi söz konusu olmayacaktır. Fakat Paşa, zamanın gereklerine göre kanunların değiştirilebileceğine de bazı şartlarla cevaz vermektedir. Yapılacak düzenlemelerin; umumun faydasını gözetici, halkın emniyetini sağlayıcı, adil ve insafı (ma'delet), ihtiyatlı ve kesin hükümlere (hazm) dayanan düzenlemeler olmasına dikkat edilmelidir (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 37).

Ayrıca, merkezi idarede yürütme gücünün mükemmel olması farz gibi olduğunu belirtmektedir. Yürütme gücünün zaafa uğraması tebaayı ihtilal yapmaya davet eden nedendir (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 35-36) ki Paşa, ihtilallerden oldukça çekinmektedir. Bu çağda halkın sahip olduğu manevi kuvvetin çoğu zaman devletlerin güçlerine galip geldiği görülmüştür. Çünkü bu çağın mizacı ve zamanın fikirleri coşkunlukla akan (cûş u hurûş) bir nehir gibidir. Dünyada def ve izâlesi muhal olan iki unsurdan biri inanç, diğeri ise kamuoyudur (efkâr-ı amme). Bunlara muhalefet etmek kolay olmadığından, kamuoyunun galeyanı halinde devletlerin kamuoyuna göre davranmaları uygundur. Mevcut düzen ve idareden memnun olan milleti ifsad edip isyana teşvik etmek mümkün değildir. Kamuoyuna ve halkın manevi gücüne bu kadar önem veren Rıfat Paşa, halkın nefreti görülmeye başladığı zaman iyi tedbirlerle önünün alınmasını salıkvermektedir (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 39). Çünkü her hükümetin gerçek kuvveti, tebaasının tam bir itaati ve memnuniyetinin devamı ile hâsıl olur (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 36). Yönetimde bulunanlar da halkın kin ve nefretini kazanıp da fitneye sebep olmamak adına, halka küçümseme ve aşağılama ile bakmamalıdır. Fitneyi teşvik ve tahrik eden şey, yönetenlerin halka yumuşaklık ile davranmamalarıdır (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 39-40).

İsmi belirtmeden Fransız İhtilali'nin sebeplerine göndermede bulunan Paşa, ihtilallerin sebepleri olarak; eşitsizlik, servet ve nüfuz sahiplerinin itidalli davranmamaları ve ihtiyaç sahiplerinin oldukça çaresiz duruma düşmüş olmalarını göstermektedir. O'na göre, bu yüzden düzen ve *şeriat* yerine zor kullanmayı yönetim yöntemi olarak benimseyen devletler çökmüşlerdir (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 39).

Sadık Rıfat Paşa bir yandan akla ve eşitliğe vurgu yaparken bir yandan da şeriatı Osmanlı geleneksel yönetiminin unsurlarından biri olarak hatta Osmanlı kanunlarının temeli olarak görmeye devam etmektedir. O'na göre, hükümetin bağımsız idaresi şeriat ve siyaset kanunlarına mutabık olmalıdır. Hükümleri şeriat kaidelerine ve akla dayanan kanunlara uygun olmayan hükümet, zora dayalı hükümettir. İnsan tabiatına muhalif olan hükümler daimî ve pâyidar olamaz (Sadık Rıfat Paşa, 1974b: 38). Ayrıca Lord Stratford Canning ile 1844 yılında aralarında geçen diyalog da bunu doğrulamaktadır.

İngiltere elçisi Lord Stratford 1844 senesinde, mürtedleri veya sadece dine hakaret edenleri idam cezasına mahkûm eden şer'i hükümlere, -kendi ülkesinde ve diğer bazı Batı devletlerindeki benzer durumları göz önünde tutmadan-, şiddetle itiraz etmiş, Rıfat Paşa'ya, "Avrupa'da kalmak istiyorsanız, din için kan dökmeye son vermeniz gerekir" demişti. Rıfat Paşa ise şu cevabı vermiştir (Engelhardt, 1999: 130):

"Siyasi meselelerde Avrupa'nın nasihatlerini her zaman saygıyla karşılarız; fakat dini işlerde tam bağımsızlığımızı korumaya muhtaç ve mecburuz. Din, bizim kanunlarımızın temeli, hükümetimizin dayanak noktasıdır. Bizim gibi padişah da bu esasa dokunamaz. Vicdanınızı yaralayan muameleleri engelleyebiliriz ve bunu size özel olarak söz verebiliriz; ama şer'i hükümlerden birini kaldırma anlamında bizden bir emirname istemek, hükümetimizin temelini kazımak, tahrip etmek demektir; tebaamızın itaat hissini kaldırmak, Osmanlı Devleti'ni huzur ve rahata muhtaç olduğu iddiasıyla karmakarışık etmektir".

Bu diyalogdan Sadık Rıfat Paşa'nın kamuoyuna (efkâr-ı âmme) verdiği önemi de anlamak mümkündür. Çünkü Osmanlı kamuoyunu oluşturan çoğunlukla ulema ve Müslüman halk olduğundan, şer'i hükümlerden birinin açıkça kaldırılmasına gelecek tepkiler belki de çok şiddetli olabilecekti.

4.1.1.3. Risale-i Ahlâk ve Zeyl-i Risale-i Ahlâk

Rıfat Paşa eğitime, ilime ve ilim adamlarına önem vermekle birlikte, gerek *Avrupa Ahvaline Dair Risale*'sinde gerekse *İdâre-i Hükûmetin Bazı Kavâid-i Esâsiyyesini Mutazammın Risale*'sinde eğitim ile ilgili önerileri kısıtlıdır. İlk risalesinde Avrupa'da eğitimin ne şekilde gerçekleştirildiğine dair bilgiler vermekle yetinirken (Sadık Rıfat Paşa, 1974a: 30), ikinci risalede sadece, bir devlette ilim sahiplerinin ve bilgeliğin (dirayet) arttığında o zaman saadet halinin husule geleceğini (Sadık Rıfat Paşa, 1974b:

36) belirtmekle yetinmiştir. Risale-i Ahlâk ve Zeyl-i Risale-i Ahlâk⁶⁰ risalelerine ise, güzel ahlâka ve ilime, eğitimin küçük yaşta başlamasının önemine vurgu yaparak başlamaktadır. O'na göre; insana herşeyden ziyade lazım olan ilimdir. İlim öğrenmenin amacı halka üstünlük sağlayıp küçük görmek değil, öğrendiklerini halka öğreterek hayır işlemektir (Sadık Rıfat Paşa, 1974c: 42-43).

Rıfat Paşa'nın bu risalesinde göze çarpan özelliklerden birisi Paşa'nın sıklıkla dine ve Allah korkusuna (havf-ı Hüda) değinmesidir. Bu âlemde meydana gelen her bir fenalık kendinde Allah korkusu bulunmayan kişilerden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden kişi herşeyden çok dini inanç ve mezhebinin aslına itimad ve riayet etmelidir. Bunlara riayet etmeyen kişi dünyada ve ahirette huzur bulamadığı gibi insanlar arasında da gerçek bir itibardan mahrum olur. Fakat dininin farzlarına uyarken de taassuptan uzak durmalıdır. Bundan sonra Paşa, devlet hizmetinde bulunacak kişilerde en başta bulunması gereken özellikleri sıralamaktadır. O'na göre; bilgelik, kavrayışlılık, iffet, emanet, sıdk, doğruluk (istikamet), adalet, insaf, ağırbaşlılık, temkin, sebat, metanet, hilm, hamiyet, kerem, merhamet, mürüvvet ve insaniyet gibi güzel ahlâka özgü sıfatlar bulunmalıdır. Bunların yanında yetenek, bilgi ve tecrübe de elzemdir (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 45).

Rıfat Paşa'ya göre devlet memurunda iyi ahlâk ve liyakat birarada bulunması gereken niteliklerdir. O devlet memurlarını dörde ayırmaktadır. Birinci tür memur hem kendisi hem de iş görmesi iyi olan memurdur ki devlet ve millet için en hayırlısı bu memurdur. İkinci tür memur, kendisi kötü, iş görmesi iyi olan memurdur. Bu memur halk tarafından hoş karşılanmasa bile devlet işleri açısından zararlı değildir. Üçüncü tür memur, iyi ahlâk sahibidir fakat iş görmesi pek iyi değildir. Fakat bu üçüncü tip halk tarafından kabul görse de devlet açısından faydasız, belki de zararlıdır. Dördüncü tür memur ise hem ahlâkında zaaf olan hem de iş görmesinde sıkıntı olan memurdur ki bu tip memur devlet için hepten zararlıdır (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 50). Memurları ahlâk ve liyakat ölçütleri ile sınıflandıran Rıfat Paşa memurların görevlerinde nasıl davranmaları gerektiğini de anlatmaktadır.

Halkın işlerinin hak ve adalet ile düzenlenmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması devlet memurlarının sorumluluğunda olduğundan, bunlara olabildiğince dikkat etmelidirler.

⁶⁰ Risale-i Ahlâk ve Zeyl-i Risale-i Ahlâk iki ayrı risaledir. Risale-i Ahlâk çok kısa olduğundan iki risale beraber ele alınmıştır.

Çünkü halk, işlerinin aksamasını doğrudan hükümetten bilmektedir. Bu yüzden kişilerin işleri aksatılmadan yerine getirilmelidir. Memur, bulunduğu makamın ona Allah'ın bir lütfu olarak görmeli, karşısına gelen kişiye yumuşaklıkla muamele ederek işlerini görmeye gayret etmelidir. Rıfat Paşa, hasta ve yaşlı gibi insanları kastederek, ihtiyaç duyulduğu zaman “müstahak-ı mükâfat olan” bazı kişilere de iltimas edilmesi, işlerinin çabuklaştırılması gerektiğini de salıkvermektedir (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 47). Ayrıca eserin sonlarında da kişinin memur olduğu işlerde “âkılâne ve bî-garazâne” hareket etmesi gerektiğini belirterek (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 51) modern bürokrasinin ilkelerinden olan kamu hizmetlerinin görülmesinde gayrişahsilik ilkesine vurgu yapmıştır. Bundan sonra Paşa, insanın fitratında sürekli ilerleme ve yeni şeyler keşfetme özelliğinin bulunduğu bahsederek konuyu medeniyetin ilerlemesine getirmiştir.

Kâinatın bir örneği olan (nüsha-i kübra) insanın yaradılışı gereği kendinde bulunan, emek ve gayret sarfettiği şeyleri gerçekleştirme arzusu, onun nice yeni şeyler ortaya çıkarmasını sonuçlandırmıştır. Mesela denizcilik önceden sadece sahil yollarının izlenmesi ile gerçekleştirilirken, pusulanın icadı ve harita ilminin gelişmesi yeni yerlerin keşfine ve ticaretin gelişmesine neden olmuştur. Benzer şekilde matbaanın icadı ile de ilim ve fennin tahsili kolaylaşmıştır (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 47). Devletin idaresi ve memleketin mamuriyetinin artırılması için de yararlı kanunlar ve hayırlı düzenlemeler tesis edilerek medeniyet an be an ilerlemiş, savaş teknolojisinde barut ve topun kullanımı büyük fetihlere sebebiyet vermiş ve “âlemin hâl-i aslîsi” bütün bütün değişmiştir. Bunlardan başka demiryollarının yapımı, vapurun ve telgrafın icadı nice faydalar sağladığı gibi kumpanyaların külliyetli sermayelerle ortaya çıkardığı fabrikalar ve sayılamayacak kadar nice san'atlar türemiştir. İşte bunların hepsi, Allah'ın insana ihsan ettiği liyakat, yetenek, çalışma arzusu ve gayreti ile ilim ve eğitimin artırılmasına dikkat ve çaba gösteren yaratılmışların en şerefli olan insanın işidir (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 48). Rıfat Paşa'nın burada vurgulamak istediği aslında insanların liyakat ve yetenekçe birbirine denk oldukları ve insanlığa faydası olacak yeni şeylerin ortaya konulmasında ilim ve eğitimin önemidir.

Nitekim O, daha önceki eserlerinde de belirttiği gibi memleketin mamuriyeti için nüfusun, ziraatın, san'atın, servetin ve ticaretin çoğalmasında halkın emek ve gayreti önem taşımakla birlikte, yine de ilim ve akla muhtaçtır. Fakat bu gibi şeylerin şu veya

bu memlekete, Şu veya bu kavim ve millete münhasırdır demeyip, tümüne insan işi gözüyle bakılıp vücuda getirilmesine teşebbüs edilmelidir (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 48). Rıfat Paşa'nın burada bazı çevrelerin, özellikle ulemanın “gâvur icadı” şeklinde yeniliklere karşı olan tavrına göndermede bulunduğu söylenebilir. Bu tutumun yanlış olduğunu “ilmi Çin'de bile olsa arayınız” hadis-i Şerifi ile açıklamaktadır. Kişi bilmediği Şeyi sürekli öğrenmeye heves etmeli, emek ve gayret sarfetmelidir. Buradan yola çıkarak Paşa, ferdi teşebbüsü ve sürekli öğrenme ile girişimciliği teşvik etmektedir.

Paşa, kişinin özellikle ziraat, san'at ve ticaret gibi Őeylerle kazanç, sermaye ve servet edinmeye teşebbüs etmesi ve kendi maiŐet derdini bütün bütün devlete yüklememesi gerektiğini belirtmektedir. Kendi hüner ve san'atından istifade etmeyip sırtını devlete yaslayan kişileri de faydalı tebaadan saymamaktadır (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 49).

Devletin yüksek makamlarında bulunanların hem liyakatli olmasını hem de kendilerini sürekli geliŐtirmeleri gerektiğini belirten Paşa, sadece kendilerini geliŐtirmekle kalmayıp, evlatlarını da terbiye etmeleri, onların da gelişmesi için çaba harcamaları gerektiğini vurgulamaktadır. Kişi, evladının padişahın hayırlı tebaasından olmasını, devlet ve millete yük olmayarak maiŐetini kazanacak yol bulacak Şekilde terbiye etmelidir. Liyakati olmadığı halde kendi nüfuzunu kullanarak oğlunu devlet hizmetine koyan babanın ne oğluna ne de devletine hayrı dokunmaz. Bir ana ve baba için oğlunu liyakatsiz olarak devlet kapısından geçindiğini görmektense, marifetli bir çilingir olarak görmek daha hayırlıdır (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 49-50). Erkek evlat için bu tavsiyeleri veren Rıfat Paşa, kız evladı sadece bireyin ilk terbiyesini aldığı bir okul olarak önemini belirtmekle yetinmektedir.

Liyakate ve kişisel geliŐime bu Şekilde değinen Rıfat Paşa, kişinin din ve mezhebinde gösterdiği hassasiyetin iyi bir Şey olmakla beraber bunun taassup derecesine getirilmemesi gerektiğini bir kez daha vurgulamaktadır. Çünkü taassup, kişiye, devletin ve milletin işlerine türlü hasarlar vermektedir. Taassuba saplanmayıp zamanın fikirlerine (efkâr-ı zamâne) uyum gösteren kişiler hem süratle ilerler hem de amaçlarına ulaŐırlar. Zamanın gereklerine neden uyum gösterilmesi gerektiğini “rüzgârın önüne düşmeyen âdem yorulur” veciz ifadesi ile vurgulamaktadır. Asrın gereklerine muhalif olan niyet ve fikirlerin uygulamaya konulması güç, uygulamaya konulsa bile devam etmesi mümkün değildir. Bu yüzden devlet işlerinde de zamanın hükmünü ve

gereklerini iyi tespit edip ona göre hareket etmek, vükelâ-yı devlet için vâcib olan işlerdendir (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 50). Bu cümleden sonra denilebilir ki, asrın gereklerine uyma zorunluluğunun Tanzimat bürokratlarının üzerinde mutabık kaldığı hususlardan biri olduğu, bunun kamu politikalarına da yansıdığı söylenebilir.

Sadık Rıfat Paşa'nın kamu görevlileri hakkındaki en önemli tespitinin politika erbâbı ile devlet memurları arasında ayırım yapması olduğu söylenebilir. Nitekim O'na göre politikanın ruh ve esası insan tabiatının ve duygularının (kulûb-ı insaniyye) inceden inceye tetkik edilmesidir. Muhtelif insanların mizaçlarını tanıyamayan kişi hiçbir zaman politikacı olamaz. Politikacı geçmiş olayları tefekkür ve hatırlama ile şimdiki olayları muhakeme edebilmeli ve geleceği öngörebilmelidir. Devlet idaresi ve millet için neyin en iyi olduğunu bilmek, faydalanma yollarını aramak, her millete münasip düzen esaslarını (şurût-ı nizam) ve idareyi anlamak politika erbâbı için elzemdir (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 50). Şunu belirtmek gerekir ki Paşa'nın burada politikacıdan (erbâb-ı politika) anladığı parlamenter sistemlerdeki politikacıdan ziyade dışişleri alanında memur olan sefirler ya da murahhaslardır.

O'na göre, erbâb-ı politikanın, müzakere anında şartların gerektirdiği şekilde, her konuda söz açmaya vakıf ise üşenmeden o doğrultuda konuşabilmesi, nabza göre şerbet verebilmesi gerekir (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 51). Nitekim O, “umûr-ı politikayı mevadd-ı âdâb ve ahlâka karıştırmak gibi muhataralı şey yoktur” (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 53), ifadesiyle devletlerarası ilişkilerin bireyler arasındaki ilişkilere benzemediğini, devletlerin çıkarlarının herşeyden önce geldiğini belirtmiştir.

Devlet memurları için ise önemli olan azil korkusuyla işin gereklerine aykırı ve maslahatça zararlı olan harekette bulunmamalarıdır. Şartların icabından ötürü gelen âdî azilde bir beis yoktur, yine bir makama gelinebilir. Kaygı duyulması gereken azl ise namus ve haysiyetten dolayı azledilmektir (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 51). Rıfat Paşa'nın bunları geçmiş tecrübelerine dayanarak yazdığı anlaşılmaktadır. Nitekim O da, zaman zaman bir görevden diğerine geçirilmek üzere azl olunmuştu.

Eserinin sonlarında tecrübeli bir memur ve diplomat olarak nasihatlerine devam eden Rıfat Paşa, memurların halkın haklarını, işlerini ve idarenin emirlerini yerine getirirken; şeriat kurallarına (ahkâm-ı şer'iyye), mevcut kanun ve nizamnamelere tatbiken iyi

görerek tanzim etmeye çalışmaları gerektiğini belirtmektedir. Bununla birlikte bir idarede ve devlette eğer herhangi bir meselenin halli için kanun mevcut değilse (kavânîn-i kâfiyye) bütün iyi ve kötü şeyler birbirine karışacağından böyle bir mahalde hiçbir zaman iyi idare (hüsn-i idare) kurulamayacağını ifade etmektedir. Bu yüzden hükmü kesin fayda sağlayacak (kat'iyü'l-mefâd) uygun bir kanun yapılmalı ve hükümlerinin “düstürü'l-amel” tutulmasına gayret edilmelidir. Bu gayret sadece içeride iyi idare için değil, dost devletlerle (düvel-i mütehabbe) imza edilen anlaşmalara aykırı bir vukuat meydana gelmemesi ve nüfuz sahibi (düvel-i fahîme) devletlerin husumetlerine neden olmayacak şekilde gerçekleştirilmelidir (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 52). Yani Rıfat Paşa, içeride yapılacak kanunların devletlerarası anlaşmalara, sözleşmelere ve ilişkilere zarar vermeden, devlet ve milletin menfaati gereği yapılmasını ifade etmektedir. Dikkat edilecek hususlardan biri de mevcut tebaanın içeride ve dışarıda ticaretini artıracak, menfaat sağlayacak ve servet edinmelerine yardımcı olacak tedbirlerin de kanunlar yapılırken dikkate alınmasıdır.

Son olarak Rıfat Paşa, dışarıda görevlendirilen memurların büyük meselelerde muhakkak danışmadan karar almamalarını ve devletin menfaatine olacağını düşündükleri bir şeyi tereddütsüz kabul etmelerini, (Sadık Rıfat Paşa, 1974d: 53) tecrübeli bir diplomat olarak nasihat etmektedir.

4.1.2. Mustafa Reşit Paşa (1800-1858)

13 Mart 1800 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Babası, II. Bayezid evkafı ruznâmecisi⁶¹ Mustafa Efendi'dir. Muntazam bir eğitim görmemiş, okuma yazmayı babasından öğrenmiştir. Daha sonra Medrese derslerine devam ettiyse de tamamlayamamıştır. On yaşını bitirmeden babası öldüğünden eniştesi Ispartalı Seyid Ali Paşa'nın himayesinde büyümüştür. Seyid Ali Paşa, valiliklerde ve sadrazamlıkta bulunurken Reşid Bey'i yanında “mühürdâr” olarak çalıştırmıştır. Mora Seraskerliği'ne atandığında da mühürdar olarak yanında götürmüştür. Seyid Ali Paşa'nın bu vazifeden azli üzerine İstanbul'a döndüğünde Davutpaşa'daki evinde sıkıntılı bir hayat sürmeye başlayan Mustafa Reşit, birkaç defa Bâb-ı Âli kalemlerinden birine girmek istediysede başarılı olamamıştır (Onur, 1964: 13). Daha sonra Sadaret Mektubi kalemine girmiştir. Bir süre

⁶¹ Ruznâmecî: Müderris ve kadıların atanmalarına esas sicil ve sıra kayıtlarını tutan görevli (Sakaoğlu, 1985:109).

sonra da Amedî odasına geçti. Bu görevlerde bulunduğu süre zarfında çalışkanlığı ve zekâsının parlaklığı sayesinde üstlerinin dikkatini çekmiş, özellikle Said Pertev Efendi'nin himayesini kazanmıştır (Abdurrahman Şeref, 1980: 64).

II. Mahmut'un, ordunun Rumeli'de bulunduğu müddet zarfında (1828-1829) olayların özel surette kendisine bildirilmesini ve bu görevin güvenilecek bir kişiye verilmesini istemesi üzerine, bu işe Reşid Bey memur edilmiştir. Yazılarındaki sadelik ve muhakemesindeki isabet padişahın dikkatini çekip bu meçhul kalem sahibini gizlice sadrazamdan sorması Reşit Bey'in kariyerinde dönüm noktası olmuştur (Onur, 1964: 15). Savaşın bitiminde II. Mahmut tarafından özel olarak saraya çağırılıp taltif edilmiş ve Fransızca'yı iyi öğrenmesi Padişah tarafından kendisine öğütlenmiştir (Abdurrahman Şeref, 1980: 64). Bundan sonraki süreçte Reşit Paşa için hızlı bir kariyer yükselmesi söz konusu olmuştur. Nitekim hem önemli hem de yüksek mevkilere getirilmesi onun özellikle hariciye alanında müthiş bir tecrübeye sahip olmasını sağlamıştır.

Hariciye alanındaki ilk tecrübelerini yine Pertev Efendi ile 1830 yılında, Damat Halil Paşa'nın yanındakilerle birlikte 1832 yılında Mısır'da edinmiştir. 1831 yılında Amedci, 1834 yılı başlarında Paris elçisi, daha sonra Londra elçisi ve hariciye müsteşarı olmuş, 13 Temmuz 1837 yılında vezirlik rütbesi ile hariciye nazırlığına getirilmiştir. 1846 yılına kadar iki kez Paris elçisi ve kısa bir süre Edirne Valiliği'nde bulunmuş ve ikinci kez hariciye nazırı olduktan sonra aynı yılın 28 Eylül'ünde sadarete getirilmiştir. Hayatının sonuna kadar (7 Ocak 1858) muhtelif zamanlarda beş kez sadaret görevinde bulunmuştur (Abdurrahman Şeref, 1980: 64)

II. Mahmut'un vefatına kadarki görevlerine bakılırsa, Padişahla sık sık doğrudan görüşebildiği anlaşılabilir. Nitekim Reşit Paşa, II. Mahmut'u Tanzimat'ın ilanı için ikna etmişti. Bunda şüphesiz Sultan'ın reformlar yapmaya istekli oluşu da rol oynamıştır. Fakat Tanzimat Fermanı, II. Mahmut'un ömrü yetmediğinden Sultan Abdülmecid'in iradesi ile ilan edilmiştir. Nitekim Tanzimat'ın ilanından dört ay önce İstanbul'a gelen Reşit Paşa, Sultan Abdülmecid'i de Sadrazam Hüsrev Paşa'nın muhalefetine rağmen Âli Efendi ve Sadık Rıfat Bey'in yardımlarıyla Tanzimat'ın ilanı konusunda razı etmek için çaba sarfetmiştir (Türkgeldi, 2012: 7; Baysun, 1999: 734).

Engelhardt'a göre (1999: 91), "XIX. Asrın en karışık, en heyecanlı bir devresinde Türkiye'nin irtica düşüncelerine karşı mukavemet edebilmesi, canlılık izleri gösterebilmesi için muhtaç olduğu hükümetin muktedir şahısları Rıza Paşa ve Reşit Paşa idi". Fakat bundan önce övdüğü Mustafa Reşit Paşa'yı Engelhardt, "bu iki zatın tabiat ve ahlâkında, zekâ ve dirayetinde noksanlıkların olduğu" şeklinde yermektedir. Diğer taraftan Reşit Paşa'nın Avrupalıların gözünde itibar kazanmış, adının ilerleme ve batı medeniyeti ile eşanlamlı olduğunu da eklemektedir.

Mustafa Reşit Paşa'nın kariyer hayatındaki ilişkilerinde en çok dikkat çeken hususun İngiliz elçisi Lord Stratford Canning ile olan yakınlığı olduğu söylenebilir. Canning ile Reşit Paşa'nın tanışıklığı uzun yılları almaktadır ve Paşa reform konusunu Canning ile de Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce görüşmüştür. Fakat Canning'den aktarılan hatıratıta sanki Reşit Paşa'nın kendisine danıştığı ve reformların İngiliz elçisinin desteklemesiyle gerçekleştirildiği izlenimi verilmektedir:

Nazırlar arasında politikaca ve ruhça en iyi anlaştığımız devlet adamı, Reşit Paşa idi. Sultan, yakınlığımızı kıskanıyor olmalıydı. Yahut fitnecinin biri Sultanın zihnini bulandırmış olacak. "Reşit Paşa ile pek sevişiyorsunuz" dedi bana birgün. "Öyle efendim", dedim, "sevişiriz kendisiyle. Majestelerinin en sadık, en elinden iş gelir hizmetkarlarından biri olduğu için tabii." (...) İlk dikkatimi çektiği zaman, Babıali'de ametçiydi ve 1832'de Türk hükümetiyle üç müttefik devlet arasında Yunanistan'ın sınırlarını tesbit için yapılan müzakerede ve antlaşmanın imzası sırasında hazır bulundu. (...) Daha sonra Sultanın elçisi olarak Londra'ya geldi, orada tanışıklığımızı ilerlettik. Türkiye'de devrim hareketleri konusunda bana açıldığını iyi hatırlıyorum. Yeniçeri Ocağının yıkılmasıyla açılan yeni politika vadisinde faal bir rol oynama kararında olduğu belliydi. Bana işin neresinden başlanması gerektiğini sormuştu. Ben de: "Ta baştan!" diye cevap verdim. "Nasıl baştan?" diye sorusunu tekrarladı: "Tabii can ve mal emniyetinden!" dedim. "Şeref, haysiyetin de emniyet altında olması gerekmez mi?" diye sordu. "Şüphesiz" dedim. Yalnız haysiyetten, şereften ne anladığını kavrayamamıştım. Sonra Türklerde hangi sınıftan, hangi rütbeden olduğunu bakılmaksızın falaka cezası uygulandığı aklıma geldi. Bunun üzerine bu noktada yerden göğe haklı olduğunu belirttim. Bunu laf ola söylememişti. Nitekim yeni ceza kanununda bu gibi cezalar ortadan kaldırıldı. (...) 1843'te Baltalimanı'ndaki görüşmelerimizde sık sık buluşmayı kararlaştırmıştık. Gelgelelim açıkta bir devlet adamı Türkiye'de ayağını denk almayı bilmeliydi; yabancı bir diplomatla münasebeti şüpheye yol açacağından başka birinin evinde gizlice buluşuyorduk. Bu görüşmelerin sonucu olarak kabinede değişmeler yapıldı. Reşit Paşa'nın her vesileyle dost, güçlü bir yardımcı olduğuna aklım yattı. Devrim meselelerinin çoğunda kafa birliği ettik, ne var ki işin uygulanmasında Reşit Paşa çekingen ve ağır davranıyordu. İsteksiz oluşundan değil tabii, meslektaşlarına laf anlatmanın güç oluşundan (Poole, 1988: 89).

Nitekim Ahmed Cevdet Paşa da Reşid Paşa'nın "İngiliz politikasına mâil" olduğunu ve diğer ricalin de durumunu şu şekilde belirtmektedir (Cevdet Paşa, 1991a: 26):

Ol esnada⁶²umur-ı Devlet'i müşkilâta düşüren başlıca bir sebep dahi İngiliz ve Fransız sefaretlerinin Dersaâdet'te nüfuz yarışına çıkışmaları hususu idi. Şöyle ki İngiliz Elçisi Canning ötedenberi Babîâlî'nin icraatına müdahale eylerdi. Fransızlar ise bu muharebede hayli şan kazanıp bu cihetle Fransa sefaretini nüfuzca ana tefevvuk dâiyesine düşmüş idi. Reşid Paşa ötedenberi İngiltere politikasına mâil olup anın mekteb-i terbiyesinden çıkıp da sonra ana rakıyb olan Âli Paşa ile Fuad Paşa ise bütün bütün Fransa politikasına bağlandılar. Serdar-ı ekrem Ömer Paşa İngilizlere mâil olup Serasker-i esbak Rıza Paşa ise herkesden ziyade Fransa sefaretini ile hem-raz idi. Reşid Paşa Fransa sefaretini okşamak ve rakıyblerine karşı bir kuvvet almak üzere Rıza Paşa'yı serasker ve anınla lâzım ve melzum kabilinden olan Darb-hor Paşa'yı Hassa müşiri ettirmiş ve meşhur Maliye nazırı Nâfiz Paşa evahir-i eyyamında irtikâb ile itham olduğundan ve mürur-ı zaman ile Safvetî Paşa'nın sevabık-ı ahvâli zihinlerden çıkar gibi olup hâlbuki her hâlde Rıza Paşa'ya tâbi' bulunduğundan Reşid Paşa anı dahi Maliye nezaretine getirmiş idi.

Paragrafta dikkat çeken hususlardan biri de Reşid Paşa'nın sırf rakip olarak gördüğü Âli ve Fuad Paşa'lar karşısında güç kazanmak için eski muarızları olan Rıza Paşa ve destekçilerini önemli noktalara getirmesidir. Buradan, Rıza Paşa'nın ve diğer ismi geçenlerin de Fransız politikası yanlısı olduğu anlaşılmaktadır.

Reşid Paşa'nın aslında bir Avrupa Devleti'nin elçiliğine kapılanmaktan ziyade, ordusu ve donanması yetersiz hale gelmiş ve her fırsatta Osmanlı'yı zor duruma düşürmeye çalışan Rusya gibi büyük bir gücün düşmanlığı karşısında Avrupa devletleri ile "denge politikasını" gerçekleştirmeye çalıştığı söylenebilir.

Reşid Paşa, gerek elçilikleri gerekse diğer görevleri sırasında meydana gelen muhtelif olaylara ayrı ayrı çözüm bulmak yerine, her hadiseyi Osmanlı Devleti'nin var olup olmama meselesi şeklinde ele almış ve genel bir çözüm yolu aramıştır. Böylelikle küçük ve münferid hadiselerin kendiliğinden hal olacağına inanmıştır. Paşa, diplomatik faaliyetlerinde, dönemin Avrupa büyük devletlerinden özellikle İngiltere ve Fransa'yı, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunmasının Avrupa barışı için şart olduğuna ikna etmeye çalışmıştır. Ayrıca bu iki devletin menfaatlerinin korunması için Devletin toprak bütünlüğünün ayrılıkçı hareketlere ve özellikle Rusya'ya karşı korunması gerekmektedir (Kodaman, 1985: 72).

⁶² Cevdet Paşa bu ve önceki sayfalarda Rusya ile yapılan Kırım Savaşı'na değinmektedir. Önceki sayfalarda ise Hicri 1269 (M. 1852-1853) tarihini vermektedir.

Nitekim bu denge politikası ile ilgili olarak Cevdet Paşa'nın şu satırları açıklayıcı olabilir (1991a: 24):

Reşid Paşa hukuk-ı Saltanat-ı seniyyenin muhafazasına pek ziyade îtina edip Rusyalu'nun tekâlifine kemâl-i salâbet ve maharet ile karşı dururdu. Fakat Avrupa'nın muvazene-i efkâr-ı politikıyesini dâimâ pîş-i nazarda tutardı ve muharebe zuhurunda Rusya'ya karşı Devlet-i aliyenin yalnız kalmaması çaresini arardı.

Reşit Paşa'nın diplomatik faaliyetlerinde ulaşmaya çalıştığı ikinci hedef ise Osmanlı Devleti'nin reformlar yoluyla modernleşmesinde Avrupa'nın tasvip ve yardımını sağlamak olmuştur. Avrupa medeniyet dairesine girmeden sorunların çözülemeyeceğine inanan Reşit Paşa (Kodaman, 1985: 73), iç politikadaki yerini kuvvetlendirmek ve reformları başarıya ulaştırabilmek amacıyla Avrupa devletlerini itici güç olarak kullanma yoluna gitmiştir. Hatta onlara hangi konularda Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaları gerektiğini bile salık vermiştir. Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivlerine atıfla Reşit Paşa'ya ait olduğu iddia edilen aşağıdaki satırlar bunu doğrulamaktadır.

“...Biz medeniyetsiz hiçbir şey asla olamayız. O medeniyet de, sadece Avrupadan bize gelebilir...”. “...Türkiye için en büyük iş, reâyâ meselesidir. Eğer reâyâyâ verilmesi gereken hak ve hürriyetlerden bahsetsem, ülkemde bana kötü bir Müslüman gözü ile bakılır. Halbuki İslamlığın kurtuluşu reâyânın hür ve mesut olmasına bağlıdır. Bu konuda yüksek sesle konuşmak Avrupalı büyük devletlere düşer. İmparatorlukta, Hristiyanlar üzerindeki baskı için sesinizi çıkaramaz mısınız? Ödeyemedikleri haraç için zavallılar horlanmakta ve ezilmektedir. Bu uygulamalar sizin âdil bir vergi dağılımı istemenizi gerektiriyor. Reâyâ haraç yüzünden isyan etmektedir. Reâyâ düzenli vergi istemektedir. Vergi sistemi Hristiyanlar için yerleşirse Müslümanlara da bunu kabul ettirmek için önemli bir adım atılmış olacaktır. Böylece imparatorluğun yenileşmesi için ilk mesafe alınmış olacaktır...” (Kodaman, 1985: 73).

Reşit Paşa'nın reformlar konusunda iç politikada etrafında pek taraftarı olmadığı, Tanzimat Fermanı'nın okunduğu sırada orada bulunan vakanüvis Lütfi Efendi'nin şu sözlerinden anlaşılmaktadır (Kaynar, 1991: 174):

İşte Reşid Paşa enzaâr-ı ecnebiyyede ma'luliyetle hükmolunmuş Devlet-i Aliyenin tedâbir-i edviye-i hâriciye ve dâhiliyesini cem' ve tertip için kullandığı usûl-i hakimâne ile yegâne ve harice, müsteşarlığına götürmüş olduğu Viyana sefir-i sabıkı Rifat bey ve yetiştirdiği zevattan Âli efendi ve sair bir iki müntesiplerden başka hemfikri olmayıp vükelây-ı mevcudenin çoğu kendisine muhalif ve bigâne oldukları cihetle ebvâb-ı irtikâbın seddini ve ağız-ı şahsiye-i keyfiye icrasının men'ini mucip olacak tedâbir ve kavâidin te'sisi o misillû uzemây-ı devletin işlerine elvermeyeceği meydanda olduğu halde (...)

Islahat aleyhtarı olan, hatta Reşit Paşa'nın hariciye nazırlığına atanmasını beklediği bir zamanda idam edilmesi hususunda Padişah'a telkinde bulunan sadrazam Hüsrev Paşa'ya rağmen Ferman'ın ilanını sağlaması ve ıslahatlara girişmesi büyük bir cesaret örneği olarak gösterilebilir (Onur, 1964: 35). Abdurrahman Şeref (1980: 66), Reşit Paşa'nın Gülhane Hatt-ı Hümayûn'un okunacağı gün, birkaç zamandan beri kafası çok meşgul olduğu için yanına yaklaşmamış olan kâhyası bir şey sormak zorunda kalınca, "akşam sağ dönersem o zaman sorarsın" dediğini rivayet etmektedir.

Reşit Paşa'nın yönetime ilişkin düşüncelerini kapsayan derli toplu bir yazılı eseri olmamakla birlikte onun muhtelif olaylar ve gelişmeler nedeniyle kaleme aldığı bazı layihalar bu konu hakkında ve özellikle Tanzimat Fermanı'nda da yer alan prensipler hakkında fikir verebilecek mahiyettedir. Hemen belirtmelidir ki Reşit Paşa'nın yazıları Sadık Rıfat Paşa'nın fikirlerine paralellik arz etmektedir. Reşit Paşa yukarıda bahsedildiği gibi Londra ve Paris elçiliklerinde bulunmuştur. Fakat bu elçilikleri sırasında kendisinden önceki sefirlerden farklı olarak herhangi bir sefaretname kaleme almamıştır. Reşit Paşa'nın gerek II. Mahmut'un gerekse de Sultan Abdülmecid'in teveccühünü kazanarak doğrudan görüşebilmesi ve gözlemlerini aktarabilmiş olması bunun nedeni olabilir.

1836'da ikinci Londra elçiliğinden döndüğünde Avrupa'da edindiği intibaları, Lord Palmerston ve Prens Metternich ile yaptığı görüşmeleri anlatan bir layiha kaleme alıp II. Mahmut'a sunmuştur. Layihada ayrıntılı bir şekilde Avrupa devletlerinin dış politikası ve o sıralarda henüz çözümlenmemiş olan Mısır meselesi hakkındaki görüşlerini aktarmıştır. Layihanın sonunda dış politikada yalnız kalmamak için Avrupa devletleri üzerinde olumlu intibalar bırakılması gerektiğini belirtmiştir. İltizamın kaldırılması gerektiğine değinen Reşit Paşa, iltizam usulüne tüm Avrupa tarafından itiraz edildiğini ve kaldırılması halinde gerek Mısır meselesine gerekse diğer politikalara olumlu tesiri olacağını söylemiştir. Bundan başka karantina usulünün uygulanması; nüfusun artması memleketin imarı, ticaretin ve seyahatin kolaylaştırılması açısından önemlidir. Ayrıca önemli maddeleri Avrupa'dan ithal etmek yerine Osmanlı ülkesinde fabrikalar kurularak yine Avrupa'dan getirilecek olan ustalara yaptırmak gerekmektedir (Kaynar, 1991: 84-92).

Reşit Paşa'nın Osmanlı ülkesinde yapılmasını gerekli gördüğü yeniliklere ilişkin bu ilk yazılı görüşleri onsekizinci yüzyıl sefirlerimizin sefaretnamelerindeki satırlara benzemektedir. Fakat onun aklında ıslahat değil, “değişmez esaslara müstenit iyi işleyen bir iç idare (hüsn-i idare)” kurmak fikri vardır. Ona göre, “tesis edilmesi elzem olan yeni siyasi müesseseler, akl-ı selimin ve idrakin emrettiği şekilde idare edildikleri takdirde, herkes, değişmeyen bir sistemin hakiki faidelerini istihsal ederdi”. Paşa bu cümleleri Tanzimat'ın ilanından kısa bir süre önce Lord Palmerston'a söylemiştir. (Çetinsaya, 2003: 59).

Reşit Paşa ilk hariciye nazırlığı sırasında sadece dış politika ile meşgul olmamıştır. II. Mahmut'a sunduğu layihada yapılmasını önemli gördüğü girişimleri uygulamaya çalışmıştır. Ziraat, sanayi ve ticaret konularına vakıf hariciye müsteşarı Nuri Efendi'nin başkanlığında beş kişiden oluşan bir meclis tesis etmiştir. Meclisin kararları önce Reşit Paşa'ya bildirilmiş sonra Padişah'a arz olunmuştur (Kaynar, 1991: 99). Bu meclis 1838 yılında kurulan ve sonradan Meclis-i Nafia adını alan Meclis-i Ziraat ve Ticaret'tir.

4.1.3. Sultan Abdülmecid Han

Tanzimat Fermanı'nın mimarı olarak Mustafa Reşit Paşa bilinmesine ve bahsedilmesine rağmen, dönemin ilk padişahı olan Sultan Abdülmecid Han'ın da rolü yadsınamaz. Bu yüzden onun kişiliğinden, reformlara ve Batı'ya bakışından bahsedilmelidir.

Tahta çıktığında henüz onaltı yaşında olan ve Tanzimat Fermanı'nda imzası bulunan Sultan Abdülmecid'in padişahlık anlayışı, kendinden önceki padişahlardan farklı olmamakla birlikte, bazı yeni ilkeler getirdiği ve uygulamalarda bulunduğu görülmektedir. Geleneklerden çok devrin gereklerine göre yetiştirilen Abdülmecid kafes hayatı yaşamamış ve devrinin diplomasi dili olan Fransızca'yı öğrenerek Avrupa'daki gelişmeleri izleme olanağını bulmuştu. Diğer taraftan babası II. Mahmut'un vefatında Sadaret Mührünü Mehmed Emin Rauf Paşa'dan zorla alıp kendini Sadrazam ilan eden pek de reform yanlısı olmayan Hüsrev Paşa'dan pek haz etmiyordu. Bu yüzden babasının da güvendiği ve itibar ettiği Hariciye Nazırı Reşit Paşa'yı himaye etmiştir (Kaynar, 1991: 166).

Fakat o da hilafet ve saltanatın Allah'ın ihsanı olduğuna ve Osmanoğullarına ait bulunduğuna inanıyordu. Bu yetkisine dayanarak ve otoritesinin mutlaklığına inanarak, gerekçe göstermeksizin, en üst düzeyde görevli bulunanların işine son vermede kimseye karşı sorumlu değildi. İmparatorlukta can ve mal güvenliğinin korunarak, ülkenin bayındır olmasını sağlamayı görev sayıyordu. Bu yüzden yönetimle ilgili tüm emir ve fermanlarında bu konuya değinmiştir (Çadırcı, 1988:602).

Her yıl Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin açılış toplantılarına katılarak, geçen çalışma döneminde gerçekleştirilen işlerle, yapılacaklar hakkında bilgi vermeyi adet edinmiştir. Gerekli gördüğünde meclisin çalışmalarına da katılmıştır. Bütün alanlarda yapılacak yenilikleri öncelikle komisyonlara hazırlatıp, özel meclislerde tartışılmasını sağladıktan sonra, Meclis-i Vâla'ya göndererek kararlaştırıp onaylayarak yürürlüğe koymayı benimsemiştir (Çadırcı, 1988: 602). Mutlak iktidarının paylaşılamazlığına inanmış bir Padişahın bu usulleri uygulaması onun Tanzimat konusunda ne kadar kararlı olduğunun göstergesi olarak algılanabilir.

Abdülmecid'in geleneksel olanın dışına çıkan diğer tutum ve davranışları ise önemli değişiklikler olarak görülebilir. Nitekim elçiliklerle doğrudan görüşmesi, krallık ailelerine mensup kimselerin yaptığı gibi ziyaretleri elçiliklere giderek iade etmesi, Fransız İmparatoru'nun Legion d'honneur nişanını kabul etmesi, elçinin sefarethanede verdiği bir baloya katılması gibi olaylar (Çadırcı, 1988: 603) daha önce hiçbir Osmanlı Padişahı'nın sergilemediği davranışlardır. Bunların haricinde reformların istikrarı açısından olumsuz sayılabilecek uygulamaları da olmuştur.

Yirmi iki yıl süren padişahlığı sırasında başta sadrazamlık makamı olmak üzere yönetimin üst basamaklarındaki görevliler sıklıkla değişmiştir. Bu süre içerisinde yirmi kez sadrazam değişmiştir ve bunların görev süreleri de pek uzun olmamıştır. Âli Paşa'nın ilk sadrazamlığı yalnızca iki ay sürmüştür, en çok Mehmed Emin Rauf Paşa dört yıl sadrazamlık makamında devamlı olarak kalabilmiştir. Altı kez sadrazamlığa getirilen Mustafa Reşit Paşa ise toplamda yedi yıl altı ay on üç gün bu görevde bulunmuştur (Çadırcı, 1988: 603). Bu değişikliklerin yönetimde istikrarı ne kadar kötü etkileyebileceği aşikârdır. Çünkü üst düzeyde yapılan bir yönetici değişikliğinin alt birimlere de yansımaması düşünülemez.

4.1.4. Mehmed Emin Âli Paşa (1814-1872)

1814 yılında İstanbul'da doğan Mehmet Emin Âli Paşa, Mısır çarşısında attar olan Ali Rıza Bey'in oğludur. Mahalle mektebini bitirdikten sonra bir süre Bayezid Camiinde Arapça eğitimi aldı. Zaten maddi durumu iyi olmayan babasının vefatından sonra eğitimi yarım kaldı. Buna rağmen kendini geliştirmesini bilmiştir. 1829 yılında, onbeş yaşındayken zamanın etkili kimselerden birinin referansı ile "Âli" mahlasını aldığı divanı Hümayun Kalemine girdi. Burada ilk önce Mühimme Kalemide çalıştı. Biraz Fransızca öğrenmeye çalıştı. 1833 yılında Tercüme Odası'nın artan iş yükü nedeni ile buraya alındı. Tercüme Odası personeline Fransızca öğretene Jorj Sardo isminde bir Fransız'dan bir sene düzenli Fransızca dersi aldı. 1835 yılında İkinci Serkitabete atanarak gittiği Viyana'da bir buçuk sene Fransızcasını ilerletti. 1837 yılında Divan-ı Hümayun tercümanı oldu. 1838 yılında Reşit Paşa hariciye nazırlığı üzerinde kalmakla beraber Londra sefaretine tayin edilmişti. Beraberinde Âli Efendi'yi de sefaret müsteşarı olarak götüren Reşit Paşa bir ara Paris'e geçti ve o zaman yirmi beş yaşında olan Âli Efendi'yi Maslahatgüzar olarak Londra'da bıraktı. İnal, Reşit Paşa'nın bu hareketinin Âli Efendi'nin daha o yaşta liyakatine ve Paşa'nın ona olan güvenine bağlamaktadır (İnal, 1982: 4-6).

Abdülmecid tahta çıktığında cülusu için Reşit Paşa ile birlikte İstanbul'a gelen Âli Paşa, tercümanlığa devam ederken 1840 yılında Sadık Rıfat Paşa'nın yerine vekâleten Sadaret müsteşarlığına ve 1842'de Büyükelçi unvanı ile üç buçuk sene kalacağı Londra sefaretine getirildi. İstanbul'a dönüşünde Meclisi Vâlâ üyeliğine ve Şekib Efendi'nin yerine Hariciye Nazırlığı vekâletinde bulunduktan sonra 1846'da Bâlâ rütbesi ile Hariciye Nazırı oldu. 1851 yılında da Encümeni Daniş dâhili üyesi oldu (İnal, 1982: 6-7). 1852 Ağustos'unda kendisine Sadaret makamı teklif edildiğinde, yaşının henüz kırk olmadığını bahane ederek bu görevi istememişti. Aslında, bunun sebebi bu makamdan kendisinden önce Reşit Paşa'nın azledilmesiydi. Nitekim Âli Paşa, velinimetini olan Reşit Paşa'yı incitmemek için bu görevi istememişti. Fakat Abdülmecid'in ısrarı üzerine kabul etti. Fakat çok geçmeden Ekim ayının sonunda Kudüs meselesi üzerine Sadareten alındı (İnal, 1982: 8).

Daha önce belirtildiği gibi Âli Paşa'nın eğitimi tam değildi. Kendisi de bunun farkındaydı. O kendi kendini yetiştiren Osmanlı devlet adamlarından biridir. Nitekim

Sadarettten azlini müteakip, İzmir Valiliği'ne atanana kadar geçen bir buçuk aylık sürede Ahmed Cevdet Paşa'dan Arabî ve mantık dersleri almıştır. Fatma Aliye, bu derslerden Ahmed Cevdet Paşa'nın talebesinin çok zeki ve yetenekli olmasından dolayı, memnun olduğunu bildirmektedir (Fatma Aliye, 1995: 90).

Cevdet Paşa, Reşit Paşa'nın sadarettten alınıp yerine Âli Paşa'nın ve hariciye nazırlığına Fuad Paşa'nın getirilmesinden bir süre sonra aralarının açıldığını ve "me'mûrîn ikiye münkasim oldu" diyerek, bürokrasinin içinde gruplaşmanın başladığını belirtmektedir (Cevdet Paşa, 1991d: 61). Bu üçlünün aralarındaki ilk anlaşmazlık Tanzimat Fermanı'nın oniki yıl sonra Mısır'da okunması ve uygulanması için Reşit Paşa'nın Fuad Paşa'yı Mısır'a fevkalade görevle göndermesiyle başlamıştır. Reşit Paşa, Mehmet Ali Paşa'nın torunu Mısır Valisi Abbas Paşa'yı azlettirmek istiyordu. Âli ve Fuad Paşa'lar ise azletmek yerine Vali'nin beğenmediği icraatlarını düzeltmesini istemesinin yeterli olacağına inanıyorlardı. Sultan Abdülmecid de aynı fikirdeydi. Buna rağmen Reşit Paşa, Fuad Paşa'yı 1852 Mart'ında Mısır'a göndermiştir. Fuad Paşa, Tanzimat Fermanı'nı Mısır Valisi ve ileri gelenleri önünde okumuştur. Yaptığı görüşmelerde senelik altmış bin kese olan vergiyi seksen bine çıkarmaya muvaffak olmuştur. Fakat dönüşte Âli Paşa'ya da danışarak⁶³, Reşit Paşa'nın istediği gibi valinin görevden alınmasını gerektirecek bir rapor tutmamıştır (Öztuna, 2006: 174-177). Aslında bu ve benzeri gruplaşmalar Osmanlı bürokrasisi içerisinde yeni değildir. II. Mahmut zamanında Pertev ve Hüsrev Paşa'ların arasında da böylesi çatışmalar söz konusu olmuştur. Mustafa Reşit Paşa ve Sadık Rifat Paşa, Pertev Paşa'nın hamiliğinde yetişen şahıslardır.

Bundan sonra Reşit Paşa hem Âli Paşa'yı hem de Fuad Paşa'yı muarızları olarak görmeye başladı ve her fırsatta onlara karşı hıncını belli etti. Nitekim Âli Paşa'nın İzmir Valiliği sırasında Macar mülteci Marten Kosta olayında, Âli Paşa'ya sahip çıkmamış ve valilikten alınmasına göz yummuştur. O sırada Reşit Paşa Hariciye Nazırı idi (İnal, 1982: 10). Bu olay için Fatma Aliye (1995: 92); "Âli Paşa devletin umuru hariciyesini idareye muktedir iken İzmir'in umuru ecnebiyesini idare edememiş gibi azlolunmasına pek canı sıkılmış ve bundan dolayı Reşit Paşa'ya güvenmiş idi" demektedir. Kendi yetiştirdiği öğrencisine bu olayda sahip çıkmayan Reşit Paşa'nın kindarlık ve hırs

⁶³ Fuad Paşa, vasiyetinde Sultan Abdülaziz'e hitaben Âli Paşa'yı kastederek, kendisinin onun sayısız tecrübelerinden kaynaklanan olgun bilgi ve dirayetine başvurup emin olmaksızın Padişah'a hiçbir öneri ve öğütte bulunmadığını belirtmiştir (Fuad Paşa, 1978: 3).

derecesi buradan anlaşılabilir. Fakat Âli Paşa'nın devlette hizmet ve kariyer kapısı kapanmış değildir.

19 Nisan 1854'de Bursa Valisi olan Âli Paşa bir süre sonra Bursa Valiliği uhdesinde kalmak üzere Meclisi Âli-i Tanzimat Başkan'ı olarak atandı (İnal, 1982: 11). Âli Paşa, muhtelif zamanlarda beş kez Sadrazam iki kez de Meclisi Âli-i Tanzimat başkanı olmuştur (Abdurrahman Şeref, 1980: 75).

Abdurrahman Şeref, sadrazamlar arasında bulunduğu makamın otoritesini koruma konusunda Âli Paşa'dan daha fazla özen gösteren birinin olmadığını ifade etmektedir. Onun zamanında Bâbîâli'nin başvurulacak biricik kat olduğu geleneği pekişmiştir. Öyle ki, Saraya çağrılan nazırlardan hiçbiri Sadrazama (Âli Paşa) bilgi vermeden gidemezdi. Şirvanizade Rüştü Paşa bir gün kendisine danışmadan saraya gitmiş, Âli Paşa da bu olayı istifa noktasına kadar büyütmişti (1980: 75). Anlaşılan o ki zaten Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yükselişi ivme kazanan bürokrasinin gücünün pekişmesinde Âli Paşa'nın kişiliğinin büyük rolü olmuştur. Diğer taraftan Paşa'nın Padişah karşısında da etkili olduğu anlaşılıyor.

Padişah'ın yazılı buyruklarının kendisine bildirilmesi sırasında Âli Paşa'nın çok uysal bir tavır sergilediği ama ellerini ovuşturarak birtakım sakıncalar ve düşünceler ileri sürerse o yazılı buyruğun geri alındığı ifade edilmektedir. Abdurrahman Şeref'in şu cümleleri Âli Paşa'nın hem ince ruhunu hem de otoriter tarafını açık bir şekilde ortaya sermektedir (1980: 76):

Raftan sünger düşse bir yönü incinecek dek zayıf ve ince olan bu insan resmi yerinde aslanın korku ve saygı uyandıran görünüşüne bürünürdü. Yönteme, resimliğe, protokola çok uyardı. Sadrazamların saraya gidişlerinde baş mabeynci tarafından taş merdivende karşılanmaları geleneği vardı. Bir kezinde baş mabeynci padişahın yanında bulunduğu için karşılama görevini yapamamış. Bunun üzerine Âli paşa içeri girmemiş, bahçede gezinmeye başlamıştı. Durum baş mabeyincinin gözüne ilişince dik dik bakmaya başlamış. Abdülâziz bu bakışın sebebini sorunca sadrazamın geldiğini ve bahçede dolaştığını bildirmiş. Bunun üzerine kendisine izin verilmiş. Mabeynci, paşanın yanına giderek padişahın yanında bulunduğu için hizmette kusur ettiğini bildirmiş ve özür dilemiş. Bunun üzerine paşa: "Ben de çiçek tarhlarını seyrediyordum. Çiçekler ne güzel açmış" gibi gönül alıcı sözler söyleyerek içeri girmiş.

Bürokrasi içerisindeki mevkisini ve otoritesini bu denli kıskanç bir şekilde muhafaza eden Paşa aynı zamanda astlarının yetişmesine de yardımcı olmaktan imtina etmiştir. En

yakın çalışma arkadaşlarından olan Fuad Paşa ise tam aksine, yetişecek personelin ilerlemesini engellemek bir yana, fırsat buldukça yardımda bulunmuştur (Cevdet Paşa, 1980: 2).

Âli Paşa dış politikada Fransız siyasetine eğilimliydi. Reşit Paşa'nın samimi olduğu İngiliz Elçisi'ni İstanbul'dan göndermeyi başarmıştır. Üçüncü Napolyon'un, Âli Paşa'nın anlayış ve becerikliliğine büyük bir güven gösterdiği ifade edilmektedir. Hatta bir keresinde devletlerarası bir sorunda bakanlarını bir kez de Âli Paşa'nın düşüncesini sormaları için uyardığı da belirtilmektedir. İç siyasette ise daha ılımlı olan Âli Paşa, Islahat fermanları ile uyrukların haklarını kayırdığı gibi vilayetlere ilişkin yeni düzenlemeleri ile yönetim meclislerine birtakım yerel görevler yüklemiş, özgürlüklerini genişletmiştir (Abdurrahman Şeref, 1980: 79).

Âli Paşa'nın konuşma ve diksiyonda zayıf olmasına rağmen, kaleminin çok güçlü olduğu, yazdığı siyasi notaların Avrupa politik çevreler tarafından çok beğenildiği ifade edilmektedir. Ayrıca II. Abdülhamit döneminde önemli bir meseleye ilişkin bir nota yazılması gerektiğinde Âli Paşa'nın daha önce yazdığı nota müsveddelerinin Hazine-i evrak odasından vükela meclisine getirildiği ve buradaki hariciye memurlarının bu müsveddeleri örnek aldıkları belirtilmektedir (Onur, 1964: 66).

Diğer taraftan Âli Paşa meşrutiyet yanlısı değildi. Hatta saltanat katında sahip olduğu erke dayanarak istese Sultan Abdülaziz'i kandırıp ılımlı bir meşrutiyet ilan ettirebileceğini ifade edenler vardı. Ama böyle bir işe hiçbir zaman yanaşmamıştı. Abdurrahman Şeref; Âli Paşa'nın ömrü yetseydi ne Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ne de daha sonra çıkan Rus savaşının gerçekleşmeyeceğine dair yorumlarda bulunanların olduğunu belirtmektedir (1980: 80). Hatta Âli Paşa, önemli meselelerin kalabalık meclislerde görüşülmesine bile karşı çıkmıştır. Cevdet Paşa'nın bir gece Âli Paşa'nın meclisinde bulunduğu sırada böyle kalabalık bir meclis-i umûmî kurulması görüşüldüğünde Âli Paşa, "Cenâb-ı Hak bu millet ve memleketin saâdet-i hâlini beş altı kişiye tevdi' etmiş. Anlar hall ü akd-ı umûr-ı devlet edivermelidir" şeklinde cevap vermiştir (Cevdet Paşa, 1991b: 21).

Âli Paşa'nın sadrazamlığı sırasında yönetim ve hukuk alanında Tanzimat döneminin en kalıcı düzenlemeleri gerçekleştirilmiştir. Âli Paşa'nın en yakın çalışma arkadaşı, Fuad

Paşa'ydı. Cevdet Paşa, Reşit Paşa'nın ölümünden sonra Fuad Paşa'ya "işte iş ikinizin elinde kalacak. Bakalım siz de birbirinizle uğraşacak mısınız" diye sorduğunda Fuad Paşa'nın; "biz birbirimizden ayrılmayız. O benden ayrılacak olsa, yakasını elimden kurtaramaz" şeklinde cevap verdiğini aktarmaktadır (Cevdet Paşa, 1980: 49). Türkgeldi (2012: 139-140), Âli Paşa'nın muhafazakâr Fuad Paşa'nın ise fikren serbestiye meyyal olduğundan birbirlerini tamamladıklarını ve ortak hareket ettiklerini belirtmektedir. Fuad ve Âli Paşa'ları yakından tanıyan büyükbabasının, Fuad Paşa'nın Âli Paşa'dan sonra hayatta kalsaydı Meclis-i Mebusan'ın açılmasına mutlaka teşebbüs edeceğini ifade ettiğini bildirmektedir.

Âli ve Fuad Paşa'lar, Devleti kendi istekleri doğrultusunda yönetmekten yana olmuşlardır. Özellikle Âli Paşa bahsedildiği gibi istibdat yanlısı bir kişiydi. Abdülaziz devrindeki istibdat bu ekibin eseridir. Sultan, Âli ve Fuad Paşaların adeta esiri olmuştu (Mardin, 1998: 125). Mustafa Reşit Paşa devrinden beri başlayan bu vüzerâ hegemonyasının son safhası Âli ve Fuad Paşaların ölümünden sonra Rüşdü ve Süleyman Paşalarca devam edecek ve Abdülaziz'in halli ile sonuçlanacaktır. Yeni Osmanlıların bu dönemde istibdat ile ilgili eleştirileri, esas itibarıyla Âli Paşa'ya yönelikti. Nitekim Yeni Osmanlılar, padişahın şahsına karşı oldukça saygılı davranmışlardır (Eryılmaz, 2010b: 156-157).

Âli Paşa'nın ölüm haberini Rus hariciye nazırı Prens Gorçakof'a veren Osmanlı maslahatgüzarı Turhan Paşa'ya nazır; "Âli Paşa bizim dostumuz değildi. Fakat ölümü önünde doğruyu söylemelidir; Âli Paşa Osmanlı devleti için iki vilayetten daha kıymetli idi" şeklinde cevap vermesi (Onur, 1964: 72) Paşa'nın hem bir devlet adamı olarak hem de dış politikadaki maharetini anlamak açısından önemli olduğu söylenebilir.

Âli Paşa'nın bulunduğu görevlerden biri de 1821'den beri Girit'te başgösteren isyan ve çatışma halinin sona erdirilmesidir. 1821'de başlayan isyanı bastırma görevi ve daha sonra yönetimi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya verilmişti. Fakat Mısır ordusu adadan ayrıldıktan sonra başlayan çatışmalar devam etti. Son olarak 1866'da Yunanistan'ın desteği ile bir isyan daha başladı. İsyancılar validen vergilerin indirilmesini ve adli düzenin kendilerine uygun bir biçime dönüştürülmesini istemişlerdi (Shaw ve Shaw, 1983: 192). Olaylar büyümeye devam edince isyan askeri kuvvetle bastırıldı ve sükûnet sağlanınca o sırada Sadrazam olan Âli Paşa kalıcı bir çözüm bulmak üzere Girit'e

gönderilmiştir. Yapılması düşünülen düzenlemenin mahallinde halledilmesi için Meclis-i Vâlâ Kavânîn Dâiresi Başkâtibi Kadri Bey de beraberinde görevlendirilmiştir (Ahmed Lûtfî Efendi, 1989a: 92-93). Girit meselesinin sadece asayîşi temin ederek çözümlenmesi yerine, yeni bir düzenleme yapılmasından maksat Avrupa Devletleri'nin müşterek bir komisyonu Girit'e gönderme tekliflerini izale etmektir (İnal, 1982: 23). Diğer bir ifadeyle olayın uluslararası bir sorun haline gelmeden ve Avrupalılar olaya müdahil olmadan çözülmesi amaçlanmıştır.

Âli Paşa işe ilk önce, bir genel af ilan etmekle ve adanın her kazasından gelen iki müslim ve iki gayrimüslim delegeden oluşan bir genel meclis toplayarak kendilerinden ada halkının şikâyetlerini ve çözüm önerilerini bildirmelerini isteyerek başladı. Halkı yatıştırmak için vergilerin meclisin önerileri doğrultusunda indirileceğini bildirdi. Toplanan meclisle işbirliği yaparak Girit için yeni bir örgütlenme planı yaptı (Shaw ve Shaw, 1983: 193). Çıkarılan fermana göre, 1867 senesi Mart ayından itibaren aşar vergisinin iki seneliğinin tamamı, sonraki iki senenin yarısı affedilecektir. Diğer yarısı hazineye alınmayacak, senede bir defa vilayette toplanacak olan Meclis-i Umumi'nin kararı ile Ada'da gerekli yerlere harcanacaktır. Osmanlı Devleti'nde tüm tebaa eşit olduğundan Hristiyan tebaa da bedel-i askerîden muaf olacaktır. Vali'nin mahiyetinde biri Müslüman diğeri Hristiyan iki yardımcısı olacak, yörede yaşayan çoğunluğun dininden olan bir kaymakam tarafından yönetilen kazalara ayrılacaktır. İmparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi vilayet, sancak ve kaza düzeylerinde müslim ve gayrimüslimlerden oluşan karma temsilci meclisleri kurulacaktır. Vilayette bir defterdar, sancaklarda birer Muhasebeci, kazalarda da birer Mal Müdürü bulunacak ve bu memurlar, gereğine göre Müslüman ya da Hristiyanlardan seçilerek atanacaktır. Her bir kazada, başkanı devlet tarafından atanan, dört üyeli karma mahkemeler kurulacaktır. Her köyde de bir ihtiyar meclisi bulunacaktır (Ahmed Lûtfî Efendi, 1989a: 140-142).

Âli Paşa'nın Girit sorununu bu şekilde çözümlenmesi karşıtları tarafından beceriksizlik olarak yorumlanmıştır. "Kapıcızade ile Köprülü'nün farkı budur, Birisi aldı Girit'i birisi verdi bugün" mısrası Âli Paşa için söylenmiştir. Ayrıca Yeni Osmanlılar'dan Ziya Paşa'nın Zafername isimli eseri Âli Paşa'nın bu görevdeki başarısızlığını anlatmak için yazılmıştır (Abdurrahman Şeref, 1980: 74-79).

Âli Paşa, Girit'te yaptığı düzenlemeden sonra bir layiha⁶⁴ kaleme almıştır. Fakat bu layihanın konusu doğrudan Girit ile ilgili olmayıp, Paşa'nın Devlet'in -Girit tecrübesiyle- gayrimüslim tebaa ile ilgili siyasetinde uygulaması gereken politikalara ilişkin tavsiyeleri içermektedir. Layiha, Âli Paşa'nın yönetim anlayışını aksettirmesi açısından önemlidir. Ahmed Lûtfî Efendi (1989a: 94) bu layiha için, “erbâb-ı düvel için şâyân-ı mütâlâ' âsâr-ı nâdiredendir” demektedir.

4.1.4.1. Âli Paşa'nın Girid Layihası

Âli Paşa layihasına Avrupa'nın genel politikasının on onbeş yıl öncesine nazaran değiştiğinden bahsederek başlamaktadır. Rusya tehlikesine karşı Osmanlı'nın İngiltere ve Fransa'yı desteğe alarak bir denge politikası oluşturduğunu, fakat artık durumun değiştiğini belirtmektedir. Paris Barış Antlaşması ile Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün büyük devletlerin güvencesi altında olacağı, Devlet'in tebaasıyla olan ilişkilerine ne tek tek ne de müttefiken karışılmayacağına dair resmen söz verilmesine rağmen aksi yönde gelişmeler olmuştur (Âli Paşa, 1978a: 9). Üstelik Napolyon'un, “her millet istediği hükümdar ve hükümeti seçmek gerekir. Bir milletin istemediği bir başka yabancı milletin zorla hükümet etmeye hakkı olamaz” şeklindeki düşüncesi çeşitli milletlerin ve özellikle Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanların zihinlerini karıştırmıştır. Ayrıca Avrupa'da dengeler değişmiş, İngiltere yansızlık politikasına girmiş, Fransa Rusya'ya yanaşmış ve Rusya eskisinden daha korkusuz olarak meydana çıkmıştır (Âli Paşa, 1978a: 10). Âli Paşa, dış politikadaki bu değişiklikleri anlatarak bir yandan Sultan Abdülaziz'i uyarmak istemekte bir yandan da iç politikaya ilişkin düşüncelerini kabul ettirmek için zemin hazırlamaktadır. Paşa'nın temel önermesi; “devletlerarası ilişkilerde durum değişmiştir ve artık dışarıdan gelecek baskılara karşı kullanılabilir bir denge söz konusu değildir. Bu yüzden, Hristiyan tebaaya ilişkin düzenlemeleri, dışarıdan herhangi bir karışma olmaksızın, kendiliğimizden yapmalıyız ki hükümlerlik haklarımızı korumuş olalım” şeklinde özetlenebilir.

⁶⁴ Bu layihanın transkripsiyon metni (Türkgeldi, 2012: 94-102)'de ve Yıldız Esas Evrakı'ndaki metin ile Türkgeldi'nin eserinde bulunan metnin karşılaştırılarak günümüz Türkçesi'ne aktarılmış hali (Akarlı, 1978: 9-16)'da bulunmaktadır. Burada metinler karşılaştırılarak (Akarlı, 1978: 9-16)'daki metin kullanılacak, atıflar Âli Paşa'ya yapılacaktır. (Ahmed Lûtfî Efendi, 1989a: 118-130)'da da Âli Paşa'nın Lâyihası başlığı altında bir metin verilmiştir. Fakat bu metin Paşa'nın Girit Adası'na görevlendirilmesinden görevinin bitişine kadar geçen olayları anlatmaktadır.

O'na göre devlet ve hükümetlerin en önemli işi tebaanın birbirine zıt olan emellerinin karşılaşmasından doğacak tehlikeleri önlemek için herkesin hakkını sağlamakla beraber, görevlerini de yeterince yerine getirmesine dikkat etmektir. İçinde bulunulan yüzyılda bayındırlık ve kuvvet Avrupa'nın elinde olduğundan ve dolayısıyla dünyaya fesat karıştırmak da onların iktidarları dairesindedir. Hergün dünyaya yeni fikirler yaymaktan geri durmamaktadırlar. Bu fikirler; her bireyin hürriyette ve herşeyde tam eşit olması, üyesi bulunduğu toplum ve topluluğun işlerinde görüş bildirebilmesi, hatta o toplumun durumunun bile bireylerin görüşlerinin toplanması ile biçimlenmesi, gerek kişisel soyluluk gerekse dince asla fark ve ayrıcalık olmayıp, her kişinin yetenek ve hakkına göre her mertebeye ve her hizmete nail olabilmesi esaslarından oluşmaktadır (Âli Paşa, 1978a: 13).

Paşa'nın burada özetlemeye çalıştığı yönetime katılma hakkı, Avrupa'nın bütün devletlerinde geçerlidir. Devlet gözünde ve istihdamda Katolik, Protestan, Yahudi, dinsiz sözleri hepten unutulmuş ve ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla halk, yapılan işlere kendisini ortak görmektedir. Paşa, Avrupalıların bu kuralları kendi ülkelerinde ilerledikçe başka ülke ve milletlere de yaymak için yoğun çaba içerisinde olduklarını bildirmektedir (Âli Paşa, 1978a: 13). Diğer taraftan Osmanlı gayrimüslim tebaası, hemen bütün çocuklarını ne yapıp edip tahsil için Avrupa'ya ve Yunanistan'a göndermektedir. Doğal olarak oralarda hükümet işlerini çekip çevirmek için gerekli bilgileri elde etmiş ve yukarıda sayılan fikirleri de kafalarına koyan adamların sayısı her an artmaktadır. Bunlardan, "biz de bu ülkenin halkından ve bu devletin tebaasındanız Müslüman olmadığımız için yalnız birtakım görevlerle yükümlendiriliyor, hemşehrilerimiz olan Müslümanlarla hukukça tam eşitliğe sahip olmamaktan hüznleniyoruz" sözleri duyulmaktadır. Bu fikirleri dışarıdan maksatlı olarak kışkırtılmaktadır (Âli Paşa, 1978a: 14). Paşa, gayrimüslim tebaanın duygularını aktardıktan sonra çözüm önerisini de sunmaktadır.

O'na göre, Devlet-i Âliyye'nin erken davranıp bu kışkırtmalara mahal vermemesi gerekmektedir. Bunun için yapılacak iş tebaanın başka devletlere sığınmaya mecbur olmayacağı bir hale getirilmesiyle gerçekleşebilir. Eşitlik konusunda ve devlet hizmetinde ilerleyip yükselebilmek bakımından ve hukukça başka ülke halklarının durumuna özenecek sebeplerin tamamı ortadan kaldırılmalıdır. Kendilerine bir İslam

Devleti'nin mahkûmu olarak değil, koruyuculuğu ve esirgeyiciliği herkese eşit olarak dağılmış, şanlı bir padişahın tebaası gözüyle bakmalarını mümkün kılacak ortam gerçekleşmelidir (Âli Paşa, 1978a: 14). Âli Paşa'nın bu layihası 30 Kasım 1868 yılında kaleme alınmıştır. Dikkat edilecek olunursa gayrimüslimlerin 1864'den beri vilayet ve sancak meclislerinde temsil edilmesi ve 1 Kasım 1868 yılında kurulan Şûrâ-yı Devlet'te ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'de yer alabilmeleri mümkündür.

Âli Paşa'ya göre, gayrimüslim milletlerden özellikle devlet memuriyetlerinde bulunanların sayısı Müslümanlardan istihdam edilenlere oranla çok azdır. Oysaki bunların içinde iyi eğitilmiş ve malî, idarî, kanunî ve benzer işler için gerekli bilgiyle donatılmış kimselerin sayısı sürekli artmaktadır. Bu nedenle devlet hizmet dairelerinde gayimüslimlerin de istihdam edilmesi gerekmektedir. Ayrıca, Müslüman olmayan milletlere iki yüz yıl önceki gibi davranmanın çok doğru olmadığını, çünkü arkalarında iki yüz milyonu aşkın bir nüfusa sahip olan kuvvetli devletler bulunduğunu belirtmektedir. O'na göre, İslam Devletleri'nin en büyüğü olan Osmanlı Devleti'nin varlığının devamı bu gibi tehlikeleri göze almakla mümkündür. Ancak gayrimüslimlerin istihdamı konusunda, Türkçe okuyup yazabilmek gibi ne Müslümanların ne de Müslüman olmayan tebaanın ve ne de Batılı devletlerin itiraz edemeyeceği ön koşullar getirilerek belli sınırlamalara gidilebilir. Yine de milletimizin eğitimini ve bilgisini gereken dereceye getirmek için çaba, emek ve para harcamamız da bir zorunluluktur demektedir (1978a: 14-15).

Görüldüğü gibi Âli Paşa, Osmanlılık politikası ve tebaanın eşitliği prensibi doğrultusunda gayrimüslimlerin de devlet kademelerinde görevlendirilmesi gerektiğini, bunu hem değişen yönetim sistemine eğitilmiş eleman sağlamak hem de gayrimüslim tebaanın hamisi gibi davranan Batılı devletlerin tepkisini çekmemek için bir gereklilik olarak görmektedir. Ancak yine de Müslüman tebaanın devlet yönetimi ile ilgili bilgi düzeyini artırmak için eğitim görmeleri ve bunu sağlamanın da para ve emek harcamaktan çekinmeyerek gerçekleşebileceğini ifade etmektedir.

Ayrıca Âli Paşa, Mısır'da yapıldığı gibi Osmanlı'da da "Kod Sivil" adı verilen Medeni Kanun'un çevirtilip, ayrı dinden olanların dava ve mahkemelerinde uygulanması gerektiğini belirtmektedir. Bu uygulamanın şer'î hükümlere dokunulmayarak öteki mahkeme nizamı gibi düzenlenmesi ile mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Kısacası,

bütün tebaanın din ve mezhepten başka konularda birbirleriyle kaynaştırılması ve aralarında yaşanan çekememezlik ve sürtüşmenin ortadan kaldırılması, Devlet'in temellerini pekiştirmek için tek geçerli yoldur (1978a: 16) diyerek Layihayı sonlandırmaktadır.

4.1.4.2. Âli Paşa'nın Siyasi Vasiyyetnâmesi

Âli Paşa ölümünden sonra Sultan Abdülaziz'e hitaben bir vasiyyetnâme⁶⁵ bırakmıştır. Bu vasiyyetnâme Osmanlı aydınları arasında elden ele dolaşmış ve Sultan II. Abdülhamid'in eline de geçmiştir. Akarlı, Abdülhamid'in kendi kaleme aldığı ya da aldirttığı çeşitli yazılarda bu vasiyyetnâmenin izlerini görmenin mümkün olduğunu belirtmektedir (1978: XIV). Vasiyyetnâme, Âli Paşa ve Fuad Paşaların iktidarda olduğu dönemin nihai bir raporu gibidir. Dönemin iç ve dış olaylarına, arka plandaki düşüncelerine değinmektedir. Vasiyyetnâmede; dönemleri içinde uyguladıkları politikalara değinmesi, neyin, neden, nasıl, hangi şartlar altında yapıldığını anlatması, aslında ne yapmak istediklerini belirtmesi, Âli Paşa'nın nasıl bir yönetim anlayışına sahip olduğunun kesitirilebilmesi açısından önemlidir. Ayrıca vasiyyetnâme yukarıda bahsedilen layihadaki fikirlerle de uyum içindedir.

Âli Paşa da Sadık Rıfat Paşa gibi, Avrupa'nın genel olarak barış siyasetini gözeterek kendilerini, içişlerini sağlamlaştırmaya ve örgütlenmeye verdiklerinden bahsederek başlamaktadır. Bu süreçte sanayileşmelerini gerçekleştirerek güç kazanan Avrupa devletleri bir yandan barışı korumaya çalışırken bir yandan da Avrupa kıtası dışında özellikle Osmanlı toprakları üzerinde rekabete başlamışlardır. İki yüzlülükle hareket ettikleri bu rekabette, kimisi Osmanlı ülkelerinde yaşayan ve baskı altında olduklarını düşündükleri dindaşlarını refaha erdirmek için müdahale etmeye çabalarken kimisi de Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünün Avrupa'nın dengesi için gerekli olduğunu söylemiştir. Âli Paşa, Tanzimat dönemi boyunca uyguladıkları denge politikasına atfen “bazı devletlerin saldırı gücüne karşı ötekilerin savunma gücü kullanılmalıydı” diyerek,

⁶⁵ Fransızca kaleme alınmış bu vasiyyetnâmenin Âli Paşa'ya ait olup olmadığı konusunda tartışmalar bulunmakla birlikte, Âli Paşa'ya ait olduğuna ilişkin kanıtların çokluğu ona ait olduğunu doğrulamaktadır. Ayrıca Yıldız Saray Evrakı içinde bulunan ve Âli Paşa'ya atfedilen bir vasiyetname daha bulunmaktadır. Fakat Fransızca yazılmış olan vasiyyetnâmenin çevirisi ya da özeti değildir (Akarlı, 1978: XII-XIV). Burada Akarlı (1978: 17-43)'nın Fransızca'dan çevirdiği metin kullanılacak, atıflar Âli Paşa'ya yapılacaktır.

Devletin bu dönemdeki dış politika stratejisini özetlemiştir (Âli Paşa, 1978b: 18). Hemen ardından Paşa, Osmanlı ülkesine yenilikler girdiğinden, halkın gelenek ve göreneklerinde değişiklikler olduğundan bahsetmekte fakat bunun olağan, yavaş ve kaçınılmaz bir olgunlaşma değil ithal edilen bir uygarlık olduğunu vurgulamaktadır. Böyle olunca da halk bu uygarlığın erdemlerinden çok kötü yanlarını benimsemiştir. Bunun sorumluları ise halkın içinden çıkan ruhani önder, çorbacı ve muhtar gibi maaşsız memurlardır (Âli Paşa, 1978b: 18). Paşa'nın burada vurgulamak istediği olay gayrimüslim cemaat önderlerinin devlet aleyhine giriştiği faaliyetlerdir. Dindaşları olan Avrupalılarla artık daha çok temasa geçer olmuşlar ve içeride gayrimüslim halkı kışkırtmaya başlamışlardır. Bunlara bir de kifayetsiz memurların davranışları eklenince memlekette huzursuzluklar eksik olmamıştır.

Âli Paşa bu vasiyyetnâmesinde Reşit Paşa'dan hiç bahsetmemekle birlikte olayları anlatırken Fuad Paşa ile birlikte hareket ettiklerini sık sık vurgulamaktadır. İktidara geldiklerinde önlerindeki en büyük sorun O'na göre yeterli nitelikte memurun olmayışıdır. Memlekette dengesizlik ve düzensizlik hüküm sürmekteydi ve bireylere ödevlerini gösterecek ne kanun ne de kural vardı. Memurlar kendi hallerinde hareket yönlerini saptayacak usul yokluğunda ve sorumluluktan kaçarak tembellik içinde zaman harcamaktaydılar (1978b: 19). Bu olumsuzlukları düzeltmek için çaba harcadıklarını belirten Paşa, memurların bu hallerini düzeltmek için memurların şu veya bu kişiye, bir kliğe değil, bir idareye bağlı olduklarını anlatan talimatı Sultan'ın da onayladığını belirtmektedir. O'na göre, memurların verimsiz çalışmalarının nedenleri; memurların bir güvenceden mahrum olarak sürekli yenilenmesi, geleceğinden emin olmayan memurların moral bozukluğu yüzünden görevlerine bağlı olmayışları ve memurların çabalarının ödüllendirilmesinin onları himaye eden kişilerin az veya çok nüfuzlu olmalarına bağlı olmasıdır (1978b: 21). Ayrıca hiyerarşi düzeninin kurulamamış olması belli yönetim görevlerine ulaşmak için bir ön hazırlık döneminin eksikliği de verimli çalışmanın önünde engeldir. Terfi sisteminin kurulamadığından, “insan bir şans eseri akşam kâtip yatıp, ertesi gün sadrazam mevkiine ulaşabilir” (1978b: 22).

Bununla Âli Paşa, devletin patrimonial niteliğinden şikâyet etmektedir. Aslında kendi dönemlerinde onlar da benzer uygulamalar yapmışlar, iktidara geldiklerinde çevrelerine hep kendi yandaşlarını taşımışlardır. Hatta Âli Paşa'nın, Reşit Paşa ile araları açıldıktan

sonra başlayan klikleşmede yer almayıp tarafsız kalan Ahmet Cevdet Paşa'ya bile güvensizlik göstermesi sözkonusudur (Cevdet Paşa, 1991d: 61).

O'na göre Osmanlı Devleti'nin yeri Avrupa ailesinin içinde olmaktadır. Paşa bunu bir hak olarak görmektedir ve bütün çabalarını Avrupa devletler topluluğuna katılmaya harcamışlardır. Bunu başardıklarını ifade eden Paşa, Avrupa devletler topluluğunun tarifini de yapmaktadır: “Kendilerine saygı duyan ve başkalarından saygı bekleyen, başkalarının haklarını tanımakla kendi haklarının tanınmasını da zorunlu kılan milletler topluluğu” (1978b: 19). Paşa'nın Avrupa devletlerini bir yandan ikiyüzlülükle suçlarken, bir yandan da hak hukuk tanıyan milletler topluluğu olarak tanımlaması ilginçtir.

Kendi dönemlerinde çok önemli toprak kayıplarına uğranmadığını belirten Âli Paşa'ya göre Sırbistan, Karadağ, Eflak ve Boğdan “bitip tükenmek bilmeyen zorluklar ve masraflar çıkaran küçük toprak parçalarıdır”. Bunlara verilen ödünler Avrupa düşünülerek verilmiştir ve zaten fiili olarak sahip oldukları şeyler verilmiştir. Bununla ödün gibi görünen bazı jestler önemsiz manevi tatminler olmaktan ileri gidememiştir (1978b: 19). Onlar “öğütlerinin kabul edildiğine, isteklerinin tam olarak yerine getirildiğine ikna ederek Avrupa'yı idare etmiş”lerdir (1978b: 20).

Paşa, Batılı diplomat ve elçilikleri kastederek, onların Osmanlı'nın derhal Avrupa'nın gelenek, görenek ve yönetim düzenini benimsemesi gerektiğine ilişkin tavsiyelerini, ölçülü bir şekilde kaşımaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Her şeyden önce “Padişah'a ait olanı” güzel yönetmeye bakmışlar ve egemenliğin gereklerini ülkenin ve Avrupa'nın istediği ödünlerle bağdaştırmaya çalışmışlardır. Âli Paşa, tüm çaba ve gayretlerinin Padişah'ın mutlak egemenlik haklarından en küçük parçasının bile elinden alınmaması yolunda olduğunu iddia etmesi (1978b: 20), O'nun meşrutiyet yanlısı olmadığını ortaya koyan ifadelerinden biri olarak yorumlanabilir. Diğer taraftan Âli Paşa gibi bir otokratın kontrolü altında tutabildiği ve mutlak egemenliği bulunan bir Padişahı, geniş meclislere tercih edeceği açıktır.

İktidarda buldukları süre içerisinde ellerini bağlayan bir unsur olarak daha önce verilen kapitülasyonları gösteren Âli Paşa, güçlü Avrupa devletleri ile temasa geçmeden bunların hallinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Nitekim Osmanlı ülkelerinde

yaşayan yabancılar ve yabancı koruması altında bulunan yerliler en ufak bir çıkar konusunda hemen bu belalı kapitülasyonlara başvurmuşlardır. Bu yüzden kapitülasyonlarla ilgilenilmelidir (1978b: 21).

İktidarları döneminde ademi merkezîyetçi bir yönetimi uygulamaya başladıklarını belirten Âli Paşa (1978b: 23), diğer icraatlarını sıraladıktan sonra ticaret anlaşmalarının gözden geçirilerek iktisadi çıkarlarımızın gerektirdiği kadar olmasa da gümrük vergilerinin artırıldığını ifade etmektedir. Gelecekte ise hükümetin mamul ve hammaddelerin ihracını kolaylaştırması ve yabancı mal ithalini mümkün olduğunca önlemesi gerektiğini dile getirerek (1978b: 24) geç kalınmış merkantilizme ışık tutmaktadır. Hâlbuki korumacı ekonomi politikaların önemini en iyi kavrayan Sadık Rıfat Paşa'dan (1974b: 36) çok önce bile bu tür tavsiyeler daima verilmiş fakat bir türlü Osmanlı kadim ekonomi politikası değiştirilememiştir.

Âli Paşa, Batılı devletlere uygulanan açık kapı ekonomi politikasının nedenini siyasi nedenlere bağlamaktadır. Eğer bir gün Avrupa dengesinin aleyhimize bozulması durumunda maddi çıkarı bizimki ile aynı olan ortaklarımız olmazsa ülkenin varlığını ve devamını sağlayamayız diye düşünmektedir. Bir yandan da 1838 Ticaret Antlaşması ve Mısır meselesinin bağlantısını ima ederek, geçmişte aleyhimize olan birçok girişimin böylelikle halledildiğini vurgulamaktadır (1978b: 24).

Birkaç icraatından daha bahseden Paşa, emek vererek gerçekleştirdikleri bunca işin Sadaret makamına oturacak yanlış bir kişi tarafından heba edilebileceğinden endişe etmektedir. Birkaç kez Sadrazamlık makamında bulunmuş olan Âli Paşa'nın, bu makamın yetkisini ve otoritesini nasıl titizlikle koruduğundan daha önce bahsedilmişti. Fakat Sultan'a tavsiyede bulunurken, bu makamın sık sık yeni ellere tevdi edilmemesi ve sorumlulukların belirlenip, hükümetin çalışma alanlarının birbirinden ayrılması gerektiğini söylemektedir. Sadrazamın bakanlar kurulunda tartışmadan karar almasını doğru bulmayan Paşa'ya göre, "devletin önemli ve değerli çıkarlarını bir tek kişinin eline tevdi etmekten kaçınılması" gerekmektedir (1978b: 27). Kendi döneminde kararlarına kimseyi karıştırmayan, nazırların kendisinden habersiz Padişahla görüşmesine bile göz yummayan Âli Paşa'nın bu ifadelerini kişisel hırsına bağlamak doğru olabilir.

İmparatorluk içindeki çeşitli insanların ırk ve çıkar ayrılıklarının er geç bir çözülme ile sonuçlanacağını fakat bunun eğitim yolu ile aşılabileceğini belirtmektedir. Devamla insanların refah ve güven peşinde olduklarını, öz vatan denilen yerin bu iki ihtiyacın karşılandığı yer olduğunu (1978b: 30) ifade ederken Sadık Rıfat Paşa'nın "mülkiyet hakkının tanındığı ve garanti altına alındığı, emniyetin sağlandığı memleket ancak vatan olarak düşünülebilir" (1974b: 37) görüşünü tekrarlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan çeşitli cemaatlerin beklenmedik bir gelişme gösterdiğini belirten Âli Paşa'ya göre onlara kendilerini ilgilendiren dini konuları halletme özerkliği tanınmalıdır. Ancak bu cemaatler genel kanun çerçevesi içinde tutulmalı ve özel anayasaları kabul edilmemelidir. Müslüman cemaati ise kendini sürekli devlet hizmetine verdiğinden halkın geri kalan kısmı gibi kendine servet edindiren mesleklere verememiştir. Bu yüzden gayrimüslim cemaatlerin Müslüman cemaat üzerinde somut bir üstünlüğü söz konusu olmuştur. Bu haksızlığa yol açan diğer bir neden ise sadece Müslümanların askerlik yapmaları ve nüfuslarının giderek azalmasıdır. Bu haksızlığı gidermek için Hristiyanların da sayılarına göre asker, subay ve memur vermeleri gerekmektedir. Vasiyyetnâmesinin devamında 1857 Bosna-Hersek, 1861 Lübnan ve 1868'de Girit ve Bulgaristan ayaklanmalarının nedeni olarak Hristiyanlara bu hakkın verilmeyişini göstermektedir (1978b: 31). Âli Paşa, gayrimüslimlerin yönetime katılma ve devlet memurluklarında bulunabilmesi konusunu Girit Layihası'nda da işlemiştir. Fakat orada sunduğu gerekçe ile buradaki gerekçesi birbirinin tam tersidir.

Paşa'nın Hristiyanların devlet memurluklarına, subaylığa ve askerliğe alınmasına muhalefet edenlere verdiği cevap ise; "Stefanoviç, Ralli, Tubini, Camondo, Zarifi adlarından birini taşıyan kişi, gerçekten bir maiyet memuru mudur? En yüksek memurumuzdan daha az itibarlı mıdır?" şeklindedir (1978b: 32). Yani Paşa, kamu görevlerine getirilecek kimselerde mensup olduğu dinin bir öneminin olmadığını belirtmektedir.

Devletin malî işlerinin diğer her şeyden daha önemli olduğunu belirten Paşa, bütçe denkliğine dikkat edilmesinin önemi üzerinde durmaktadır. O, bütçenin yapılıp bağlandıktan sonra her bir birim için ayrılmış ödenekler bu birimlerin emrine verilmelidir. Başka hiçbir kimse hatta Sultan bile herhangi bir sebepten, bölüştürülmüş bulunan ödeneklere el koyamaz ve önceden kararlaştırılmış yerlerden başka bir yere

aktaramaz. Sorumluluk ancak bundan sonra sağlanabilir (1978b: 33). Bundan sonra Âli Paşa, yönetimi düzeltmek için harcadıkları çabaların büyük ölçüde başarısız olduğunu belirtmektedir. Bu başarısızlığın sebepleri, malî kaynakların kötü değerlendirilmesi ve belki zeki, dürüst ancak görevlerini iyi yapmayan, yeteneksiz kimselerin kayırma yoluyla iş başına getirilmesidir.

Ekonominin de nasıl düze çıkabileceğinin çözümlerini de sunan Âli Paşa sırasıyla; vergi oranlarının yeniden ayarlanması, vergi toplama işinin özel şirketlere verilmesi -ki bu şirketlerin uluslararası oldukları oranda iş yapma etkinliklerinin artacağını belirtmektedir-, vilayetlerde kadastro ve istatistik dairelerinin kurulması, mülkiyet hakkının genişletilmesi, boş olan toprakların işlenebilmesi için yabancı iş gücünün girişine izin verilmesi ve tarımı geliştirmek için ziraat bankalarının kurulmasında gerekli kolaylıkların sağlanmasını önermektedir (1978b: 34-37).

Âli Paşa'nın ekonomik tedbirleri ne kadar liberal görünse de idari tedbirlerinin liberal olduğu söylenemez. Onun yönetimde merkeziyetçi yaklaşımı, kendine göre şimdilik bir yoksunluktan kaynaklanmaktadır. O, ütopyistlerin bile taşrada halkın ihtiyaçlarını belirtecek ve durumunu yansıtacak bir meclis oluşturma yeteneğine sahip kişilerden henüz yoksun olduğunu söylediklerini ifade etmektedir. Bu eksikliği gidermenin yolu ise merkezden gönderilecek iyi yetişmiş müfettişlerin ülke için yapılacak şeyleri belirlemeleridir (1978b: 38). Nitekim daha önce 1845 yılında merkezde oluşturulan İmar Meclisleri eyaletlere gönderilmiş, ihtiyaçlar yerinde tespit edilmiştir.

Paşa'ya göre bu müfettişlerin işini basın özgürlüğü kolaylaştıracaktır. Basın, siyasi konularla ilgilenerek hükümetin yaptıklarını değerlendirecek ve ülkenin ihtiyaçlarını ortaya koyacaktır. Âli Paşa'nın devam eden cümleleri ise aynen şöyledir (1978b: 39):

“Ülkeyi tanımayanların boyuna isteyip durdukları millet meclisi görevini basın geçici olarak yerine getirebilecektir. Yoksa taşralılardan ve hatta başkent sakinlerinden oluşacak bir meclisin kamu işlerini tartışması ve denetlemesinin kısa bir süre sonra acınacak bir çaresizlik ortamına yol açacağı kesindir”.

Paşa'nın bu cümlelerinden merkeziyetçi bir anlayışa sahip olduğu anlaşıldığı gibi, basının millet meclisinin görevini geçici olarak yerine getireceğini belirtmesi, onun ileriye dönük olarak bir millet meclisi oluşumuna sıcak baktığı sonucu da çıkarılabilir. Diğer bir ifade ile halk cahildir, meclis oluşturamaz, oluşturursa bile ihtiyaç tespiti

yapamaz, müfettişler ve basın ihtiyaçları daha iyi belirler, halk yeterli yeteneğe ulaşınca kendi meclisinde kendisi tespitlerde bulunabilir.

4.1.5. Mehmed Fuad Paşa (1814-1869)

Mehmed Fuad Paşa, 1814 (H.1230) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Kazasker Keçecizade Mehmed Salih Efendi'nin torunu, ulemadan Şair Keçecizade İzzet Molla'nın oğludur. Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk öğrencilerinden olup Fransızca'yı burada öğrenmiştir. Tıbbiye'yi bitirdikten sonra Tophane doktorluğuna atanmış, daha sonra doktorluğu bırakarak 1837'de Tercüme Odası'na girmiş bir süre sonra haccêânlık rütbesi verilmiştir. Bu sırada Reşit Paşa'nın dikkatini çekmiş ve böylece kalemîyye sınıfı içerisindeki yerini almıştır. 1838 yılında birinci tercüman ve üç yıl kadar Londra elçiliği baş yazmanlığı, 1844 yılında Madrid elçiliği, 1845 yılında Divan-ı Hümayun tercümanlığı, Reşit Paşa'nın ilk sadareti olan 1847 yılında da Amedcilik görevlerinde bulunmuştur. 1852'de Âli Paşa'nın Sadarete gelmesiyle Hariciye Nazırı olarak atanmıştır. Prens Mençikof'un İstanbul'a gelmesiyle bu görevden azlini istemiş, Rus Savaşı'nı fırsat bilerek kıpırdanmaya başlayan Yunanlıların durumunu gözlemlemek için Yanya'ya gönderilmiştir. Yunan çetelerinin etkisiz hale getirilmeleri sırasında bir asker olmadığı halde, askere çoğunlukla kendisi komuta etmiştir. Yanya'dan dönüşünde Tanzimat Meclisi Başkanlığı'na ek olarak vezirlik rütbesiyle hariciye nezaretine getirilmiştir. 1861'de Cebel-i Lübnan olaylarının Şam'a sıçraması nedeniyle fevka'l-âde memur olarak gönderilmiştir. Burada bulunduğu sırada Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Tanzimat birleştirilmiş ve başkanlığına Fuad Paşa getirilmiştir. Aynı yıl ilk kez Sadrazam olarak atanmıştır⁶⁶. 1863'te Seraskerliğe atandıktan sonra, Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatinde yanında bulunmuştur. Dönüşte "Yaver-i Ekrem" ünvanını ilk alan kişi olmuştur. Aynı yıl seraskerlik uhdesinde kalmak üzere ikinci kez sadrazam olmuştur. Üç yıl süren ikinci Sadaretinden 1866'da azledilmiştir. Bir süre sonra Âli Paşa'nın Sadrazam olması ve onun ısrarı ile beşinci defa Hariciye Nazırlığı'na

⁶⁶ İlk Sadrazamlığı sırasında Devlet'in malî sorunlarına el atmış ve daima bütçe dengesinin korunmasına dikkat etmeye çalışmıştır. Fuad Paşa tasarruf tedbirlerinden ziyade istikraz yolunu tercih etmiş, Fransa'dan bir miktar altın istikrazına karar verilmiştir (Cevdet Paşa, 1991a: 21). Borç alınan paranın, üst düzey yöneticilere atıyye (hediye, bahşiş) olarak verilmesi ve gereksiz saray harcamalarına harcanması yüzünden bir işe yaramamıştır. Buna Valide Sultan'ın ve saray halkının devlet işlerine karışması eklenince Fuad Paşa ve Hariciye Nazırı Âli Paşa istifa etmişlerdir. Âli Paşa'nın istifası kabul edilmemekle birlikte Fuad Paşa ikna edilerek Meclis-i Vâlâ başkanlığına getirilmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, 1980: 52-56).

tain edilmiştir. Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde yanında bulunmuştur. Eskiden beri kalp hastası olan Paşa, 1869 yılının kışını geçirmek için Nis'e gittiğinde vefat etmiştir (Abdurrahman Şeref, 1980: 82; İnal, 1982: 149-177).

Fuad Paşa'nın kariyer hayatını değiştiren niteliği Tıbbiye'de öğrendiği ve bir hayli ilerlettiği Fransızca'yı bilmesi olmuştur. Nitekim o dönem Avrupa'nın kültür ve diplomasi dili Fransızca idi. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın çok iyi Fransızca bilen gençlere ihtiyacı olduğundan Fuad Efendi'yi de himaye etmiş, yukarıda sayılan görevlerde bulunmasını sağlamıştır (Öztuna, 2006: 158-159). Fakat Reşit Paşa'nın 1852'de Sadrazamlıktan azledilip yerine, yine kendisinin yetiştirdiği şahsiyetlerden biri olan Âli Paşa atanınca Fuad Paşa ile yolları ayrılmıştır.

Yenilikçi olduğu tartışılmayacak kadar açık olan Fuad Paşa, idari reformlarda Âli Paşa ile beraber hareket etmiştir. Devletin yeniden yapılanması hususunda Batı'nın alternatifsiz bir model olduğu konusunda da mutabıktırlar. Bununla birlikte, Fuad Paşa'nın kültürel yönden de Batılılaşma taraftarı olduğu kendi yaşamında da bu yönde örnek olduğu söylenebilir. Beyazıt'da bulunan konağında suareler verdimiş, Kanlıca'daki yalısının bahçesine bir heykel koydurmuştur. Bunun yanında o dönemde büyük devlet adamlarının konaklarında kalabalık misafirler ağırlaması âdet olduğundan Fuad Paşa da bundan geri durmamıştır. Ramazan aylarında verdiği iftar yemeklerinden sonra teravih namazı da kılındığı belirtilmektedir (Onur, 1964: 89).

Fuad Paşa'nın bulunduğu görevlerin tafsilatına girildiğinde başarılı bir diplomat ve yönetici olduğu söylenebilir. Çok yönlü ve yetenekli bir devlet adamı olduğu kabul görmekle birlikte kendisinin de "lüzumu olunca asker olup kılıncı taşıdığım gibi icap ederse şeyhül'islâm olup sarık sarmayı bilirim" dediği rivayet edilmektedir (Onur, 1964: 90).

Fuad Paşa, kendisinin yönetim anlayışının ne yönde olduğunu anlayabileceğimiz yazılı bir eser bırakmadığı gibi, Âli Paşa ile mutabık olarak neden Fransa politikası taraftarı olduklarını açıklayan yazılı bir eser de bırakmamıştır. Öztuna (2006: 179), Fuad Paşa'nın birden yükselen Üçüncü Napolyon'un etkisinde kaldığını, onun da amcası Büyük Napolyon gibi büyük işler yapacağına inandığından yakınlık kurmayı uygun gördüğünü belirtir. Fuad Paşa'nın ilk hariciye nazırlığı sırasında Fransa Cumhurbaşkanı

Prens Louis Napolyon, İkinci Cumhuriyeti yıkmış ve Üçüncü Napolyon unvanıyla İkinci İmparatorluğu ilan etmiştir. Aktif bir ekonomik kalkınmaya girişmiş ve başarılı olmuştur.

Buna rağmen Fuad Paşa'nın Fransa'nın siyasi ve idari yapısını aynen benimsemek ve Osmanlı Devleti'ne tatbik etmek gibi bir amacı olduğu söylenemez. Nitekim O, Osmanlı'nın kuruluşunun dört esas üzerine olduğunu, bunlardan biri olmazsa idarenin ve ilerlemenin mümkün olmayacağını belirtmiştir. O'na göre Osmanlı Devleti'nin dört esası; Millet-i İslamiyye, Devlet-i Türkiye, Salâfîn-i Osmaniyye, Pâyitaht-ı İstanbul'dur. Cevdet Paşa bu görüşe katılmakla birlikte, Islahat Fermanı sonucu millet-i hâkime olan ehl-i İslam ile gayrimüslimlerin eşit tutulmasının bu esaslardan birini yok etmiş olup olmadığını haklı olarak sormaktadır (Cevdet Paşa, 1991a: 85). Diğer taraftan Fuad Paşa'nın Paris Konferansı'nda bulunmadığı ve diğer Tanzimatçılar gibi pragmatist bir devlet adamı olduğu da unutulmamalıdır.

Fuad Paşa, yeniden yapılanma çabalarında aynen Reşit Paşa gibi Avrupa Devletleri'ni ve onların Osmanlı başkentindeki elçilerini itici güç olarak görmüştür. Özellikle İngiltere ve Fransa Osmanlı reformlarını desteklediklerinden dolayı Tanzimatçılar onları içerideki reform karşıtlarına karşı kullanma yoluna gitmişlerdir. Kaynar (1991: 197)'ın Namık Kemal'den aktardığına göre Fuad Paşa, "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hâsıl etmeğe ihtimal yoktur. Bunun için papuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmağa muhtacız. O kuvvet de sefaretlerdir" görüşündedir.

Ölümünden az önce Sultan Abdülaziz'e sunulmak üzere yazdığı vasiyetnamesinde⁶⁷ Osmanlı Devleti'nde yapılması gerekli yenilikler hakkındaki düşüncelerini dile getirmekle birlikte, metnin Fuad Paşa'nın nihai raporu olduğu söylenebilir.

Fuad Paşa vasiyetnamesine hastalığının pek iyileşme yönünde olmadığından bahsederek Padişah'a olan sadakatini belirterek başlamaktadır. Hemen ardından bazı vatansever

⁶⁷ 3 Ocak 1869 tarihini taşıyan bu vasiyetnamenin Fuad Paşa'ya ait olup olmadığına dair tartışmalar bulunmakla birlikte metnin Fuad Paşa'nın görüşleriyle ve icraatları ile uyumlu olduğu görülmektedir. Akarlı (1978: X-XII), bu mesele hakkında malumat vermiştir. Burada Akarlı (1978: 1-7)'nin mevcut olan Fransızca, İngilizce ve Osmanlıca metinlerden günümüz Türkçesine çevirdiği metin kullanılacak, Atıflar Fuad Paşa'ya yapılacaktır.

cahillerin Osmanlı Devleti'nin tekrar eski gücüne kavuşmasının yine eski usullerle sağlanabileceği konusunda Padişahı ikna etme çabası içinde olduklarını ifade ederek onu uyarmaktadır. Çünkü artık ne Avrupa eski Avrupa'dır, ne de Osmanlı eski Osmanlı'dır. Devlet-i Âliye de bugünkü zamanda eskiye nazaran ilerleme kaydetmiştir fakat bu yüzyılın gereksinimleri karşısında hiç hükmünde kalmaktadır. Bu zamanda Avrupa'da söz sahibi olabilmek için tutulacak yol, seleflerimizin düzeyini tutturmak değil, gelişme yolunda şimdiki komşularımıza yetişmektir (Fuad Paşa, 1978: 1). Diğer bir ifade ile Paşa, rekabetin geçmişle değil, aynı çağdaki devletlerle olması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Devlet'in varlığını koruyabilmesi ve ilerleme sağlanabilmesi için diğer Tanzimatçıların da üzerinde durduğu “asrın gereklerine uyma zorunluluğu” fikri Fuad Paşa'da da kendini göstermektedir.

Avrupa Devletleri'den daha ileri bir seviyeye çıkmak için bütün siyasi ve idari kurumlarımızı mutlaka değiştirmemiz gerektiğini ifade eden Fuad Paşa, bu kurumların hangi Avrupa Devleti'nin kurumları ile değiştirilmesi gerektiğini belirtmemektedir. O'na göre sahip olunması gereken, İngiltere'deki kadar para, Fransa'daki kadar bilgi aydınlığı ve Rusya'daki kadar askerdir (Fuad Paşa, 1978: 2).

Fuad Paşa'nın insana ve İslam dinine bakışının Sadık Rıfat Paşa'nın görüşlerine paralellik arz ettiği söylenebilir. Nitekim insanın fitratı gereği kendini aşmak ve kendi eserini kusursuzlaştırmak eğiliminde olduğunu ifade eden Fuad Paşa, bunun İslam dininin özüyle tam bir uyum içinde olduğunu belirtmektedir. O'na göre tüm diğer dinler insanın gelişmesini engelleyen birçok dogma ve değiştirilemez kurallar ile bağlıdır. Fakat İslam dini ilmin, değil Arabistan'da ve diğer Müslüman ülkelerde, Çin'de bile aranıp alınması yolunda teşvik etmektedir. İslamlığın evrensel gerçeklik ve bilginin bir ifadesi olduğunu, yeni bir bilgi kaynağı nerede bulunmuş olursa olsun, ister putperest ister Müslümanlar arasında, her zaman İslam'a ait olduğunu ifade eden Paşa (Fuad Paşa, 1978: 2), “İlim Müslümanın yitik malıdır” hadis-i şerifine işaret etmektedir.

İslam dininin bu özelliği nedeniyle, Avrupa'nın buluşu olan yeni yasa ve gelişme araçlarının alınmasında herhangi bir sakınca yoktur. Paşa'ya göre, şimdiye kadar örnek alınan kurumların hiçbirinde de dinimize aykırı herhangi bir şey kesinlikle yoktur. Avrupa'da varlığımızı sürdürüebilmek ve İslamlığın güvenliği için bir an önce mutlaka bu önemli kurumlar benimsenmelidir (Fuad Paşa, 1978: 2). İstihsân prensibini

hatırlatan, “İslamlığın güvenliği”, “Müslüman cemaatin hayrı” ve “Müslümanların faydasına olacaktır” gibi ifadeler, Tanzimatçıların reformları savunurken sık sık dile getirdikleri cümlelerdir.

Bundan sonra Fuad Paşa, Devlet’in dış ilişkileri hakkında bilgi vermiştir. Paşa, “düşmanlarımızı kendi başımıza uzaklaştırmaya iktidarımız yetmediğinden, dışarıdan dost ve müttefik aramağa mecburduk” diyerek Tanzimat dönemi boyunca dikkat edilmeye çalışılan denge politikasını ve dış ilişkilerde müttefik arayışının nedenini özetlemiştir (Fuad Paşa, 1978: 3). Avrupa’nın ileri gelen devletleri ile olan ilişkilerimizin nasıl olması gerektiğini ve nelere dikkat edilmesi gerektiğini de eklemiştir. O’na göre; İngiltere bizim için en önde gelen ve en son vazgeçeceğimiz müttefikimizdir. İngiltere’nin dostluğunu kaybetmektense birkaç vilayeti elden çıkmış görmek daha iyidir. Fransa, varlığımızın devamını tehlikeye sokabilecek iktidara sahip olduğundan dolayı etkin desteğini sağlamaktan ziyade iyi idare etmek zorunda olduğumuz bir devlettir. Fransızlar düşmanlarında bile olsa ilerleme isteği taşıyanlara ve büyük fikirlere karşı saygı duyarlar. Bu gibi yüce insanların dostluğunu korumak için onların fikirlerinden geri kalmayıp gelişme girişimlerinde bulunmalıyız. Hakkımızdaki olumlu görüş ve umutlarının boşa çıktığını gördükleri gün sonumuza neden olacak birtakım düzenlemelere bizzat kalkışacaklardır (Fuad Paşa, 1978: 3-4).

Tecrübeli ve kuşkulu bir diplomat olgunluğu ile malumat vermeye devam eden Paşa, kuşkuculuğunu Avusturya, Prusya ve Rusya ile devam ettirmektedir. En önemlisi Rusya’dır. Çünkü Rusya’nın doğuya doğru yayılması Moskova’nın kaderinin kaçınılmaz bir yasasıdır. Rusya sürekli saldırgan olmaya devam edecektir fakat Paşa’yı asıl endişelendiren Kafkas isyanının bastırılmasından sonra Rusya’daki değişikliklerdir. İleri görüşlülüğünü ortaya koyarcasına, ileride bir çatışma koptuğunda Rusya’nın en şiddetli saldırılarının Anadolu üstüne olacağını belirtmektedir. Bu yüzden Rusya’ya karşı kuvvet hazırlamak gerekmektedir. Yoksa sadece diplomasi yetmeyecektir (Fuad Paşa, 1978: 4-5). Nitekim 93 Harbinde Ruslar hem Kafkas cephesinden hem de Rumeli tarafından saldırmışlar, İstanbul’da Yeşilköy’e kadar gelmişlerdi.

İran’a karşı da dikkatli olunması gerektiğini bildiren Fuad Paşa, İran’ın Şiilik taassubu içinde daima bizim düşmanımız olduğunu belirtir. Rusya ile işbirliği yapmaktadır. Bu konuda çıkarlarımızı etkileyen ama ihmal edilen birçok karmaşık sorun olduğunu ifade

eden Paşa, bu konuda Padişah'a yalnızca Âli Paşa'nın bilgi verebileceğini söyler. Paşa Yunanistan'ı da eski Doğu Roma İmparatorluğu'nu canlandırmak isteyen ama tek başına önemsiz bir sorun olarak görür. Yunanistan'a karşı yapılması gereken Osmanlı Rumlarını muhafaza etmektir (Fuad Paşa, 1978: 5-6).

Paşa'ya göre Ermeniler de ihmal edilmemeli, Rus Ortodoks Kilisesi'ne katılmaları engellenmelidir. Bunun için de insanları din adamlarının etkisinden sıyrarak birbirleriyle daha uyumlu ilişkiler kurmalarını mümkün kılan felsefi düşüncelerin Hristiyan tebaa arasında gelişmesini teşvik etmek yararlı olacaktır. Osmanlı için en basiretli siyaset, Devlet'i ne olursa olsun bütün dinî sorunların üstünde tutmaktır (Fuad Paşa, 1978: 6). Burada akla hemen Osmanlı klasik ideolojisi gelebilir. Yani varlık sebebini İslam dini ile birlikte izah eden devlet ideolojisi. Diğer bir ifade ile devlet ve dinin ayrılmaz bir biçimde birbiri içine girdiği bir zihniyeti akla getirebilir. Bu cümleleri ile Fuad Paşa'nın Osmanlı klasik ideolojisine tamamen zıt bir düşünceye sahip olduğu söylenebilir.

Fakat Paşa'nın bu önerisi, Tanzimat döneminin Osmanlılık ideolojisine vurgu yapan sonraki paragraf ile değerlendirildiğinde ortaya farklı bir sonuç çıkmaktadır. Fuad Paşa aynen şunları yazmaktadır:

İçişlerimize gelince, bütün çabalarımızı tek bir amaca yöneltmek zorundayız: ülkemizde yaşayan çeşitli halkları kaynaştırmak. Bu kaynaşma gerçekleşmeksizin Osmanlı Devleti'nin sürdürülmesi bana gerçekten olanaksız görünmektedir. Bundan böyle, bu büyük Devlet, ne Rumların ne de İslavların, ne tek bir dinin ne de tek bir ulusun devleti olabilemez. Doğu İmparatorluğu yalnız bütün Doğu'luların samimi ve kardeşçe birliği sayesinde varlığını sürdürebilir (Fuad Paşa, 1978: 6).

Fuad Paşa bu görüşüyle Osmanlı Devleti'nin dört esasından biri olduğunu söylediği Millet-i İslamiyye'yi unutmuş gibidir.

Paşa, Osmanlı ülkesi içindeki tüm insanları ırk ve din ayrımı gözetmeksizin kucaklayan sağlam bir temel üzerinde yeniden bina edilmesini, Osmanlı'nın mahvını önleyecek biricik yol olarak görmektedir. Fakat bu noktada önemli güçlüklerle karşılaşmaktadır. Çünkü Hristiyan halklar kendilerini Osmanlı'ya bağımlı kılan bağlardan birdenbire kurtulmuş olmakla eski efendilerinin yerine geçmeye pek hazır görünmektedirler. O'na göre, bu güçlüğü yenmek için içlerinde Devlet'in birlikçi ilkelerini içtenlikle

benimseyecek olanlarına kamu hizmetlerini açmaktan başka çare yoktur. “Bir Paşa’nın Allah’a Musa’nın koyduğu kurallar çerçevesinde ya da Hristiyanlık usulünce tapınması olgusu, onun hizmetlerinden, bilgi ve becerisinden kendimizi mahrum etmemizi hiç gerektirmez” (Fuad Paşa, 1978: 6) şeklindeki ifadesiyle de kamu hizmetinin gerektirdiği niteliklerden başka bir ayırım yapılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Nitekim Fuad Paşa’nın vefatından önce gayrimüslim unsurlar vilayet meclislerinde, Divân-ı Âhkâm-ı Adliyye’de ve Şûrâ-yı Devlet’de yer alarak zaten kamu hizmetlerine girmişlerdi⁶⁸.

Her ne kadar Avrupa seyahati sonrasında Fuad Paşa Padişahın gözünden düşmüş olsa da -ki Âli Paşa o sırada sadrazamdır- (Cevdet Paşa, 1991d: 84), Sultan Abdülaziz’in Fuad Paşa’nın yukarıdaki fikirlerine katıldığını ya da etkilendiğini 10 Mayıs 1868’de Şûrâ-yı Devlet’in açılış nutkunda görmek mümkündür. Bu nutuk Fuad Paşa tarafından yazılmış da olabilir. Aşağıda sadeleştirilmiş ve kısaltılmış olarak verdiğimiz nutuk metninde, sadece Fuad Paşa’nın değil, Sadık Rıfat Paşa’nın fikirleri de içerisine serpiştirilmiş gibidir.

Bir hükümetin vazifesi halkın hürriyet hakkını muhafazadır ve hükümetin idaresi zorbalığa dayalı olmamalıdır. Halkın hürriyetlerinin ise fazla abartılmaması kanısındayım. Bahsedilen hürriyet hükümet asla müdahale etmesin anlamında değildir. Bir şahsın menfaati diğerinin hilafına olacağından artık hayvanlar gibi birbirini yemek gerekecektir. Bu yüzden herkes kendi menfaatine olacak şeyi genel menfaat içinde, insaf ve hakkaniyet çerçevesinde aramalıdır.

Bir idare yol ve yönteminde kanunlara ne kadar uygun ve adalete bağlı olursa o derece vazifesini yerine getirmiş olur. Zira tüm aciz ve mazlumların dayanacakları yer ancak adalet kapısıdır, yoksa sadece hükümet kapısı değildir. Bu konuda önemli olan hükümetin idaresinde bulunan tüm ahalinin haklarını koruyacak kadar güçlü olmasıdır. Bu da halkın servet ve memleketin mamuriyetine sebebiyet verir. (...) herkesin kişisel hak ve tasarrufu ile nail olduğu özgürlüğe aykırı ve muhalefeti doğuran bir emir ile hükmetmek, ahalinin emlakına müdahale etmek kesinlikle layık ve münasib değildir. Geçmiş asırlarda halk ve memleket için yapılmış olan şeylerden asrımızda istifade etmek mümkün değildir. Fakat geçmişte mevzu olan usûl ve kanunlar, halkın ve memleketin ihtiyacını karşılayacak derecede olmuş olsaydı, şu vakitte Avrupa’nın en medeni ve muntazam hükümetleri arasında olmamız gerekirdi. Bir mülkün harabiyeti, halkının zor durumda olmasının nedeni halkın arasında mevcut olan ayrılıklar, fikirlerin zıtlaşması ve emniyetsizliktir. Yapılması gereken ticarete ilişkin işlerin düzenlenmesi, halkın ve memleketin servetinin artırılmasıdır ki bunlar hayal değildir.

(...) Divân-ı Âhkâm-ı Adliyye adıyla özel bir meclis daha kurularak, bununla yasama (hükümet-i şer’iyye ve kanûniyye) ve yürütmenin (hükümet-i icrâiyye)

⁶⁸ İlk kurulduklarında Şûrâ-yı Devlet’in 15, Divân-ı Âhkâm-ı Adliyye’nin 6 üyesi gayrimüslimdir (Ahmed Lûtfî Efendi, 1989b: 9-10).

ayrılması amaçlanmıştır. Üyeler çeşitli milletlerden oluşan devletimizi tek bir vücut bilip içtenlikle ve uyum içinde çalışmalıdırlar. (...) hangi din ve mezhebe olursa olsun mademki karma ve ittifak içinde bir vatanın ahalisi olmuşlardır, taassup ve dini ayrılık nedeniyle birbirini aşağılamamalı ve husumet beslememeleri lazımdır. Özet olarak maslahatın gereğine ve zamanın hükmüne uygun usûl ve nizamların yapılması zaruri bir iş olduğu gibi, bugün Avrupa toplumlarının güç ve gelişmeleri bunu ispat etmektedir (Ahmed Lûtfi Efendi, 1989b: 11-13).

Nutkun sonunda, nutkun örneklerinin Avrupa'ya da gönderildiği ve övgüyle karşılandığı haberinin geldiğini ve Şeyhülislam Hoca Hasan Efendi'nin de özel olarak Padişah'a gidip teşekkür ettiği belirtilmiştir (Ahmed Lûtfi Efendi, 1989b: 11-13). Ayrıca bu nutukta Sultan Abdülaziz, Osmanlı tarihinde kuvvetler ayrılığı prensibini ilk kez dile getirmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2006: 262).

Fuad Paşa, eğitime de büyük önem vermektedir. Eğitimden bahsederken de yine birlik ve bütünlüğe vurgu yapmaktadır. O'na göre eğitim; "toplumsal değişimin biricik esası ve her maddi ve manevi bütünlüğün tükenmez kaynağı"dır. Devletin tüm kurumları hep aynı soruna dayanmaktadır. Bu esas temel atılmaksızın ilerisi için ne güç kazanmak ne bağımsızlık ne hükümet ne de bir gelecek düşünmemektedir. Fakat araya birçok talihsiz olayın karışması Paşa'nın eğitime el atmasına manî olmuştur (Fuad Paşa, 1978: 7). Fuad Paşa özellikle Darülfünun kurulması için çok çabalamıştır. Hatta darülfünun binasının inşası gecikince derslerin açık havada yapılmasını bile temin etmiştir.

Vasiyetnâmesinin sonunda kendisinin "gâvurlukla ve din düşmanlığı" ile suçlanacağını fakat onun konuştuğu dili anlayamadıkları için suçlamayı yapanları affedebileceğini söylemektedir. Kendisinin daha dindar daha gerçek bir Müslüman olduğunu ifade eden Fuad Paşa, "giriştiğimiz bütün ıslahat hareketlerinde bendeniz İslam'ın korunmasından başka neye hizmet etmeye çabaladım?" diye sorduktan sonra vicdanının rahat olduğunu bildirmekte ve Padişah'tan son sözlerinin göz önüne alınması tenezzülünde bulunmasını istirham etmektedir (Fuad Paşa, 1978: 7-8).

4.1.6. Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895)

Lofça doğumlu olan Ahmet Cevdet Paşa, eğitim hayatına da burada başlamıştır. 1839 yılında İstanbul'a gelerek Çarşamba'daki Papasoğlu medresesine girmiştir. Fatih Camii'nde devrin tanınmış hocalarından ders almıştır. İlahiyat, hikmet, Arap edebiyatı, matematik, jeoloji ve astronomi gibi dersleri okumuştur. Kendisine Cevdet mahlasını

veren şair Süleyman Fehmi'nin konağına devam ederek Farsça öğrenmiş ve icazet almıştır. 1846'da zamanın Şeyhülislam'ı tarafından şeriatı iyi bilen açık fikirli bir âlim olarak Reşid Paşa'ya gönderilmiştir. Bu gönderiliş hayatının dönüm noktası olmuş ve devletin kalemiyye mensupları arasına girmiştir. Reşid Paşa'nın ölümüne kadar onun yanından ayrılmamış, kendisine danışmanlık, çocuklarına hocalık yapmıştır. Kendisindeki cevheri fark eden Reşid Paşa tarafından çeşitli görevlere atanmıştır. 1846'da Fuad Paşa ile Bükreş'e gitmiş, 1850'de kurulan Dar'ül Muallimin'de müdür, Meclis-i Maarif'te üye olmuştur. 1853-54 yıllarında Fuad Paşa ile birlikte Mısır'da bulunmuştur. 1855 yılında vakanüvislik görevine atanmıştır. Kırım Savaşı sırasında Şeriatın ticaret ile ilgili kısımlarını derleyen komisyonun üyesi olmuştur. 1857'de üyesi olduğu Meclis-i Âli-i Tanzimat'ta kanun ve nizamnameleri kaleme almakla meşgul olmuştur. Her ne kadar Reşid Paşa tarafından himaye görmüş olsa ve Reşid Paşa ile yetiştirmeleri olan Âli ve Fuad Paşa'ların arası açık olmasına rağmen, Reşid Paşa'nın ölümünden sonra da siyasi ve idari görevleri devam etmiştir. 1861'de İşkodra'ya, 1865'de Kozan'a "fevkalâde komiser", 1863'de Bosna'ya müfettiş sıfatıyla gönderilmiş, verilen görevleri başarıyla yerine getirmiştir. 1866'da vezirlik rütbesi almış, bir süre Halep Valiliği'nde bulunduktan sonra Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığına getirilmiştir. Nizamiye Mahkemeleri'nin kurulmasında rol oynamış, 1868'de Mecelle'yi hazırlayan komisyona başkanlık etmiştir. Halep Valiliği'nden başka, Bursa, Maraş, Yanya ve Suriye Valilikleri'nde bulunmuş, beş defa Adliye Nazırı, üç defa Maarif Nazırı, iki defa Evkaf-ı Hümâyün Nazırı, birer defa da Dahiliye ve Ticaret Nazırı olarak görev yapmıştır (Fatma Aliye, 1995: 21-43; Ölmezoğlu, 114-123). Ulema sınıfından olan Ahmet Cevdet Paşa, 1864 yılında Sultan Abdülaziz tarafından şeyhülislamlık görevine getirilmek istenmiş fakat bir kısım zevatın engellemesiyle bu gerçekleşmemiştir. Cevdet Paşa da o tarihlerde henüz kendisini bu görev için hazır hissetmediğini belirtmekle birlikte, bu makama getirilmemesi yolunda gayret gösterenlerin bulunmasını üzüntüyle karşılamıştır (Cevdet Paşa, 1991c: 105-106).

Cevdet Paşa'nın düşünceleri, binlerce sayfa tutan eserlerinin⁶⁹ hiçbirinde belli konular etrafında toplanmamıştır. Özellikle Tarih-i Cevdet'inde sadece olayları anlatmakla

⁶⁹ Tarih-i Cevdet (Tarih-i Vekâyi-i Devlet-i Aliyye), Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ, Tezâkir-i Cevdet, Mârûzat, Mukaddime-i İbn Halûn, Kitâbü'l-Büyû, Düstûr, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Divançe-i Cevdet, Divan-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi, Kavâid-i Osmâniye, Belâgat-ı Osmâniye, Medhal-i Kavâid

kalmamış, kimi zaman olayların sebeplerini anlamaya çalışmış kimi zaman da kendi düşüncelerine yer vermiştir. Aslında Cevdet Paşa'nın eserlerinin bu özelliği Osmanlı'nın Batılılaşması gibi pragmatik bir nitelik arz etmektedir. Yönetime ilişkin anlayışı da aynı özelliği göstermektedir. Nitekim onun yönetim anlayışını yansıtan felsefik tarzda yazılmış herhangi bir eseri yoktur. Yönetime ilişkin görüş ve düşüncelerini onun Maruzat, Tezakir ve Tarih-i Cevdet gibi eserlerinde yeri geldikçe ifade etmesinden anlamak mümkündür. Ayrıca onun eserlerinden yeni yönetim kurumlarının hangi şartlar içerisinde oluşturulduğunu, bu oluşumda rol oynayan aktörlerin kimler olduğunu, bu aktörlerin özelliklerini, fikirlerini ve etkilendikleri hususları, hatta özel hayatlarını bile görmek mümkündür.

Ortaylı (2001: 233), Cevdet Paşa'nın, Tanzimat döneminin yenilikçi heyecanını veya dış dünyaya dönüklüğünü değil, tutuculuğunu, ılımlılığını temsil ettiğini belirtmektedir. Fakat Paşa'nın diğer İslam Tarihçilerinin ortak görüşü olan devletlerin zaman içinde bir tavırdan diğer bir tavıra geçmesinin kaçınılmaz bir durum olduğu görüşünü benimsediği ve "her tavırdan bir türlü davranmak ve her devrin mizacına göre çare ve ilaç aramak gerektiği" (Meriç, 2002: 41) ifadesi ile değişime ve yeniliklere açık olduğu söylenebilir. Nitekim O, aynı zamanda ihtiyatlı ve ölçülü davranılması gerektiğinin de bilincindedir. Yapılması gereken o esnada zayıf ve yorgun olan toplum bünyesinde herhangi bir sarsılma ve sürçmeye mahal vermeden eski devrin kurumlarını yenileriyle değiştirmektir. Diğer bir ifadeyle zamanla ortaya çıkan değişikliklere, kurumların da kendini uydurması gerektiği inancını taşımaktadır (Meriç, 2002: 42-43).

Gerek kendi dönemini gerekse önceki dönemlerde yaşananları anlatırken ortaya koyduğu fikirleri ve eleştirileri de onun tam aksine yenilikçi ve açıklığını ortaya koymaktadır.

Cevdet Paşa'nın yenilikçi yönünü ve İslam toplumunun hayrı için nasıl bir ufka sahip olduğunu onun 1783-1784 yıllarında Benorg adlı bir Fransız generalin askeri ıslahat için yazıp gönderdiği takrire olumsuz yaklaşan Vasıf Efendi'nin⁷⁰ iddialarını çürütürken

(Kavâid-i Türkiye), Takvimü'l Edvar, Mi'yar-ı Sedât, Âdâb-ı Sedât fi'l İlmi'el-Âdâb, Hülâsatü'l-Beyân fi Te'lif'il-Kur'ân, Âsâr-ı Ahd-i Hamidî, Hilye-i Hamidî.

⁷⁰ Vakanüvis Vasıf Efendi 1752-1775 yılları arasındaki Osmanlı tarihini anlattığı eseri ile bilinmektedir. 1787-1788 yılları arasında İspanya'ya Akdeniz'in Batısındaki gelişmeleri yerinde incelemek ve İspanya ile ilişkileri geliştirmek amacıyla İspanya'da bulunmuştur. Hâcegân sınıfından olan Vasıf Efendi en son

yakalamaktayız. Vasıf Efendi'nin, bu generalin takririne şüphe ile yaklaşmasına ve "Türk ordusu düşman ordusundakine benzer harp san'atı ve eğitimine düşüp eğilmez" şeklindeki itirazına Cevdet Paşa önce; "işine ve Allah'ın sözünü yüceltmeye yarayacak bütün sebepleri toplayıp yıgmak, Allah'ın birliğine inanmış olanların boyunlarına borç olduğunu" yani ihtiyatlı olmanın önemini vurgulayan hadis-i şerifi ifade etmiştir. Hemen ardından da Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı'nda Selman-ı Farisi'nin tavsiyesine uyarak şehrin etrafına hendek kazdığını belirtir. Nitekim o zamana kadar hendek kazıp savunma savaşına girmek sadece mecusî olan Acemler'den rivayet olunmuştu. Mecusilerden kaynaklansa bile Hz. Peygamberin bu usulü kullanmasının ümmete büyük bir ders olduğunu belirtir. Yani Cevdet Paşa'ya göre İslam dini ve İslam toplumu için faydalı olabilecek her şeyin şer'i sınırlar içerisinde kullanılmasının bir mahzuru yoktur. Hz. Peygamberin uygulamaları buna örnektir. Cevdet Paşa devamla, askeri ıslahata karşı çıkanların ancak askerî tahsisatı yiyim yeri yapan birtakım kibirli ve her yeni düşünceyi hor görenler olduğunu belirtmektedir (Ahmed Cevdet Paşa, T.Y: 641).

Paşa, III. Selim dönemi ıslahatlarından bahsederken de harp araç ve gereçlerinin diğer ordular seviyesinden üstün nitelikte ve kusursuz olması gerektiğini belirtmiştir. Bunun da ancak milli sanayinin gelişmesi ve üstün seviyede kültüre sahip olmakla gelişebileceğini (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1418), yani askeri ıslahatların sadece başka devletlerden malzeme, taktik ve uzman aktarımı ile değil, yerli militer sanayinin kurulmasıyla uzun ömürlü ve başarılı olacağını ifade etmiştir.

Ona göre bu başarı sağlandıktan sonra daim olması ve disiplinli bir kuvvetin doğması için iki gerekli kural vardır. Bunlardan birincisi ilim, maarif ve teknik elemanların getirilecekleri makamlarda ehliyet, işbilir ve bitirir nitelikte olmaları ve mükâfatlarının bol olmasıdır. Çünkü ilmin yaygın hale gelmesi ancak yetenekli ve ehliyetli olanlara iltifat ile değerlendirilir. İkinci olarak askerlik hizmetinde bulunanların başına buyruk olmaktansa, belirlenen kanun ve nizamnamelere katıyen riayet etmeleri gerekmekte

olarak ölümünden bir yıl önce Reisülküttap olarak görev yapmıştır (Unat, 2008: 144-145). Vasıf Efendi'nin İspanya'da bulunduğu sıralardaki müşahedelerini ve geçen olayları anlattığı İspanya Sefaretnamesi'nden Vasıf Efendi'nin pek de yumuşak bir mizaca sahip olmadığı, hatta dikbaşlı bir tabiatı olduğu söylenebilir. Nitekim bu özelliği Ahmed Cevdet Paşa'nın ona yönelttiği eleştirileri haklı çıkarmaktadır. Mesela İspanya'ya vardığında teklif edilen teşrifat usullerine uymayı reddetmiş ve doğrudan kral ile muhattap olmak isteğinde bulunarak bunu kabul ettirmiştir. Vasıf Efendi'nin İspanya Sefareti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Unat, 2008: 144-147).

birlikte, görevlerinde uzun süre kalabilmelerinin mümkün olmasını ifade etmektedir. Çünkü “bir işin görevlisi değıştikçe tutum ve usul değışerek nihayet o işin değışikliğe uğraması, sarsılması ve karışıklık içine düşmesi kesin bir durum haline gelir” (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1419). Bu ifadeleri ile Paşa’nın, liyakatli kamu görevlilerinin yeterli ücret ve ödüllendirme ile moral-motivasyonunun sağlanmasının önemine ve hizmet sürelerinin standarda bağlanmasıyla da hizmetlerin standartizasyonunun sağlanabileceğine değindiği söylenebilir.

Ayrıca Cevdet Paşa, sadece askeri kurumların değil, devlet mekanizmasında bütün işlerin düzen ve disiplin altında bulunması gerektiğini, aksi takdirde muntazam hale gelmiş silahlı kuvvetlerin idare edilemeyeceğinin ikazını da yapmaktadır. Tüm bunları gerçekleştirmek devletin mali güç ve imkânına bağlıdır. Mali kudreti geliştirmek de devletin güzel bir idare şekline (hüsn-i idare) bağlıdır⁷¹ (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1420). Nitekim O, devletin kurumları arasındaki ilişkiyi bir saatin çalışma prensibine benzeterek, tüm çarkları arasında bir ahenk bulunması gerektiğini belirtmiştir. Nasıl bir saatin düzgün çalışması için çarklarının birbirine bağlı olarak iyi yerleştirilmiş olması gerekiyorsa, devletin kurumları da birbirine bağlı bir düzende çalışmalıdırlar. Kurumlardan birindeki bozukluk diğerlerinin de çalışmasına hanel getirir (Cevdet Paşa, 1991d: 98).

Devlet memurlarının tebaaya olan davranışları Devlet’in itibarına ve bütünlüğüne zarar verici niteliktedir. Mesela Arabistan taraflarında devlet memurlarının bazılarının Arapları “fellâh” nitelemesi ile aşağılaması sonucu Arapların Türklerden nefret etmeye başladıklarını bildirmektedir. Hâlbuki uzun yıllar Âli Osman’ın hükmüne alışmış olan Arapların kendi kendilerine ayrı bir yola gitme arzusunda bulunmayacakları, nadiren bulunanlar olsa bile sayıları az olduğu için önem arz etmeyeceğini ifade etmektedir (Meriç, 2002: 109).

Cevdet Paşa sadece iç idareye ilişkin değil, devletin diğer devletlerle olan ilişkisinin önemine de değinmiştir. O, Devletin devletler muvazenesini gözetmesinin boynuna borç olduğunu, civar devletlerin iç işleri ve dış ilişkilerini bilip ona göre ölçülü ilişkiler kurulması gerektiğini, konjonktür değışimlerinde ona göre önlem alınması gerektiğini

⁷¹ Cevdet Paşa’nın asker, maliye ve iyi idareye ilişkin anlatıları adalet dairesini hatıra getirmektedir.

ve değişikliklerin doğuracağı olası olayların önünün alınması gerektiğini ifade etmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1420).

Cevdet Paşa'nın istibdat yanlısı olmadığını Âli Paşa'nın, "Cenâb-ı Hak bu millet ve memleketin saâdet-i hâlini beş altı kişiye tevdi' etmiş. Anlar hall ü akd-ı umûr-ı devlet edivermelidir" şeklindeki cümlesine sessiz kalarak onun hilafında olduğunu belli etmesinden ve Âli Paşa'nın bunun üzerine suratını asmasından anlıyoruz (Cevdet Paşa, 1991b: 21).

Cevdet Paşa'nın da aynen Sadık Rıfat Paşa gibi ihtilallerden çekindiği görülmektedir. Fransız İhtilali'nin sebep ve sonuçlarını ayrıntılarına kadar anlatacak derecede Fransız İhtilal tarihine vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Paşa, İhtilalin en önemli sebebi olarak Fransa Kralları'nın mutlak hâkimiyetlerini sarsıntıdan korumak için halka, her türlü politik düşünce serbestisi ile mezhep serbestliğinden mahrum etmelerini görmektedir (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1540). Fakat Paşa, böylesi bir ihtilalin Osmanlı Devleti'nde de yaşanmaması için tebaaya söz konusu serbestilerin verilmesine ilişkin herhangi bir tavsiyede ya da imada bulunmamaktadır. Hatta İhtilal öncesinde XVI. Louis'nin genel meclisi toplama kararını "bu karışık zamanda yüz yıldır toplanmamış bir genel meclisin ağza alınması bile hata" olarak görmektedir (Ahmet Cevdet Paşa, T.Y: 1544). Fransa'daki İhtilali derinlemesine analiz eden Paşa, İhtilali sonuçları açısından eleştirmekte ve korkusu da bundan kaynaklanmaktadır. Nitekim O'na göre (T.Y: 1565); "İhtilal çıkarmak bir selin önünü açmak gibidir. Bir kere açıldı mı arkası kesilmedikçe durmaz. Açanlar da önünü alıp durduramaz, güçleri yetmez. Yalnız karşı çıkanları götürmez, ona yol verenleri de beraber alıp götürür, boğarak öldürür".

4.2. Tanzimat'ın Ana Fikri

Öncelikle kapsamlı bir yeniden yapılanma çabası olan Tanzimat'ın iki dönemden oluştuğu belirtilmelidir. Birinci dönem, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun hüküm ve uygulamalarını kapsamakta (1839-1856); ikinci dönem ise, 1856 Islahat Fermanı'nın ilanından 1876 I. Meşrutiyet'e kadar olan süreyi içine almaktadır. Her iki dönem, birbirini tamamlayıcı niteliktedir.

Tanzimat kelimesi ise devrin bürokratlarının ismini kendilerinin koyduğu bir devrin adıdır ve Tanzîmât-ı Hayriyye olarak kullanılmıştır. Aslında tam olarak inkılâb ve ıslahat özelliğinde de olmayıp kaide-i tadrîc'e dayanan şuurlu bir düzenleme ve bir kanun asrı olarak tanımlanmaktadır. Bütün bir devrin ve toplum hayatının yeniden düzenlendiği göz önüne alındığında bunun sadece devlet müesseselerindeki bir reorganizasyondan ibaret olmadığı anlaşılabilir. Bundan da önemlisi Tanzimat dönemi bir kanunlaştırma dönemi olarak görülmektedir (Ortaylı, 2007: 473). Bu niteliği ile Tanzimat'ın ilanı daha sonraki siyasi ve idari gelişmelerin mihenk taşı olmuştur.

İnalcık'a göre de Tanzimat “temel kurumları bozulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, yepyeni bir medeniyetle yükselen ve taarruza geçen Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden teşkilatlanma teşebbüsünün kat'î safhası”dır (1992: 2). Diğer bir ifade ile Tanzimat, yeni bir hukuk ve yönetim anlayışının egemen olmaya başladığı bir merhaledir. Dönem içinde gerçekleştirilen yeniden düzenleme çabaları gözönüne alındığında hem uygulanmaları açısından hem de sonuçları açısından bir “kat'î safha” olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan II. Mahmut'un saltanatının son yılında ilanı tasarlanmakta iken Akif Paşa'nın engellemesi yüzünden gecikerek Abdülmecid'in tahta çıkışından dört ay sonra 3 Kasım 1839'da (Abdurrahman Şeref, 1980: 44), Eski Saray içindeki Gülhane Köşkü'nde Sultan Abdülmecid'in huzurunda, yüksek rütbeli subaylar, vükela, ulema, gayrimüslim cemaatin seçkin üyeleri, hassa askeri, elçiler ve Fransa Kralı'nın oğullarından Prens Joniville'nin de bulunduğu büyük bir tören yapılmıştır. İlk ıslahat programını oluşturan, Osmanlı halkına bahşedilen hukuk özgürlüğünü içeren, Gülhane Köşkü'ne izafetle Gülhane Hatt-ı Hümayunu ismi verilen Hatt-ı Şerif okunmuş (Engelhardt, 1999: 44), kurbanlar kesilmiş ve sevinç gösterileri yapılmıştır (Abdurrahman Şeref, 1980: 44).

Hatt-ı Şerif'te; özellikle Sadık Rıfat Paşa'nın fikirlerine paralel olan ve diğer Tanzimatçılar tarafından da benimsenen, tebaanın mal, can ve namus güvenliğinin sağlanacağından, iltizamın kaldırılacağından, sürekli ve düzenli asker alımından, hakkında suç isnat edilenlerin adil ve açık yargılanmasından ve vergi adaletinden bahsedilmiştir. Buraya kadar bahsedilenler az çok önceki dönemlerde de el atılan sorunlardı. Asıl çetrefilli mesele ise Ferman'ın, “kanun ve nizamnamelerin, bütün tebaanın can, mal ve namus güvenliğini temin etmesi gerekeceği ve padişah tarafından

verilen bu iltifatın hangi din ve mezhepte olursa olsun herkesi kapsayacağı⁷², herkesin istisnasız bundan faydalanacağı” ilkesini bildirmesi (Engelhardt, 1999: 44) olmuştur. Çünkü o zamana kadar millet sistemi içerisinde özerk birimlere ayrılmış, Müslüman toplum ve yöneticileri tarafından kendisine hoşgörü gösterilerek himaye edilmiş, fakat mahkemelerde şahitlikleri kabul edilmemiş ve askerlik yapmamalarına mukabil cizye ödemiş olan gayrimüslimler ile Müslümanların kanunların uygulanmasında eşit sayılması Müslüman toplum tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Aslında bundan maksat Müslüman toplumu rencide etmek ya da Batılı Hristiyan devletleri memnun etmek değildir. Hukuki eşitlik ilkesinin Tanzimat devri boyunca esas gayesi ve meşguliyeti, Hristiyan tebaayı devlete bağlamak ve İmparatorluğun birliğini koruyup sağlamlaştırmak olmuştur. Bu yolda atılan adımlara yön veren ideoloji ise Osmanlılık politikası olmuştur (İnalçık, 1992: 3). Hristiyan tebaanın devlete bağlanması ve birliğin sağlanmasına ilişkin çabalar ise Tanzimatçılar tarafından hep İslamlığın hayrı olarak yorumlanmıştır.

Hatt-ı Hümayun’un önemli hususlarından biri de yasa anlayışını getirmiş olmasıdır. Nitekim bu Devlet-vatandaş ilişkilerinde yeni bir anlayışa işaret etmektedir. Bu anlayış, gayrişahsi düzenlemelerin ya da kanunların hayatın her alanına girmesi ve yasa anlayışının hâkim kılınmasıdır (Eryılmaz, 2010b: 102). Gerekli yasal düzenlemelerin yapılması görevini de Fermanda belirtildiği gibi vükelânın ve devlet ricalinin katılacağı toplantılarda Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve askerlik işlerini ilgilendiren konularda Bâb-ı Serasker-i Dar-ı Şura gibi meclisler yerine getirmiştir. Bu meclislerde üyelerin düşüncelerini hiç çekinmeden açıklayabileceği belirtilmiştir. Padişah bahsedilen sorunların çözümü yolunda engel olmayacağına dair söz vermiş, hatta yemin etmiştir.

Ferman hükümlerine uyacağına söz vererek bir anlamda kendisini bağlamıştır. Ancak, doğrudan doğruya Padişahın uyruklarına sunduğu bir bağış niteliğinde olan bu Ferman, kurallayıcı bir genel yasa olmaktan uzaktır. Ferman’da Padişahın mutlak yetkisini sınırlandıracak ve onu yasalara uymaya zorlayacak hiçbir denetim sistemi ya da organı getirilmemiştir (Sencer, 1986: 71). Belki de bu eksikliği bilen Reşit Paşa, fermanın

⁷² “ (...) tab’a-i saltanat-ı seniyemizden olan ehl-i İslâm ve mil-i saire bu müsaade-i şahanemize bilâ istisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer’i iktizasınca kâffe-i memalik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şahanemizden emniyet-i kâmile verilmiştir” (Kaynar, 1991: 177).

hüküm ve icaplarından ayrılmayacağına dair padişaktan yemin etmesini rica etmiştir. Abdülmecid kendi el yazısı ile hazırladığı yemin metnini Bâb-ı Âli’de toplanmış olan Meclis-i Vâlâ’nın huzurunda okumuş ve Ferman Hırka-i Şerif dairesine konulmuştur. Yemin metni şu şekildedir (Onur, 1964: 40-41):

“Hatt-ı Hümâyûnumda münderiç olan kavânin-i şer’iyenin harf beharf icrasına ve mevadd-ı esasiyenin furuâtına dair ekseriyet-i ârâ ile karar verilen şeylere müsaade eyliyeceğime ve hafî ve celî haricen ve dahilen taraf-ı humâyûnuma ilka olunan şeyleri kavânin-i müesseseye tevafuk ve tetabuk etmedikçe kimsenin lehine ve aleyhine bir hüküm ve ferman etmiyeceğime ve vazolunmuş ve olunacak kavânin’in taygirini tecviz buyurmayacağıma Vallahi”.

Sayılan ilkelerin güvencesi olarak yemin, kendi kendini sınırlamanın (auto-limitation) tipik yoludur. Ferman’da cezaların yasalara uygun olarak mahkemelerce verileceğinin açıklanması, hükümdarın kendi başına ceza biçme yetkisinden vazgeçtiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’nin yasaları hazırlama görevi vurgulanmış ve özgür tartışma ortamı olacağı belirtilirken kurullarla çalışma sözü (Tanör, 2006: 91), -doğal olarak Bâb-ı Âli bürokratları ile- verilmiş oluyordu. Bu yemin metni aslında Tanzimat bürokratlarının Padişah karşısında elini güçlendiren ve Tanzimat’ın getirmiş olduğu ilkeleri bir nevi garanti altına alan manevi bir denetim türü olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu denetim işe yaramış ve Tanzimat bürokrasisi Ferman’ın ilanından hemen sonra, Sultan Abdülmecid’in bir görevliyi yargılama olmaksızın ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de alınan kararın hilafına olarak görevinden alması üzerine bu yemin kendisine hatırlatılmıştır⁷³.

Reşit Paşa devletin zirvesine verdirdiği bu yeminin yanı sıra devletin bütün kademelerindeki memurlarına da aşağıdaki manidar yemini verdirmişti (Onur, 1964: 41):

⁷³ 1840 yılında Bursa tahsildarı Kâni Bey’in görevden alınması hakkında Sultan Abdülmecid kimseye danışmadan buyruk vermiş, bunun üzerine Başvekâlet Müsteşarı Rıfat Bey tarafından bir sunu tezkeresi kaleme alınarak Padişah’a sunulmuştur. Tezkerede olay kısaca özetlendikten sonra şu çarpıcı cümleler yer almaktadır. “Yalnız yüce ve yenileştirici iradeleri ile kurulup yerleştirilmesini başardıkları Tanzimat-ı Hayriye’nin geçerli ve yasal yönetimi özellikle bu konuda olağanüstü bir içten doğuşla and içmenizin korunması işi üstlendikleri ve verilmiş söze uymaları, üzerlerine düşenleri doğruluk ve kesinlikle yerine getirmeleri gereklidir. Genel meclislerde kararlaştırılan konuların meclis kararı uyarınca uygulanmasına yüksek izninizin verileceği de yine iradeniz ve yüce onayınızla kurulan kurulu düzen gereğidir. Böyle şeylerde büyük bir doğruluk ve temiz bir yürekle gerekli uyarılara dikkat, maddi ve manevi en iyi niteliklerle dolu olan velinimet efendimiz hazretlerine yalnız iyi hizmet etmek, bağlılık ve kulluk göstermek gereği olarak yüce ve gerçek bilgilerle dolu katınızda geçerli ve sevindirici olacağı inanç ve güvenci içindeyiz” (Abdurrahman Şeref, 1980: 99-100).

“Padişahıma ve devlet-i aliyelerine sadakattan ayrılmıyacağıma ve padişahımın rushat-ı seniyesi ile kabulü mecâz olan hedâyâ-yı resmîyeden başka memnu olan hediyeleri kabul etmiyeceğime ve emvâl-i mîriyeyi irtikâb ve telef etmeyip hiç kimseye ettirmeyeceğime ve lüzum-u hakîkîsi tebeyyün etmedikçe hazine-i mîriyeden masraf yaptırmayacağıma ve mücerred hatır için memur istihdamına lüzum görmeyeceğime Vallahi”

Bir yönüyle bu yemin metninden memurların hediye alma, rüşvet, devlet malını kullanma ve usulsüz istihdam gibi yolsuzluklarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu yemin yeterli gelmemiştir. Nitekim Tanzimat öncesi, dönemi ve sonrasında bile bu sorunlar çözülememiştir.

Tanzimat Fermanı’nda bahsedilen ilke ve önlemler aslında yeni şeyler değildi. Şeriat hükümleri de kişi haklarını korumakta ve keyfi uygulamaları yasaklamaktaydı. Fakat bunlar, Ferman’ın giriş kısmında belirtildiği gibi, birkaç yüzyıldan beri uygulanmamıştır. Diğer taraftan, Ferman’da yer alan ilke ve kurallar, herhangi bir Avrupa’lı devletin hukuk sistemine dayandırılmamış, doğrudan şer’î hükümlere istinat edilmiştir (Eryılmaz, 2010b: 104). Bu ilke ve kuralların şeriata istinat ettirilmesinin bir sebebi belki de Osmanlı kamuoyundan gelebilecek tepkilerden çekinilmesi olabilir.

Hatt-ı Şerif’in temel noktaları bu bilgilerden ibaretti. Birçok Müslüman bunun şer’î hükümlere aykırı olduğunu söyledi. Zira Hatt-ı Şerif kâfirlere Müslümanların sahip oldukları aynı hukuku tanımakla Sultan Mahmut’un uygulamaya koymaya cesaret edemediği ya da uygulamaya koymak için ömrünün yetmediği, Kur’an ahkâmına aykırı bir kanunu ilan etmekteydi (Engelhardt, 1999: 44). Engelhardt’ın Kur’an ahkâmına aykırı olarak gördüğü husus, Ferman’ın din ve millet ayrımı olmaksızın herkesi kapsayacağı hususudur. Hâlbuki bunun İslam hukukunda istihsân prensibine dayandırıldığı söylenebilir.

Osmanlı’da kanun yapan, koyduğu kanunun İslam Şerî’at’ına uygun olduğundan emin olmak için her zaman kendini, dini otoritenin fikrini almaya zorunlu hissetmiştir. Bir İslam devleti olarak Osmanlı devleti, esas itibariyle Şerî’at’ın üstünlüğü ilkesini izlemiştir. Mesela bir Hristiyan devlete kapitülasyon verilirken veya bir madde değiştirilirken mutlaka Şeyhülislam’ın fetvası alınırdı. Bu durum özellikle Fatih’ten sonra yönetime ait alanlar, kanun yapma faaliyeti bakımından Sultan’a özgü sayılmıştır (İnalçık, 2005: 39). Genel olarak İslam hukukunda sosyal-tarihsel yöntem, fiili şartlarla

ve belli bir durumun ortaya çıkmasına yol açan süreçlerle ilgilidir. İslam hukuku, Şerî'at'ın kapsamını genişletirken bizzat İslam fukahasının sosyal muamelat alanında kıyas ve öteki yorumlarla, empirik yönetime yabancı kalmamıştır. Fıkıh, İslam cemaatinin bir bütün olarak yanılmazlığı prensibi, yani icmâ'ın uygulanması ile gelişip büyümüştür. Ondokuzuncu yüzyılda içtihat kapısının açılmasını savunan ulema ve düşünürler, İslam hukukunun bu dinamik ilkesini en geniş bir biçimde uygulamaya yönelmişlerdir. İcmâ, istihsân ve istislâh ilkelerini savunan ulema, Osmanlı'nın resmi mezhebi olan Hanefi mezhebine mensup idiler. İstihsân, yani *İslam cemaatinin iyiliğine olan bir şeyi Şeriatı uygun görme prensibine* bir örnek olarak; Şeyhülislam Ebûssu'ûd Efendi'nin onaltıncı yüzyılda Osmanlı toplumunda yaygın olarak yerleşmiş para vakıflarını, -diğer âlimlerin bu para vakıflarının ribâyâ (faiz) bulaştığı ve dolayısıyla şeriatı aykırı olduğu gerekçesi ile kendisine saldırmalarına rağmen- onaylamıştır. Fakat Ebussuud Efendi'nin gerekçesi ise; binlerce fakir insanın, ulemanın, öğrencilerin ve imaretlerin bundan yararlandığı ve para vakfının kaldırılması halinde Müslüman toplumun zarar göreceği idi. Böylece toplumun faydası ilkesi para vakıflarının Şeriat'ça onaylanmasında kullanılmış oldu. Aynı şekilde çoğu Osmanlı hukukçusu ve bürokratu, toplumun ve devletin ihtiyaçlarına yanıt vermek için koydukları hükümlerde ve ıslahat tedbirlerinde her zaman istihsân prensibine yani Müslüman cemaatinin genel menfaati ilkesine başvurmuştur (İnalçık, 2005: 40). Nitekim Tanzimat Fermanı'nın sonunda da bu Ferman'ın “mücerret din ve Devlet ve Mülk ve Milleti ihya için” ilan edildiği yazmaktadır.

Tanzimat bir dönüm noktası olmakla birlikte, yeniliği ve ilerlemeyi temsil ettiği gibi tamamen farklılaşmayı ifade etmemektedir. Diğer bir ifade ile gelenekten tamamen bir kopuş değildir. Örneğin gelenekte mevcut olan adalet dairesi* anlayışı Tanzimat'ta revize edilmiştir. Buna göre; “insana her şeyden önce lazım olan ilim ve fendir; ilim ve fen olmadan medeniyet ve terakki olmaz, medeniyet ve terakki ancak kanun ve nizamla olur; kanun ve nizam olan memlekette tebaa devlete bağlanır; tebaası ve devleti

*“insansız mülk olmaz, ordusuz halk olmaz, parasız ordu olmaz, halk olmadan para toplanmaz, adalet olmazsa halk olmaz”, düşüncesi Osmanlı yönetiminin dayandığı temel ilkeleri meydana getirmekteydi. Buna göre, “yönetici, ordu, hazine ve adalet” dördlüsü hep halkın korunması ve gözetilmesi amacına yönelik olmalıydı (Eryılmaz, 2010b: 32).

birbirinden emin olan memleket refah ve saadete erer” şeklinde özetlenebilir (Çetinsaya, 2003: 66).

Gülhane Hattı'nın ilanından sonra birçok paşalar, yeni prensip ve kanunları bilmezlikten gelmek istediler. Bir aralık sadrazamlıkta bulunmuş olan Hüsrev Paşa rüşvet suçundan Meclis-i Vâlây-ı Adliye önünde yargılanarak kürek cezası hükmünü giymiştir. Valiliklerde bulunmuş olan Tahir, Akif⁷⁴, Nafiz, Hasip Paşa'lar da Tanzimat kanunlarına aykırı hareketlerinden dolayı yargılanmışlar ve diğer devlet adamlarına ibret olarak gösterilmişlerdir (Mustafa Nuri Paşa, 1980: 288). Bu olaylar Tanzimat'ın ve reform düşüncesinin ciddiyetini ve kararlılığını gösterdiği gibi sivil bürokrasinin içerisindeki bir hesaplaşmanın yansıması da olabilir. Çünkü bahsi geçen Hüsrev Paşa ve diğerleri, Mustafa Reşit Paşa'nın hamisi olan Pertev Paşa'nın rakipleri olarak bilinmektedir.

Tanzimat'ın en çok eleştirilen yönü, onun Avrupa Devletlerinin baskısı sonucu yapılmış olması ile Osmanlı gayrimüslimlerine verilen tavizlerdi. Mustafa Reşit Paşa, pratik bir devlet adamıydı. Kendisinin hazırladığı ve onunla bütünleşen Gülhane Fermanı, Osmanlı toplumunun gelişmesi için temel ilkeler içeriyordu. Bu ilkeler olmadan, bir toplumun siyasi, iktisadi ve sosyal yönden gelişmesi mümkün değildi. Fakat bu ilkeler Osmanlı toplumunun kendi ihtiyaçlarından kaynaklanmış olmasına rağmen, halk Tanzimat'a ve bunun arkasında yatan düşünceye kuşkuyla yaklaşmıştır. Halkın çoğunluğu onu “Frenk düzeni” olarak nitelendirmiştir. Bu tepki, halkın yeniliklere karşı olmasından çok yeniliklerin Avrupa'ya hoş görünmek ve Batı kamuoyunu kazanmak amacıyla yapılmasındandı. Diğer taraftan memurların halka davranışları ve Batılılaşmada izlenen yanlış yöntemler de bu tepkide etkili olmuştur (Eryılmaz, 2010b: 247-248). Güçlenen ve aynı zamanda Batılı hayat tarzını benimseyen yeni bürokrasi, üretimci bir kesim olmadığı için ve üretken bir ekonomik zihniyet geleneğine de sahip bulunmadığı için, icraatta siyasi reformlara öncelik vermiş, özel ve toplumsal yaşantısında “lüküs hayat”ı benimsemiştir (Akyol, 1999: 223).

⁷⁴ Akif Paşa rüşvet alma suçunu Damat Halil Paşa ile birlikte işlemiştir. Rüşvet alanların Takvîm-i Vekayi'de teşhir edilmesi söz konusuydu. Fakat suçu işleyenlerden biri Saray damadı olunca Reşit Paşa müdahale etmiş, teşhire gerek olmadığını bir arıza ile yazmıştır (Kaynar, 1991: 115).

4.2.1. Can, Mal ve Namus Güvenliği

Fermanda bahsedilen ilk önemli madde can güvenliğidir. Nitekim ne devlet görevlilerinin ne de sıradan tebaanın can güvenliğinin sağlanması konusunda sıkıntılar söz konusudur. Bireylerin yaşamı, iktidarı elinde bulunduranların dudakları arasındadır. şeriatın da emrettiği şekilde hiç kimsenin suçu mahkeme tarafından sabit olmadıkça idam edilmemesi ilkesi uzun dönemdir çiğnenmektedir. Nice sadrazamlardan tutun da halktan insanlara kadar birçok kimse yargılanmadan idam edilmiştir. Hatta Abdurrahman şeref (1980: 46) “bir paşanın günde şu denli kelle hakkının bulunduğu inanişında bulunan akılsızların” bulunduğunu ifade ettikten sonra, bu konuda halk arasında uydurulmuş bazı fıkraların bulunduğunu ve bunların ulusal öykülere geçmesinin benzer olayların her zaman olabileceği kanısını uyandırdığını belirtmektedir.

Namusun korunması, kişisel onur anlamına kullanılmıştır. Bir memurun yargılanmadan rütbesinin kaldırılması ve sürgüne gönderilmesi onur kırıcı, haysiyeti alçaltıcı davranışlardandır. Bu gibi durumlara maruz kalanların daha sonradan görev yerlerine dönmeleri ve rütbelerinin iade edilmesi söz konusu olmuşsa da kırılmış onurun tamiri artık zordur (Abdurrahman şeref, 1980: 47).

Can güvenliğinin bulunmadığı bir memlekette zaten malın ve servetin de tehlikede olacağı aşıkârdır. Bu durum sadece devlet görevlileri için değil sıradan halk için de geçerlidir. Özellikle taşrada âyân, eşraf gibi nüfuz sahiplerinin zorbalıkları bilinmektedir. Valilerin, memleketin zenginlerinin mal ve mülklerine el koymak için onları öldürdükleri de olmuştur. Mesela, Tepedelenli Ali Paşa’nın elinde bulunan yüzlerce çiftliğe zorla el konulmuştur (Abdurrahman şeref, 1980: 47).

4.2.2. Vergide Adalet

Vergi konusunda, ne verginin miktarında ne de toplanması yönetiminde adalet söz konusu değildi. Mültezimlerin denetimi gerçekleştirilemediğinden çoğu zaman devlet katının mültezimlerin yaptığı zulümden haberi olmazdı. İltizamlar genellikle bir yıllığına verildiği için, mültezimler geleceği düşünmeyip o yıl toplayabildiklerini toplamaya çalışırlardı. İnsafları bulunmadığı için de aşar vergisinin alınması sırasında çiftçiye çift çubuğuna kadar tüm eşyalarını sattırırlardı. Tarım için gerekli araçlarından

yoksun kalan çiftçi ertesi yıl ekip biçemediğinden vergi veremez, devlet geliri düşerdi. Hatta mültezimlerin zulmünden kurtulmak için, bağ ve bahçelerindeki verimli ağaçların kesilerek kökünün kurutulması az rastlanan şeylerden değildi (Abdurrahman Şeref, 1980: 48).

4.2.3. Askerlik Meselesi

Yeniçeri Ocağının kaldırılışından beri yeni ordunun kurulması sağlıklı bir kurala bağlanamamıştı. Askere alma usulü çok kabaydı ve bir kez askere alınınca geri dönme umudu yoktu. Askere alma görevlileri taşraya yayılıp dinç ve sağlam olan erkekleri zorla askere alırlardı. Yetenekli olanların subaylığa kadar yükselebilmelerinin önünde bir engel bulunmamasına rağmen bu yöntem halkı korkutmuştu. Hatta görevliler geldiğinde gençler ya kaçarlar ya da askerliğe elverişli olmamak için kendilerini bilerek sakatlarırlardı. Ayrıca bazı yerlerden çok bazı yerlerden hiç asker alınmıyordu (Abdurrahman Şeref, 1980: 50). Fermanda, memleketin korunması için asker vermenin halkın borcu olduğu belirtildikten sonra bu yöntemin zararlarından ve ileride nasıl uygulanacağından şu şekilde bahsedilmiştir:

Fakat bir memleketin mevcut nüfusuna bakılmaksızın, şimdiye kadar yapıldığı gibi, kiminden tahammülünden çok, kiminden az asker alınması hem düzensizliğe; hem tarım, ticaret ve bayındırlık işlerinin kötü gitmesine; hem ömür boyu askerlik bıkkınlığı; hem de nüfusun azalmasına yol açar. Bu nedenle, her memleketten alınacak asker miktarı için uygun yöntem konulmalı ve dört veya beş yıl hizmet için sıra usulü getirilmelidir. Bunlar yapılmadıkça devletin kuvvetlenip gelişmesi, huzur ve asayişin sağlanması mümkün olmaz.

Askerlik sorununa çözüm bulmak amacıyla 6 Eylül 1843'te bir kanun çıkarıldı (Engelhardt, 1999: 75). Kanun'a göre (Karal, 1994: 179-180):

“Nizami askerliğin süresi beş yıl olarak bağlanmıştır. Beş yıl ödevden sonra bırakılan nizami askerler yedi yıl redif sınıfında hizmet görecekle ve her yıl bir ay nöbetle bağlı oldukları kazalar merkezlerine çağrılacaklardır. Her yıl Martın birinci günü nizami askerler her ordunun beşte biri nispetinde yenilenecektir. Bırakılmaya hak kazanan askerlerin isimlerini taşıyan cedveller, bu zamanda tertiplenerek yerlerini alacak yeni, askerlerin gelişi nispetinde eski askerler bırakılacaklardır.

“Bundan böyle subaylar üzerlerine sivil memurluklar alamayacaklardır. Osmanlı toprakları, genişlik ve coğrafya durumu gözönünde tutularak beş büyük orduya ayrılacaktır: Hassa askerlerinden kurulan birinci ordu, Dersaadet ordusu denilen ikinci ordu ve sırasıyla Rumeli, Anadolu, Arabistan orduları.”

4.3. Kırım Savaşı - Paris Barış Antlaşması ve Islahat Fermanı

1841 yılında imzalanan Londra Sözleşmesi ile daha önce Rusya ile Mısır sorunu nedeni ile imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması geçerliliğini yitirmişti. Bu antlaşmaya bağlı olarak Boğazlar'ın savaş durumunda yalnızca Rusya'ya açık diğer devletlere kapalı olacağına dair gizli bir madde konmuştu. Doğal olarak bundan menfaati zedelenen Rusya yeni hamleler peşinde idi. Hatta diğer Avrupa devletlerine, onların uzun süredir güttüğü Osmanlı toprak bütünlüğünü sağlama politikasına karşın, Osmanlı topraklarını paylaşma teklifini götürmüştür. İstedığı olumlu cevabı alamayınca da kendi başına harekete geçmiştir. Boğazlar meselesi yaklaşık on yıl gündeme gelmedi. 1850 yılında Fransa ile Rusya arasında eskiden beri süren Kudüs'teki Kutsal Yerler'in bakım ve onarımına dair hak ve imtiyaz elde etme mücadelesi tekrar alevlendi (Keleş, 2008b: 159-160). Aslında Rusya Osmanlı ülkesinde yaşayan tüm Ortodokslar üzerinde himaye hakkını tesis etmek istemiştir. Zaten daha önce 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na dayanarak bu hakkı talep etmiştir (Engelhardt, 1999: 472). Bu amaçla, Rusya Bahriye Nâzırı Prens Mençikof'u İstanbul'a göndermiştir. Yapılan görüşmelerden sonuç alamayınca geri dönmüş ve Rus donanması Sinop'ta bulunan Osmanlı ordusuna ansızın saldırmıştır (Türkgeldi, 2012: 11-12). Diğer taraftan da Sırbistan ve Bulgaristan Prenslüklerini işgale başladı. İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya verdiği ultimatom işe yaramadı ve savaş başlamış oldu (Shaw ve Shaw, 1983: 178).

Reşid Paşa'nın, 1848 İhtilalleri sırasında Avusturya ve Rus orduları önünden kaçarak Osmanlı'ya sığınan Macar ve Lehleri savaş tehdidine rağmen teslim etmemekteki kararlılığı, İngiltere ve Fransa'da kamuoyunu Türkler lehine çevirmişti (İnal, 1982: 152). Bu kamuoyunun da etkisiyle Reşid Paşa İngiltere ve Fransa'yı Rusya'ya karşı bir ittifak anlaşması imzalamaya ikna etmişti. Bu ittifak Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığa ilişkin bir sorun nedeniyle Batılı Hıristiyan devletleri ile yine Hıristiyan bir devlete karşı tarihindeki ilk ittifakıdır (Abdurrahman Şeref, 1980: 128; Onur, 1964: 53). Bu savaş sonunda söz konusu ittifak galip gelmiş fakat Osmanlı Devleti yeterli faydayı sağlayamamıştır. İngiltere ve Reşit Paşa yapılacak anlaşmada daha kârlı çıkmak için savaşın biraz daha uzamasından yana olmalarına rağmen Âli ve Fuad Paşa'lar savaşın sonlanmasını isteyen Fransa politikasına bağlı kalmışlardır. Böylelikle barış

görüşmelerinin yapılmasına karar verilmiştir. O sırada Sadrazam olan Âli Paşa murahhas olarak konferansa memur edilmiştir (Cevdet Paşa, 1991a: 65-66).

Fakat bundan önce 1 Şubat 1855’de Viyana’da Avusturya, İngiltere ve Fransa arasında gelecek barış görüşmelerine temel ödevini görecek prensipler görüşülmüştür. Bunlar arasına Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Hristiyan tebaanın hak ve imtiyazlarının açıklanmasını isteyen bir madde konulmuştur (Karal, 1994: 249).

Kırım Harbi barış görüşmeleri sırasında ortaya atılan tezler ve Ferman’ın yapısı incelendiğinde Islahat Fermanı’nı yabancı devletlerin hazırladığı ve Bâb-ı Âli’nin kabul etmek zorunda kaldığı bir ıslahat programı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti bu fermanı kendiliğinden ilan ettiğini açıklamakla hükümlerlik haklarını yalnız şekil yönünden kurtarmış olmaktadır. Gerçekte ise Osmanlı İmparatorluğu’nun Hristiyan tebaasının refahını düşünmek ve bu hususta gereken kararları almak Avrupa büyük devletlerinin eline geçmiş idi (Shaw ve Shaw, 1983: 178; Karal, 1994: 250).

Islahat Fermanı, Kırım harbinin son yıllarında hazırlanarak Paris Antlaşması’nın imzalanmasından altı hafta önce Bâb-ı Âli’de bütün vükela, yüksek memurlar ve şeyhülislam, patrikler, hahambaşı ve cemaatlerin ileri gelenleri önünde okunarak (Engelhardt, 1999: 137) ilan edildikten sonra Paris Antlaşması’nı hazırlamakta olan devletlere bildirilmiştir. Nitekim Paris Antlaşması’nda Hatt-ı Hümayun’dan, çeşitli tartışmalardan sonra ima ile bahsedilmiştir: “... Anlaşma devletleri fermanın büyük değerini kabul ve tasdik ederler” (Türkgeldi, 2012: 56; Engelhardt, 1999: 141).

Engelhardt bu tebligatın devletlere, padişahın tebaası ile olan ilişkilerine ve de saltanat-ı seniyyenin iç idaresine beraber veya ayrı ayrı müdahale etmek hakkını veremeyeceğini belirtmektedir (Engelhardt, 1999: 142). Fakat daha önce olduğu gibi Batılı devletler ferman hükümlerini bahane ederek sık sık müdahalede bulunmaktan geri kalmamışlardır.

Nitekim Islahat konusunda yeterli girişimlerin yapılmadığına dair bir memorandum 5 Ekim 1859 tarihinde anlaşma devletleri tarafından tebliğ edilmiştir. Bu memorandumda “Türkiye’nin kendi kendine yardım etmemesinden, ıslahatın tedrici ve daimi bir surette tatbikine teşebbüs etmesinden, 1856 Fermanı’yla belirlenen maksada ulaşmak için

yeterli derecede istekli davranmamasından” dolayı üzüldüklerini belirtmişlerdir (Engelhardt, 1999: 155).

Gülhane Hattı'nın başlattığı Tanzimat düzeni, Osmanlı devlet adamlarının teşebbüsü ile ve ön planda siyasi düşünceler olmaksızın sadece imparatorluğun müesseselerini yenileştirmek maksadiyle tertiplenmişti. Ordunun yeni bir düzene sokulması, imparatorluğun mülki idaresinde standart bir eyalet taksimatının kabul edilmesi, Devlet Şûrası'nın ve vilayet meclislerinin kurulması, ceza kanununun hazırlanması, medresenin yanında Avrupa örneğinde okullar açılması, karma mahkemelerin kurulması, ticaret kanununun kabulü gibi büyük çapta işler, Tanzimatın başarıları idi (Karal, 1994: 248). Fakat bu başarılar, Avrupa devletlerinin beklediği gibi bir Müslim-Gayrimüslim eşitliğini sağlamamıştı. Eşitlik konusunda Islahat Fermanı da memnuniyet sağlayamayacaktı.

Nitekim daha Hatt-ı Hümayun'un okunması sırasında hazır bulunmuş olan İzmit metropoliteninin, okumanın bitiminde Hatt-ı Hümayun'un atlas kese içine konulduğunu görünce, “bir daha bu keseden çıkmamasını Allah'tan temenni edelim” dediği rivayet edilmiştir (Engelhardt, 1999: 139). Metropolit'in bu tavrı, Ferman'ın sadece müslim – gayrimüslim eşitliğini öngörmesinin yanında, cemaatler arasında da eşitliği öngörmesinden kaynaklanmaktadır.

Yirmi maddeden oluşan Hatt-ı Hümayun şu şekilde özetlenebilir:

Halkın can, mal, ırz ve namus güvenliği; halkın kanun karşısında eşitliği; şahsi ve ortak tasarruf haklarına riayet; kamu hizmetleri ve askerlik hizmetlerine bütün tebaanın kabulü; bazı idari sınırlamalar şartıyla mezhep ve eğitim özgürlüğü; vergilerde eşitlik; iltizam usulünün kaldırılması ve verginin doğrudan doğruya devletçe tahsili; mahkemelerde şahitlik eşitliği; tebaanın mahkeme karşısında mahkûmiyetinden sonra idam veya affı hususunun sadece padişahın hakları arasında bulunması; mahkemelerin aleniyeti ve ilamların yayınlanması; suçluların mülklerinin müsaderesi usulünün kaldırılması; işkencenin ve bedensel cezalar hakkında ağır kanunların kaldırılması; hapisane usul ve kanunlarının insan haklarına daha uygun şekilde düzeltilmesi; ticaret, ceza ve cinayet davalarının bütünü için karma mahkemelerin kurulması; bu mahkemelerde tatbik edilecek hukuk, ceza ve muhakeme usulüyle ilgili kanunların

tanzimi; gayrimüslim cemaatin yalnız mezhep muafiyet ve imtiyazlarının muhafaza edilerek diğer imtiyaz ve muafiyetlerinin tetkiki ve düzeltilmesi; patrikhane veya gayrimüslim cemaat meclislerinin bazı durumlarda hukuki davalarda sahip oldukları yetkilerin sağlamaştırılması; bu cemaatlerden vilayet ve nahiye idare meclisleri ile Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de üye bulundurulması; resmi evrakların hiç birinde Hristiyanlar için hakaret taşıyan tabirler ve lafızların kullanılmaması; rüşvetin kaldırılması ve rüşvet ile yolsuzluğun yasaklanması için kanun hükümlerinin şiddetle uygulanması (Engelhardt, 1999: 137-138). Anlaşılacağı üzere Islahat Fermanı hem Tanzimat Fermanı’nın bir tekrarı hem de genişletilmiş halidir.

Gülhane Hattı’nda da olduğu gibi Islahat Fermanı’nda da başlıca düşünce, tebaayı ırk ve din farkı gözetmeksizin kaynaştırmak ve İmparatorluğun mukadderatı ile ilgili bir Osmanlı topluluğu yaratmaktı. Islahat Fermanı bu amaca varılması için Müslümanlarla Hristiyanları ayıran hususların kaldırılmasını gözönünde tutmaktaydı. İslamlarla Hristiyanlar arasında mevcut farklar, din, vergi, askerlik, devlet memurluklarına geçme ve eğitim alanında göze çarpmakta idi. Hristiyanlar, din bakımından özgürlüğe sahiptiler. Fakat inanç sistemleri Müslümanlar nazarında küfürdü. Bu itibarla Hristiyanlar da kâfir sayılırlardı. İmparatorluğun temeli İslamiyet olduğu için Hristiyan umumi efkârını üzen bazı kanunlar da çıkarılmıştı. Bunlardan ikisi İslam umumi efkârında kuvvetli birer hüküm halini de almış bulunmaktaydı. İslamiyeti kendi isteği ile kabul eden bir Hristiyan ya da Yahudi tekrar kendi dinine döndüğü takdirde ölüm cezasına çarptırılması kanundu⁷⁵. Keza Müslüman bir kadınla münasebette bulunan bir

⁷⁵Riddet de denilen irtidatın lügat anlamı “bir şeyden başka bir şeye dönmek” demektir. Hükmen en ağır ve fahiş derecedeki küfür irtidattır. Şafiîlere göre, ölüme kadar devam eden irtidat, amelleri iptal eder. Hanefilere göre irtidat etme anından itibaren daha önceki ameller boşa gider. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse onların (o gibilerin) yaptığı (iyi) işler dünyada da, ahirette de boşa gitmiştir. Onlar o ateşin (cehennem) arkadaşlarıdır. Onlar orada (bir daha çıkmamak üzere) ebedî kalıcıdırlar” (Bakara,217). Şer’i yönden irtidat, ister niyet ile ister küfre düşürücü bir fiil yahut sözle olsun; ister alay için isterse inat yüzünden yahut inanarak söylensin, İslâm dininden dönüp inkâra, küfre sapmak manasına gelir (Zuhaylî, 1994a:462). İrtidat eden şahsın öldürülmesinin vacip olduğuna âlimler ittifak halindedirler. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.v); “kim dinini (İslâmı) değiştirirse onu öldürünüz” ve “Müslüman bir kişinin kanı ancak şu üç şeyden biri ile helâl olur: Zinâ eden evli şahıs, başka birini öldüren kişi, cemaatten ayrılıp dinini terkedenden kimse” buyurmuştur. Ayrıca meşhur Muaz (r.a) hadisinde zikredildiğine göre Hz. Muhammed kendisini Yemen’e gönderdiği vakit şöyle buyurdu: “Hangi erkek İslam’dan dönerse onu önce İslam’a davet et. Dönerse ne âla; yoksa boynunu vur. Yine hangi kadın İslam’dan dönerse onu önce İslam’a davet et. Dönerse ne âla; yoksa onun da boynunu vur” demiştir (Zuhaylî, 1994a:465).

Hristiyan'ın İslamiyeti kabul etmediği takdirde ölüme mahkûm edilmesi de kanundu. Böyle kanunlar mevcut oldukça Hristiyan cemiyeti ile Müslüman cemiyeti arasında bir kaynaşma sağlanamayacağı belli idi. Islahat Fermanı, içine aldığı maddelerle kişiler arasında mevcut eşitsizliği de şekil bakımından olsun kaldırmak istemekteydi (Karal, 1994: 251).

Müslümanlarla Hristiyanlar arasında vergi ve askerlik hizmeti bakımından olan eşitsizlik ise oldukça önemli idi. Tanzimat'a kadar Hristiyan tebaa askere alınmazdı. Bu muafiyetine karşılık olarak da devlete cizye ismini taşıyan bir vergi verirdi. Bu durum tebaanın kanun önünde eşitliği prensibini çok zayıflatmakta idi. Tanzimat'ta cizye kaldırılarak askerlik ödevi Hristiyanlar için de mecbur olmuştu. 1847'de ilk defa olarak Rum gemicileri Osmanlı bahriyesine alınmıştı. 1850'de Devlet Şûrası'nın kabul ettiği bir kanun projesiyle bütün Hristiyan tebaanın askerlik problemi ele alındı. Fakat bir taraftan Hristiyanların orduda ilerlemeleri kararlaştırılmadığından diğer taraftan Hristiyanlar askerliği benimseyemediklerinden kanun projesi yürütülemedi. Bu örneğe rağmen Islahat Fermanında Hristiyanların askerliği yeniden prensip olarak ortaya kondu. Askerlik ödevini yapmak istemeyen İslam ve Hristiyan tebaa için "bedel-i nakdî" formülü kabul edildi. Bu bir derece cizye vergisinin devamı demektir. Fakat Müslümanların da bedel-i nakdî vermek hakkına sahip olmaları ile Hristiyan ve Müslüman tebaa arasında askerlik alanında eşitlik sağlanmış oldu. Müslümanlar ile Hristiyan tebaa arasında bir eşitsizlik de devlet memurluklarına geçmede göze çarpmaktaydı. Hristiyanların bazı hallerde, Rumlar müstesna, devlet memurluklarına geçmeye hakları yoktu. Hristiyanların siyaset haklarından mahrumluğunu anlatan bu durum Hristiyan devletlerin gözüne çarpmakta idi. Devlet memurluğu eğitim ile yakından ilgili olduğundan Islahat Fermanı'nda Hristiyanların hem Osmanlı eğitiminden faydalanabilmeleri hem de devlet memurluklarına geçebilmeleri prensibi konmuştu (Karal, 1994: 251-252).

Islahat Fermanı'nın belirleyici özelliği idari, mali ve adli organların yeniden düzenlenmesiyle vilayet, liva ve nahiye düzeyindeki halkın, özellikle gayrimüslimlerin yönetime katılmalarının sağlanmasıdır. Böylesi bir durum 1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ile Lübnan'da sağlanmıştı. Fakat Avrupa devletleri bu durumun tüm İmparatorluk ülkesinde geçerli olmasını arzu ediyorlardı. Osmanlı yönetimi ise bu

şartlara isteksizdi ve temkinli yaklaşıyordu (Ortaylı, 2007: 497). Şartların önemini anlayan Tanzimatçılar öncelikle pilot bir bölgede uygulanması şartıyla vilayet düzenlemesine gittiler ve sonuçta tüm İmparatorluk düzeyinde geçerli olacak 1864 İdare-i Vilayet Nizamnamesi'ni ortaya çıkardılar.

Kırım Savaşı'ndan sonra artık Osmanlı, Avrupa devletlerinden biriydi ve Avrupa hukukuna tabi idi. Fakat İstanbul'da özellikle İngiliz ve Fransız elçileri halen nüfuz yarışında devam ediyorlardı. Tanzimat'ın üç büyüklerinden Reşid Paşa eski İngiliz politikasının devamından yana tavır alırken, Âli ve Fuad Paşa'lar Fransız politikasını tercih etmişlerdir (Cevdet Paşa, 1980: 4).

Islahat Fermanı'na, devlet adamlarından en sert tepki Reşit Paşa'dan geldi. Paşa, Fermanı, “hainler tarafından Avrupa'ya verilen bir tahrip aracı” olarak nitelendirdi. Paşanın “hainler”den kastı, kendi öğrencileri olan Âli ve Fuad Paşa'lardı (Engelhardt, 1999: 138). Çünkü Paris Antlaşması'na delege olarak Âli Paşa gönderilmişti. Âli Paşa'nın sivrilerek kendisine rakip olmasını bir türlü içine sindirememiş (Abdurrahman Şeref, 1980: 72) ve ferman onların iktidarında hazırlanmıştı. Reşit Paşa, Fermana yer alan ve Hıristiyan halka verilen imtiyazları hak etmediklerini düşünmekteydi. Reşit Paşa'nın bu şekilde tepki göstermesinin nedeninin kamuoyunun dikkatini üzerine çekmek ve rakipleri karşısında halkın sevgi ve güvenini kazanmak istemesi (Eryılmaz, 2010b: 146) olduğu ifade edilmektedir. Engelhardt'ın ifadesiyle “azlinden dolayı müteessir olduğu ve kalbi incitildiği için ihtirasa mağlup olup yenilikleri hoş görmüyordu” (Engelhardt, 1999: 138-139).

Aslında Paris Barış Antlaşması'nın görüşüldüğü kongreye Reşit Paşa bizzat gitmek istemiş, İngilizler tarafından olumlu karşılanmışken, o sırada Fransızlarla arasının açık olması nedeniyle, Fransız Hariciye Nazırı Kont Valevski'nin muhalefeti nedeni ile yerine Âli Paşa gönderilmiştir (Türkgeldi, 2012: 55).

Diğer taraftan Reşit Paşa, Islahat Fermanı'na “istiklâl-i saltanatı ihlâl” etmiş olmasından dolayı kızgındı. Ferman'ın ilanından sonra mürtedlerin öldürülmesi yerine sürgüne gönderilemesi usulü benimsenmişti. Bu gibi olaylar özellikle Girid'de çoğalmaya başlayınca bu durum masaya yatırılmış ve Mustafa Reşit Paşa ile Şeyhülislam Arif Efendi, Kıbrıslı Mehmed Paşa ve Fuad Paşa arasında münakaşa yaşanmıştır. Mustafa

Reşit Paşa bu konunun Ferman'a yansımaları eleştirmiş, bu gibi olayların Müslüman olanların irtidadına da kapı açtığını ve Ferman'dan sonra yaygınlaştığını ifade etmiştir. Kıbrıslı Mehmed Paşa, Avrupa devletlerinin bu konuyu kendiliğinden kabul edip icra etmezseniz Paris Konferansı'nda dile getirileceğini bildirmeleri üzerine Ferman'a yansıtılmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Bunun üzerine Reşit Paşa Avrupa devletlerinin bunu ileri sürmelerinin anlaşmaya aykırı olduğunu, kendisi orada bulunsaydı Ferman'a yansımalarına izin vermeyeceğini belirtmiştir. O'na göre "böyle şeylerde eşrâf-ı kavm bulunup da vâkıf-ı hâl olmak lâzım gelirdi" (Cevdet Paşa, 1991b: 19-20). Diğer bir ifade ile Reşit Paşa Paris Antlaşması'na katılanları beceriksizlikle ve konunun aslına vakıf olmamakla suçlamıştır.

4.4. Dönemin İdeolojisi: Osmanlılık

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı toprakları içerisinde dil, din ve mezhep açısından farklılık gösteren birçok unsurun Osmanlı'nın kendine özgü özellikler gösteren millet sistemi ile bir arada tutulmaya çalışıldığı bilinmektedir. Fakat 1789 Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik fikirleri bütün Avrupa'da ve Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında büyük etki yaratmıştır. Milliyetçi hareketler, 1815 yılında Viyana Kongresi sonucunda özellikle Rusya, Avusturya ve Prusya'dan oluşan Kutsal İttifak devletleri ve onlara İngiltere ve Fransa'nın da katılmasıyla oluşan beşli ittifak tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Osmanlı topraklarında milliyetçi düşüncelerle ortaya çıkan ilk isyan Yunan İsyanı olmuş ve bağımsızlıkla sonuçlanmıştır (1812-1829).

Yunan İsyanı sonrasında, Osmanlı devlet ricali arasında İmparatorluğun diğer unsurlarının Osmanlı hâkimiyeti ve sınırları içerisinde nasıl tutulabileceğine ilişkin farklı görüşler oluşmaya başlamıştır. Milletler çağında Osmanlı siyasi toplumundan sadece Osmanlı Milleti, İslam Milleti ve Türk Milleti olmak üzere üç ayrı milletin ortaya çıkarılması mümkün⁷⁶ görünüyordu. Aslında Anadolu'da, Balkanlar'da ve Kafkaslar'da yaşayan Müslümanlar, Osmanlılığı bir çeşit Müslüman siyasi kimliği olarak benimsemişlerdi. Bu bölgelerde Osmanlı hâkimiyeti, kanunları, gelenekleri devamlı surette uygulanmış ve her türlü dil, etnisite ve soy farklılıkları ile çatışmaksızın kendine has bir siyasi kültür yaratmıştır. Böylece Müslümanlar arasında Osmanlılık din

⁷⁶ Bu konuda yapılan ilk derli toplu çalışma Yusuf Akçura'nın 1904 yılında Mısır'da yazdığı "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı makalesidir.

çerçevesinde hareket ederek tarihi esaslara dayanan bir siyasi kimliğin temelini oluşturmuştur (Karpat, 2006: 74). Ancak özellikle Müslüman olmayan gruplar kendilerini Bulgar, Sırp veya Yunanlı şeklinde tanımladıklarından Osmanlılık gibi bir üst kategoriye ihtiyaç duymamışlardır. Osmanlılık onlar için sadece kendilerinin bağımsızlık hareketini önlemeye yönelik yapay bir kimlik niteliğinde kalmıştır (Hanioğlu, 1985: 1390).

Osmanlılık fikri bu gerekçeyle ilk olarak II. Mahmud zamanında bir “Osmanlı milleti” vücuda getirmek amacıyla ortaya atılmıştır. II. Mahmud’un “*ben tebaamdaki din farkını cami, havra ve kiliselerine girdiklerinde görmek isterim*” sözü bize bu siyasetin boyutları hakkında fikir vermektedir (Kara, 1985: 1408).

1839’da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan Tanzimat devrinde hareketin liderleri, öncelikle Padişah’a Osmanlı milleti fikrini benimsetmeye çalışmışlardır. Yeni siyaset Osmanlılık diye tanımlanmış ve böylece muhtemel ayaklanmaların önlenmesi düşünülmüştür. Fakat Tanzimat’ın ilanından sonra reaya arasındaki hoşnutsuzluklar sükûn bulacağı yerde, giderek artmış ve giderek daha önemli hale gelmiştir. 1856’da ilan edilen Islahat Fermanı’nda doğrudan gayrimüslim tebaayı ilgilendiren meseleler hattın esasını teşkil etmiştir. Islahat Fermanı’nda geçen şu ifade, “hukukça olan müsavat vezâifce olan müsavata müstelzim olduğundan”, ıslahatın temel taşıymı ifade etmiştir (İnalçık, 1992: 3). Osmanlıcılık, imparatorlukta Gayrimüslim tebaya diğer Osmanlı vatandaşları gibi bütün haklarını kullanma yetkisini vermektedir. Ayrıca bu hak, Tanzimat döneminin bütün idari ve hukuki reformlarının içerisinde yer almıştır (Kushner, 2009: 18). İşte bu kültürel Osmanlı kimliği daha sonra devlet tarafından özellikle Âli ve Fuad Paşalar zamanında (Akçura, 2005: 37) resmi politika olarak ısrarla savunulmuş ve imparatorluğun sonlarına kadar da Osmanlı milleti oluşturmak politikasından vazgeçilmemiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen tüm idari yeniden yapılanma teşebbüslerinde gayrimüslimler hep göz önünde tutulmuş, çeşitli devlet görevlerinde ve meclislerde yer alabilmeleri sağlanmıştır.

Sultan Abdülaziz, 1868’de Şura-i Devlet’in açılış konuşmasında “Hangi mezhebe bulunursa bulunsunlar bütün tebaam aynı vatanın evlâdıdır” demiştir (İnalçık, 1992: 3). Nitekim bu siyaset son olarak, Kanun-i Esasi’nin 8. Maddesinde “Devlet-i Osmaniye

tâbiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhebden olurlarsa olsunlar bilâ istisna Osmanlı tabir olunur”, şeklinde ifadelendirilmiştir.

Tasavvur edilen bu millet tıpkı Amerika Birleşik Devletleri’ndeki Amerikan milleti gibi ortak bir vatanla birleşmiş yeni bir milliyet olarak Osmanlı milleti olacaktı ve Devlet asıl sınırları ile devam edecekti (Âli Paşa, 1978b: 36-37; Akçura, 2005: 36). Milli kimlik taleplerinin ortaya çıkması öncesinde Tanzimat’a kadar Osmanlılar diye başlayan bir siyasal manifestoya rastlamak mümkün değildir. Osmanlı kimliği ise bir hanedan kimliğidir ve kıskançlıkla dar bir elit tarafından temsil edilmektedir (Öğün, 2003: 58). Öğün’e göre, Osmanlılık siyasetinin arkasında da bir milli kimlik oluşturma iddiası bulunmamaktadır. Tam tersine milli kimlik taleplerini bastırmaya dayalı bir siyasal kimliktir (2003: 67).

II. Abdülhamit döneminde ise, muhalif gruplar onun Osmanlılık siyasetini olumsuz yönde etkileyen bir yönetim anlayışına sahip olması noktasında birleşmişlerdir. Muhalifler, onun yönetiminin ortadan kaldırılması ve bütün unsurlara belli bir oranda temsil hakkı veren meclislerin açılmasının ayrılıkçı talepleri engelleyeceğine inanmaktaydılar. Nitekim II. Meşrutiyet’in ilanını takip eden günlerde Osmanlılık ideali çerçevesinde çeşitli kent meydanlarında gösteriler yapılmıştır. Fakat başta Osmanlılık düşüncesi özellikle Müslüman unsurlar tarafından kabul edilebilir gibi algılansa da daha sonra bu gruplar da milliyetçilik fikrinden etkilenmişlerdir. Yine bazı Hıristiyan gruplar, Arap Katolikleri ve kendilerini eski dinleri Ortodoksluğa tekrar ihtida etmek isteyen İstanbul Patrikhanesi gibi hasım gruplara karşı Osmanlılık kimliğini siper olarak kullanmakla beraber, genelde bu kimliği bir çeşit asimilasyon tuzağı olarak görmüşlerdir (Karpat, 2006: 73). Sonrasında ise 1912-1913 Balkan Harpleri sonucunda Avrupa-i Osmanlı adı verilen Balkan topraklarının kaybedilmesi Osmanlı’nın çok ulusluluğundan çok şey kaybetmiş olduğunu göstermiştir (Hanioğlu, 1985: 1392-1393).

4.5. Tanzimat’ın Yönetim Politikalarına Yansımaları

Tanzimat Fermanı ile öngörülen düzenlemeler için hemen uygulamaya geçilmiş ve İmparatorluğun içinde bulunduğu şartlar göz önüne alınarak kademe kademe gerçekleştirilmiştir. Uygulamada, merkezi otoritenin kesin denetiminde olan yerlere öncelik verilmiş, başarı sağlandıkça uygulama alanı genişletilmiştir (Çadırcı, 1988:

601). Başta Edirne olmak üzere, Hüdâvendigâr (Bursa), Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas eyaletlerinde Tanzimat'ın öngördüğü şekilde mal-mülk ve nüfus sayımı yaptırılarak uygulamaya geçilmiştir. Öncelik verilen eyaletlerden biri de Trabzon olmasına rağmen, karşılaşılan tepkilerden dolayı uygulama ertelenmiştir (Çadircı, 1988: 612). Tanzimat'ın öngördüğü düzenlemelere tepki sadece Trabzon'dan gelmemiş, Erzurum, Hakkari, Van ve Cizre yörelerinde de ayaklanmalar görülmüştür. Tepkilerin nedeni genelde vergi konusu olmakla birlikte, karşı koyanların başını eski alışkanlıklarını ve ayrıcalıklarını bırakmak istemeyen âyân ve eşraf çekmiştir (Çadircı, 1988: 612-619).

Bu devirle beraber idarenin tüm işlemlerinin yazılı ve belirli kanunlara, nizamnamelere göre yapılmasının sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Yönetimdekiler tamamen bu düzenlemelere bağlı olarak tebaayı yönetmek durumundadırlar. Tüm nizamnameler bütün Osmanlı ülkeleri için standart olarak düzenlenmiştir. Pilot uygulamalar için bazen Tuna Vilayet Nizamnamesi gibi statüler tespit edilse bile bir süre sonra bir genel rejime bağlanmıştır. Çıkarılan düzenlemeler sistematik olarak Türkçe'nin yanında diğer dillerde de ilan ve neşr edilmiştir. Özellikle mali mevzuat ve arazi mevzuatının imparatorluğun muhtelif halklarının dillerinde çıkmasına dikkat edilmiştir (Ortaylı, 2007: 474).

4.5.1. Mali Alanda Düzenleme Çabaları: Muhassıllık Denemesi ve İmar Meclisleri

Tanzimat devlet adamlarını en çok uğraştıran meselelerden biri vergilerin sağlıklı bir şekilde toplanamaması hususu olmuştur. Buna ilişkin olarak Tanzimat Fermanı'nda zararlarından bahsedilerek iltizamın kaldırılması öngörülmüştür.

İltizam, “devlete ait emvalden bazılarının tahsili kefil gösterilmek ve bedeli muayyen taksitlerde ödenmek üzere alınması” anlamında kullanılmakta, bu türlü taahhüde girmiş olanlara da mültezim denilmektedir (Pakalın, 1983b: 57). Burada gösterilecek olan kefil illaki bir Ermeni sarraf değildir. Nitekim kefil gösterilebilecek sarraflar belirlenmiş ve bunlara “kuyruklu sarraflar” adı verilmiştir. Pakalın (1983b: 58) sarrafların niteliklerini ve neden bir kefile ihtiyaç duyulduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

Mültezimler bir aralık taahhütlerini ifa etmediklerinden hazine haklarının ziya'dan kurtarılması için müzayedeye konulan bir varidata peyk sürmek isteyen

mültezimlerin evvel beevvel hazinece taahhüdü câri ve muteber bir sarraf göstermesi nizam altına alındı. Birtakım kimselere “kuyruklu” denilen imtiyazlı senetler verilerek “hazine sarrafları” vücuda getirildi. Bunlara “kuyruklu sarraflar” adı verildi.

Hazinece kefil olarak kabul olunabilecek sarraf mutlaka bu kuyruklu sarraflar zümresinden olmak ve bu zümreye girecek sarraf iki bin beş yüz kuruştan on bin kuruşa kadar berat harcı vermek ve taahhüdünü ifa ettikten sonra senedi kendisine iade edileceği zaman “reddiyye-i temessük” unvaniyle bir harç daha tediye eylemek lazım gelirdi.

Bu durum git gide mültezimlerin hükümet içinde hükümet olmalarına, devlete ve ahaliye pek çok fenalıklar yapmalarına neden olmuştur (Pakalın, 1983b: 58). Hatta bunlarla, âyân ve voyvoda gibi yerel güçlerin ve görevlilerin halk üzerindeki baskısı o kadar artmıştır ki, kamu hizmetlilerinin reayaya karşı işledikleri suçlar “zulüm suçları” adı altında geniş ve özel bir kategori bile oluşturabilmiştir (Tanör, 1995: 23).

İltizam sisteminin sakıncaları eskiden beri bilinmesine rağmen hazineye olan katkısından dolayı vazgeçilmemiştir. Fakat iltizam yeniçağ Avrupası’nda modernleşen devletlere sabit gelir sağlamış, bütçe ve hizmetlerde belirlilik getirmiş, bir yandan da burjuvazinin doğmasına imkân vermiştir. Osmanlı’da ise tarımsal zenginlik artmadığından devlet bu gelirlerle fazla bir yarar sağlayıp gelişmemiştir. Güçlü bir şehir burjuvası da doğamamıştır. İltizam sadece yolsuzluğu ve yerel nüfuz gruplarının gücünü artırmıştır. Bu yüzden Tanzimatçıların başlıca sorunu iltizamı kaldırmak olmuştur (Ortaylı, 2007: 143). Eskiden beri iltizam ihalesini alanlar, mültezim ya da mütesellim gibi birbiri yerine kullanılan adlarla anılmışlardır.

Görevleri vergi toplamak, dirlik düzeni sağlamak ve gerektiğinde asker yazılması gibi halkı doğrudan ilgilendiren işleri yürütmek olan mütesellimler, Ehl-i örf denilen yönetici sınıf içinde halkla en çok ilişkisi olan kamu görevlileri idi. Tanzimat’ın ilanı sıralarında halkla iyi ilişkiler içinde olan mütesellimler varsa da çoğundan halkın hoşnutsuzluğu bulunmaktaydı. Her ne kadar halkın mütesellimleri şikâyet etme hakkı bulursa da eğer kadı, âyân ve eşraf mütesellim ile işbirliği içinde ise bu yol kapanmış oluyordu. Çünkü herhangi bir yöneticiyi kadıdan onay almadan padişaha şikâyet etme olanağı kural olarak yoktu. Ayrıca şikâyetlerin genellikle çok geç incelenmesi ve sonuç alınamaması da halkı umutsuzluğa düşüren nedenlerdi (Çadırcı, 2007: 36). Tanzimat

Fermanı ile başlayan yeni süreçte mütesellimlik kurumu da ele alınmış, ıslahı mümkün görülmediğinden kaldırılarak yerine “muhassıllık” getirilmiştir (Çadircı, 2007: 43).

Muhassıl kelimesi devlete ait vergi ve resimleri tahsil ile sorumlu olan memurlara verilen isimdir. Arapça karşılığı “tahsil edici” olan muhassıl, Osmanlı’dan önce Anadolu Selçukluları’nda da mevcut olan bir kamu görevlisidir. Tanzimat dönemine gelinceye kadar bazı eyaletler ve adalar hariç olmak üzere, farklı isimler altında çeşitli vergiler alınmakta ve bunlar tımar ve zeamet sahiplerine vali ve mütesellimler, voyvodalar tarafından aynen veya bedelen tarh ve tahsil olunmaktaydı. Tanzimat’la birlikte vergi çeşitleri azaltılarak sadece cizye, âşar, ağnam haricindekiler kaldırılmış ve herkesin hal ve tahammülünün derecesine göre vergi alınması düzenlenmiştir. Bu vergilerin toplanabilmesi için de merkezden “her eyalete haysiyet ve iktidar sahibi” memur gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Pakalın, 1983b: 569).

Eyalet merkezleri ve sancak merkezlerinde başkentten gönderilen fevkalade yetkili muhassılların yanında halkın temsilcileri, ruhani reisler, askeri kumandan ve diğer yetkililerin oluşturduğu muhassıllık meclisleri, vergi tarh ve tevzii ve toplanması ile görevlendirilmişlerdir (Ortaylı, 2007: 479). Pakalın (1983b: 570), bu düzenlemeye kadar eyaletlerin vergilerinin bilinmediğini ve muhassıllık defterleri sayesinde bu tarihten itibaren anlaşılmaya başladığını ifade etmektedir.

Muhassıllık meclisleri, II. Mahmut dönemindeki “meşveret divanı” örneğinden hareketle oluşturulmuş meclislerdir. Bu divanlar, II. Mahmut döneminde bir ara eyaletlere müşir rütbesi ile gönderilen valilerin, yılda bir kere bağlı sancakların naib, kadı, voyvoda gibi ileri gelenleriyle güvenlik işlerini ve vergi konularını görüşüp karara bağladıkları meclisler idi (Ortaylı, 2000: 33). Meclislerin nasıl kurulacağı Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye’nin hazırladığı bir hususi talimatnameyle düzenlenmiştir. Bu talimatnameye göre; muhassılların maiyetlerine bir tane mal, bir tane nüfus ve emlak kâtibi atanacaktı. Bu memurlardan başka o memleketin hâkimi, müftüsü, asker zabiti ve ileri gelenlerinden dört kişinin katıldığı bir meclis kurulacak ve bu on kişilik meclise, gayrimüslim ahali bulunan yerlerde metropolid veya hahambaşı gibi ruhani veya dini reisler ile iki nefer kocabaşları da girecektir. Bu meclis haftada iki üç gün toplanacak ve vergi tahriri başta olmak üzere memleketin diğer özel ve genel sorunları görüşülecektir. Muhassıl bulunmayan kazalar veya bir araya gelen bazı köylerde *küçük*

muhassıllık meclisleri kurulabilirdi. Bunların üye sayısı ve meclisin kimlerden oluşacağı o yerin şartlarına göre belirlenecekti. Fakat sonraki bir nizamname ile bu meclislerin üyeleri; kadı, zabıta memuru, muhassıl vekili ve ileri gelenlerden iki kişi olmak üzere beş kişi olması kararlaştırılmıştır. Muhassıl vekili muhassıl tarafından atanmaktaydı (Ortaylı, 2000: 34). Meclisler, valilerin yardımcısı olmaktan başka onların ezici ve haksız işler yapmasını önlemek gibi bir maksatla da kurulmuştu. Valiler bölgenin yönetim, mal ve adalet ile ilgili bütün işleri hakkında meclis tarafından ileri sürülecek düşünceleri dinlemek ve uygulamak zorunda idiler (Karal, 1994: 192).

Bu uygulama sadece iki yıl sürmüş ve 1842 senesinde muhassıllık lağvedilerek bunlara ait görevler kaza ve livalara askerlerden tayin olunan en büyük memurlara verilmiştir. Fakat bunun da zararları anlaşılınca sonradan bu görev defterdar, muhasebeci ve malmüdürlerine verilmiştir (Pakalın, 1983b: 570). Uygulamanın sonuç vermemesinin nedenleri olarak; devletin organizasyon, eleman ve araç bakımından yeterli hazırlıkları yapamaması ve yeni yöntemden menfaatleri zarar görenlerin muhalefetleri gösterilebilir. Bu durum sadece muhassıllığın lağvına sebep olmamış, Mustafa Reşit Paşa'nın iktidardaki gücünün zayıflamasına ve dışişleri bakanlığından azledilmesine netice vermiştir (Eryılmaz, 2010b: 117).

Muhassıllık uygulamasının başarısız olmasının yukarıda belirtilen nedenlerinin yanında meclislerin yapısı ve üyelerin niteliği de etkili olmuştur. Nitekim meclis üyeleri her yerde servet ve emlak sahibi eski voyvoda, âyân gibi kimselerdi. Bu meclisler bu gibi yerel âyân ve eşrafın etkinlik mücadelesi ve çekişme alanı olmuştur. Meclislerin gayrimüslim üyelerine birçok yerde Müslüman üyeler tahammül edememiş, hakaret ve küçümseme duygularını gizlememişlerdir. Meclislerin çalışması bazen merkezi hükümet memurlarının baskısı ve üyelerin memurlarla çatışması yüzünden aksayabilmiştir. Bu ve benzer olumsuzluklar memlekette karışıklıklara neden olmuştur. Fakat yarattıkları sorunlara rağmen eyalet idaresinde yönetilenlerin temsili yönünde bazı yenilikler görüldü ve bu temsil kurumsallaştı (Ortaylı, 2000: 40-42).

Muhassıllık denemesi sonuç vermeyince merkezîyetçilik eğilimi artmış ve vilayette valinin otoritesi artırılmıştır. Valiler vilayetin sadece güvenlik konularıyla değil, eskiden olduğu gibi maliye işleri ile de yetkili kılındı ve yanlarına mali işlerle ilgili bir defterdar, sancaklara kaymakam ve kazalara da halkın ileri gelen dürüst kişilerden birer müdür

atandı. Valilere vergi defterleri verildi ve bu defterlerde belirtilen vergiyi zamanında göndermelerine dair mühürlü taahhütname istendi (Eryılmaz, 2010b: 117-118). Söz konusu bu defterlerdeki vergi miktarının tespit edilmesinde, daha önce muhassılların vilayetlerde tespit ettiği ve merkeze gönderdikleri muhassıllık defterlerinin rolü olduğu söylenebilir.

İdari hiyerarşi yine mahalli temsilcilerin işbirliği ile fakat onların üstünde ağırlığını hissettirerek yerleşti. İltizam sistemine devam edildi ve yine idarenin belirli kompartımanlarının varidatı tahsil edip, gerekli cari harcamaları ve masrafları yapması ve kalan miktarın merkezi hazineye devredilmesi usulü benimsendi. Mesela gümrükler tahsil edilen varidattan gerekli harcama ve maaş ödemeleri yaparlar, artanını hazineye devrederlerdi. Aslında her vilayet, varidatın yani âşâr bedeli, ağnam resmi, bedel-i askeriye vesairenin toplandığı ve sonra idarenin ödeme ve masraflarının yapıldığı, bir anlamda merkezi hükümetin kontrolünde, fakat mali yönden otonom bir birimdi (Ortaylı, 2007: 480).

Muhassıllık meclislerinin kurulmasındaki asıl amaç, halkın yönetime katılması, dilek ve şikâyetlerinin merkezi idareye aktarılmasında kullanılan bir organ olarak işlev yapması değildi. Öncelikle vergi düzenlemeleri konusunda gelen tepkileri yumuşatmak için sorumluluğu halkın temsilcilerine de yaymak ve Tanzimat reformlarının halk tarafından benimsenmesini sağlamaktı (Eryılmaz, 2010b:116).

Her yıl Babıâli'ye gelerek Meclis-i Vâlâ'da bir önceki yılda yapılanlar hakkında bilgi alan ve bazı talimatlar veren Sultan Abdülmecid, 1845 yılının Şubat ayında, Babıali'ye gelerek kaleme almış olduğu bir Hatt-ı Şerif okudu. Kaleme aldığı metinde, ıslahatın beklenen neticeleri vermemesinden dolayı üzüntü ve endişelerini belirtiyor ve “gereken tedbirlerin tam bir birlik içerisinde müzakere edilmesini” emrediyordu. Bunun üzerine, Babıâli'deki iki muhalif grubun ortak çalışmasıyla Padişahın emri yerine getirilmeye çalışıldı. Sonuçta her vilayet merkezinden seçilecek “muteber ve malumât sahibi kimselerden” biri Müslüman ve biri gayrimüslim ikişer temsilcinin İstanbul'a gelerek vilayetlerin durumlarına ve yapılması gereken değişikliklere dair görüş bildirmeleri kararlaştırıldı (Engelhardt, 1999: 79-80; Çadırcı,1988:622).

Hükümetin her sancağa, gönderilecek temsilcilerin harcırahlarının mahalli mal sandıklarından karşılanmasını yazmasından, geldiklerinde iyi ağırlanmalarından ve hatta devlet adamlarının konaklarında ağırlanmalarından iyi niyetli olduğu anlaşılmaktadır (Ortaylı, 2000: 44). Fakat halkın oylarına müracaat edilmesi fikri hiç umulmayan bir tedbirdi ve birçok kişi bunun tehlikeli bir hareket olduğunu belirtmişti (Engelhardt, 1999: 80). Gelenlerden vilayetlerinin içinde bulunduğu durum ve neler yapılmasını istedikleri ile ilgili düşüncelerini yazılı olarak bildirmeleri istendi. Daha sonra gruplar halinde Meclis-i Vâlâ'ya çağırılarak düşüncelerini açıklamalarına imkân tanındı (Çadırcı, 1988: 622). Meclis-i Vâlâ, temsilcilerden aldığı bilgi ve raporları daha sonra, vergi, eğitim, bayındırlık işleri ve toprak reformu konularında çıkarılan bölgesel yasalarda temel olarak kullandı (Eryılmaz, 2010b: 125).

İstanbul'a gelen temsilciler, taşradaki gerçek nüfuz ve iktidar sahiplerinden çok onların adına gönderilenlerden oluştuğu için ne merkezi hükümetteki devlet adamlarının ne de vilayetlerindeki eşrafın tepkisini çekmemek adına çok fazla konuşmamışlardı. Bir sonuç alınamayacağı anlaşılınca bunlar memleketlerine geri gönderildi (Ortaylı, 2000: 44).

Eyalet temsilcilerinin gerek yazılı gerekse sözlü olarak ilettikleri sorunların başında vergi meselesi yer almaktaydı. Vergilerin çokluğu, toplanmasındaki yolsuzluklar ve haksız uygulamalar hemen hemen tüm temsilcilerin ortak şikâyetleriydi. İkinci olarak temsilciler, vilayetlerinin yol, köprü yapımı ve içme suyu gibi sorunlarını iletmişlerdir. Bu istekler dinlendikten sonra gelenlerin hepsi ile padişahın da hazır bulunduğu bir toplantı yapıldı. Meclis başkanı Süleyman Paşa, iletilen sorunlarla ilgilenileceğine dair kendilerine açıklamalarda bulundu. Ayrıca Paşa, oluşturulacak İmar Meclisleri vasıtasıyla yapılacak araştırma sonucu nereye ne kadar şeyin gerektiği anlaşıldıktan sonra gerekenlerin yapılacağını bildirdi (Çadırcı, 1988: 622-623). Bu sürecin ardından imparatorluk on bölgeye ayrılmış her bölgeye birer meclis gönderilmiştir. Her meclis için, hepsi asker ve mirliya rütbesinde olmak üzere, bir başkan ve üyelerden birisi ilmiyeden diğeri yönetimden anlar olmak üzere üç kişiden oluşuyordu. Ayrıca her meclise yeterli kâtip görevlendirilmişti. Bu heyetler gittikleri yerlerin durumunu teftiş ederek, yolsuzlukları saptayıp gereken soruşturma ve yargılamadan sonra dönüşte hükümete rapor vereceklerdi. İmar meclisleri daha çok onarım ve yapım ile ilgili

sorunlara eğilmişlerdi. Gönderdikleri raporlar genellikle hamam, çeşme, yol ve su yolu tamirine ilişkin (Çadırcı, 1988: 624-625).

Ortaylı (2000: 44-45), içlerinde Fuat Paşa, Ahmed Cevdet Paşa ve Ahmet Vefik Paşa gibi ünlü simaların da bulunduğu bu heyetlerin çalışmalarının sonraki ıslahat hareketlerinde bürokrasinin düşünce ve projelerini etkilediğini ve yeni bir “fevkal’ade teftiş heyeti” geleneğinin de başlangıcı sayılabileceğini belirtmektedir.

4.5.2. Mülki İdarede Yeniden Yapılanma

Tanzimat hareketinin amacı, Osmanlı devlet idaresini o asrın idari esaslarına dayandırmak, yani devletin gücünün tek merkezden en etkili biçimde kullanılmasını sağlamaktır. Bu açıdan demokrasiyi değil, Metternich’ci Avusturya ve otokratik Rusya imparatorluklarındaki gibi güçlü ve merkezci bir devlet makinesinin oluşturulmasını; ülkenin tüm mali işlerinin tek merkezden yönetilip, yönlendirilmesini, yükümlülüklerin kanuni esaslara dayandırılmasını ve yargı gücünün düzenli biçimde işlenmesini amaçlamaktadır. Tüm bu çabalar karşısında, Tanzimat merkeziyetçiliğinin en önemli ve acil meselesi yetişkin kadro yetersizliği olmuştur (Ortaylı, 2007: 495). Ayrıca merkezi bürokrasinin iktidar ve yetki devrinden kaçınması modernleşen imparatorluklarda yaygın ve ortak bir sorundur (Ortaylı, 2000: 25).

Tanzimat’la birlikte ivme kazanan merkeziyetçilik eğilimi, Osmanlı eyalet yönetimini iki ana biçimde etkilemiştir. Birinci olarak, mali alanda yeni bir teşkilatlanmaya gidildiği görülmektedir. İkinci olarak ise, mahalli kişi ve kümelerin devlet yönetimini etkilemeleri sürecinin düzgün, hızlı ve eşitlikçi biçimde işlemesine gerek duyulmuştur. Bu durum ise Türkiye’de yerinden yönetim geleneğinin doğmasını sağlamıştır. Bu iki etkinin sonucu olarak ise vilayetlerin fiziki teşkilatlanması da değişmiştir. Kimi zaman vilayet merkezi olan bir sancak vilayet merkezi yapıp diğer sancaklar kendisine bağlanmıştır (Ortaylı, 2007: 496).

Osmanlı taşra yönetiminin ilk sistemli adımı 1864 Vilayet Nizamnamesi’dir. Bu tarihe gelinceye kadar taşra yönetim sisteminde birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Daha önce belirtildiği gibi valilerin mali yetkileri merkezden atanan maliye memuru muhassıl-ı emval adındaki memura verildi. Bir süre sonra muhassılın yerine daha geniş yetkili

defterdarlar aldı. Ayrıca muhassıl gönderilen sancak ve kazalarda halk temsilcileri ile yöneticilerden oluşan Büyük Meclisler ile muhassılı olmayan kaza ve kasabalarda Küçük Meclislerin kurulması da valilerin yetkilerini kısıtlayan unsurlar oldu. 1849 yılında söz konusu meclislerin adı, Eyalet Meclisi ve Sancak Meclisi olarak değiştirildi. Valiler meclise danışmadan hiçbir iş yapamaz hale geldiler. Bu durumları bir yandan valileri konsolosların taleplerine karşı korumuş oldu (Eryılmaz, 2010b: 196-197).

Fakat bu yüzden birçok iş aksamış, bundan zarar gören de halk olmuştur. Özellikle hiçkimsenin mahkemeye çıkarılmadan idam edilemeyeceğine dair Tanzimat Fermanı hükmünün uygulanabilmesi için eşkıya ile mücadele konusunda çok katı tedbirler alınmış, eşkıya ile mücadele neredeyse mümkün olmamıştır. Bu sakıncanın önüne geçmek için valilerin elini güçlendiren bir ferman yayınlandı. 28 Kasım 1852 Fermanı muhassılları, mal müdürlerini, kaza ve nahiye meclisleri üyelerini, zabıta ve reislerini valilerin idaresine verdi. Valiler bu memurların fiilleri ve hareketlerinden mesul oldukları için onları azledebilirlerdi (Engelhardt, 1999: 108). Bunun dışında asayiş ve genel nizamın korunabilmesi için valilere geniş yetkiler tanınmıştır (Kılıç, 2009: 50).

Bundan başka Islahat Fermanı'nın ilanından sonra yayınlanan 22 Eylül 1858 tarihli "Vülat-ı İzam ve Mutasarrıfın-i Kiram ve Kaymakamların ve Müdürlerin Vezaiifini Şamil Talimat" valî, kaymakam ve mutasarrıfların görev ve yetkileri bakımından ve mülki bölünme açısından önemli hükümler getirmiştir. Bu talimata göre, eyaletlerin yönetimi valiye, livaların kaymakama, kazanın yönetimi müdüre bırakılmıştır. Herhangi bir eyalete bağlanmayan livaların yönetimi ise mutasarrıflara bırakılmıştır. Bu talimatname ile valilerin yetkileri oldukça genişletilmiştir (Kılıç, 2009: 51-54). Valinin yetkilerinin bu denli artırılmış olması ileriye dönük olarak vilayet sistemine geçileceğinin işareti olarak algılanabilir.

Tanzimatın liderlerinin daha önceki başlıklarda incelenen eserlerinde taşra yönetimine ilişkin herhangi bir yorumda bulunmadıkları görülmüştür. Yalnız hepsinde ortak olan nokta güçlü ve merkezi bir hükümetin varolmasıdır. Bu açıdan taşra birimlerinin de merkezden yönlendirilmesini, yükümlülüklerin kanuni esaslara dayandırılmasını ve yargı gücünün düzenli biçimde işlemesi için gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir. Tanzimat liderlerinin muhtelif zamanlarda Avrupa'da buldukları bilindiğine göre, buldukları ülkenin taşra sistemini de inceledikleri ve bazı tecrübeler edindikleri

söylenbilir. Fakat özel olarak hiçbirinde Fransız sisteminin örnek alınması gerektiğine ilişkin bir ifade yer almamaktadır.

Osmanlı taşra yönetiminin Fransız departemant sistemine göre düzenlendiğine ilişkin olarak farklı yorumlar bulunmaktadır. Ortaylı (2001: 140), bir yerde Osmanlı taşra yönetiminin Fransız departemant sistemine göre düzenlenebilecek bir yapısı olduğundan dolayı, mülki idarenin yeniden yapılanmasında Fransız sisteminin model olarak alındığını belirtmektedir. Daha sonra yayınlanmış bir eserinde ise (2007: 468), bunun genel olarak yanlış bir değerlendirme olduğundan bahsetmektedir. Vilayet sistemine geçişin II. Mahmut döneminden beri zorunlu olarak başlayan bir düzenleme olduğunu ve taşra yönetimi açısından bürokrasinin tarihi tecrübesinin göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir.

Bu konuda Engelhardt (1999: 107), vilayet sistemine geçilmesini Reşid Paşa'nın uzun süre Fransa'da kalmasına bağlamaktadır. Hâlbuki Reşid Paşa'nın uzun yıllar İngiltere'de de kaldığı bilinmektedir. Benzer bir yorumla Karal (1994: 191) da vilayet meclislerinin Fransa'dan örnek alındığını bir cümle ile ifade etmektedir. Taşradaki eşraf ve âyânın, gayrimüslim cemaatlerin idare ve özellikle vali üzerindeki etkileri göz önüne alındığında, bu düzenlemelerin körü körüne örnek alma yerine bilinçli bir düşüncenin uygulamaya sokulması olduğu anlaşılmaktadır.

Ondokuzuncu yüzyılda görülen değişimlerden biri de ulaşım şebekelerinin ve dış ticaret yollarının değişmesine bağlı olarak üretim ve denetim merkezlerinin değişmesidir. Ulaşım sistemindeki değişim merkeziyetçi düzenlemelerin de maddi temelini oluşturmuştur. Büyüyen, gelişen ve nüfusu artan yerleşimler ister istemez idari bölünmeye ve düzenlemelere konu olmuştur. Nitekim bazı vilayet merkezleri bu gelişmelerin sonucu olarak değişmiştir. Diğer taraftan bilinçli ya da bilinçsiz olarak eyaletlerin fizik sınırları daraltılmıştır. Dar alanda teşkilatlanan sayıca çok, hacim bakımından küçük ve mali açıdan güçsüz yönetim birimlerinin daha kolay kontrol altında tutulabileceği ve etkili bir merkeziyetçilik için uygun olduğu (Ortaylı, 2007: 496; Ortaylı, 2000: 29) göz önüne alınırsa, bu konuda Tanzimatçıların bilinçli olarak davrandığı söylenebilir.

1858 Talimatnamesi'nden sonra taşra yönetimine ilişkin Avrupa Devletleri, mülki idarenin her kademesinde gayrimüslüm tebaanın daha etkin bir şekilde temsil edilmesini istediğinden, her fırsatta reform için yeni tedbirler alınmasını istemektedirler. Bunlar eyaletlerin herhangi bir yerinde çıkan mahalli küçük bir karışıklığı bahane ederek, mülki idarede yeniden yapılanma için projeler sunmaktan geri kalmıyorlardı (Eryılmaz, 1990: 136). Diğer taraftan imparatorluğun muhtelif bölgelerinde çıkan olaylar da Avrupa devletlerinin ekmeğine yağ sürmekteydi. Nitekim İmparatorluğun taşra örgütlenmesine ilişkin olarak yaptığı ilk özel düzenleme olan 1861 Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi böyle bir sürecin ürünü olmuş, daha sonraki düzenlemelerde hep göz önünde tutulan tecrübelerden birini oluşturmuştur.

4.5.2.1. 1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi

Cebel-i Lübnan'da nüfusun büyük bir kısmı, Maruniler'den, geri kalan kısmı ise Dürzi, Mütevali, Nuseyri, İsmâili ve Rum-Katolik cemaatlerden oluşmaktaydı. Maruniler Katolik olup doğrudan doğruya Roma'daki Papa'ya tâbi idiler. Dürzi, Mütevali, İsmâili ve Nuseyri, kendilerini İslâm zümresinden sayarak, diğer cemaatleri etkilemek için zaman zaman müşterek hareket etmekteydiler (Eryılmaz, 1990: 127). Bununla birlikte, geçmişte buradaki sosyo-politik düzeni tanımlayan unsur, dinden ziyade sıradan insanlarla elitler arasındaki tabakalaşmaydı. Elitlere kelime anlamı "yaşlı kimseler" olan şeyhler veya vergi tahsildarı anlamındaki Osmanlıca bir sözcük olan mukataacılar denmekteydi. Pratikte Lübnan din temelinde değil, belli ailelerin belli bölgelerin denetimini miras yoluyla devraldıkları bir şecere coğrafyası temelinde bölünmekteydi. Mesela en yüksek konuma sahip olan Şihab ailesinin Müslüman ve Hristiyan kolları mevcuttu (Findley, 2011: 78-79). Belli başlı büyük aileler zaman zaman ittifak içine giriyor veya daha alt sınıftan olanlarla dini ayrımları aşan himaye ilişkileri kuruyor ve dini topluluklar arasında arabuluculuk yapıyorlardı (Masters, 2009: 329) Görüldüğü gibi Lübnan'da hassas bir denge söz konusuydu.

Bu yapı içerisinde gayrimüslim cemaate mensup olanlar, iktisadi ve ticari faaliyetleri sayesinde zamanla zenginleşmişler ve millet-i hâkime olan Müslümanların kıskançlık duygularının gelişmesine neden olmuşlardır. Bunlardan Dürziler ve Mütevâliler, Hristiyan reayanın mallarını zaman zaman yağma ederek onları rahatsız etmeye başlamışlardır. Sekiz yıl kadar Mısır hâkimiyeti sırasında bu iki cemaat arasındaki

düşmanlık körüklenmiştir (Eryılmaz, 1990: 129). Diğer taraftan Tanzimat döneminde hem Katolik hem de Protestan misyonerler Lübnan'da etkin hale gelmişlerdir. Bunların yanında Kutsal Topraklar'ın bir parçası sayılan bu bölgeye gelen Avrupalı seyyah ve yazarlar, bölgede aslında henüz var olmayan, kabile ihtilafları temelinde kutuplaşmış bir Lübnan tablosu çizmekteydiler (Findley, 2011: 79). Lübnan'daki dengeyi bozan asıl gelişme Mısır'ın burayı işgal etmesi olmuştur.

1833 yılında imzalanan Kütahya Antlaşması ile bölge Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın idaresine verilmesine rağmen İbrahim Paşa Marunîleri görevde bırakmıştır. Bundan güç alan Marunîler otoritelerini kuvvetlendirmek için Dürzilere karşı şiddete başvurmuşlar, ileri gelenlerini sürgüne yollamışlar, mallarına ve topraklarına el koymuşlardır. Ayrıca Dürzilerin, İbrahim Paşa'nın vergi politikasına da karşı çıkmaları sonucu, İbrahim Paşa Marunîleri silahlandırarak Dürzilerin üzerlerine salmıştır. Böylece eskiden beri var olan Dürzi-Marunî çatışması şiddetlenmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın 1840'daki ikinci isyanından sonra Lübnan'ın idaresi tekrar Osmanlı Devleti'ne geçti (Keleş, 2008a: 133).

Misyoner faaliyetlerinin de etkisiyle cemaat ayrımlarına ilişkin fikirler halkın bilincine yerleştiğinden, muhtelif zamanlardaki çatışmalar tam anlamıyla cemaatler arası bir savaşa dönüştü. "Ezeli nefretleri ifade etmeyen, yeni nefretler yaratan bir savaştı bu" (Findley, 2011: 79-80). Bu grupların birbirleriyle olan mücadelelerini Avrupa devletleri kendi çıkarları doğrultusunda organize etmişlerdir (Ortaylı, 2000: 64-65). Bu organizasyonda en çok kullanılan iki grup Fransa'nın desteklediği Marunîler ve İngilizlerin desteklediği Dürziler olmuştur (Cevdet Paşa, 1980: 22).

Marunîler Fransızlara, Dürziler de İngilizlere güvendiklerinden, bu topluluklar başları ne zaman sıkışsa İngiliz ve Fransız konsoloslarına başvurur olmuşlardır. Böylece Lübnan her an çatışmaların çıkmasına müsait bir ortam haline gelmiştir (Eryılmaz, 1990: 130).

Tanzimat döneminde Cebel-i Lübnan'ın yönetim sistemi ilk olarak Beyrut Valisi Mehmet Selim Paşa tarafından ele alınmıştır. Tanzimat Fermanı hükümlerine göre yönetimde bir bütünlük sağlanması amacıyla değişik bölgelerin yönetim sistemlerinin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Vali Tanzimat düzenini Cebel-i Lübnan'a getirmek

amacıyla idaresinde görev yapan memurlara maaş bağlamış ve görevlerini belirlemiş, halkın işlerini görmek için, her cemaatin ileri gelenlerinden oluşan Lübnan emirinin maiyetinde karma bir “divan” meydana getirmiştir (Eryılmaz, 1990: 130).

Fakat bu yeterli olmamış bir süre sonra vergilerin toplanmasında mukaatacı denilen yerli sülale mensuplarının yerine merkezden muhassılların atanması, mukataaları elinde tutan yerli nüfuz ailelerini rahatsız etmiştir (Ekinci, 1998: 18). Ayrıca vergi miktarının belirlenmesi sırasında halk ile yönetimin arası açılmış, iktisadi sorunlar ve mevcut anlaşmazlıklar sebebiyle, yine Dürziler, Hristiyan köylerini yağmalamaya ve insanlara saldırmaya başlamışlardır. Vali'nin olayları önlemedeki başarısızlığı, işe Batılı devletlerin karışmasına mahal vermiştir. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya elçilerinin Bab-ı Aliye, sorunun bir an önce çözülmesi talebinde bulunmasıyla Serasker Sır Kâtibi Mustafa Nuri Paşa 1842 yılında memuriyet-i mahsusa ile Lübnan'a gönderilmiştir. Nuri Paşa'nın ilk iş olarak Cebel-i Lübnan hâkimi Mir Beşir Bin Kasım Melham'ı görevden alıp, yerine halkın talebi üzerine askeri ümeradan Mirliva Ömer Paşa'yı tayin etmesiyle geleneksel Lübnan emareti ortadan kaldırılmıştır (Eryılmaz, 1990: 131).

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Lübnan'da farklı bir idare tarzının devam etmesi Tanzimat'ın ruhuna aykırı olduğu için bölgede Şihab ailesinin otoritesinde muhtariyet idaresinin devamı veya sona erdirilmesi ve bölgedeki farklı mezheplerin çatışması, iki önemli sorun olarak Devletin karşısına çıkmıştır (Keleş, 2008a: 134, Eryılmaz, 1990: 131). Böylelikle bu sorunlar için atılacak çözüm adımlarının Bâb-ı Âli'nin taşra reform politikalarının aşamaları ve tecrübesi olduğu söylenebilir.

Bir süre sonra Ömer Paşa'dan yerli ahalinin memnun olmayarak soluğu konsolosluklarda almaları, Rusların ve Fransızların da Şihab ailesinden Hristiyan birinin tayin edilerek muhtariyetin tekrar iadesini istemeleri üzerine Ömer Paşa azledilmiş ve Sayda Valiliği'ne Esad Muhlis Paşa tayin edilmiştir. Esad Muhlis Paşa'nın girişimi ile Cebel-i Lübnan'ın biri Marunî diğeri Dürzi iki kaymakam tarafından idare edilmesi sağlanmıştır. Şöyle ki; kaymakamlar Sayda Valisi tarafından atanacak, maktu vergilerin hazineye teslim edilmesi şartıyla idarede bağımsız olacak ve Vali işlere çok müdahale etmeyecekti (Keleş, 2008a: 135; Engelhardt, 1999: 64).

Ancak cemaat üyeleri, karışık bir yerleşme özelliği gösterdiklerinden, kaymakamlık bölgelerinin belirlenmesi pek mümkün olmamıştır. Kendilerini hükümet tarafından daha fazla himayeye mazhar gören Dürziler yer yer tecavüzlere başladıklarından Fransa, İngiltere, Rusya ve Avusturya konsolosları, Cebel meselesine yine karışır hale gelmişlerdir. Bunun üzerine Damat Halil Rıfat Paşa, Cebel-i Lübnan'a çeki düzen verilmesi için 1843 yılının sonlarına doğru Beyrut'a gitmiştir (Eryılmaz, 1990: 131-132).

Halil Rıfat Paşa, yabancı devletlerin konsolosları ve ilgili tarafların temsilcileriyle görüşerek karışık bölgelerdeki cemaatin de kendi temsilcileri vasıtasıyla yönetilmeleri esasını getirmiştir. Yani karma kasaba ve köylerde, eğer orası Dürzi Kaymakamlığında ise Hristiyanların işlerini kendi vekilleri görecektir, bunlara Dürzi mukataacılar müdahale etmeyecektir. Diğer taraf için de aynı usul geçerli olacaktı (Keleş, 2008a: 136). Fakat bu düzenleme de yeterli olmadı ve yine beş büyük devletin düzenin sağlanması konusundaki müracaatı ile Hariciye Nazırı Mehmet Şekip Efendi 1845 yılında geniş yetkilerle Lübnan'a gönderildi (Ekinci, 1998: 19). İlk iş olarak halkın elindeki silahların toplanması sağlandı; fakat bu sırada yaşanan olaylar yüzünden İngiltere Osmanlı yanlısı siyasetini terk ederek Fransa yanlısı bir tutum izlemeye başladı (Eryılmaz, 1990: 132). Hatta bu sıralarda Avrupa devletleri sözde olayları yatıştırmak için Lübnan'a asker bile çıkarmışlar, Osmanlı'nın bir iç sorununa fiilen müdahale etmişlerdir (Ortaylı, 2000: 51).

Yapılan düzenlemelerin ve çatışmaların engellenmesi için girişilen çabaların uygulamada güdük kalmasının sebeplerinden ve belki de en önemli sebeplerinden biri olarak Batılı devletlerin bölgedeki nüfuz mücadelesi dolayısıyla yaptıkları müdahaleler olduğu söylenebilir.

Nitekim Şekip Efendi'nin Cebel-i Lübnan'a hareket etmeden önce bazı hususlara dair yazdığı müzakere bu durumu gayet iyi açıklamaktadır:

Alacağı tedbirlerin uygulanmasında cebr ve zor kullanmak gerekirse bundan çekilmeyeceğini ve buna dair yapılacak şikâyetlerde karar verilmeden evvel kendisinin sunacağı maruzatın beklenilmesi. Maiyetine tayin edilen Selanik ordusunun gelmesinin gecikeceğinden Arabistan ordusu Müşiri Namık Paşa'nın kendisine yardımcı olmak üzere görevlendirilmesi. Muhtelit köylerde yaşayan taifelerin kendi mezheplerinin oturduğu köylere gitmek istemeleri durumunda bunlara izin verileceği. Önceden kararlaştırıldığı üzere Marunilere verilecek tazminatın acilen gönderilmesi. Sayda Eyaleti Valisi Vecihi Paşa işlere müdahale etmeyecek ise de kendisi oraya ulaşmadan evvelki gerekli hazırlıkları yaparak meşayih ve vekilleri Dayrû'l-kamar'da yapılacak toplantıya davet etmesi. Görevi

sırasında hakkında memurin ve konsoloslar tarafından yapılacak şikâyetlerde gerekli tahkikat yapılmadan karar alınmaması ve görevinde tam yetkili kılınması (Keleş, 2008a: 136-137).

Ayrıca Şekip Efendi bölgeye ulaştıktan sonra gönderdiği raporlarında Lübnan'daki karışıklıkların İngiliz ve Fransız konsoloslarının çekişmesi ve tahriklerinden kaynaklandığını ve bunların Lübnan'dan çıkarılmadıkça asayişin sağlanamayacağını bildirmişti (Keleş, 2008a: 138).

Şekip Efendi, Cebel-i Lübnan'ın idaresinde iki kaymakamlık usulünü devam ettirmekle birlikte uygulamada görülen aksaklıkların giderilmesi amacıyla 30 Nisan 1850 tarihinde 5 bölüm ve 38 maddeden⁷⁷ oluşan önceki nizamnamenin düzeltilmiş şeklinden ibaret olan bir düzenlemeye gitmiştir. Bu nizamname 1861'de Fuad Paşa tarafından ilan edilen Cebel-i Lübnan Nizamnamesi'ne kadar bölgede sükûneti sağlamıştır (Keleş, 2008a: 143). Nizamnamenin giriş kısmında Padişah tarafından Cebel-i Lübnan ahalisine ihsan buyrulan özel idari düzenin hüsnî icrasıyla halkın refah ve emniyetinin sağlanmasının amaçlandığı, her taifenin kendi mezheplerine göre idare edilerek hiç kimsenin mağdur ve haksız duruma düşürülmemesi, bu amaçla biri Marunî ve diğeri Dürzi olmak üzere iki Kaymakam'ın başkanlığında oluşturulan iki meclisin üyelerinin seçimleri, görevleri ve yetkilerine dair olduğu ifadeleri kullanılmıştır (Keleş, 2008a: 143). Elbette ki bu meclisler, bölgede yaşayan kavimler ve değişik mezheplerin mensupları için yeni teminatlar anlamına gelmekteydi (Engelhardt, 1999: 64).

Şekip Efendi'nin kurduğu idari düzenin uygulanmasıyla göreceli olarak bir barış ortamı sağlanmıştı. Oluşturulan sancak meclisleri için üye seçimleri yapıldı. Hatta çok ilginç durumlar ortaya çıkmıştı. Şöyle ki; Dürzi kaymakamın idaresinde bulunan karma köylerdeki meclis seçimlerinde üyelerin büyük çoğunluğu Maruni kaymakamın gösterdiği adaylar arasından seçilmişti (Keleş, 2008a: 141). Bu durum, eğer seçimlere herhangi bir hile karışmamışsa – ki seçimlerin olaylı geçtiği ya da şaibelerin söz konusu olduğuna dair bir bilgi yok- bölge halkının onca çatışmaya rağmen ne kadar kaynaşmış olduğunun belirtisi olarak yorumlanabilir.

Karışık yerleşim merkezlerinde halkın sorunlarını çözmek için üç mercii tayin edilmişti. İlk kademesi, kaymakam vekilleri ve mukataacılar; ikincisi kaymakamlar ve üçüncü

⁷⁷ 1850 tarihli nizamnamenin tam metni için bkz. Keleş, 2008a:143-146.

olarak da valinin başkanlığındaki meclis idi (Engelhardt, 1999: 65). Buna göre bölgede devletin temsilcisi olan vali, halkın şikâyet ve sorunları konusunda, vekiller, mukataacılar ve kaymakamlardan sonra devreye girebilecekti (Eryılmaz, 1990: 133). Bu durum bir süre sükûneti sağladıysa da 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nın Müslümanlar üzerinde meydana getirdiği olumsuz psikoloji yüzünden bozulmuştur. Genel olarak Cebel-i Lübnan'da yaşanan olaylar değerlendirildiğinde, Batı devletlerinin kışkırtmaları da göz önünde tutularak, yerli halkın çeşitli nedenlerle sürekli çatışmaya müsait olduğu anlaşılmaktadır.

En son 1859 yılında Marunîlerin egemen olduğu Kuzey bölgesinde Tanyus Şahin liderliğinde köylüler ayaklanarak elitlerin ayrıcalıklarına son verilmesini talep ederek eşitlik istediler. 1860'da bu savaştan zaferle çıkan Dürziler, Hristiyan isyancılarla işbirliği yapan Müslüman eşrafi bile katlettiler (Findley, 2011: 79-80). Hatta yerleşimcileri Katolik Melkit olan Zahle kasabası Dürzilerin yağmasından nasibini aldı. Olayların Avrupa kamuoyundaki yankısıyla Fransızlar Beyrut'a asker çıkardılar (Masters, 2009: 329). Bu gelişmelerin coğrafi olarak çok da uzakta olmayan –Beyrut Şam arası mesafenin 100 km civarında olduğu göz önüne alınırsa- Şam'da duyulacağı ve oradaki çatışmalara da zemin hazırlayacağı aşikârdır.

Yaşanan olaylar üzerine bölgeye, o sıralarda Rumeli'nde Sadrazamla birlikte teftişte olan Hariciye Nazırı Fuad Paşa, “müdâhale-i ecnebiyye vuku'a gelmekle me'muriyyet-i fevka'l-âde ile” (Cevdet Paşa, 1991b: 109) atanmıştır. Lübnan'daki olayların Şam Müslümanlarını tetiklemesiyle meydana gelen olaylar sonucunda Fuad Paşa, Şam'da düzeni sağlamak için her türlü tedbiri⁷⁸ almaktan çekinmemiştir. Fakat bu sert tedbirler dahi Avrupa devletleri tarafından yeterli görülmemekle Lübnan'ın idari statüsünü belirlemek ve alınacak tedbirleri görüşmek üzere bir komisyon toplanması kararlaştırılmıştır. İlk olarak 1860 yılının sonlarında Beyrut'ta toplanan komisyonda; İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya, Prusya ve Osmanlı temsilcileri yer almıştır. Komisyon belirlenen esasları İstanbul'da toplanıp tekrar gözden geçirip bazı değişikliklerle bir protokole bağlamıştır. Beyoğlu Protokolü olarak adlandırılan ve 9 Haziran 1861 yılında imzalanan bu protokol (Eryılmaz, 1990: 134), Osmanlı eyalet

⁷⁸ Cevdet Paşa'nın bildirdiğine göre, birkaç yüz kişi idam edilmiştir. Hatta idam edilenler arasında gerekli tedbiri almadığından dolayı Şam Valisi Ahmed Paşa da bulunmaktadır (1991b: 110-111).

yönetiminde adem-i merkeziyetçiliğin ilk ve aşırı somut örneği (Ortaylı, 2000: 52) olan Lübnan Nizamnamesini meydana getiriyordu.

Nizamname'ye göre (Engelhardt, 1999: 170-171);

- Cebel-i Lübnan, Bâb-ı Âlinin tayin edeceği bir Hristiyan mutasarrıf (David Efendi isminde Ermeni-Katolik) tarafından idare edilecek ve bu mutasarrıf doğrudan doğruya Bab-ı Âliye tabi olacaktır. Tayini gibi azli de Bâb-ı Âliye ait olan Lübnan mutasarrıfına her türlü idari ve mali yetkiler verilecek, bütün idare memurlarının tayini, mahkeme kararlarının infazı ve asayişin sağlanması kendine ait olacaktır. Ahaliyi teşkil eden cemaatlerden her birinin, Maruni-Dürzi ve Melkit, mutasarrıfın yanında bir vekili bulunacaktır.
- Mutasarrıfın başkanlığında bütün Lübnan'ı temsil eden bir idare meclisi oluşturulacak, bu mecliste; Müslüman, Maruni, Dürzi, Rum-melkit, Rum-ortodoks ve Mütevâlileri temsilen ikişer üye bulunacaktır.
- Lübnan altı kazaya ayrılacak, her birinde cemaatler tarafından seçilen ve 3-6 üyeden meydana gelen bir idare meclisi görev yapacaktır. Kazalar, mümkün olduğu mertebe, aynı cemaate mensup halktan müteşekkil olmak üzere nahiyelere taksim edilecektir.
- Her nahiyede, her mezhep mensupları için bir sulh hâkimi, her kazada 3-6 kişiden oluşan karma bir Bidayet Mahkemesi, Merkez Liva'da ise her bir cemaatin iki temsilcisinden kurulu bir temyiz divanı bulunacaktır.
- Bâb-ı Âli Lübnan'dan almakta olduğu 3500 kese vergisini gerektiğinde 7000 keseye çıkarabilecek ve bu para mahalli ihtiyaçlara sarf edildikten sonra artan miktar devlet hazinesine gönderilecektir.
- Lübnan'ın asayiş ve güvenliği, yerli ve karma bir zabıta heyeti vasıtasıyla temin edilecektir. Osmanlı Devleti burada asker bulundurmuyacaktı.

Tamamlayıcı bir protokolle Mutasarrıfın Vezir rütbesine sahip olması, memuriyetinin üç yıl olması ve muhakemesiz azledilmemesi, görev süresinin bitiminden üç ay önce Bâb-ı Âli'nin Avrupa devletlerinin temsilcileriyle istişare ettikten sonra mutasarrıfın halefini tayin etmesi kararlaştırılmıştır (Eryılmaz, 1990: 134).

Lübnan halkını oluşturan tüm cemaatlerin eşit bir şekilde yönetime katılma imkânı elde etmeleri ile memnuniyetleri sağlanmış ve Avrupalı devletler açısından nüfuz bölgeleri de saptanınca sükûnet geri gelmiştir (Ortaylı, 2000: 65). Böylelikle Cebel-i Lübnan, Beyrut ve Şam valilerinin yetki alanı dışında kalmış ve özerk bir idareye kavuşmuştur. Devletin burada asker bulundurmaması ve toplanan verginin büyük ölçüde buraya harcanacak olması ile Osmanlı'nın Cebel-i Lübnan'daki tek fonksiyonu düzenin sağlanmasına yardımcı olmaktan ibaret kalmıştır (Eryılmaz, 1990: 135; Ortaylı, 2000: 64). Fakat Lübnan'ın gerçekte hiçbir zaman ülkeyle bütünleşmediği belirtilmektedir. Bölgenin nüfuzlu sınıfları çeşitli Avrupa devletleri ile ticari ve resmi ilişkiler içindeydi. Nizamnamenin getirdiği yeni statü ile çok daha serbestçe ve hukuki güvenlik içinde Avrupa'yla bütünleşebilecek ve hinterlandı olan Suriye ve Mezopotamya'nın zenginliklerini Atlantik bölgesine aktarabilecekti (Ortaylı, 2000: 51).

Lübnan Nizamnamesi ile hem Lübnan'ın idari statüsü kesinleşmiş hem de aralıklarla yaklaşık yirmi yıllık bir uğraşından sonra Osmanlı Devleti'nde taşra idaresine ilişkin tecrübe kazanılmıştır. Nitekim Ortaylı'nın dikkatimizi çektiği üzere (2000: 52), “daha sonra çıkarılan 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerinde, vilayet, liva ve kaza meclislerine giren gayrimüslim üyelerin cemaatleri tarafından seçilip gönderileceği hususu yer almamaktadır. Osmanlı yönetimi böyle bir yetki tanımayı egemenlik hakları için tehlikeli bulmuştur. Uygulamada da bu yola kesinlikle gidilmemiştir. Cemaatlerin temsilcilerini seçip göndermeleri Cebel-i Lübnan'a özgü bir ayrıcalık olarak kalmıştır. Bilhassa zabitanın yönetimi hiçbir zaman yerel halkın eline bırakılmamıştır”.

Ayrıca Batı devletleri, bugünkü Lübnan Anayasası'nın da esasını oluşturan bu sistemin, bütün Osmanlı Rumelisi ve Mezopotamya vilayetlerinde de uygulanmasını istemişlerdir. Fakat bu sistemin tüm imparatorlukta uygulanmasının imparatorluğu bir yamalı bohça haline getirebileceğini idrak eden Tanzimat bürokratları, -ileride imparatorluğun her yerinde uygulanmak üzere- yeni vilayet yönetiminin statüsünü (1864 Vilâyet Nizamnamesi) hazırlamışlardır. Kaide-i tedric (kademe kademe) prensibi Tanzimat politikaları için vazgeçilmez bir uygulama olduğundan ilkin Tuna Vilayetinde Mithat Paşa'nın valiliğinde uygulamaya konulmuştur. Başarılı uygulamaların sonunda 22 Ocak 1871'de yeniden formüle edilip İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesi adıyla ilan edilmiştir. Ancak Cebel-i Lübnan'ın özel statüsünden, Mısır, Bosna ve

Girit'in özerk durumlarından, Hicaz ve Yemen uzaklıkları ve aşiret düzenine dayandığından ve son olarak İstanbul başkent oluşundan dolayı bu nizamnamenin dışında bırakılmıştır (Ortaylı, 2007: 429-430).

Lübnan'da Mutasarrıfın Katolik Hristiyanlardan tayin edilmesi, Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan sonra da cumhurbaşkanının aynı mezhepten olması, daha sonra bir anayasa teamülü haline gelmiştir (Ekinci, 1998: 35; Robert, 1998: 30-31).

Lübnan'daki bu durum imparatorluğun diğer eyaletlerinde de duyulmuş ve Hristiyan bölgelerine gösterilen ayrıcalığın kendi bölgelerine de gösterilmediğini düşünen tebaa Osmanlı idaresinden soğumuştur. Bu durumun farkında olan Avrupa devletleri fırsatları değerlendirmekte geri durmamıştır. Avrupa ülkelerinin yanında, Amerika da Cebel-i Nusayri bölgesinde okullar ve kiliseler kurmuşlardır. Fransızlar ve Almanlar ise Suriye içlerine döşenecek demiryolu ihalelerinin peşinde olmakla birlikte, Hristiyan misyonerlik faaliyetlerine destek olmak, amaçları içinde olmuştur (Sofuoğlu, 2012: 355). Elbette ki bu faaliyetler ileride Arap milliyetçiliği olarak da semeresini vermiştir. Yoğun bir Hristiyan nüfusun bulunduğu Lübnan, zaten Avrupa'nın Ortadoğu'ya açılan kapısı rolünü görmekteydi (Ekinci, 1998: 23). Hatta birçok Avrupalı tüccar Lübnan'da ikamet ediyor, yerli halk ile sadece ticari alanda değil kültürel ilişkilerini de sürdürüyorlardı. 1856 yılında Islahat Fermanı'nın azınlıklara ve gayr-i Müslimlere okul açabilmelerine imkân tanınması sayesinde dört yıl içinde yabancılar tarafından açılan okul sayısı otuz üçü bulmuştur. Bu okullardan özellikle Suriyeliler Protestan Koleji, Arap milliyetçi düşüncesini geliştirmiştir. Nitekim dersleri arasında diğer mutad derslerden başka Arapların Eskiçağ Tarihi gibi dersler de müfredatlarında yer almaktaydı (Günay, T.Y : 87).

4.5.2.2. 1864 İdare-i Vilayet Nizamnamesi

1864 Vilayet Nizamnamesi'nin Tanzimat döneminde taşra yönetiminin ilk sistemli düzenlemesi olduğu söylenebilir. Bu nizamname ile en büyük yönetim birimi eyaletten vilayete çevrilmiş, Vilayet, Sancak, Kaza ve Köy ayrıntıları ile belirtilmiştir. Vilayetler livalara; livalar kazalara; kazalar, nahiyelere ayrılmıştır. Vilayet yönetimi Vali'nin, Sancak yönetimi Mutasarrıf'ın, Kaza'nın yönetimi ise Kaymakam'ın yönetim alanı olarak belirlenmiştir.

Cevdet Paşa'nın bildirdiğine göre vilayetlere ilişkin düzenleme Fuad Paşa'nın bir süredir üzerinde düşündüğü meselelerden biridir. Ona göre, eyalet ve sancakların büyütülerek valiliklerine deneyimli ve muktedir kişiler getirilmeli, yetkilerinin genişletilerek sadece önemli mevzuları merkeze danışmaları sağlanmalı ve böylelikle merkezi idare önemli işlere daha çok vakit ayırabilmelidir. Bu düşüncelerini hemen uygulamaya koymamış, “mevki’-i tecrube” olmak üzere Rusçuk, Vidin ve Niş Eyaletlerinin birleştirilerek Tuna Vilayeti adı ile büyük bir vilayet oluşturulması için bir Vilayet Nizamnamesi ile kaleme aldırılmıştır. Bu vilayetin başına da Niş Valisi Mithat Paşa’yı getirmiştir (Cevdet Paşa, 1980: 110-111). Fuad Paşa'nın bu düşüncelerinde şüphesiz daha önce Dışişleri Bakanı olduğu zamanda olağanüstü memur olarak gönderildiği Suriye ve Lübnan’da edindiği tecrübelerin rolü olmuştur.

Mithat Paşa, ileride bütün Osmanlı Devleti’nde uygulamayı düşündüğü meşrutiyetin küçük bir örneği olmak üzere vilayet merkezi olan Rusçuk’ta seçimle meydana getireceği bir Vilayet Meclisi kurulması şartıyla bu görevi kabul etmiştir (Kılıç, 2005: 101). Fakat öncelikle kısmi uygulama için Tuna Vilayeti seçilmiş ve bu bölge için de farklı olmayan aynı nitelikte bir nizamname hazırlanmıştır. Sebebi ise deneme çekingenliği yanında, devlet adamlarının, özellikle Cevdet Paşa'nın “İmparatorluğun her bölgesinin ayrı özelliklere ve farklı yapıya sahip” bulunduğu göz önüne alınması gerektiği konusundaki ısrarı etkili olmuştur (Kılıç, 2005: 102). Nitekim Tanzimat reformcularının kaide-i tedric prensibi burada da karşımıza çıkmaktadır.

1864 yılında hazırlanan Vilayet Nizamnamesi ile Tuna Vilayeti için hazırlanan nizamname iki ayrı nizamnamedir. Bu iki nizamname arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Vilayet Nizamnamesinin 2. Maddesinde her vilayet idaresinin sancaklara bölünüp, sancakların başında Mutasarrıf olacağını belirtilmesine karşın, Tuna Nizamnamesinin aynı maddesinde, Vilayetin 7 sancağa ayrıldığı ve her sancakta bir kaymakamın bulunacağı belirtiliyor. Vilayet nizamnamesinin 3. Maddesinde kazaları kaymakamların, Tuna Nizamnamesinde ise Müdürlerin yöneteceğine dair ifadeler bulunmaktadır. Vilayet Nizamnamesinin 32. Maddesinde mali işler sancakta muhasebeciye, vilayette ise defterdara bırakılmaktadır. Tuna Nizamnamesinin 32. Maddesinde ise, mali işlere, sancakta Mal Müdürü adı verilen memurun, vilayette ise

Muhasebeci adı verilen memurun bakacağını hüküm altına almaktadır (Kılıç, 2005:103).

Tuna Vilayet Nizamnamesinin 8 Ekim 1864 yılında ilan edilmesinden hemen sonra bu nizamnamenin nasıl uygulanacağına ilişkin olarak 26 Ekim 1864 yılında “Tuna Vilayeti’nin Usulü İdaresi Hakkında Talimat” yayınlanmıştır. Vilayet yönetiminde meydana gelebilecek aksaklıkların önceden tahmin edilmeye çalışıldığı ve ne şekilde davranılacağına bildirildiği bu Talimatname’de yapılan değişikliklerin ve yeniden düzenlenen nizamname maddelerinin Bab-ı Ali’ye bildirilmesi önemle vurgulanmaktadır. Talimatta ilk önce vilayetin yönetimine ait süregelen eski usulün işleri sekteye uğratmaması adına hemen terkedilmemesi tavsiye edilmiştir. Bu tavsiyeden sonra yapılması gerekenler şu şekilde özetlenebilir (Kılıç, 2005: 104):

- Merkezde kurulacak İdare Meclisleri için yapılacak seçimler zaman alacağı için ve sancak, kaza ve köy meclisleri oluşturulmadan İdare Meclisi’nin oluşturulmasına gerek yoktur. Zaman kaybının önlenmesi açısından Vilayete bağlı sancaklardan uygun görülen üç Müslüman ve üç gayri müslim üyelerden geçici İdare Meclisi oluşturulabilir.
- Tuna Vilayet memurları ve sancak kaymakamları tayin edilmiş olduğundan merkez kalemi için gerekli olan kâtipler, sancak mal müdürlerinin ve kalem kâtiplerinin seçim ve tayini Vilayet tarafından yapılacağından, bunların orada vasıflı olanlardan seçilmesi gerekmektedir.
- Mevcut kaza müdürlerinden işe yarayanların görevine devam etmesi sağlanacak, uygun olmayanlar değiştirilecektir. Eğer uygun aday bulunamıyorsa merkezden talep edilecektir. Bunların derece ve liyakatlerine göre rütbe artırımı ve indirimi vilayetin yetkisindedir.
- Merkezdeki büyük memurlar ile sancak kaymakamları ve mal müdürlerinin değişmesini gerektiren bir durum halinde bunların azledilerek yerlerine yenilerinin getirilmesi vilayetin yetkisindedir. Diğer memurlar içinde aynı durum söz konusu olmakla birlikte, görevinin değişim nedeni ayrıca rapor edilecektir.

- Aynı şekilde sancak ve kaza hâkimlerinden görevleri biten, ayrılan ya da değiştirilmesi gerekenlerin yerlerine bir başkasının atanması halinde durumdan Bab-1 Ali haberdar edilecektir.
- Zaptiye kuvvetleri Vilayet İdaresine bağlıdır. Ancak memleketin genel koruması Asakir-i Nizamiye-i Şahane” tarafından yapıldığından, bu askerler ile ilgili konular Ordu-yu Hümayun ve Ferik’leri (Askeri Kolordu Kumandanı) tarafından bildirilip, Ordu-yu Hümayun Müşiri (Mareşal) olan Paşa’nın tavsiyesi ile olacaktır. Kuralları gereği bir yerde bulunan askeri kuvvetlerin yer değişimi ya da asayiş ile ilgili bir durum meydana geldiği zaman kaymakamın izni ile zabıtaya bildirilecektir. Zabitanın daveti olur ise asker gelebilecektir. Mülki memurlar böyle bir durumla karşılaşrsa Ordu-yu Hümayun Müşirliği hemen bir telgraf çekilerek durum öğrenilecektir. Ordu Müşirliği tarafından emredilmedikçe bir bölgede bulunan Asakir-i Şahane’nin bulunduğu mevkiyi değiştirmesi söz konusu değildir. İhtiyaç halinde Vilayet ile Ordu Müşirliği istişare ederek hareket edeceklerdir.
- Vilayet maliyesi için hazırlanmış olan nizamnamenin uygulamaya geçirilebilmesi için önceki harcamaların, gelir ve giderlerin belirlenebilmesi amacıyla, her bir kazada gelir gider miktarlarının yazıldığı defterler kaza ve sancaklardan talep edilecektir. Vilayet merkezinde incelenen defterler, Maliye Hazinesine gönderilecektir.
- Vilayet’in genel nizamı ile ilgili olarak ve maliyenin özel nizamı ile ilgili olan maddelerde eğer bir değişiklik veya yeni bir düzenleme ihtiyacı olduğu takdirde Bab-1 Aliye bildirilerek, alınan izin doğrultusunda düzenleme ya da değişiklik yapılacaktır.
- Vilayet’de Maliye memurları tarafından toplanan vergiler ve gerekse Mahkeme-i Şerriye için alınan harç-ı hüccec, ilamat ve benzeri vergiler bundan böyle devlet için toplanacaktır. Bu konular ile ilgili “Nizamat Layihaları” orada hazırlanmakla birlikte Bab-1 Ali’ye de sunulacaktır.

- Yöresel bazı farklılıklar, bölgenin konumu gibi pek çok nedenden ötürü uygulamada yapılan değişiklikler veya bazı düzenlemelerin Bab-ı Ali'ye bildirilmesinden Vilayetin üst makamları sorumludur.

İdare Meclislerinde, o yerin halkını temsilen seçilen, yarısı müslim yarısı gayrimüslim dört kişinin yer alması Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir gelişme ve değişme anlamına gelmektedir. Böyle bir uygulamayı İslami meşveret geleneği içinde ele almak mümkün değildir. Çünkü belirli kurallar dâhilinde olsa da gayrimüslimlerin karar almaya katılması söz konusu oluyordu (Ortaylı, 2000: 22). Zaten daha önce görüldüğü gibi Tanzimat'ın önde gelenlerinden Âli ve Fuad Paşaların gayrimüslimlerin yönetim sürecinde artık yer almaları gerektiğine dair düşünceleri bulunmaktadır. Gayrimüslimlerin yerel düzeyde vilayet ve kaza idare meclislerinde yer almaları ileriye dönük olarak merkezi yönetimde de söz sahibi olmalarına kapı aralamıştır.

Mithat Paşa Tuna'ya ulaştıktan sonra, Menafi Sandıkları adı altında bir teşkilat kurdu. Bu teşkilatın amacı ziraatçıların her zaman ihtiyaç duyduğu parayı halkı soyan sarraflardan değil, bu sandıktan küçük bir faiz karşılığı borç almalarıydı (Kılıç, 2005: 107).

Sandıkların meydana getirilmesi için gerekli olan sermayenin temininde karşılaşılan aksaklıkları göz önüne alarak bunların tertip şekli, oluşacak sermayenin idaresi, faydalanma ve elde edilecek kârın harcama şartlarını belirleyen “Memleket Sandıkları'nın Suret-i Tertib-i Hakkında Layıhadır” başlığını taşıyan yirmi maddelik bir tarifname kaleme almış, bunu ilgili kazalarla birlikte Bâb-ı Âli'ye de bir mazbata ekinde sunmuştur. Bu layıha Meclis-i Vâlâ'da görüşülüp kabul edilmiş ve 7 Şubat 1865 tarihinde Padişah iradesi ile resmen Menafi Sandıkları'nın kurulması kabul edilmiştir. Bu sandıkların diğer Osmanlı Vilayetlerinde de kurulması için bu layihanın bazı maddeleri genelleştirilmiş ve dokuz madde daha ilave edilerek 19 Temmuz 1867 tarihinde uygulamaya konulmuştur (Kılıç, 2005:108).

Mithat Paşa, Tuna Vilayeti'ndeki iskân konusuna da büyük önem vererek Çerkez ve Tatar muhacirleri bölgeye faydalı olacak şekilde yerleştirerek üretime katkılarını sağlamıştır. Niş, Rusçuk ve Sofya'da Müslüman ve Müslüman olmayan öksüz ve yetim çocuklar için ıslahhaneler yaptırmış, bunlara el sanatları öğretilerek üretime katılmaları

sağlanmıştır. Tuna'ya ilk telgraf hattı ise 17 Temmuz 1866'da döşenmiştir (Kılıç, 2005:108).

4.5.2.3. 1871 İdare-i Vilayet Nizamnamesi

1871 Vilayet Nizamnamesi, taşrada görevli memurların ve yerel meclislerin yetkilerini daha açık hale getirerek, 1864 Nizamnamesi'nin bazı eksikliklerini gidermek amacıyla çıkarılmıştır. Bu kanun, beş dereceli bir yetki hiyerarşisi öngörmekteydi. Bu beş birim, vilayet, sancak veya liva, kaza, nahiye ve köy olmak üzere büyükten küçüğe doğru sıralanmaktaydı. Özerk statü kazanmış Lübnan, Mısır, Girit, Hicaz ve Yemen, bu düzenlemenin dışında bırakılmıştır (Keskin, 2009: 204-205).

Kanun'a göre, en yüksek üç idari birimin her birinde bir idari meclis olacaktı. Bu meclislerde hem eşit sayıda Müslüman ve gayrimüslim seçilmiş üye, hem de atanmış memurlar bulunacaktı. Ayrıca eyaletin çeşitli bölgelerinden gelen temsilciler, yılda bir kez genel bir mecliste (meclis-i umumi) bir araya gelere vilayetın sorunlarını tartışacaklardı. Ayrıca kanunda, nizami mahkemeler ve belediyelerle ilgili hükümler de yer almaktaydı. Muhacirlerin yerleştirilmesi gibi özel amaçlar için de ayrı komisyonlar kurulabilecekti. Bu meclisler vasıtasıyla, Müslüman ve gayrimüslim meclis üyelerinin birlikte çalışmaya git gide daha çok alıştıkları görünse de, yeni eyalet sisteminden duyulan memnuniyetsizliklerin su yüzüne çıkması da gecikmemiştir. 1876'ya gelindiğinde yirmi yedi vilayet bu kanunla idare edilmekteydi. 1877-1878'deki kısa ömürlü Osmanlı parlamentosunda Mebusan Meclisi'nden yeni bir vilayet kanunu geçse de bu kanun Âyân Meclisi'ne takılmıştır ve neticede 1913'e kadar yürürlükte kalmıştır (Findley, 2011: 99).

4.5.3. Tanzimat'ta Eğitim Kurumları ve Eğitim Politikaları

Tanzimat'la ivme kazanan merkezileşme ve buna bağlı olarak genişleyen bürokrasi kuşkusuz yeni personele ihtiyaç duymuştur. Tanzimat öncesinde çoğunlukla askeri personelin yetiştirilmesi için kurulan okullardan mezun olanlar sadece orduda değil, sivil bürokraside de görev almıştır. Fakat bunlar hem nitelik hem de nicelik olarak yeterli olmamaktaydı. Ayrıca eğitimin devletin görevlerinden biri sayılması düşüncesiyle birlikte, sadece eğitim alanında değil, devletin diğer yeni fonksiyonlarını

yerine getirecek bilgi ve hünlerle donatılmış bir kadronun oluşturulmasının önemi kavranmıştı. Sadık Rıfat Paşa'dan başlayarak Tanzimatçıların hepsi eğitim üzerinde durmuş, eğitimi hem yeni anlayışa uygun nitelikli personel yetiştirilmesi hem de Osmanlı topraklarında yaşayan unsurların eğitim yoluyla Osmanlılık bilincinde birleştirilebileceğine inanmışlardır. 1845 yılına kadar araya birçok meşgalenin girmesi nedeniyle eğitim konusuna eğilememişlerdir. Bu tarihten sonra eğitime ilişkin çalışmalara başlamışlardır. Fakat Tanzimatçıların bir önceki dönemden devraldıkları eğitim sistemi ve kurumlarının da bir hayli ıslahata ihtiyacı vardı.

Tanzimat'ın ilanı öncesinde ve sırasında mevcut eğitim kurumları kuruluş tarihleri ile birlikte şu şekilde sıralanabilir. Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn (1773), Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn (1795), Tıbhane-i Amire ve Cerrahhane-i Mâmûre (1827), Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye (1834), Muzıka-i Hümayûn (1834), Darü'l-ulûmû'l Hekimiyye-i Osmaniye ve Mektebi Tıbbiye-i Âliye-i Şâhâne (1838). Farkedileceği üzere bu okullar, mülkiye memurları için II. Mahmut tarafından Sultan Ahmed ve Süleymaniye Camilerinde kurulan okullar haricinde, genelde ordunun ihtiyaçlarına binaen kurulan okullardır. Tanzimat döneminde ise askeri eğitim alanındaki modernleşmenin sivil alana da yansıdığı görülmektedir. Bu dönemde oluşturulan yeni eğitim kurumları ise; Valide Sultan Mektebi (1850), Darulmuallimin (öğretmen okulu), Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye, Ziraat Okulu (1848), Baytar Okulu (1859) olarak sıralanabilir.

Devletin memur ihtiyacını Enderun Mektebi, orduda subay ve uzman ihtiyacını da II. Mahmut devrinde kurulan Harp ve Tıp Okulları sağlamakta idi. İlköğretim yapan mektep ile yüksek okul ve üniversite vazifesini gören medrese tamamen ulemanın idaresinde idi (Karal, 1994: 181). Mektepler her şehrin her mahallesinde hatta en küçük köylere kadar yayılmıştı. Buraya gelen öğrenciler ayda iki kuruş gibi göstermelik sayılabilecek bir ödeme yaparlardı. Her şehrin en az bir medresesi vardır. Edirne, Bağdat, Kahire gibi önemli şehirlerde ise bu sayı kırk ila elliye kadar yükselir (Ubicini, T.Y.: 186-187). Ulemanın çeşitli derecelerini elde etmek hem çok güç hem de uzun bir eğitim gerektirdiğinden mektepteki çocukların sayısı ile mukayese edildiğinde; 1851 senesi için, mektep çocuklarının oranı %95 iken medresedekilerin oranı yaklaşık olarak %4'tür (Ubicini, T.Y.: 189). Ayrıca medreselerde eski kalifiye eğitim artık verilemiyor,

Medrese kendisini yenileyemiyordu. Cevdet Paşa medrese eğitiminin bozulduğu tarih olarak 1844 yılını vermektedir. Bu tarihe kadar medreselerde sadece ilim tahsil edilip, ilmî konular konuşulurken bu tarihten sonra amiyane konuşmalar yapılmaya başlanmıştır. Cevdet Paşa da buralardaki meclislere bundan böyle gitmediğini belirtmektedir. Medreselerin tatil zamanlarına rastlayan günlerinde bile mantıkla ilgili risaleler ve eskiden olduğu gibi matematik, geometri ve astronomi gibi dersler okutulurken artık bunlar okutulmaz olmuştur (Fatma Aliye, 1995: 25).

İlmiye mensupları, istisnalar dışında, eski ilmî niteliklerini kaybetmiş, Batı'yı takip etmek gibi bir misyonu üstlenmediği gibi eğitim sistemini düzeltmek gibi bir misyonu da üstlenmemişlerdir (Okumuş, 1999: 336). Diğer taraftan gençliğin ulemanın elinde oluşu, halkın iktidar karşısında kuşkulu ve güvensiz kalmasını ve böylelikle de ilerideki ıslahatın yürütülmesini zor duruma sokmuştur (Ubcini, T.Y.: 191). Fakat modernleşme eğitime yansıkça medrese çevresi ve ilmiye sınıfı bunun dışında kalmış, devlet ve toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmeye başlamıştır (Ortaylı, 2001: 27).

Gayrimüslim cemaatler ise kendi özerk eğitim kurumlarında eğitim görür, Türk okullarına kesinlikle gitmezlerdi (Engelhardt, 1999: 249). Bu durum medrese eğitiminin yetersizliğinden dolayı hem Müslüman tebaayı gayrimüslimler karşısında geri bırakmaktaydı hem de Tanzimat'ın Osmanlılık düşüncesine ket vurmaktaydı. Çünkü farklı ırk ve dinlerden unsurları aynı eğitim sürecinden geçirmeden "ittihad-ı anasır"ı sağlamak pek mümkün değildi. Diğer taraftan, eğitime ilişkin gelişmelere bir bütün olarak gayrimüslim cemaatlerle birlikte bakıldığında, bunların da kendi eğitim sistemlerini modernleştirmeye çabaladığı söylenebilir.

Osmanlı modernleşmesinde ulemanın olumsuz rol oynadığı genel kabulünün yanında, eğitim reformları açısından gayrimüslim cemaatlerin ruhban sınıfı da ilk başlarda kendi eğitim sistemlerindeki gelişmelere pek sıcak bakmamıştır. Daha sonraki süreçte gayrimüslim milletler içinde yükselen ticaret kesimi, ruhbanın yetkilerini kısıtlayıcı ve denetlediği artı ürünü azaltıcı kilise içi yeniden düzenlemeleri gerçekleştirmiştir (Tekeli, 1985:457).

1845 yılının Şubat'ında Sultan Abdülmecid'in Babiâli'ye gelerek kaleme aldığı bir Hatt-ı Hümayun'da ıslahatların istenilen düzeyde ve etkililikte gerçekleşmediğinden

duyduğu üzüntüyü dile getirdiğini daha önce belirtmiştik. Nitekim Abdülmecid, ıslahatların eğitim ayağının eksik olduğunu fark ederek eğitim işine de ciddi bir şekilde el atılmasını sadrazamından ve Meclis-i Vâlâ üyelerinden istemektedir.

Söz konusu Hatt-ı Hümayun'un eğitime vurgu yaptığı kısım şu şekildedir (Engelhardt, 1999: 79):

(...) Bu ilerleme, dinî ve dünyevî alanlardaki cehaletin giderilmesine bağlı olduğundan bilim, sanat ve sanayi eğitimine mahsus okulların kurulmasını en acil işlerden sayıyorum. Bunun dışında hayırlı bir müessese olmak üzere ırk ve mezhep ayırt edilmeden bütün tebaa ve hatta yabancı fakirlere mahsus büyük bir hastahane açılmasını dahi arzulamaktayım.

Bu Hatt-ı Hümayun üzerine, eğitim işleriyle ilgilenmek üzere bir Muvakkat Meclis-i Maarif kurulmuştur⁷⁹. Bu geçici meclis, Avrupa üniversiteleri planına göre, fakat yine de ülkenin kendi ihtiyaçları ve karakteri göz önünde bulundurularak adapte edilmiş olan yeni bir eğitimin esaslarını sekiz hafta gibi bir zamanda belirlemiştir (Ubicini, T.Y.: 192). 21 Temmuz 1846 yılında bütün maarif çalışmalarını düzenleyecek, devamını kontrol edecek ve ortaya çıkan her türlü meseleyi müzakere edip karara bağlayacak Meclis-i Maarif-i Umumiye adında bir Daimi Maarif Meclisi kurulmuştur (İhsanoğlu, 1990:702). Daha önce geçici meclis tarafından hazırlanan, sıbyan ve rüştiye mekteplerinin ıslahı ile Darülfünununun tesisi hakkında hazırlanan rapor, bu Daimi Meclis-i Maarif tarafından incelenmiştir. Bundan bir sene sonra (9 Ocak 1847) da sıbyan ve rüştiye mekteplerinin işlerinin yürütülmesi ve Darülfünun'un inşa, nizam ve levazimatının hazırlanmasına nezaret etmek üzere, Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulmuştur (Antel, 1999:446). Bu nezaretin nazırlığına da Esad Efendi getirilmiştir (İhsanoğlu, 1990:704). Okullar genel müfettişi olan Kemal Efendi eğitim sistemlerini öğrenmek üzere İngiltere, Fransa ve Almanya'ya gönderilmiştir (Davison, 1987:1039). Kemal Efendi'nin ülkeye dönüşünden sonra gerçekleştirilen eğitimde Batılılaşma çabalarına bakıldığında Fransız sisteminin daha belirgin bir şekilde benimsendiği görülmektedir.

⁷⁹ Meclis-i Maarif Muvakkat üyeleri; Arif Hikmet (daha sonra şeyhülislam), vakanüvis Esad Efendi, Rumeli Kazaskeri Kadri Bey, Âli Efendi (dışişleri vekilliğinde müsteşar ve Divan-ı Hümayun mühürdarlığı müdürü, Âli Paşa), Divan Başmütercimi Fuad Efendi (daha sonra Sadrazamlık müsteşarı), Yüksek Harp Şurası Başkanı Emin Paşa, sabık sadrazam müsteşarı Sâib Muhib Efendi, amedci bürosu üyesi Recai Efendi'dir (Ubicini, T.Y.: 191).

Mevcut rüştiye mekteplerinin seviyeleri darülfünuna talebe yetiştirmek için yeterli gelmediğinden 1849 yılında Valide Mektebi açılmıştır. Daha sonra Darülmaarif ismini alan ve eğitim süresi üç sene olan bu mektep, rüştiye mekteplerinin üstünde ilk idadiye mektebidir (Antel, 1999:446-447). Mektebin açılışına ilişkin olan tebliğde, rüştiye mekteplerinde okutulan ilim ve fennin üstünde olacak bilgileri öğretmek ve inşaatı devam eden darülfünün binasının tamamlanmasından sonra hem buraya hem de devlet bürolarına alınacak öğrencilere bir başlangıç sağlaması amacıyla açıldığı ifade ediliyordu. Ayrıca bu okuldan öğrencinin mezun olduğuna dair meclisi maarifin yazılı bildirisi olmadan devlet bürolarına kabul olunmaması fakat istenilen ilimleri tahsil etmiş olup da sınava girerek başarı gösterenlerin alınması uygun olacağı belirtiliyordu. Sınav esnasında herkesin evladı eşit tutulacak ve katiyen hatır ve taraf gözetilmeyecekti. Okula öğrenci alımı senede bir defa olacak ve sair zamanda alım yapılmayacaktı (Antel, 1999:447). Böylelikle ulemanın elinde bulundurduğu eğitim tekeli ve devlet kalemlerine girişleri engellenmiş olacaktı.

Bu mektebin açılışında Padişah Abdülmecid, Şehzade Murat Efendi ve Fatma Sultanla beraber hazır bulunmuştur. Açılıştan sonra Padişah çocukların ellerinden tutarak mektebe girmiş ve okul müdürü Kemal Efendiye yaklaşıp çocuklarına: “Efendinin elini öpünüz bundan sonra sizin hocanız Efendidir” ve Kemal Efendiye hitaben; “bunları desti terbiyetinize tevdi ediyorum. Diğer taliplerle müsavi tutmanızı rica ederim” demiştir (Antel, 1999: 447). Tanzimat’la birlikte başlayan ıslahatlar sonucu yeni sistemi uygulamaya dönebilecek yetişkin personele şiddetle ihtiyaç duyan Tanzimat ricalinin bu okula verdiği önem Padişahın bu davranışından da anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Tercüme Odası’nın teşkilinden sonra, yabancı dillerin öğretiminden başka diğer bilgileri de öğretecek bir okula da ihtiyaç duyulmuş ve Mekteb-i Maarifi Adliye tesis edilmiştir. Buna ait kararnamede; hükümet memuru olarak yetişeceklere Arapça, Farsça, geometri, coğrafya, tarih ve politikaya dair dersler gösterilmesi ve Fransızca öğretilmesi lüzumu ileri sürülmüştür (Antel, 1999: 448).

İlköğretim ile yükseköğretim arasında ortaöğretimin yokluğu büyük bir mahzurdu. Özellikle İstanbul’da gayrimüslim cemaat ve Musevilerin ortaöğretime mahsus okulları bulunduğundan bu mahzurun vahameti bir kat daha açığa çıkıyor, galip milletler mağlup milletlerden daha aşağı bir durumda kalıyordu (Engelhardt, 1999: 248).

Tanzimat ricali hem bu açığı kapatmak hem de öğrencileri yüksekokullara hazırlamak amacıyla ortaöğretim kurumlarına da ağırlık vermiştir. Bu dönemde açılan ortaöğretim okulları arasında; rüştiyeler (1838), Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye (1839), Mekteb-i Maarif-i Adliye (1838), askeri idadiler (1846), mülkiye rüştiyeleri (1847), Darü'l Maarif (1849) sayılabilir. Farkedileceği gibi eğitim kurumlarının kademelenmesi Napolyon döneminde eğitimin; ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim şeklinde kademelenmesini andırmaktadır.

Eğitim reformları 28 Şubat 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile ivme kazanmıştır. Çünkü Tanzimat Fermanı'nın boş bıraktığı eğitim konusu Islahat Fermanı'nda ele alınmıştır. Ferman'ın ilanından bir sene sonra 29 Nisan 1857'de Maarif-i Umumiye Nezâreti kurulmuştur. Nazırlığına da Meclis-i Âli-i Tanzimat azasından Sami Abdurrahman Paşa getirilmiştir (İhsanoğlu, 1990: 704).

1862'de sıbyan mektepleri yerine “usul-i cedid”e göre eğitim yapan “iptidaî mektepler” kurulmaya başlanmıştır. 1862'de İstanbul'da bulunan 360 sıbyan mektebinden 12 tanesinde usul-i cedid uygulanmıştır. Böylelikle iptidaî mekteplere de karatahta ve sıra girmiştir. Selim Sabit Efendi'nin bu girişimi “sıra üstünde ayak sallayarak Kur'an öğrenilmez” şeklinde tepki görmüştür. Her şeye rağmen onsekizinci yüzyılda yüksek öğretimde başlayan yeni öğretim yöntemleri kademe kademe alt düzeydeki okullara da ulaşmaktadır (Tekeli, 1985: 468).

4.5.3.1. Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)

Eğitim alanında yapılan ıslahatlarda diğer alanlarda olduğu gibi Fransız etkisi görülmekteydi. Bir zamanlar eğitim komisyonuna görevlendirilmiş olan Hariciye Nazırı Fuad Paşa, bu hususta Fransa elçiliği ile hemfikirdi. Fransa elçisinin nasihat ve uyarılarını iyi karşılamak için Fuad Paşa'dan daha basiretli ve daha hüsn-i niyet sahibi hiç kimse bulunamazdı. Fuad Paşa, 1867 senesi Martından itibaren Fransa elçiliği ile görüşmelere başladı. İstanbul'da tüm tebaanın çocuklarına ait özel bir idadi okulu açılmasına ve bu okulun Sadrazam Âli Paşa'nın himayesinde Avrupalı öğretmenlerce yönetilmesine karar verildi (Engelhardt, 1999: 249).

O tarihlerde Fransa'nın eğitim işlerini idare eden muktadir Nazır'ın (Victor Duruy) düşüncelerine uygun olarak Fuad Paşa ile elçi Monsieur Bouree tarafından düzenlenen Mekteb-i Sultanî programına göre onsekiz ile yirmi yaşındaki öğrenciler özel okullara girebilecekler veya fakültelerin derslerini takip edebileceklerdi. Program tabiat ilimleri, matematik ilimleri, Osmanlı tarihi, Osmanlı Devleti'nin iktisadî durumu, genel tarih, coğrafya, Türkçe, bazı meslekler için gerekli olacak kadar Latince, Rumca, iktisat ilmi gibi dersleri içermekteydi (Engelhardt, 1999: 249-250).

Babîali okulun eğitim dilinin Türkçe olmasını istediği halde eğitim dili Fransızca olmuştur. Bunda Fransa'nın ısrarı etkili olmuştur. Ayrıca öne sürdüğü gerekçe de gayet mantıklıdır. Nitekim öğretmenlerin kendi dilleriyle yani Fransızca ders vermeleri gerekiyordu. Aksi halde Mekteb-i Harbiye'de olduğu gibi öğretmen öğrenci ile tercüman aracılığı ile ders anlatmak zorunda kalacağından, bu durum eğitimi zora sokabilirdi (Engelhardt, 1999: 250). Eğitim dili konusunda sadece bu yeni kurulan okulda değil daha önce kurulan yüksek okullarda da sıkıntı kolay aşılammıştır. Mesela II. Mahmut döneminde açılan Tıbhane'de de eğitim dili Fransızca başlamış, okulun açılışında Sultan'ın eğitimde Türkçeye geçmeyi bir hedef olarak koymasına karşın bir tıp sözlüğü hazırlamak için bir çalışma grubu ancak 1852'de kurulmuş ve Türkçe tıp eğitimine 1867'de geçilebilmiştir (Tekeli, 1985: 466).

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği eşitlik prensibi eğitim alanında, gayrimüslimlerin de devlet okullarına kabulü ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu prensip Osmanlılık ideolojisinin de ruhuna uygundur. Nitekim Islahat Fermanı'nda da gayrimüslimlerin askeri ve mülki okullara kabul edilmesi belirtilmiş ve birçoğu da bu okullardan istifade etmişlerdir.

Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) 1 Eylül 1868 tarihinde açıldı. Okul açıldığında 341 öğrenciden 147'si Müslümandı ve çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu (Davison, 1987: 1040). Kuruluşunun üzerinden daha iki yıl geçmişken öğrenci sayısı 622 olarak belirmiştir. Okula en büyük rağbetin öğrencilerin mensup oldukları milletlere göre dağılımına bakıldığında gayrimüslimlerden geldiği söylenebilir. Okula kayıt yaptıran öğrencilerin 277'si Müslüman, 91'i Ermeni, 28'i Katolik Ermeni, 85'i Rum, 65'i Katolik Lâtin, 29'u Musevi, 40'ı Bulgar ve 7'si Protestan'dır (Engelhardt, 1999: 252).

Görüldüğü gibi gayrimüslim cemaatlere mensup olan öğrenci sayısının toplamı (345) Müslüman öğrencilerden fazladır.

Yeni okulun devam edemeyeceği sanılıyordu fakat bir süre sonra ilk tepki Rusya'dan geldi. Okulun açılışındaki Fransız etkisinden memnun olmayan Rusya, okulun programında kendi dillerine çok az yer verildiğinden şikâyet eden Rumları kıskırttı. Fuad Paşa bu meseleden bahsederken; “yolumu kaybettiğimden korktuğum zaman Rusların düşmanlığı doğru yolda bulunduğumu bana gösterdi” demiştir. Ayrıca Hristiyanlar tarafından idare edilen bu Müslüman okuluna Museviler de çocuklarını göndermek istemediler. Bu okula en büyük beklenmedik tepki bir süre sonra Papalık makamından geldi. Papa ard arda yayınladığı iki emirname ile Doğu'daki Katoliklerin Mekteb-i Sultanî'ye devam etmelerini yasakladı. Fakat çok geçmeden, Fransa'nın girişimleriyle yasak kaldırıldı (Engelhardt, 1999: 250-251).

4.5.3.2. 1869 Maarifi Umumiye Nizamnamesi

1869 yılına kadar parça parça devam eden eğitimi ıslah çabaları bu tarihte çıkarılan Maarifi Umumiye Nizamnamesi ile ve Saffet Paşa'nın gayretleriyle bütünlük kazanmıştır. Eğitim konusunu devlet görevi olarak kabul eden bu nizamname II. Meşrutiyetin sonuna kadar birkaç düzeltme ile yürürlükte kalmıştır. Meclis-i Hass-ı Vükelâ tarafından hazırlanan ve Sadullah Paşa'nın kaleminden çıkan Nizamname gerekçesinde özetle şunlar bildirilmektedir (Antel, 1999: 451):

“Fen ve sanayinin inkişafı, medeni memleketlerde görüldüğü gibi ilim ve fennin koyduğu usul ve esaslara bağlıdır. Devleti Âliye memleketlerinde bulunan mekteplerin tür ve dereceleri bu tarzda bir eğitime uygun değildir. Yüksek tahsil ancak kuvvetli ve düzenli bir ilk ve orta öğretimle mümkündür. Sıbyan mekteplerinin sayısı nüfusa oranla çok az olduğu gibi, eğitim de “ehliyeti ve mahiyeti meçhul hocalar” tarafından verilmektedir. Rüştüye mekteplerinin idare ve tedris sistemleri nispeten düzenli olduğu halde sıbyan mekteplerinden gelen çocukların vaziyetleri bunlara da sirayet ettiğinden zamanın çoğu mahalle mekteplerinde öğretilmesi gereken bilgilerin tekrarı ile geçmektedir. Çeşitli ilim ve fenlere mahsus yüksekokullar bulunmadığı için rüştüyeden çıkanlar ancak Mahreci Aklâm ile askerî okullara girebilmektedirler. İlim ve sanayi alanlarında âlim ve mütehassıslar yetiştirilmediği için, memleketin müsait mevkiine ve halkının istidadına rağmen sanayi ve ticaret hayatı inkişaf edememektedir. Halkı tahsile icbar edecek bir kaidenin ve mektepleri devletin sürekli kontrolü altında bulunduracak teftiş heyetinin bulunmaması birçok mahzurlara sebep olmaktadır”

Batılı eğitimin İmparatorluğa girişi aynen Batı'daki sistemin aktarılması şeklinde olmamıştır. Din temeli üzerine kurulu Fransız modeli büyük ölçüde izlenmiş, fakat Batılı eğitimin model ve derslerinden yalnızca laik olanlar kabul edilmiştir ve hangi düzeyde olursa olsun laik dersler giderek artmıştır (Davison, 1987: 1043).

4.5.3.3. Darülfünun Kurma Çabaları ve Yurtdışına Öğrenci Gönderilmesi

Daha önce belirtildiği gibi İmparatorluğun yükseköğretim kurumu olarak medreseler işlev görmekteydi. Darülfünun, günümüz Türkçesinde “fenler evi” anlamına gelmektedir ve bir yüksek eğitim kurumu olarak medreseden farklılığını vurgulamak amacıyla bu ismin verildiği söylenebilir (İhsanoğlu, 1990: 699).

Yükseköğretim meselesinin ele alınması 1845 yılında oluşturulan geçici Maarif Meclisinin görevleri arasında bulunmamasına rağmen, ortaya koyduğu raporlarında bir Darülfünun kurumunun tesisine ilişkin fikirler de bulunmaktaydı. Osmanlılarda ilk defa Darülfünun isminden bu raporlarda bahsedilmektedir. Fakat Meclis-i Vâlâ'nın 19 Şubat 1846 tarihli mazbatasında bununla neyin kastedildiği ve nasıl bir müessese kurulmak istendiği çok açık değildir. Nitekim söz konusu mazbatada, ilk hedefin devletin hizmetini daha iyi bir şekilde yürütecek memur yetiştirmek olduğu açıkça belirtilmektedir (İhsanoğlu, 1990: 701-702). Belki de ıslahına başlanan sıbyan ve rüştiyelerin eğitim açısından yeterli gelmeyeceği ve ihtiyacı karşılayamayacağı düşünülmüş olabilir. Ya da Batı'da yüksek eğitim kurumlarından etkilenme söz konusu da olmuş olabilir.

9 Ocak 1847'de kurulan Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin görevlerinden biri “Darülfünun'un inşa, nizam ve levazimatının hazırlanmasına nezaret etmek” olarak belirlenmiştir (İhsanoğlu, 1990: 704).

1850 senesinde darülfünun açılıncaya kadar orada okutulacak ilimler hakkında açık Osmanlıca ile yazılmış kitapları hazırlamak amacıyla bir Encümeni Daniş kurulmuştur. Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa, Ahmet Vefik Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa bu encümenin üyeleri arasındadır. Fuat Paşa ile meclisi maarif üyelerinden Ahmed Cevdet Paşa'nın

hazırladıkları “Kavaidi Türkiye⁸⁰” bu encümenin takdirle kabul ettiği ilk kitaptır (Antel, 1999: 448). Cevdet Paşa bu eserini Fuad Paşa ile birlikte Bursa’da bulunduğu (Eylül-Ekim 1850) bir aylık süre içerisinde hazırladığını ve eksik kalan kısımlarını İstanbul’a dönüşünde tamamladığını, daha sonra bu eseri Medhal-i kavâ’id adıyla özetlediğini ve bu özet baskının rüştiye mekteplerinde okutulduğunu ifade etmektedir (Cevdet Paşa, 1991d: 45).

Encümeni Daniş’in kurulduğu sıralarda Cevdet Paşa Meclisi Maarifi Umumi’nin yazı işlerinde (muharrir) bulunmakta ve o sırada Darülmuallimin’in nizamnamesini yazmakla meşgul olduğunu ifade etmektedir. Bildirdiğine göre, o sıralarda Meclisi Umumi’de konuşulan en önemli işlerden birinin de Paris’in Akademi ismiyle anılan meclisi tarzında bir “cemi’iyyet-i ilmiyye” teşkilidir. Görüşmelerin sonunda kırk dâhili ve otuz üç harici üyesi olmak ve ayda bir defa toplanmak üzere Encümeni Daniş isminde bir bilim kurulu oluşturulmuştur. Birinci başkanlığına Atullah Efendizade Şerif Efendi ve ikinci başkanlığına da Meclisi Maarif Umumiye üyelerinden Abdülhak Efendizade Hayrullah Efendi seçildi (Cevdet Paşa, 1991d: 46-47). Böylelikle Cevdet Paşa eğitim reformlarının merkezinde bulunan şahsiyetlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim hem Encümeni Daniş’in kuruluşuna ilişkin Meclis-i Umumi mazbatası hem de Takvim-i Vekayi’de yayınlanan beyanname Ahmed Cevdet Paşa’nın kaleminden çıkmıştır (Fatma Aliye, 1995: 62).

Encümeni Daniş’in kuruluşunda liyakati olmayanların da üye olarak yer alması, Encümen’in sağlam esaslar üzerine kurulmasını engellemiştir (Cevdet Paşa, 1991d: 53). Ayrıca Cevdet Paşa başka bir yerde, üyelerin birçoğunun hatır için seçilen kişiler olduğundan dolayı da bu kurumun teşkilinden beklenen faydanın sağlanamadığını ifade etmektedir (Cevdet Paşa, 1991a: 13).

Bu girişimlerden başka olarak açılacak darülfünuna öğretmen yetiştirmek üzere 1857 yılında, Selim Sabit Efendi ile Hoca Tahsin Efendi Paris’e gönderilmiştir. Meclis-i Maarif tarafından verilen talimatta, birinin matematik diğerinin ise fen bilimleri alanında yoğunlaşması isteniyordu. Bunun haricinde bir de orada bulunan Osmanlı tebaasından kimselere Türkçe öğretmek de görevleri arasındadır (Antel, 1999: 449).

⁸⁰ Eserin asıl adı “Kavâ’id-i Osmâniyye” olmasına rağmen (Cevdet Paşa, 1991b: 45), Antel’in ilgili makalesinde “Kavaidi Türkiye” ismini kullanması anlaşılabilir.

Bu arada 14 Kasım 1846'da inşasına başlanan ve yapım işi İtalyan Mimar Gaspare Fossati'ye daha sonra Mimar Ahmet Efendi'ye verilen Darülfünun binasının ikinci ve üçüncü katları ancak 1861'de tamamlanabilmiştir. Binanın inşası ancak 6 Mart 1865 tarihinde tamamlanabilmiştir. İnşaattaki gecikmeyi gören Sadrazam Fuad Paşa, resmen açılana kadar bazı derslerin serbest olarak, halk için konferans şeklinde yapılmasını uygun görmüş ve bir irade-i seniyye ile derslerin başlayacağı 29 Aralık 1862 tarihli Takvim-i Vekayi'de ilan edilmiştir (İhsanoğlu, 1990: 706-707).

İlk derse beş yüze yakın kişinin katıldığı göz önüne alınırsa, rağbetin büyüklüğü anlaşılabilir. Bu derslerde ilk defa fizik-elektrik deneylerine şahit olan halk, bunları büyük bir merakla seyretmiştir. Halktan gelen bu ilgi üzerine memnun olan Fuad Paşa birçok devlet adamını da yanına alarak 24 Ocak 1863'te yapılan derse gelmiş ve ders bitiminde bir konuşma yapmıştır. Fuad Paşa'ya göre; âlemin yaratıcısı yüce Allah'ın nimetleri ve ihsanı bütün kullarını şamil olduğu gibi, devletin vazifesi dahi her türlü nimeti bütün tebasına eşit olarak dağıtmaktır. En büyük nimetin ilim ve marifet olduğundan bahsederken, Darülfünun'da “tedris ve talim olunan fenne hikmet-i tabiiye deniyor ise de, hakikatte bunun hikmet-i ilahî” olduğunu vurgulamıştır. Fuad Paşa, “zira hikmet-i tabiiyye, bizim acimizizin bile bilemeyeceği mertebede marifet-i ilahiyeyi gösterir. Hikmet buna bir alet, bir vasıta olup, eski hikmet ile yeni hikmetin farkı ise yelken gemisiyle vapurun farkı gibidir” (İhsanoğlu, 1990:707-708).

4.5.3.4. Mekteb-i Mülkiye

Mekteb-i Mülkiye, Tanzimat'la birlikte değişen yönetim anlayışının bir neticesi olarak kurulmuştur. En önemli düşünceleri “neşr-i maarif ve ta'mim-i terbiye ile devlet usul-i cedide-i Avrupa'ya tevkifan tanzim etmek hususu” (Cevdet Paşa, 1991d: 23) yani eğitim kurumu açmak ve bunu yaygınlaştırarak yeni yönetim yapısını Avrupa'ya benzetmek Tanzimatçıların, amaçlarından biri olmuştur. Abdülmecid ve Tanzimat bürokratları, modernleşme ve yenileşmenin eğitim sayesinde gerçekleşebileceği düşüncesiyle hareket etmişlerdir (Okumuş, 1999: 338).

Tanzimat'la birlikte adem-i merkeziyetçi yönetim anlayışı değişmiş ve sıkı bir merkeziyetçilik uygulanmaya başlanmıştır. Nasıl ki ülke vilayet, sancak, kaza ve nahiye olmak üzere dört kısma ayrıldığında kadılardan umumi hakkı kaza alınarak vazifeleri

yalnız evlenme, boşanma, miras, vesayet gibi şer’i işlerle sınırlandırıldığında onların bu işleri yerine getirebilecek şekilde yetişmelerini sağlayabilmek için Muallimhanei Nüvvab⁸¹ adında bir kadılar mektebi açılmışsa, kadıların makamlarına ikame edilen memurları yani kaymakamları adli, idari ve siyasi bazı konularda yetiştirmek için de bir mektep açılması kararlaştırılmış ve 12 Şubat 1859 (31 Kanunusani 1274-18 Cemaziyül-ahir 1275) da Mekteb-i Mülkiye açılmıştır⁸² (Ergin, 1977: 594).

12 Şubat 1859’da Takvim-i Vekayi’de yayınlanan resmi bildirimde okulun açılış sebebi açıkça belirtilmektedir (Çankaya, 1954: 5-6):

“Kaymakamlık ve müdürlük gibi umûr-u mülkiyede müstahdem olacak memurlara mahreç olmak üzere bir Mekteb-i Mülkiye teşkiliyle Aklâm-ı Şâhâne’de bulunan ketebenin ehliyetlularından ve talebenin mukaddemat-ı ulûmu görmüş müsteiddanından münâsip miktar zat bil intihap alınarak kendilerine lüzum-u mertebede Fenni Târih ve Coğrafya ve Hesap ve Ekonomi Politik ve Nizâmât-ı Cedide ve Muahedât-ı Saltanat-ı Seniyye okutturulup bunlardan kesb-i istihkak edenlerin o misillû taşra memuriyetlerine tâyiniyle açıktan şunun, bunun kaymakam ve müdür nasbolunmaması hakkında ittihâzı icâbeden usul ve nizam Meclis-i Âliyi Tanzimat’da bileraf müzâkere ve mütâlea olunarak olbabda bir kıt’a nizamnâme kaleme alınmış ve iş bu teşkil olunacak mektep için muahharen Ticârethane’de bulunan mahal tesviye ve tanzim olunarak okunacak fûnûn için lüzum olan hocalar dahi intihap ve tâyin kılınmış olduğundan nizamnâme-i mezkûr ahkâmınca bu sene alınması lâzımgelen şâkirdânın tertip ve ikmâliyle mekteb-i mezkûrun teşkili ve fûnûn-u muharrerenin sûret-i tedris ve tâlimi ve mektebin idârei dâhiliyesi hakkında lâzımgelen usulün dahi hemen tanzim ve tesviyesi hususu müteallik ve şerefsünuh buyurulan İrâde-i Seniye-i Hazret-i Pâdişâhî icâbı âlîsi olmak üzere Maarif-i Umûmiye Nezâret-i behisine havale olunmuştur.”

Bu bildiriden de anlaşılacağı üzere, Tanzimat’la birlikte idari anlamda başlayan yenilikleri yürütebilecek nitelikte memur yetiştirmek için yeni bir okul tanzim edilmeye çalışılmıştır.

⁸¹ Kadılar Medresesi (1270) 1854 yılında, Şeyhülislam Meşreb Efendi’nin torunu Mehmed Arif Efendi zamanında açılmıştır. İlk açılışında Muallimhanei Nüvvab adı verilmiş, fakat (1302) 1884’ten sonra Mektebi Kuzat’a yani kadılar mektebine çevrilmiştir. Mektep (1272) 1856’da ilk mezununu vermiş ve o sene bir tek talebe çıkarmıştır. Bu mektepten çıkanlar, hukuk mektebi talebe yetiştirinceye kadar nizami mahkemelere tayin edilmişlerdir (Ergin, 1977: 157).

⁸² İstanbul’da idareci yetiştirmek için açılan Mülkiye Mektebi’nin muadili sayılabilecek iki okul daha Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiştir. Bunlardan ilki daha Mülkiye Mektebi açılmadan Mısır’da Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından 1834’te açılan Dersane-i Mülkiye’dir (Ergin, 1977: 522-523) . Diğeri ise Bosna Vilayeti Maiyyet Memurlarına mahreç olmak üzere Mithat Paşa tarafından Şevval 1285’te açılan Sabah Mektebi’dir. Ancak her iki mektebin de ne zamana kadar faaliyetlerine devam ettikleri bilinmemektedir (Çankaya, 1954: 21-22).

Yine, Ahmed Cevdet Paşa'nın daha sonraları Mekteb-i Mülkiye ile ilgili kullandığı cümleler de, bu eğitim kurumuna verilen önem hakkında bize bilgi vermektedir. Cevdet Paşa'ya göre (1991d: 101-102):

Kuvve-i icrâiyeye âid olan işler ber-vech-i bâlâ mütenevvi' ve pek nâzik cihetleri hâvî olmağla devlet bu işleri gördürmek için mütenevvi' liyâkate ve mütefâvit kifayette pek çok kâr-güzâr ve mücerrebü'l-etvâr me'murlara muhtâcdır. Eğerçi me'mûrîn-i adliyece dahi noksanımız var ise de icrâ me'mûrlarınca noksanımız daha ziyâdedir ve gündün güne tenâkus etmektedir. Mülkiye mektebi îcâb-ı vakt ü hâle göre tevsi' ve ders cedvellerini ona göre tertîb ile buradan çıkarılacak zevâtı derece derece hidemât-ı mühimmede istihdâm ile hüsn-i idâreye muktedir bendegân yetiştirmek zarûriyyât-ı asırdandır; ve şimdiki hâlde oldukça mücerreb olanları hüsn-i intihâb ve istihdâm ile icrâât-ı devleti yoluna koymak ferâiz-i hâliyyedendir; ve âdeme iş aramaktan vaz geçip de işe âdem aramak kaa'idesi meslûk-i kadem-i i'tibâr olursa az vakit zarfında idâre-i memlekete muktedir bendegân yetişeceği müsellemtandır.

Rüştiye çıkışlıların alındığı okul, iki yıl orta dereceli ve Mülkiye memurlarını yetiştirmek için açılan bir meslek mektebiydi. Mektep, Maarif Nezareti'ne bağlıydı. Mektebe alınacak öğrenciler için menşe aranmamaktaydı, ancak öğrenciler bir giriş sınavına tabi tutulmaktaydılar. Mektebe alınacak öğrenciler üç kısma ayrılmaktaydı. Birinci kısımda, resmi dairelere devam eden ve resmi tahriratları okuyup anlayacak ve yazabilecek kâtipler vardı. İkinci kısımda, sair mekteplere devam etmemiş, sarf ve nahvi görüp mantıktan isagoci'ye –Suri Mantık- kadar okuyan talebe bulunmaktaydı. Üçüncü kısımda ise her iki grubun malumatına sahip olan özel eğitim görmüş öğrenciler bulunmaktaydı. Mektebin müfredatında ise ağırlıklı olarak ekonomi politik, idare hukuku, devletler hukuku, istatistik, ceza hukuku gibi yeni ve dönemin ihtiyacına cevap verecek nitelikteki dersler bulunmaktaydı (Çankaya, 1954: 18-21). 1864'te (11 Mart 1280) ise müfredata başta Fransızca olmak üzere eklenen yeni dersler sebebiyle eğitim süresi yetersiz görülmüş ve 1867'de (24 Ağustos 1283) okulun eğitim süresi dört yıla çıkarılmıştır (Ergin, 1977: 599-601). Ancak 1876 yılında mektep tekrar üç sınıfa ayrılmış ve ders programı da yeniden taksim edilmiştir (Mehmedoğlu, 2001: 199).

Mektepten ilk olarak 1861 yılında 33 mezun verilmiştir. İlk olarak okul birincisi Sırrı Efendi Sadarettin gelen emre atfen Yanya Valiliği'nden kendisine verilen Preveze Kazası Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Bu atamadan sonra Şevval 1277'de yayınlanan bir irade ile de açılacak kaza müdürlüklerine ve liva kaymakamlıklarına Mektebi

Mülkiye mezunu olmayan kimselerin tayin edilemeyeceği belirtilmiş ve bu tarihten sonra idare amirliği şarta bağlı bir meslek haline getirilmiştir (Çankaya, 1954: 26-27).

Mekteb-i Mülkiye’de esas değişiklik ise, 1877 yılında II. Abdülhamit tarafından yapılmıştır. II. Abdülhamit iktidara geldiğinde memleket idaresinde birtakım yenilikler yapma gereği duymuş ve bunun için de memur yetiştirecek olan Mekteb-i Mülkiye’yi ihya etmek istemiş ve onun çalışmaları neticesinde mekteb yüksekokul hüviyeti kazanmıştır. Ayrıca Fransızca dersinin yoğunluğu artırılmış ve II. Abdülhamit döneminde yenilenen Mekteb-i Mülkiye’nin başına da ilk önce Paris’teki Mekteb-i Osmani’de görev yapmış olan Ali Nizami Paşa getirilmiştir (Ergin, 1977: 602-604). Ayrıca eğitim tekrar dört yıla çıkarılmıştır.

Mekteb-i Mülkiye’den dereceyle mezun olanlar, II. Abdülhamid devrinde Başkitâbet’e alınırlardı. Başkitâbet Dairesi, sarayda dış yazışmaları yürütür ve sarayın iç idaresinde hükümdarların emirlerine göre tanzim ve yürütme işini yerine getiren birimdi (Ortaylı, 2007: 494). Ancak II. Abdülhamit, her ne kadar Mekteb-i Mülkiye’nin gelişimi açısından önemli olsa da özellikle kendi döneminde mekteplerde ve basında hüküm süren baskı ve sansür mektebin gelişmesini de engellemiştir. Fakat yine de Mekteb-i Mülkiye öğrencileri, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi Genç Osmanlıların önemli isimlerinin yayınlarını takip etmekten ve kendi aralarında konuşmaktan ve tartışmaktan vazgeçmemişlerdir. Asıl ilginç olan ise, II. Abdülhamit’in 1908 inkılabından sonra kendisini Kanun-u Esasi’ye taraftar, meşrutiyetin heveskâr ve Mektebi Mülkiye’yi fikirleri bunlara hazırlamak maksadıyla açmış olduğunu halka duyurmak için Şeyhülislamı yanına çağırarak onun yanında yemin etmesidir. Ergin’in de ifade ettiği üzere (Ergin, 1977: 617), *“böyle tehlikeli bir zamanda Mektebi Mülkiye’yi açışını hatırlayışı ve hatırlatışı da onun tarihine şeref veren hadiselerden olmak lazım gelir.”*

Mülkiye mektebinden yetişen talebelerin devletin hangi kademelerinde görev yapabilecekleri 1877 (1293) tarihli bir nizamname ile belirtilmiştir. Bu nizamnameye göre, Kaza kaymakamlıkları, İstanbul’da hükümet merkezi daireleriyle vilayet merkezindeki kalem reislikleri ve bunlara muadil sair memurluklar, Devlet Şurası aza mülazımlığı (stajyerliği), sefaret kâtiplikleri, şebenderlikler (konsolosluklar), ayrıca Divanı Muhasebat mümeyyizlik ve azalığı gibi o zaman için önemli memuriyetlerde görev almaktaydılar. Mektep açıldığı tarihten 1931 yılına kadar 1867 öğrenci

yetiştirmiştir. 1936 yılında Ankara'ya nakledilerek Cebeci'de yapılan binada eğitime devam etmiştir (Ergin, 1977: 619).

1879'a kadar Mekteb-i Mülkiye 162 mezun vermiştir ve bu mezunların tümü Müslüman'dır. Ancak bunların yaklaşık %15'i etnik açıdan Türk değildi ve çoğu Arnavut kökenliydi. Daha küçük bir oranı da muhtemelen imparatorluk ya da en azından şimdiki Türkiye sınırları dışından gelen Türklerden oluşmaktaydı. Mekteb-i Mülkiye'nin henüz genişlemeye başladığı dönem olan 1880-1884 yılları arasında ise mezunlar arasında gayrimüslim oranı %20 civarındadır. 1908-1912 yılları arasında ise resmi makamlarda gayrimüslim varlığı gerilemiş ve farklı Müslüman kategorilerinden gelen kişilerin sayısı artmıştır. Yine bu dönemde mezunların toplam sayısı önceki dönemin beş katını aşsa da, gayrimüslim mezunların sayısında çok az artış vardır (Findley, 1996: 121-123).

Mekteb-i Mülkiye, mezunlarından birçok isim Osmanlı döneminde valilik de yapmışlardır. Tespit edilebildiği kadarıyla Ahmed Reşid, Mehmed Cevad, Mehmed şemseddin, Mehmed Tevfik ve Ömer Sabri Beyler; Mahmud Arif, Mehmed Salih, şerif Mehmed Rauf ve Osman Nuri Paşalar Mekteb-i Mülkiye mezunudurlar (Kırmızı, 2007: 71). Yine 1909'da sadrazamlık görevine getirilen İbrahim Hakkı Paşa, Mülkiye Mektebi'nden gelen ilk sadrazamdır. Kurduğu on üç kişilik kabinede kendisiyle birlikte beş Mülkiye mezunu yer almaktaydı. Eski okul bağlarının bir örneği olan bu durum, okulun idareye insan gücü yetiştirmedeki rolü göz önüne alındığında gayet makul bir davranış gibi gözükmemektedir (Çankaya, 1968-71: 107'den akt. Findley, 1996: 213).

4.5.3.5. Enderun Mektebi'nin Islahı

1845'de başlayan eğitim reformuyla birlikte Maarif Nezareti buraya da el atmıştır. 1850 tarihli bir Meclisi Vâlâ mazbatasında Enderun'un durumu ile ilgili şu bilgiler verilmektedir (Ergin, 1977: 22):

“Mekâtibi umumiye nazırı saadetlû Kemal Efendi bendeleri gidip hazinei hümayun kethüdası Saadetlû Ağa Hazretleriyle birlikte oranın ahvali hâzırasının ve sureti talim ve taallümlerinin ilerlemesi vesali müktezisinesini tahkik ve istişarebirle meclisi âcizanemize vâki olan ifadesine göre şimdiki halde oranın Arabî ve Farisî hocası olup ancak Arabî hocalarının birisi kütüphane hocası olarak vazifeî memuriyeti haftada bir kere gelip hâdisi şerif okutmaktan ibaret olduğuna ve biri dahi Akağalara mahsus bulunduğuna nazaran asıl Arabî hocaları üç adet olup

bunlar dahi haftada ikişer gün gelerek ulûmu Arabiyeden herkesin mertebê istidatlarına göre sarf, nahiv ve fikhi şerif dersleri okutmakta ve Farisî hocası dahi haftada üç gün gelip ders vermekte iseler de sureti talim ve taallümleri usulü cedidei meriye üzerine olmadığından ve riyaziyat hocaları bulunmadığından Fermanı âlî veçhile derslerinin usulü matluba üzere okutturulması vesailinin istikmalî...”

Enderun’un neden ıslah edilmesi gerektiği metindeki “sureti talim ve taallümleri usulü cedidei meriye üzerine olmadığından ve riyaziyat hocaları bulunmadığından” cümlesinde açık ifadesini bulmuştur. Diğer bir ifade ile Enderun Mektebi de Tanzimat’ın ruhuna iktidâ etmiştir.

Bu tarihten sonra burası üç senelik hazırlık sınıfları ve dört senelik rüşti sınıflarıyla birlikte rüştiye derecesinde bir mektep haline getirilmiştir. Daha sonra, üç senelik bir özel sınıf (sınıfı mahsus) eklenmiştir. Ergin, Enderun’un rüştiye derecesinde bir okul haline getirildiğini belirttikten sonra hicri 1325⁸³ ve miladi 1909 senesine ait olan bir ders cetvelindeki dersleri sıralamaktadır (1977: 23). Enderun’un ıslahından sonra bu belgeye göre hazırlık ve rüşti derecesindeki sınıflarda okutulan dersler Tablo 2’deki gibidir.

Tabloda görüldüğü gibi hem hazırlık bölümünün hem de rüşti bölümünün dersleri seneler arasında çok değişiklik göstermemektedir. Her sonraki sınıfa başlangıçtakilerden farklı olarak birer ders eklenmiştir. Dikkat çeken bir hususta dersler arasında İslam dinine ilişkin derslerin azlığıdır. Böylelikle Enderun Mektebi de laikleşme çabalarından nasibini almıştır.

⁸³ Hicri 1325 senesi miladi 1907-1908 yıllarına tekabül etmektedir. Tarih çevirme klavuzu için bkz. <http://193.255.138.2/takvim.asp>

Tablo 2. Hazırlık ve Rüşti Derecesindeki Sınıflarda Okutulan Dersler

İptidaî birinci sene	Eczayı şerife, Talimi namaz, Hesabı zihnî, Hattı sülüs
İptidaî ikinci sene	Kur'anı Kerim, İlmühâl, Kıraati Türkiye, Hesap, İmlâ, Hattı sülüs
İptidaî üçüncü sene	Kur'anı Kerim, İlmühâl, <i>Tecvit</i> , Kıraati Türkiye, <i>Hesap</i> , İmlâ, Hattı sülüs
Rüşdî birinci sene	Ulûmu diniye, Arabî, Farisî, Lisânı Osmanî, Hesap, İmlâ, Hattı sülüs, Hattı rık'a, Resim
Rüşdî ikinci sene	Ulûmu diniye, Arabî, Farisî, Lisânı Osmanî, Hesap, <i>Coğrafya</i> , İmlâ, Hattı sülüs, Hattı rık'a, Resim
Rüşdî üçüncü sene	Ulûmu diniye, İlmi ahlâk, Arabî, Farisî, Lisânı Osmanî, Hesap, <i>Coğrafya</i> , İmlâ, Hattı sülüs, Hattı rık'a, Resim
Rüşdî dördüncü sene	Ulûmu diniye, İlmi ahlâk, Arabî, Farisî, Lisânı Osmanî, Hesap, <i>Coğrafya</i> , <i>Hendese</i> , İmlâ, Hattı sülüs, Hattı rık'a, Resim
Sınıfı mahsus dersleri (üç sene için)	Ulûmu diniye, İlmi kelâm, Tasviri ahlâk, Edebiyatı Osmaniye, Edebiyatı Farişiye, Mantık, Tarihi umumi, <i>Coğrafyayı umumî</i> , Riyaziye (Cebir, Müsellesat), Ulûmu tabiiye

Kaynak: (Ergin, 1977: 23-24).

Enderun mektebi 1 Temmuz 1909'da bir kararname ile lağvedilmiş ve bir de talimatname ile "buradaki müstahdeminin, muallimini mahsusasından akait ve Kuranı Kerim taallüm için Cuma'dan maada her gün bir veya iki ders almaları, hıfzı Kuran eylemeleri, talimatnamede tasrih olunmuştur". Enderun mektebi Osmanlı tarihindeki beş asırlık ömrünü 1923'de Topkapı Sarayı'nın müze haline getirilmesi ile doldurmuştur (Ergin, 1977: 24).

4.5.3.6. Gayrimüslim Cemaatlerin Okulları

Önceki bölümlerde belirtildiği gibi İmparatorluk topraklarında millet sistemi içinde yaşayan gayrimüslimler eğitim alanında da özerkliğe sahiptiler. Bu özerklik, gücü ve etkisi giderek artan gayrimüslim ticaret burjuvazisi ile desteklenmiş ve eğitim konusunda da hayli yol almışlardır. Gayrimüslim cemaatlerin eğitim giderleri kiliselere toplanan yardımlardan ve kendi cemaatlerinden karşılanmakla birlikte, dışarıdan da sık sık para yardımı ve eğitim desteğinde bulunulmuştur.

Yahudi okullarına Musevi Birliği (Alliance Israelite), Rum okullarına Atina Üniversitesi ve Rum çevreleri, Ermeni okullarına ise Rus Ermenileri bu türlü destekleri

vermekteydiler (Davison, 1987:1042). Nitekim bu destek ilk bakışta ideolojik ya da siyasi kaygılarla verilmiş gibi görünmesine rağmen ekonomik nedenler de içermekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu içinde ticaret kesiminin gelişmesi, milletler arasında eşit yayılmıyordu. Bu kesimin denetimi tüm Akdeniz’de olduğu gibi İngiliz, Fransız Hollanda gibi Avrupa sermayesinin elindeydi. Bunlar hem en küçük köye varıncaya kadar hammadde toplamak hem de aynı yerlere Avrupa’nın sanayi ürünlerini götürebilmek için yerli aracı kullanmak zorundaydılar. Bu zorunlulukla birlikte araçlar her millettten değil, çoğunlukla Rum ve Ermeni’lerden seçilmekteydi. Ayrıca yeni gelişen ticaret kesimi hem kendi işlerinde çalıştıracağı hünerli elemanlara hem de kendi cemaatlerinin işlerini görece nitelikli elemanlara gereksinme duyduğundan, kilise dışında laik eğitim kurumlarını örgütlemeye çalışmıştır (Tekeli, 1985:458).

Her milletin eğitiminin dönüşümü farklı tarihlerde başlamış olsa da dönüşümün üç temel eksenini tüm milletlerde de görmektedir. Birinci eksen eğitimin laikleşmesi ya da laikleştirilmesidir. İkincisi, dilin ve yazının yeniden ele alınması, sadeleştirilmesidir. Çünkü bir yandan eğitilecek insan sayısının artması, yeni kolay öğrenilebilir bir yazı ve dil gerektirmektedir. Dilin sadeleşmesi ayrıca, gelişen milliyetçilik akımlarında dilin anahtar bir araç olarak kullanılmasında etkinlik sağlayacaktır. Diğer bir ifadeyle dilin dini grupların tekelinde, toplumsal seçkinlerin kullandığı bir araç olmaktan çıkarılması gerekmektedir. Üçüncü olarak eğitim teknolojisinde ve metodunda dönüşüm göze çarpmaktadır. Nitekim sınıf kavramı, sınıfta görsel öğretim için karatahta ve sıra kullanılması gibi hususların yanında bire bir eğitim yerine bir hoca ile çok öğrencinin eğitilmesi hedeflenmiştir (Tekeli, 1985:460).

Gayrimüslimlerin eğitimdeki gelişmelerinin ciddiyeti Türkleri kamçulamış ve her inançtan öğrencilerin birlikte okuyabilecekleri bir okul kurulmasının öncülüğünü Mithat Paşa gibi bazı devlet adamları yapmıştır. Sadrazam Âli Paşa da 1860’da okullara gayrimüslimleri çekmeye ve böylece onların İmparatorluğa bağlılıklarını artırmaya yarayacağını ummuştur (Davison, 1987:1042). Nitekim bu düşünceler Tanzimat’ın Osmanlılık politikasına da uygun düşen gelişmelerdir. Fakat tüm çabalara rağmen klasik dönemin din-mezhep esaslı millet ayrımı, modern anlamına bürünmüştür.

Eğitime ilişkin ıslahat hareketlerinin genel özelliği ise klasik dönemde olduğu gibi her dini cemaate ve her aile reisine kendi çocuklarının eğitimini yürütme hakkını tanınması ve belirli bir özerklik tanınmasıdır. Bu konuya ilişkin olarak 1850 yılında Ubcini (T.Y.: 205) şunları söylemektedir:

Kendine düşman olan okulları bile kapatmadı; ne ıslâhata karşı bir tavır takınan eski zihniyetin son barınağı medreselere dokundu ve ne de açıktan açığa, İmparatorluğun devrilmesi gerektiği düşüncesinin çocuklara aşılandığı Rum okullarına el sürdü. Hükümet sadece gözetim ve denetim hakkını elinde tutmakta ve peşin hükümlerin dağılması ve halkların kendi gerçek menfaatleri üzerinde aydınlığa kavuşmaları meselesini zamanla hallolur diye itimat ederek, bütün mezheplere, bütün milliyetlere açık bu geniş okullar açmak ve kurmakla uğraşmaktadır.

4.5.4. Tanzimat Meclisleri

Tanzimat döneminin önemli gelişmelerinden biri de meşveret prensibinin kurumlaşmasıdır. Bu kurumlaşma, merkezde ve taşrada meclislerin ve çeşitli ihtisas kurullarının, mahkeme divanlarının oluşturulmasıyla sağlanmıştır.

Ortaylı, Tanzimat devri meclislerini barok devir Avrupası ve Büyük Petro Rusyası'ndaki collegiumlar ve senato gibi organlara benzetmektedir. Bu meclisler, hükümdara veya onun mutlak vekiline bağlı, onun tarafından tayin edilen ayrı bir idari veya teşrii kuvvet olmaktan ziyade yürütmeye ve hükümdara bağlı, ama onun adına reformları yürüten, araştıran, eleştiren ve aktif olarak da yürütme kuvvetinin içinde yer alan görevlilerden oluşan kurullardır. Devlet idaresinin merkezileşmesi ve yasama faaliyeti büyük ölçüde Babıâli'de kurulan bu meclisler sayesinde olmuştur. Aslında Tanzimat dönemi nezaretlerin ortaya çıktığı ve merkezi hükümette ihtisaslaşmanın başladığı dönemdir. Fakat diğer yandan sözü geçen meclisler Babıâli'de adeta bu bakanlıkların da fevkinde yarı istişari, yarı teşrii ve yarı murakabe (denetim) organları gibi çalışmaktaydılar. Kalemiiye sınıfının bu kurullarda uzmanlık kazanması sayesinde de bu sınıfın yükselmesi doruk noktasına ulaşmıştır (Ortaylı, 2007: 482).

4.5.4.1. Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye

Tanzimat zihniyetine uygun kanunların yapılmasına memur edilecek kurumların başında Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye gelmektedir. Adalet İşleri Yüksek Meclisi olarak isimlendirilebilecek olan bu meclis (Ortaylı, 2007: 483), düzenli ve bağımsız

olarak oylamada görevini yapacak şekilde oluşturulmuştur. Hatta görüşmeler esnasında meşrutiyet usulünün gereklerinden olan bazı merasim ve kurallara bile uymaya mecbur tutulmuştur (Engelhardt, 1999: 47-48). Meclisin çalışma usul ve esaslarını belirleyen nizamnameye göre görüşmeler şu şekilde olacaktı: 1) Önemli olan her layiha, tezkire halini almadan önce bütün üyelerin incelenmesine sunulacaktır. 2) Konuşacak üyelerin isimleri tarih sırasıyla kaydedilecektir. 3) Kendisinden açıklama yapması istenen nazır gerekli açıklamayı yapmak zorundadır. 4) Görüşmelerin tutanakları düzenlenecektir. 5) Oylarda eşitlik olduğunda son kararı verme hakkı Padişaha ait olacaktır. 6) Kesinleşmiş bir kararın tenkidi yasaktır (Engelhardt, 1999: 114).

Meclis-i Vâlâ bir başkan, eski ordu kumandanı, ilmiyeden bir kişi, ihtisab ve maliyeden anlar kimseler arasından toplam beş kişi ve yazı işleri için de iki kâtipten oluşacaktı. Hatta başka hususlara dahi oybirliği ile karar verilmesi gerektiğinde Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyeleri lüzumu kadar çoğaltılacak ve vükelâ, devlet ricali belirli günlerde orada toplanacak ve herkes düşüncelerini hiç çekinmeden serbestçe söyleyerek can ve mal emniyeti ve vergilerin tayini hususlarına dair gereken kanunları karar altına alacaklardı. Her kanun karara bağlandıkça, padişah onayına sunulacaktır (Çadırcı, 1988: 607). Kararlaştırılan her kanun “düsturul amel” tutulacak yani doğrudan doğruya bağlayıcı mahiyette bir hukuki kudret ve mer’iyet kazanacaktır. İdari konulara ait bu hükümlerin mühim bir kısmı sadece program mahiyetinde olmayıp hakiki manasıyla kanun kuvvetini haizdir. Yani memurların mucibince amel etmeleri lazımdır (Abadan, 2006: 61). Meclis üyelerinin sayısına ilişkin olarak Karal (1994: 172), bir başkan, dokuz üye ve iki sekreterden oluştuğunu belirtmektedir.

Meclisin üyeleri doğrudan Padişah tarafından bir yıllık süre için Muharrem ayı başında atanırdı. Ancak başta meclis başkanı olmak üzere, üyelerin görevde kalmalarını güvenceye bağlayan bir kural söz konusu değildi. Padişah dilediği an gerekçe göstermeksizin başkan ve üyeleri değiştirebilirdi (Çadırcı, 1988: 607). Nitekim padişah bu yetkisini sık sık kullanmış ve meclis başkanlarını genellikle “Tanzimat’ın gerektirdiği niteliklere sahip olmaması” gerekçesi ile ya görevden almış ya da sadrazamlık ve nazırlık gibi başka görevlere atamıştır (Çadırcı, 1988: 608).

Görünüşe bakılırsa, Hükümdar yetkilerini kendi arzusuyla sınırlandırarak, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla kurulmuş olan bu meclise devretmekteydi. Divan-ı

Hümayun ve Meclis-i meşveret yerine, yetki ve görev bakımından bunlardan geniş olan bu meclis yer almış olmaktadır. Fakat uygulamada meclis üyelerinin atanmaları ve padişahın istediği kararı onaylayıp yürürlüğe koyabilmesi, istemediği kararları ise reddetme olanağına sahip bulunması bu meclise bir danışma meclisi niteliği kazandırmaktadır. Ayrıca her hangi bir konuda uygulamada başarı sağlanamadığında, başarısızlığın nedeni olarak meclis başkanlarının görülmesi ve sık sık değiştirilmeleri bu kuruluşu meşruti bir meclis olarak değerlendirmeye olanak vermemektedir (Çadırcı, 1988: 610).

4.5.4.2. Meclis-i Âli-i Tanzimat

Meclis-i Vâlâ artan iş yükü nedeniyle 26 Eylül 1854'de Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye olarak iki meclise bölündü. Bu bölünmede ikinci kuşak Tanzimatçılar olan Âli ve Fuad Paşa'ların reformların daha hızlı ilerleme isteği de rol oynamıştır (Shaw ve Shaw, 1983: 112). Meclis-i Âli-i Tanzimat, 1854-1861 yılları arasında, kendisine tanınan çok geniş yetkiler ile çalışmış, önceden de kendisine hükümet tarafından gönderilen konuları görüşürken, bu dönemde Meclis-i Tanzimat olarak kendi uygun gördüğü konuları da ele alabilmiştir. Ayrıca hükümet üyelerini istediği takdirde sorgulama ve hatta gerekirse yargılama yetkisine de sahip olabilmiş, günümüz modern parlamentolarında görülen geniş yetkileri kullanabilmiştir. Aynı dönemde, Meclis-i Vâlâ ise yargı gücünü kullanmakta neredeyse tamamen bağımsız olabilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 2006: 261).

Meclis-i Tanzimat'ın üç önemli görevi bulunmaktaydı. Birinci olarak kanun ve nizam layihalarını tanzim etmek, ikincisi gerektiğinde bakanları yargılamak, üçüncü olarak da kanun ve nizamların uygulanmasında herhangi bir yolsuzluk görülürse, durumu müzakere ederek düzenlenen rapor ile makam-ı sadareti ihtar etmektir. 1861'de bu iki meclis tekrar Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla birleştirilmiştir. Birinci görevi Meclis-i Vâlâ bünyesinde oluşturulan "Kanun Dairesi"ne geçti. İkinci görevi Meclis-i Vâlâ genel kuruluna verildi. Üçüncü görevi kaldırıldı ve bundan sonra herhangi bir meclise böyle bir görev verilmedi (Cevdet Paşa, 1980: 34).

Meclis-i Vâlâ'nın örgüt yapısı yeniden düzenlenerek üç ayrı daire oluşturulmuştur. Dairelerden birisi, eski iki meclisin yasama görevini üstlenen Kanun ve Tüzük Dairesi,

diğeri idari soruşturma ile görevli İdari ve Mali Daire, üçüncüsü ise Meclis-i Vâlâ'nın adli işlevlerini üstlenen Adli Davalar Dairesi olarak yapılandırıldı (Çadircı, 1988: 610; Shaw ve Shaw, 1983: 113). Gerek meclis genel kurulu gerekse tek tek daireleri kendi başlarına yasa önerileri getirebilme selahiyetine sahip olmuşlardır. İşlerin hızlandırılabilmesi için konuların getiriliş sırasından ziyade önem sırasına göre öncelikle ele alınması kararlaştırılmıştır (Shaw ve Shaw, 1983: 113).

4.5.4.3. Şûrâ-yı Devlet

Kırım Savaşı sıralarında Osmanlı topraklarında ecnebi nüfusun artması ile bunlara ilişkin davaların çözümü gittikçe görülemez olmuştu. Ayrıca Paris Barış Konferansı'nda Âli Paşa'ya, mahkemelerin güvenilirliğinin (emniyyet-bahş) sağlandığı takdirde ecnebi tercümanların mahkemenin işlerine müdahalesini engelleyecekleri yolunda telkinlerde bulunulmuştu. O zamandan beri mahkemelerin ıslahı hakkında bir şey yapılamadığından, Fransa usulüne uygun surette mahkemeler kurulmasına ve yargı işlerinin yürütmeden ayrılmasına karar verilmiştir. Tanzimat döneminin kanun tasarılarını hazırlamış olan Meclis-i Vâlâ, 1868'de ikiye ayrılarak -bugünkü Danıştay- Şûrâ-yı Devlet ve -bugünkü Yargıtay- Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye oluşturulmuştur (Cevdet Paşa, 1980: 198).

Sultan Abdülaziz çok önem verdiği bu iki meclisin başına Mithat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa gibi iki seçkin devlet adamını getirmiştir. 1876 I. Meşrutiyet Meclisi'ne kadar bu yetkiler bu iki meclis tarafından kullanılmıştır. I. Meşrutiyet, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Mithat Paşa'nın gayret ve muhalefetlerinin bir sonucu olarak ilan edilmişse de, Tanzimat Dönemi Meclislerinin varlıklarının bu yoldaki işlev ve rollerini göz ardı etmemek gerektiği de (Seyitdanlıoğlu, 2006: 262) belirtilmektedir.

Şûrâ-yı Devlet, görev ve yetkileri bakımından, Devletin danışma ve idari yargı organı niteliğinde idi. Kuruluş nizamnamesinde görev ve yetkileri şu şekilde belirlenmişti (Ahmed Lûtfi Efendi, 1989a: 160):

- Her türlü kanun ve nizamları tedkik edip tasarılarını tanzim etmek,

- Kanun ve nizam çerçevesinde görevli olduğu mülki mesalihi tedkik ederek kararlarını arz etmek,
- Hükümet ile sivil şahıslar arasında meydana gelen davalara bakmak,
- Bir mahkeme veya meclisin bakıp hükme bağladığı davanın temyizi halinde, adliye memurlarıyla idare memurları arasında meydana gelen ihtilafları tedkik ederek hükme bağlamak,
- Kanunlar ve vazedilmiş nizamlarla ilgili olarak, dairelerden gelen evrak ve takrirlere cevabî görüş bildirmek,
- Padişah iradesi ya da kanun gereği olarak, yargılanması gereken devlet memurlarının muhakemelerini yapmak,
- Padişah ve diğer devlet dairelerinden gelen talep üzerine bütün meseleler hakkında görüş beyan etmek,
- Vilayet nizamnamesine göre her sene toplanan Meclis-i Umûmiye'nin vilayette yapılacak ıslahata dair hazırladığı mazbatayı getiren üç veya dört meclis üyesi ile müzakere ederek karara bağlamak.

Ayrıca Şûrâ-yı Devlet; Mülkiye ve Harbiye Dairesi, Maliye ve Evkaf Dairesi, Kanun Dairesi, Nafia Dairesi, Ticaret, Ziraat ve Maarif Dairesi olmak üzere her biri on üyeli beş daireye ayrılmıştı.

Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye ise en üst düzeydeki temyiz makamıydı. Temyiz Mahkemesi ve İstinaf Mahkemesi olarak ikiye ayrılmıştı. Temyiz Mahkemesi, hukuk ve ceza dairelerinden meydana gelmekteydi. Bu mahkeme, Nizamiye Mahkemelerinin ilâmlarını temyizle görevlendirilmişti. İstinaf Mahkemesi de ceza, hukuk ve ticaret adıyla üç daireye ayrılmıştı. Bu mahkeme en son tetkik ve karar mercii idi (Eryılmaz, 2010b: 194).

Şûrâ-yı Devlet, ilk kurulduğunda üyelerinden onbeşi gayrimüslimlerden otuzu Müslüman üyelerden oluşmaktaydı. Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin ise sekizi Müslüman

altısı gayrimüslim olmak üzere ondört üyesi bulunuyordu (Ahmed Lûtfî Efendi, 1989b: 9-10).

Âli Paşa'ya Paris Konferasında yapılan telkin orada kalmamış, Fransa'nın İstanbul elçisi Mösyö Bouree Müslüman ve Hristiyan tebaanın birlikte temsil edileceği, kendi ülkesindeki Conseil d'Etat'ına benzer bir kurumun oluşturulması yolunda bu telkinleri devam ettirmişti (Eryılmaz, 2010b: 188). Meclis-i Vâlâ'nın iki ayrı kurula taksim edilmesinin nedeni, sadece Meclis-i Vâlâ'nın yine iş yükünün artması ve buna bağlı olarak işlerin sekteye uğraması da değildir. Buna Genç Osmanlılar'ın iktidarın denetlenmesi ve temsil ilkesinin benimsenmesi yolundaki muhalefeti de eklenmelidir (Shaw ve Shaw, 1983: 113). Ancak belirtilmesi gereken bir husus da Sadık Rifat Paşa'dan başlayarak, Âli ve Fuad Paşa'ların Osmanlı gayrimüslimlerinin yönetime katılmaları ve kamu hizmetlerinde görevlendirilebilmeleri inancını taşımalarıdır. Çünkü daha önce belirtildiği gibi üçü de farklı tonlarda olsa da bu görüştedirler. Onların amaçları Osmanlı ülkesi içindeki tüm insanları ırk ve din ayrımı gözetmeksizin kucaklayan sağlam bir temel üzerinde yeniden bina edilmesidir. Vilayet meclislerinin kurulmasıyla başlayan süreç gayrimüslimlerin Şûrâ-yı Devlet'te de yer alabilmelerini sağlamıştır.

4.5.5. Yargıda Düzenleme ve Şeyhülislamlık Kurumu

Ulemanın başı kabul edilen, Şeyhülislam'lığın doğuşu Fatih Sultan Mehmet zamanına dayanmaktadır. Onun görevi fetva verme işi ile sınırlıdır. Fatih, İstanbul Kadısı olan Hızır Bey'e ek görev olarak vermiştir. Bu makam Anadolu ve Rumeli kadiaskerliklerinin üstünde olarak ilmiye sınıfının başkanı ve şer'iyye mahkemelerinin denetçisi sayılıp git gide ilmiye sınıfına ait atamalar onun iradesine bırakılmış ve sadrazamla aynı rütbede tutulmuştur (Mustafa Nuri Paşa, 1979: 125). Şeyhülislamların giderek devlet içinde daha etkin olmalarının, daha sonradan bu makama atananların kişilikleri ile alakalı olduğu söylenebilir.

Nitekim şeriatı temsil eden ulemanın örfü temsil eden ümera ve küttâb karşısında üstünlüğü sorusu I. Selim devrinde ortaya atılmıştı. Şeyhülislam Ali Cemalî bu bakımdan önemli bir rol oynamıştır. Selim onun devlet işlerine, örf sahasına karışmasına şiddetli bir tepki göstermişse de Cemalî'nin devlet içinde şeyhülislamların

üstün mevkiini hazırlayanların başında gelmesini engelleyememiştir. Ondan sonra Kemal Paşazade ve Ebussuud o zamana kadar yalnız sultanın iradesine dayanılarak çıkarılan kanunları ve örfî müesseseleri Şeriata uydurmak için harcadıkları çaba ile devlet idaresinin şer'îleşmesinde önemli rol oynamışlardır (İnalçık, 2012: 147).

Devlet işlerinin yürütülmesinde önemli bir konumda olan şeyhülislamın fonksiyonu 1826'dan sonra eski önemini kaybetmiştir. Abdülmecid döneminde yapılan yeniliklerle yetişen yeni nesil daha bağımsız iş görme olanağına kavuştuğundan, şeyhülislamın politik etkenliği gittikçe azalmaya başlamıştır. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı, devrin gereklerini kavramış olan Mehmed Arif Efendi'nin şeyhülislamlığı sırasında ilan edilmiştir (Çadircı, 1988: 604).

Tanzimat devrine gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda adaletin sağlanması yolunda aşağıda açıklandığı gibi dört tip mahkeme vardı (Karal, 1994: 174):

Şeriat mahkemeleri: Bu mahkemeler, Müslüman tebaa arasındaki medenî anlaşmazlıklardan başka, Müslüman tebaa ile Hristiyan tebaa arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve din farkı gözetilmeksizin cinayet davalarını görmekle ödevli idi.

Cemaat mahkemeleri: Hristiyan tebaanın bağlı bulunduğu cemaatin mahkemesidir. Aynı cemaate bağlı kişilerin medenî davaları, patrikleri veya hahamları önünde görülürdü. Ayrı cemaate bağlı kişiler arasında çıkan davalar ise ilgili başkanları tarafından hâkimlik yolu ile çözülmediği takdirde, Şeriat mahkemeleri önünde görülürdü.

Kapitülasyonlardan faydalanan devletlerin mahkemeleri: Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret maksadıyla veyahut siyasi vazifeler görmek için gelmiş olan yabancıların aralarındaki anlaşmazlıklar, kapitülasyonların tanımış olduğu imtiyazlara göre elçiliklerde görülürdü.

Tanzimat'la birlikte bu mahkemelere iki yenisi eklendi. Ticaret Karma Mahkemesi ve Asliye Karma Mahkemesi.

Tanzimat döneminde kurulan laik nitelikli Nizamiye Mahkemeleri hızla gelişip yaygınlaşmış ve Şer'îye (şeriat) mahkemelerinin yetki ve görev alanı hızla daralmıştır.

Türkiye Birinci Dünya Savaşı'na girerken hukukun ve adliyenin hemen tamamı modernleştirilmişti, şer'îye mahkemeleri sadece şahsın hukuku ve aile hukuku davalarına bakıyordu (Akyol, 1999: 195-196).

SONUÇ

Osmanlı tarihinde 1683 Viyana bozgunu, 1699 Karlofça Antlaşması, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, Fransa'nın Mısır'ı işgali (1798) gibi önemli tarihlerden sonra, yeniden düzenleme çabalarına temel olan görüşte önemli bir değişiklik belirmeye başlamıştır. Yönetimi değişmez kalıplar içinde düşünen yönetim anlayışından, artık değişen dünyaya dikkat edilmesi gerektiğini vurgulayan bir yönetim anlayışına geçilmiştir.

Avrupa karşısındaki gerilemenin savaş alanlarında somut olarak görülmesi nedeniyle, ilk reformlar askeri alanda başlamış ve daha sonra diğer alanlara yayılmıştır. Askeri reformların Avrupa usulüne göre yapılması gerektiğine ilişkin ilk teklif dışarıdan gelmiştir. Bunu on sekizinci yüzyıl Osmanlı yönetici sınıfı artık açıktan açığa dile getirmeye başlamıştır. I. Mahmut'tan (1730-1754) başlayarak ordu Fransız asıllı uzmanlar yardımıyla modernleştirilmeye çalışılmıştır.

On sekizinci yüzyıl sefaretnameleri yönetim anlayışındaki değişimi yansıtan önemli belgelerdir. Bu sefaretnamelerde klasik dönemden farklı olarak; barış siyasetinin güdülmesi, taassuptan uzak durulması, memurlara maaş bağlanması, gereksiz ve sebepsiz yere azledilmeme, yerli malının kullanılarak zenginliğin dışarı çıkmasını önleme ve ihracatın teşvik edilip ithalatın kısıtlanması gerektiğine ilişkin tavsiyeler bulunmaktadır. III. Selim dönemindeki layihalarda da yönetim anlayışında farklılaşmanın olduğu görülmektedir. Mesela ulemadan olmasına rağmen Tatarcık Abdullah Efendi cizyenin kaldırılmasını tavsiye etmiş, Ebubekir Ratip Efendi devletin fertlerin güven maslahatlarını gözetmek için var olan bir oluşum olduğunu vurgulamıştır.

Bu dönemde Fransa, ekonomik ve siyasi açıdan Avrupa'nın önde gelen devletlerinden biridir. Askeri alanda başarıları sürmektedir ve Fransızca, diplomasi ve kültür dili haline gelerek dönemin "lingua franka"sı olmuştur. Eskiden beri Fransa ile belli bir yakınlık söz konusu olmakla birlikte, III. Selim döneminde Fransız uzmanların orduda istihdam edilmesiyle ilişkiler yoğunlaşmıştır. II. Mahmut zamanında açılan okullarda da öğretmen ve uzmanların çoğu Fransa'dan temin edilmiş, eğitim dili Fransızca olmuştur. Bu dönemde açılan askeri okullar sayesinde Batı'ya dönük bir asker aydın tipi

oluşurken, daimi elçiliklerin kurulmasıyla da Batı'ya dönük bir sivil aydın tipi oluşmaya başlamıştır.

On sekizinci yüzyılda giderek devlet yönetiminde daha çok söz sahibi olmaya başlayan Osmanlı sivil bürokrasisinin bu yükselişi kesintiye uğramamış, Tercüme Odası'nın kurulması bürokrasiye belli bir ivme kazandırmış ve Tanzimat döneminde had safhaya ulaşmıştır. Özellikle Tercüme Odası'nda yetişen bürokrat aydınlar, Tanzimat dönemindeki yeniden yapılanma girişimlerini başlatan şahsiyetler olmuşlardır. Tanzimat Fermanı, burada yetişen Mustafa Reşit Paşa ve Sadık Rıfat Paşa'nın girişimleri sonucu ilan edilmiştir.

Âli ve Fuad Paşa'lar, Reşit Paşa ile anlaşmazlığa düştükleri 1852 yılından 1870 yılına kadar reformların şekillenmesinde başrolü oynamışlardır. Ahmet Cevdet Paşa ise bu Paşaların daima yanlarında bulundurduğu, fikir alış verişinde buldukları, danıştıkları ve kimi zaman beraber karar aldıkları vazgeçilmez bir devlet adamı olarak belirmiştir. Tanzimat döneminin karar alıcıları aynı zamanda bu kararların uygulayıcıları da olmuşlardır. Kimi zaman merkezi hükümette oluşturulan meclislerin başkanlık ve üyeliklerinde bulunarak, kimi zaman da muhtelif bakanlıkların başında bulunarak aldıkları kararları uygulamışlardır.

Tanzimatçıların temel kaygıları İmparatorluğun parçalanmasını önleyecek siyasi birliğin nasıl sağlanacağı konusudur. Yapılan düzenlemelerin asıl amacı, zayıflayan devlet otoritesini tekrar tesis etmek ve böylece vergi kaynaklarının kontrolünü sağlamaktır. Sadık Rıfat Paşa'dan başlayarak bu kontrolün sağlanabilmesi için de halkın refahının ve tebaa arasında eşitliğin tesis edilmesi elzem görülmüştür.

Merkezi yönetimde, hâkimiyet anlayışı olarak kendilerine daha uygun buldukları Avusturya ve Prusya modeli tercih edilmiştir. Bu modelde seçimle oluşturulan parlamenter meclisler yerine, üyeleri hükümdar tarafından atanan ve hükümdar tarafından azledilen, hükümdar adına düzenlemeleri yapan ve son sözün hükümdara ait olduğu dar meclisler tercih edilmiştir. Tanzimat'ın ilanından önce oluşturulan Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye de Avusturya ve Prusya modeline göre kurulup işleyen bir meclis olmuştur. Böylelikle Tanzimat bürokratları, yüzlerce parlamenterini ikna etmek yerine, yasama kuvvetini elinde bulunduran tek bir hükümdarı ikna ederek reformları

gerçekleştirmeyi daha uygun bulmuşlardır. Ayrıca eskiden beri padişahın kendi iktidarına ortak veya onun üstünde bir otorite tanımayan mutlak karakteri, bürokrasinin işini kolaylaştırdığından, korunmuştur. Zaten onlara göre halk henüz bir meclis oluşturup taleplerde bulunabilecek yetenekte olmamakla birlikte, meşruti meclisler de bazı grupların çıkar çatışması içinde buldukları yerlerdir.

Tanzimat devlet adamlarının hiçbirisi Fransız İhtilali'nin hemen ardından ilan edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'ni telaffuz etmemiştir. Ancak, Bildirge'nin ilkelerinden olan mal, can ve namus güvenliği, yasa önünde ve kamu görevlerine girmede eşitlik, keyfi tutuklama ve keyfi cezalandırmanın yasaklanması, din ve vicdan özgürlüğü, vergide adalet ve eşitlik konuları üzerinde durmuşlardır. Bununla birlikte Bildirge'nin üçüncü maddesinde bahsedilen egemenliğin ulusa ait olması ilkesinden de hiç bahsetmemişlerdir.

Tanzimat bürokratları yönetim tekeli ellerinde bulundurmakla birlikte, hukuk alanında da önemli adımlar atmışlardır. Fakat yönetimde istikrara hanel getirebilecek girişimlere ve hürriyet konusuna temkinli davranmışlardır. Onlara göre emir ve yasaklar yukarıdan aşağı doğru olmalıdır. Eğer aşağıdan gelirse mülk ve devletin iyi idaresi bozulur. Bu yüzden reformlar demokratik nitelik taşımamıştır. Osmanlı'da modernleşme siyasi iktidardan halka doğru tek yönlü bir siyasi çizgi izlemiştir.

Otoritenin bütünlüğü ve birliği esasına dayanan Osmanlı Devlet sistemi, Tanzimat'la birlikte coğrafi entegrasyonun yanında kültürel ve ulusal entegrasyona da yönelmiştir. Bu yolda izledikleri ideoloji Osmanlılık politikası olmuştur. Onlara göre İmparatorlukta yaşayan herkes ırk, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin tek bir Padişahın eşit bireyleridir. Bu bireylerin de din ve mezhepten başka konularda birbirleriyle kaynaştırılması devletin temellerini pekiştirecektir. Tebaanın kaynaştırılabilmesi için ise yegane yol eğitimden geçmektedir. Farklı ırk ve dinlerden olan unsurları aynı eğitim sürecinden geçirilmeden bunları Osmanlı kimliği altında kaynaştırmak mümkün olamayacağından, eğitim alanında da girişimlerde bulunmuşlardır.

Eğitim önemle üzerinde durdukları konulardan olmasına rağmen, Tanzimatçıların eğitim politikalarına el atmaları biraz zaman almıştır. Bu bağlamda mevcut eğitim kurumlarının yanında yeni bazı okullar açmışlardır. Eğitim teknik ve yöntemlerinde

Fransız sisteminin benimsendiği daha belirgindir. Mesela bunlardan Galatasaray Lisesi'nin eğitim dili Fransızca'dır. Diğer okullarda ise Fransızca mecburi dersler arasına konulmuştur. Bu okula gayrimüslimlerden bir hayli rağbet olmuştur. Âli Paşa bu okullara gayrimüslimleri çekmek için çaba harcamıştır. Sadece İmparatorluğun farklı unsurlarını kaynaştırmak için değil, idari anlamda yenilikleri yürütebilmek amacıyla ihtiyaç duyulan personelin yetiştirilmesi için de Mekteb-i Mülkiye açılmıştır. Eğitimde Fransız sisteminin benimsenmesi sadece okul düzeyinde kalmamış, Paris'teki Akademi gibi Osmanlı Devleti'nde de bir ilimler cemiyeti olarak Encümeni Daniş kurulmuştur.

Tanzimatçılar, klasik dönemdeki toplumsal sınıflar arasındaki sınır ve ayrımların titizlikle korunması endişesini taşımamışlardır. Bu endişeyi gayrimüslimler için de duymamışlardır. Onlara göre kamu görevlerine girişte görevin gerektirdiği niteliklerden başka özellik aranmamalıdır. Bu düşüncelerinde Sultan Abdülaziz'i de ikna etmişlerdir. On sekizinci yüzyıl devlet adamlarından sadece İbrahim Müteferrika orduda görevlendirilecek ecnebi subay ve erler için din serbestisini uygun görmüştür. Bu da din ve vicdan özgürlüğüne inanmaktan ziyade onları orduda tutabilmek için pragmatik bir yaklaşımdan kaynaklanmıştır. Diğer taraftan Osmanlı gayrimüslim tebaası da artık kamu görevlerinde bulunmak ve yönetimde söz sahibi olmak istemişlerdir. Nitekim Islahat Fermanı gereği olarak "hukukça olan müsavat vezâifçe olan müsavatı müstelzim olduğundan", gayrimüslimlerin de devlet görevlerinde istihdam edilebilmelerinin yolu açılmıştır. İlk önce vilayet, sancak ve kaza meclislerinde, daha sonra Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'de, donanmada ve askerlikte istihdam edilmişlerdir. Böylelikle İmparatorluğun asli ve kurucu unsurları olan Müslümanlarla gayrimüslimler Osmanlılık politikası altında eşit kabul edilmişler, Millet-i Hâkime ve Millet-i Mahkume kavramları anlamlarını yitirmişlerdir.

Klasik dönem ve on sekizinci yüzyıl devlet adamlarından farklı olarak Tanzimatçılarda Hristiyanlara karşı bir aşağılama söz konusu değildir. Gayrimüslimlerden artık küffar olarak bahsedilmez. Irk, din ve mezhebi ne olursa olsun tüm tebaanın eşit kabul edilmesi yanında din ve vicdan özgürlüğünü savunmuşlardır.

Tanzimatçılar, klasik dönem devlet adamları gibi Şeriatın ölçü ve rehber edinilmesinden bahsetmezler. Yalnız Sadık Rıfat Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa'da bu endişe vardır. Rıfat Paşa; dinin Osmanlı Devleti'nin temeli olduğunu vurguladıktan sonra adalete,

hakkaniyete, akla ve şeriata dayanmayan devletin yıkılmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan özellikle Mustafa Reşit Paşa, Âli ve Fuad Paşa'lar, yapılan reformların şeriata aykırı gibi görünmesine rağmen, bunların daima İslamlığın ve Müslümanların hayrına olduğunu vurgulamışlardır.

Tanzimatçılar Osmanlı devlet ideolojisinin temel kavramları olan İla-yı Kelimetullah ve Nizam-ı Âlem kavramlarına hiç değinmemişlerdir. Çünkü artık süreç âleme nizam vermekten, âlemin nizamına uymaya doğru evrilmiştir. Bununla birlikte “asrın gereklerine uyma” hepsinin üzerinde durduğu noktalardan biridir. Artık gaza ideolojisi ile hareket etmek mümkün değildir. Avrupa Devletleri dış politikada barış siyaseti izleyerek içeride ülkelerini mamur etmişlerdir. Zaten gaza ideolojisini devam ettirebilecek ordu da olmadığından Tanzimatçılar savaştan mümkün mertebe uzak durmuşlardır.

Gaza'nın diğer fonksiyonu olan ekonomik kazanım ise artık ticaret sayesinde olmaktadır. Bu yüzden ticarete önem vermişler, sık sık ithalatın kısıtlanıp ihracata önem verilmesinden bahsederek merkantilist politikalara değinmişlerdir.

Avrupa'da ticaretin insanları ve ülkeleri zenginleştirdiği inancı merkantilizm uygulama ve politikalarına neden olurken, Osmanlı klasik döneminde ticaret ülke içinde kıtlık yaşanmaması için daha çok ithalata yönelik düşünülmüştür. Osmanlı'da ihracat, özellikle stratejik ürünlerin ihracatı rakip devletlerin faydalanmasını önlemek düşüncesiyle zaman zaman yasaklanmıştır. Eskiden beri verilen kapitülasyonların nedeni ekonomik olmaktan çok siyasidir. Bununla Avrupa devletleri arasında bir müttefik edinerek uluslararası arenada yalnız kalmamak amaçlanmıştır. Aynı politika Mısır sorunu sırasında 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasında da görülmektedir.

Diğer taraftan, Osmanlı'da devlet aygıtının himayesini isteyen uluslararası ticaret kapitalini toplayabilen bir burjuvazi oluşmamıştır. Aslında refahın siyasi güce dönüşebilme ihtimaline karşı bu kesim Tanzimat'a kadar yönetim dairesinin dışında tutulmuştur. Tanzimat'ın ilkelerinden biri olan mülkiyet ve servet edinme hakkı ile birlikte böyle bir kesimin oluşturulması istenmişse de başarılı olunamamıştır.

Tanzimatçıların üzerinde durdukları konulardan biri de kamuoyudur. Onlara göre kamuoyu çok iyi takip edilmeli, mevcut düzen ve idareden memnun olmaları sağlanmalıdır. Çünkü memnun olan halkı isyana teşvik etmek mümkün değildir. Fransız İhtilali'nin sonuçlarını çok iyi bilen Tanzimatçılar, Osmanlı topraklarında vuku bulacak bir ihtilalden oldukça çekinmektedirler. Özellikle Sadık Rıfat Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa, ihtilali önü alınamayacak olan bir sele benzeterek bu endişelerini dile getirmişlerdir. Âli ve Fuad Paşa'lar için ise Avrupa ve Osmanlı tebaası gayrimüslim kamuoyu daha endişe vericidir. Çünkü gayrimüslim milletler ekonomi ve eğitim alanında bir hayli ilerlemişler ve nüfusları iki yüz milyonu bulan Hristiyan devletleri arkalarına almışlardır. Onların da kışkırtmasıyla oluşabilecek bir isyan dalgası İmparatorluğun yıkımı anlamına gelebilirdi. Nitekim 1844'deki nüfus sayımına göre İmparatorluk'ta yaşayan gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki oranının %40'tan biraz fazla (Ubucini, T.Y: 49) olduğu düşünülürse, bu endişelerinde haksız olmadıkları anlaşılabilir.

Devletin menfaatini her şeyin üstünde tutmaya çalışan Tanzimatçılar bu endişelerinden dolayı, yönetim ile halkı, özellikle gayrimüslimleri, birbirlerine yakınlaştırmayı amaçlamışlardır. Buna rağmen toplumun değerlerine uygun bir kamu yönetimi kuramı geliştirdikleri söylenemez. Çünkü bu politikaları, Osmanlı toplumunun bir kesimi olan gayrimüslimleri memnun ederken, İmparatorluğun asli unsuru olan Müslümanların yeniliklere şüpheyle bakmalarına neden olmuştur.

Tanzimatçıların güçlü ve merkezi bir hükümetin kurulup bu yolla idari verimliliğin sağlanacağına olan inançları, onların iktidar ve yetki devrinden kaçınmalarına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle taşra birimlerinin de merkezden yönlendirilmesi, yükümlülüklerin kanuni esaslara dayandırılması ve yargı gücünün düzenli bir biçimde işlemesi için gerekli tedbirleri alma adına, taşra yönetiminde merkezîyetçi bir yapı kurmuşlardır. Bu durum valileri her şeyi merkeze danışan makamlar haline getirmiş ve hem eyaletlerde hem de merkezde iş yükü artırmıştır.

1864 Vilayet Nizamnamesi ile Fransız modeli vilayet sistemine geçilerek, bu merkezîyetçi yapı hafifletilmek ve halkın yönetime katılması sağlanmak istenmiştir. 1871 Vilayet Nizamnamesi, taşrada görevli memurların ve yerel meclislerin yetkilerini

daha açık hale getirerek, 1864 Nizamnamesi'nin bazı eksikliklerini gidermek amacıyla çıkarılmıştır. Fakat valinin sancak ve kazalar üzerindeki sıkı denetimi devam etmiştir.

Fransız sistemi, ayrı bir hayranlık ya da öykünmeden değil, merkeziyetçi yapısı Osmanlı'nın yeniden yapılanmasına uygun geldiği için alınmıştır. Diğer bir ifade ile Osmanlı geleneksel devlet anlayışında iktidarın bölünmezliği ve tekliğini idame ettirebilecek merkeziyetçi yapı tercih edilmiştir. Diğer taraftan Fransa'da eskiden beri var olan ve İhtilal ile perçinlenen merkeziyetçilik hem ülke içinde bütünleşmeyi sağlamış hem de vilayetlere ve kazalara yetenekli vali ve kaymakamların atanmasıyla işler çabuk ve sade bir şekilde görülerek, idari verimlilik sağlanmıştır. Bu verimliliğin Osmanlı'da da sağlanabileceği düşünülmüştür.

KAYNAKÇA

- Abadan, Nermin (1956), “Âmme İdaresinde Son Gelişmeler”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: XI, Sayı: 3, Ankara.
- Abadan, Yavuz (1965), “Siyasi Teori Açısından Türkiye’de Ademi Merkezîyet Problemi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 20, No:4, Ankara.
- Abadan, Yavuz (2006), “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, **Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Abdurrahman Şeref (1980), **Tarih Söyleşileri (Müşahabe-i Tarihiye)**, (Açıklamalı Tam Metin), Sucuoğlu Matbaası, Sadeleştiren: Mübeccel Nami Duru, İstanbul.
- Abou-El-Haj, Rıfa’at Ali (2000), **Modern Devletin Doğası – 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, İmge Kitabevi, Ankara.
- Acartürk, Ertuğrul ve Hüseyin Özgür (2004), “Teoride ve Türkiye’de Desantralizasyon”, **Kamu Yönetimi – Kuramdan Uygulamaya**, Ed: Abdullah Yılmaz ve Mustafa Ökmen, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Ağıldere, Suna Timur (2010), “XVIII. Yüzyıl Avrupa’sında Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminin Önemi: Osmanlı İmparatorluğu’nda İstanbul Fransız Dil Oğlanları Okulu (1669-1873)”, **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 5/3, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1950352579_31a%C4%9F%C4%B11dere_timur_suna.pdf
- Ahmed Cevdet Paşa (1980), **Mâruzât**, Hazırlayan: Yusuf Halacoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa (T.Y), **Tarih-i Cevdet**, Cilt: 2-3-5, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Ahmed Lûtfî Efendi (1989a), **Vak’a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, Cilt: XI, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Ahmed Lûtfî Efendi (1989b), **Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, Cilt: XII, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Akarlı, Engin Deniz (1978), **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Akçura, Yusuf (1985), **Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. Asırlarda)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara.
- Aksoy, Şerafettin (1994), **Kamu Maliyesi**, Filiz Kitabevi, 2. Basım, İstanbul.
- Aktan, Tahir (1987), **Kamu İdaresi**, Anadolu Üniv. Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yay. No: 43, Ankara.
- Akün, Ömer Faruk (2002), "Koçi Bey", **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 26, Ankara, s. 143-148.
- Akyıldız, Ali (1993), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, Eren Yayınları, İstanbul.
- Akyol, Taha (1999), **Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet**, AD Kitapçılık, Şefik Matbaası, İstanbul.
- Âli Paşa (1978a), "Âli Paşa'nın 1869'da Girit'ten yolladığı Layiha", Çev. ve Haz. Engin Deniz Akarlı, **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 1-8.
- Âli Paşa (1978b), "Âli Paşa'nın Siyasi Vasiyyetnâmesi", Çev. ve Haz. Engin Deniz Akarlı, **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 17-43.

- Alkan, Ahmet Turan (2004), “Osmanlı’dan Cumhuriyete Müdevver Resmi İdeoloji Unsurları Hakkında”, **Düşünen Siyaset**, Sayı:07, 2. Baskı, Lotus Yayınevi, Ankara.
- Altay, Ahmet (2011), “Klasik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Genel Bir Bakış”, **Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume: 6/3, Summer, p. 1795-1809.
- Altundağ, Şinasi (1944), “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Suriye’de Hâkimiyeti Esnasında Tatbik Ettiği İdare Tarzı”, **Bellekten**, Cilt: VIII, Sayı: 30,
- Antel, Sadrettin Celâl (1999), “Tanzimat Maarifi”, **Tanzimat -1**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Armaoğlu, Fahir (1975), **Siyasi Tarih 1789-1960**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 3. Baskı, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Arpacı, Seyfullah (2006), “Osmanlı Hoşgörüsünün Adı: Millet Sistemi”, <http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/osmanli-hosgorusunun-adi-millet-sistemi.html>, Sayı: 332.
- Aulard, Alphonse (2011), **Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi – Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişmesi 1789-1804**, I-II-III Cilt, Çev: Nazım Poroy, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aydemir, Cahit ve Hüseyin Haşimi Güneş (2006), “Merkantilizmin Ortaya Çıkışı”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com ISSN: 1304-0278 Kış**, C.5, S. 15, s. 136-158.
- Bailey, Frank Edgar (2006), “Palmerston ve Osmanlı Reformu 1834-1839”, Çev: Yasemin Avcı, **Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara.

- Balcı, Sezai (2006), Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Baransel, Atillâ (1979), **Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi – Klasik ve Neoklasik Yönetim ve Örgüt Teorileri**, İşletme İktisadı Enstitüsü 30. Yıl Yayınları No: 9, 2. Baskı, İstanbul.
- Baysun, Cavit (1999), “Mustafa Reşit Paşa”, **Tanzimat-2**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.723-746, İstanbul.
- Baysun, M. Cavid (1978), “Ahmed Paşa (Bonneval, Humbaracı Başı) (1675-1747)”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 1, Beşinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Berkes, Niyazi (2002), **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, YKY’de 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, İstanbul.
- Bilhan, Saffet (1981), “Büyük Fransız İhtilali ve Türk Devrim Hareketleri”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 1.
- Bulut, Mehmet (2000), “XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantilistler”, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, No: 39, s. 23-35.
- Canan, İbrahim (T.Y), **Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte**, 4. Cilt, Akçağ Yayınevi, İstanbul.
- Cevdet Paşa (1991a), **Tezâkir 1-12**, Hazırlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Cevdet Paşa (1991b), **Tezâkir 13-20**, Hazırlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Cevdet Paşa (1991c), **Tezâkir 21-39**, Hazırlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Cevdet Paşa (1991d), **Tezâkir 40**, Hazırlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Cin, Halil (T. Y), **Osmanlı Toprak Düzeninin Bozulması**, Boğaziçi Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
- Coşkun, İsmail (1997), **Modern Devletin Doğuşu**, Der Yayınları, İstanbul.
- Çadırcı, Musa (1988), “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Türkiye’de Yönetim”, **Belleten**, Sayı: 203, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Çadırcı, Musa (1997), **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Çadırcı, Musa (2007), **Tanzimat Sürecinde Türkiye – Ülke Yönetimi**, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara.
- Çam, Esat (1993), **Devlet Sistemleri**, Der Yayınları, İstanbul.
- Çankaya, Ali (1954), **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Örnek Matbaası: Ankara.
- Çetinsaya, Gökhan (2003), “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İst-, s.54-71.
- Danışman, Zuhuri (1972), **Koçi Bey Risalesi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Davison, Roderic H. (1987), “Osmanlı Türkiye’sinde Batılı Eğitim”, Çev: Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Belleten**, Cilt: LI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa (1992), **Devlet Adamlarına Öğütler**, Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural, Kültür Bakanlığı Yayınları /710, Ankara.
- Dinçer, Ömer (1992), “Çağdaş Yönetim Düşüncesi Açısından Koçi Bey Risaleleri”, **İlim ve Sanat**, Sayı: 31, Şubat.
- Duman, Olcay Özkaya (2009), “Yakınçağlarda Osmanlı-Fransa İlişkileri ve Fransa’nın Ortadoğu Diplomasisi”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 11, s. 525-544.

- Dursun, Davut (2002), “Türk Siyasi Hayatında Klasik/Geleneksel Sistemden Modern Sisteme Geçiş Çabaları”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:14, Ankara, s.581-592.
- Dursun, Davut (2006), “Kamu Yönetimin Yapılandırılması ve Çevresel Faktörler Açısından Anlamı”, **Liberal Düşünce**, Sayı: 43, s.185-202.
- Ekinci, Ekrem Buğra (1998), “Lübnan’ın Esas Teşkilat Tarihçesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 3, s.17-35.
- El Katib, Abdülhamid (2007), **Doğunun Hükümdarı**, Arapça aslından çevirenler: Güldane Gündüzöz ve Soner Gündüzöz, Antik Dünya Klasikleri, Lacivert Yayıncılık, İstanbul.
- Emre, Cahit (2003), **Yönetim Bilimi Yazıları**, İmaj Yayıncılık, Ankara.
- Engelhardt (1999), **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Erdem, Çiğdem (2010), “Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’na Batılılaşma Bağlamında Kameralizmin Girişi”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 12/2, s. 171-196.
- Erdoğan, Emine (1990), “Timar Tevcih Sebepleri Üzerine Bir Kaynak Değerlendirmesi”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Sayı: 19, Ankara.
- Ergin, Osman (1977), **Türk Maarif Tarihi**, Cilt: 1-2-3-4-5, Eser Matbaası, İstanbul
- Ergun, Turgay (1997), “Postmodernizm ve Kamu Yönetimi”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 30, Sayı: 4, s. 3-15.
- Ergun, Turgay ve Aykut Polatoğlu (1988), **Kamu Yönetimine Giriş**, TODAİE, 3. Yayım, Ankara.
- Erim, Neşe (2007), **İktisadi Düşünce Tarihi**, Palme Yayıncılık, Ankara.

- Eryılmaz, Bilal (1990), **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul.
- Eryılmaz, Bilal (2010a), **Kamu Yönetimi**, 3. Baskı, Okutman Yayıncılık, Ankara.
- Eryılmaz, Bilal (2010b), **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, 3. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Fatma Aliye (1995), **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı**, Bedir Yayınevi, İstanbul.
- Fındley, Carter V. (1996), **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- Findley, Carter V. (2011), **Modern Türkiye Tarihi – İslam, Milliyetçilik ve Modernlik**, Çev: Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Fişek, Kurthan (2005), **Yönetim**, Paragraf Yayınevi, 3. Baskı, Ankara.
- Fuad Paşa (1978), “Fuad Paşa'nın Siyasi Vasiyyetnâme'si”, Çev. ve Haz. Engin Deniz Akarlı, **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 9-16.
- Genç, Turan (1998), **Kamu Yönetimi**, Başkent Klişe Matbaacılık, Ankara.
- Gournay, Bernard (1971), **Yönetim Bilimine Giriş – Çağdaş Topumlarda Kamu Yönetimi**, Çev. İhsan Kuntbay, TODAİE, Ankara.
- Gökbilgin, M. Tayyib (1985), “XII. Asırda, Osmanlı Devletinde Islahat İhtiyaç ve Temayülleri ve Kâtip Çelebi”, **Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 197-218.
- Gökbilgin, M. Tayyib (T.Y.) “Lütfi Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 7, Ed. A. Adıvar vd., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 96-101.

- Gökyay, Orhan Şaik (1977), “Katib Çelebi”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 6, Ed. A. Adivar vd., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 432-438.
- Gökyay, Orhan Şaik, (1985), “Kâtip Çelebi, Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri”, **Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 3-90.
- Göle, Nilüfer (1998), **Mühendisler Ve İdeoloji**, Metis Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
- Göze, Ayferi (2000), **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Yayınları, 9. Bası, İstanbul.
- Güler, Birgül Ayman (2006), **Yönetim Düşünü İçin Araştırma Alanını Belirlemek**, Çalışma Notu, <http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/bguler/pdf/yondusunu.pdf>
- Günay, Selçuk (T.Y), “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 28, T.Y: 85-108.
- Gündüzöz, Güldane ve Soner Gündüzöz (2007), **Abdülhamid El Katib, Doğu’nun Hükümdarı**, Antik Yunan Klasikleri, Lacivert Yayıncılık, İstanbul.
- Gürsoy, Altunış Belkıs (2006), “Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü”, **bilig**, Sayı: 36, s.139-165.
- Güzeliş, İsmail (1962), “Fransa’da Terkedilmeyen İdare Sistemi Merkezîyetçilik”, **İdare Dergisi**, Yıl: 32, Sayı: 277, s. 16-22.
- Halaçoğlu, Yusuf (1996), **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- Hanioğlu, Şükrü (1985), “Osmanlıcılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, s. 1389-1393.

- Heyd, Uriel (2002), **Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine-Makaleler**, Çev. Ferhat Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Hirst, John (2011), **Kısa Avrupa Tarihi**, Çev: Mihriban Doğan, Say Yayınları, İstanbul.
- Hocaoğlu, Durmuş (2004), “Osmanlı, Cumhuriyet, “Gaazâ, Cihad ve Îlâ-yı Kelimetu’llah” İdesi Üzerine Bir Tarih Kritiği”, **Düşünen Siyaset**, Sayı:07, 2. Baskı, Lotus Yayınevi, Ankara.
- Hodgkinson, Christopher (2008), **Yönetim Felsefesi – Örgütsel Yaşamda Değerler ve Motivasyon**, Çeviri Editörleri: İbrahim Anıl, Binali Doğan, Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Imber, C. H. (1979), “Koci Beg”, **The Encycloaedia Of Islam (New Edition)**, Vol.5, Leiden, p. 248-250.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1990), “Dârulfünûn Tarihçesine Giriş – İlk İki Teşebbüs”, **Bellekten**, Cilt: LIV, Sayı: 210, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İmam-ı Gazâlî (2008), **İmam-ı Gazâlî’den Yönetim Sırları**, Çev. İbrahim Doğu, Çelik Yayınevi, İstanbul.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1982), **Son Sadrazamlar**, 1. Cilt, Dergah Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, Halil (1964), “Reis-ül Küttâb”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 9, Ed. A. Adıvar vd., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- İnalcık, Halil (1974), “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu”, **Bellekten**, Cilt: XXXVIII, Sayı: 149-152, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İnalcık, Halil (1992), **Tanzimat ve Bulgar Meselesi – Doktora Tezi’nin 50. Yılı**, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, Halil (2000), “İmtiyâzât”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 22, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

- İnalcık, Halil (2003), **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, Çev: Ruşen Sezer, İstanbul.
- İnalcık, Halil (2005), “Şerî’at ve Kanun, Din ve Devlet”, **Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet**, 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- İnalcık, Halil (2006a), “Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün”, **Doğu Batı**, Makaleler I, 3. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, s.215-240.
- İnalcık, Halil (2006b), “Tanzimat Nedir?”, **Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed: Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, s. 13-35.
- İnalcık, Halil (2007), “Kutadgu Bilig’de Türk İdare Geleneği ve Adalet”, **Adâlet Kitabı**, Ed. Bülent Arı ve Selim Aslantaş, T. C. Adelet Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 25-39.
- İnalcık, Halil (2012), **Devlet-i ‘Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, 50. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kalabalık, Halil (1999), “Yerinden Yönetim Türleri ve Yerinden Yönetime Geçiş Sürecinde Kullanılan Teknikler”, **Kamu Yönetiminde Kalite 1. Ulusal Kongresi I. Cilt**, TODAİE, Ankara.
- Kapani, Münci (1993), **Kamu Hürriyetleri**, 7. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Kaplan, Mehmet, İnci Enginün ve Birol Emil (1974), **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Kara, İsmail (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, s. 1405-1420.
- Karaer, Nihat (2010), “Paris’te İlk İkamet Elçiliğimiz Kuruluncaya Kadar (1797) Osmanlı-Fransız Diplomasi İlişkilerinin Genel Seyri”, **OTAM Dergisi**, Sayı: 28, Ankara Üniversitesi Yayınları.

- Karaer, Nihat (2012), “Fransa’da İlk İkamet Elçiliğinin Kurulması Çalışmaları Ve İlk İkamet Elçimiz Seyyid Ali Efendi’nin Paris Büyükelçiliği (1797-1802) Sürecinde Osmanlı – Fransız Diplomasi İlişkileri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 31 Sayı: 51, Ankara.
- Karal, Enver Ziya (1988), **Selim III’ün Hat-tı Hümayunları –Nizam-ı Cedid- 1789-1807**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Karal, Enver Ziya (1994), **Osmanlı Tarihi – Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, V. Cilt, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Karal, Enver Ziya (1999), “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)”, **Tanzimat-1**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s.13-30.
- Karamursal, Ziya (1989), **Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara.
- Karataş, Ali İhsan (2006), “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:15, Sayı:1, s.267-284.
- Karlığa, Bekir (2009), “Kâtip Çelebi’nin Düşünce Ufku”, **Bahçeşehir Üniversitesi Uluslar arası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (BÜSAM)**, İstanbul,
libris.bahcesehir.edu.tr/yordam.htm?_ac=arama&Alanlar=KATIP+ÇELEBİ
- Karpat, Kemal (2002), **Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**, Çevirenler: Akile Zorlu ve Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara.
- Karpat, Kemal (2006), “Aydınlar ve Kimlik Tarihsel Bir Bakış”, **Doğu Batı/ Entellektüeller I**, Ankara, s. 61-84.
- Kâtip Çelebi (1982), **Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar**, Hazırlayan: Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 497, Ankara.

- Kaynar, Reşat (1991), **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Keleş, Erdoğan (2008a), “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 43, s. 131-147.
- Keleş, Erdoğan (2008b), “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”, **Ankara Üniversitesi-OTAM Dergisi**, Sayı: 23, s. 149-194.
- Keleş, Hamza (2006), “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kânûnnâmesi”, **Kastamonu Eğitim Dergisi**, Cilt: 14, No:1, s. 227-240.
- Keskin Ertürk, Nuray (2008), “Türkiye’de Yönetim Biliminin Gelişimi: 1870-1910”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt 41, Sayı 4, Aralık, s. 1-22.
- Keskin Ertürk, Nuray (2008), **Türkiye’de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi**, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kılıç, Selda (2005), “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 24, Sayı: 37, Ankara.
- Kılıç, Selda (2009), “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, Cilt: 28, Sayı: 4, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Ankara.
- Kınalızade Ali Efendi (T.Y.), **Devlet ve Aile Ahlâkı**, Haz. Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 Temel Eser 69.
- Kırmızı, Abdulhamit (2007), **Abdulhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, Klasik Yayınları: İstanbul.
- Koç, Yunus ve Fatih Yeşil (2012), **Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Koçi Bey (1972), **Koçi Bey Risalesi**, Haz. Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Kodaman, Bayram (1985), “Mustafa Reşit Paşa’nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası”, **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri - Bildiriler**, Ankara.
- Kodaman, Bayram (2007), “Osmanlı Devleti’nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık, Sayı:16, s. 1-24.
- Kun, T.H. (1967), “İbrahim Müteferrika”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Kuray, Gülbende (1988), “Türkiye’de Bir Machiavelli: Koçi Bey”, **Bellekten**, Cilt:3, Türk Tarih Kurumu, s. 1655-1662.
- Kushner, David (2009), **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, Çev. Şevket Serdar Türet, vd., Kesit Yayınları, İstanbul.
- Langrod, Georges (1970), “Yönetim Hukuku ve Yönetim Bilimi (Karşıtlık veya Uyuşum)”, Çev. Visalettin Pekiner, **Amme İdaresi Dergisi**, 3/2, Haziran s. 156-172.
- Lewis, Bernard (2000), **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 8. Baskı, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Lütfi Paşa (1982), **Asafname**, Haz. Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Mardin, Şerif (1997), **Türk Modernleşmesi – Makaleler 4-**, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif (1998), **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Mardin, Şerif (2006), “Tanzimat Fermanı’nın Manası Yeni Bir İzah Denemesi”, **Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed: Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, s. 91-106.
- Masters, Bruce (2009), “Lebanese Civil War”, **Encyclopedia of The Ottoman Empire**, Ed: Bruce Masters ve Gabor Agoston, New York: Facts On File An Imprinting of Infobase Publishing.
- Masters, Bruce (2009), “Lebanon”, **Encyclopedia of The Ottoman Empire**, Ed: Bruce Masters ve Gabor Agoston, New York: Facts On File An Imprinting of Infobase Publishing.
- Meriç, Ümit (2002), **Cevdet Paşa’nın Toplum ve Devlet Görüşü**, 4. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Mert, Özcan (2002), “II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:12, Ankara, s.720-729.
- Morel, Eugene (1984), **Türkiye ve Reformları**, Süreç Yayınları, İstanbul.
- Mustafa Nuri Paşa (1979), **Netayic Ül-Vukuat**, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, Cilt: I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Mustafa Nuri Paşa (1980), **Netayic Ül-Vukuat**, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, Cilt: III-IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Mücahid, Huriye Tefvik (1992), **Farabi’den Abduh’a Siyasi Düşünce**, Çev. Vecdi Akyüz, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Müteferrika, İbrahim (1990), **Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller(Usûl’ül-Hikem Fî Nizâm’il-Ümem)**, Sadeleştiren: Ömer Okutan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Nalbant, Atilla (2012), **Üniter Devlet, Bölgeselleşmeden Küreselleşmeye**, XII Levha Yayınları, İstanbul.

- Nizamü'l-mülk (1999), **Siyâset-nâme**, Haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2003), **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)**, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Okumuş, Ejder (1999), **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Okumuş, Ejder (1999), **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Okutan, Ömer (1990), **İbrahim Müteferrika, Miletlerin Düzeninde İlmi Usüller**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Onur, Vedad (1964), **Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları**, Başnur Matbaası, Ankara.
- Ortaylı, İlber (1999a), "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Tarihtir", Halil İnalçık İle Söyleşi, **Cogito Osmanlılar Özel Sayısı**, Sayı: 19, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.25-40.
- Ortaylı, İlber (1999b), "'Osmanlı" Kimliği", **Cogito - Osmanlılar Özel Sayısı**, Sayı: 19, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.77-85.
- Ortaylı, İlber (2000), **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ortaylı, İlber (2001), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2007), **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Ortaylı, İlber (2008), **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, Seçme Eserleri II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2010), **Osmanlı Toplumunda Aile**, Timaş Yayınları, İstanbul.

- Öğün, Süleyman Seyfi (2003), “Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, s. 53-85.
- Ölmezoglu, Âli (2002), “Cevdet Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt: 3, Ankara, s. 114-1123.
- Örnek, Acar (1998), **Kamu Yönetimi**, Meram Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Özay, İlhan (1996), **Günüşğinde Yönetim**, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Özkan, Selim Hilmi (2009), “XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Osmanlı-Fransız İlişkileri”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 19, s. 61-72.
- Özkaya, Yücel (2002), “XVIII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:12, Ankara, s.699-709.
- Özlem, Doğan (2002), “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.457-458.
- Öztuna, Yılmaz (2006), **Tanzîmât Paşaları Âli ve Fuâd Paşalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 1. Cilt, 3. Basılış, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 2. Cilt, 3. Basılış, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 3. Cilt, 3. Basılış, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Pamuk, Şevket (2010), **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Poggi, Gianfranco (2012), **Modern Devletin Gelişimi**, Çev. Şule Kut ve Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Poole, Stanley Lane (1988), **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, Çev: Can Yücel, Yurt Yayınları, 2. Basım, Ankara.
- Price, Roger (2012), **Fransa'nın Kısa Tarihi**, Çev: Özkan Akpınar, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Reyhan, Cenk (1998), "Türkiye'de Modernleşmenin Kökenleri: Kalemîyye Sınıfı", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 4, Ankara, s. 3-15.
- Robert, Jacques (1998), **Batı'da Din-Devlet İlişkileri - Fransa Örneği**, Çev: İzzet Er, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Sadık Rıfat Paşa (1974a), "Avrupa Ahvaline Dair Risale", Müntahabât-ı Âsâr, s. 1-12, Çev. ve Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, s. 27-34.
- Sadık Rıfat Paşa (1974b), "İdâre-i Hükümetin Bazı Kavâid-i Esâsiyesini Mutazammın Risale", Müntahabât-ı Âsâr, s. 42-50, Çev. ve Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, s. 35-41.
- Sadık Rıfat Paşa (1974c), "Risâle-i Ahlâk", Müntahabât-ı Âsâr, s. 58-61, Çev. ve Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, s. 42-44.
- Sadık Rıfat Paşa (1974d), "Zeyl-i Risâle-i Ahlâk", Müntahabât-ı Âsâr, s. 2-37, Çev. ve Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, s. 45-53.
- Sakaoğlu, Necdet (1985), **Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü**, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Sander, Oral (2011), **Siyasi Tarih - İlkçağlardan 1918'e**, 22. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Semiz, Yaşar (1994), “Sadık Rıfat Paşa (1807-1857) Hayatı ve Görüşleri”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yıl: 1, Sayı: 1, Konya.
- Sencer, Muzaffer (1986), **Türkiye'nin Yönetim Yapısı**, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (1996), “Sadık Rıfat Paşa Ve Avrupa'nın Ahvâline Dâir Risâlesi”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 3, s. 115-124.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (1999), **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (2006), “Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama”, **Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed: Halil İncılık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Sezer, Hamiyet (1997), “Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışının Taşradaki Yansıması”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 30, Ankara, s. 215-238.
- Shaw J. Stanford ve Ezel Kural Shaw (1983), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İkinci Cilt, e Yayınları, Türkçesi: Mehmet Harmancı, İstanbul.
- Shaw, J Stanford (2002), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:12, Ankara, s.609-628.
- Simon, Herbert A. (1956), “İdaredeki Atasözleri”, Çev.: Mümtaz Soysal, **AÜSBF Dergisi**, C.11, S.4, s.85-109.

- Sofuoğlu, Ebubekir (2012), “Osmanlı Devleti’nin Suriye Vilayetini Islah Teşebbüsleri”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları – Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, http://www.historystudies.net/Makaleler/2046566031_23Ebubekir%20Sofuo%C4%9Flu.pdf, Erişim Tarihi, 28.11.2012.
- Sturm, Albert L. ve Cemal Mihçioğlu (1959), **Türk Amme İdaresi Bibliyografyası (1928-1957 Seçme ve Notlu)**, Ajans Türk Matbaası, Ankara.
- Şahin, Muhammet (2009), “Osmanlı Diplomasisinde DeğişimVe Osmanlı Devletinin Avrupa Devletler Sistemine Girişi”, **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt: 29, No: 4, Ankara.
- Şakir, Ziya (2011), **Fransa’nın Mısır’ı İşgali ve Türkler Karşısında Napolyon**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul.
- Şaylan, Gencay (1978), “Yönetim Biliminin Evrenselliği İle İlgili Bazı Düşünceler”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 2, Haziran.
- Şener, Sâmî (1990), **Osmanlı’da Siyasi Çözülme**, İnkılâb Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Şenşekerci, Erkan (2005), “Avrupa’da Işıklar Yüzyılı ve Siyasetin Özerkleşmesi”, **Kaygı – Uludağ Üniversitesi Felsefe Dergisi**, Sayı: 4, s. 9-26.
- Şirin, İbrahim (2004), **Osmanlı Seyahatnamelerinde Avrupa (1839-1876)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Ankara.
- Şişman, Adnan (2004), **Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Tanör, Bülent (1995), **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Genişletilmiş 2. Basım, Der Yayınları, İstanbul.
- Tanör, Bülent (2006), **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, 14. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Tekeli, İlhan (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyete Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Timur, Hıfzı (1999), “Türkiyede Abdülmecid’in Islahatı Hakkında – 1368 Metternich’den, İstanbul’da Baron von Stürmer’e”, **Tanzimat-2**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.703-708, İstanbul.
- Tortop, Nuri, Eyüp G. İsbir ve diğerleri (2010), **Yönetim Bilimi**, Nobel Yayın Dağıtım, Gözden Geçirilmiş 8. Baskı, Ankara.
- Torun, İshak (2003), “Endüstri Toplumu’nun Oluşmasında Etkili Olan İktisadi ve Sina-i Faktörler”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, s. 181-196.
- Tosun, Kemal (1992), **İşletme Yönetimi - Genel Esaslar**, Savaş Yayınları, 6. Baskı, Ankara.
- Türkgeldi, Alî Fuad (2012), **Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye**, Haz. Hayrettin Pınar ve Fatih Yeşil, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Ubicini, M. A. (T.Y), **Türkiye 1850- Tanzimat, Ulema, Basın**, I. Cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, Çev: Cemal Karaağaçlı, Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- Uğur, Ahmet (1982), **Lütfi Paşa, Asafname**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Unan, Fahri (2007), “Osmanlı İdare Felsefesinde Adalet”, **Adâlet Kitabı**, Ed. Bülent Arı ve Selim Aslantaş, T. C. Adelet Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.-105-115.
- Unat, Faik Reşit (2008), **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988), **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Ülken, Hilmi Ziya (1985), “Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız”, **Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 177-193.
- Ülken, Hilmi Ziya (1999), **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 6. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul.
- Versan, Vakur (1967), **Âmme İdaresi**, Mentesh Matbaası, 3. Baskı, İstanbul.
- Voltaire (1975), **Türkler Müslümanlar ve Ötekiler**, Derleyen: Osman Yenseni, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, TİSA Matbaası, Ankara.
- Wallerstein, Immanuel (2005), **Modern Dünya Sistemi - Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm, 1600-1750**, Bakış Yayınları, İstanbul.
- Wilson, Woodrow (1961), **Woodrow Wilson -Seçme Parçalar-**, Çev. Nermin Abadan, Yenilik Basımevi, İstanbul.
- Yalçındağ, Selçuk (1970), “Kamu Yönetimi Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 2, Ankara, s. 20-57.
- Yalçınkaya, Mehmed Alaaddin (1994), “Mahmud Raif Efendi As The Chief Secretary Of Yusug Agah Efendi, The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador To London (1793-1797)”, **Ankara Üniversitesi-OTAM Dergisi**, Sayı: 5, Ankara.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin (1996), “Osmanlı Zihniyetindeki Değişimin Göstergesi Olarak Sefaretnamelerin Kaynak Defteri”, **Ankara Üniversitesi-OTAM Dergisi**, Sayı: 7, Ankara.
- Yıldırım, Turan (T.Y.), **Türkiye’nin İdari Teşkilatı**, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- Yılmaz, Coşkun (2002), “Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Kavramlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:11, Ankara, s.44-68.

Yusuf Has Hacib (1994), **Kutadgu Bilig**, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. Baskı, Ankara.

Zakaria, Fareed (2007), **Özgürlüğün Geleceği, Yurtta ve Dünyada İliberal Demokrasi**, Çev. Meral Öztoprak Sağır ve H. Serkan Akıllı, Kırmızı Yayınları, İstanbul.

Ziyâde, Hâlid (2003), “Osmanlı Devleti’nin Laikleşmesinde Bürokratların Rolü”, Çev: Eyüp Baş, **AÜİFD**, Cilt: XLIV, Sayı: 2, s. 301-323.

Zuhaylî, Vehbe (1994a), **İslam Fıkı Ansiklopedisi**, 7. Cilt, Çevirenler: Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, H. Fehmi Ulus, Abdürrahim Ural, Yunus Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız, Risale Basın Yayın, İstanbul.

Zuhaylî, Vehbe (1994b), **İslam Fıkı Ansiklopedisi**, 8. Cilt, Çevirenler: Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, H. Fehmi Ulus, Abdürrahim Ural, Yunus Vehbi Yavuz, Nurettin Yıldız, Risale Basın Yayın, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Lütfi ÖZCAN 1981 yılında Konya'nın Kadınhanı ilçesinde dünyaya geldi. İlköğrenimini Bursa ve Konya'da tamamladı. 1999 yılında Antalya Metin Nuran Çakallıklı Anadolu Lisesi'nden mezun oldu. Aynı yıl girdiği Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümünü 2003 yılında bitirdi. 2003 yılında başladığı Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'ndan “Belediyelerde Stratejik Yönetimin Algılanması: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Örneği” isimli yüksek lisans tezi ile mezun olan Özcan, hâlâ 2006 yılında giriş yaptığı Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda doktora öğrenimini sürdürmekte ve 2005 yılından beri araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.